

NAGY LÁSZLÓ

„NEM JÖTTÜNK ÉGI
HADAK-ÚTJÁN...”

VÁZLATOK ÉS TANULMÁNYOK
A XVII. SZÁZADI KURUCOKRÓL

Elvek és utak

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

Elvek és utak

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST

© Nagy László, 1982

NAGY LÁSZLÓ

„NEM JÖTTÜNK ÉGI
HADAK-ÚTJÁN...”

VÁZLATOK ÉS TANULMÁNYOK
A XVII. SZÁZADI KURUCOKRÓL

Nagy László a XVII. század eleji Habsburg-ellenes függetlenségi harcok kutatása során jutott el a kuruc korhoz. A több mint három évtizedes küzdelemről nemcsak korábbi eredmények felhasználásával ad körképet, hanem a kuruc költészetben rejlő forrásértékek kiaknázásával, szövegkutatásaival és a lényeges hadtörténeti vonatkozások kiemelésével számos új adattal gazdagítja a történettudomány mai ismereteit, s az új ismeretek alapján olykor szemléletünk változtatását is szorgalmazza.

A kuruc név eredetét, közismert kuruc verseket illetően izgalmas filológiai nyomozások részesévé válhat az olvasó. S bizonyosan nagy érdeklődésre számíthatnak a szerző azon tanulmányai, amelyek a történelmi félárnyékba szorult „kuruc király”, a bujdosókat a „fejtetlen lábság” állapottából kimozdító Thököly Imre történelmi szerepének méltatásánál eddig kellően figyelembe nem vett szempontokra hívják fel a figyelmet. A korszak hol „vitéz”, hol „kajtor” hadinépét gyakran illette az utókor történeti irodalma kemény, elmarasztaló szavakkal is. Az ismert történész fokozott érdeklődése a kor iránt nem újabb elfogultságokat teremt, hanem múltunk jobb, igazabb feltárását segíti elő, és meglátásai, értékes ötletei, feltételezései pedig remélhetőleg további buzdítást adnak a komplex kutatásokhoz.

*„Nem jöttünk égi Hadak-Útján,
Sorsunk vad ösvény, Föld s a por,
De, im, egy új Csaba-legenda
Lelkiünkben lázasan dalol.”*

(Ady Endre : Csaba új népe)

TARTALOM

„CSATÁT VESZTVÉN ALIG CSATÁZVA . . .”	
Hadtörténeti áttekintés – bevezető helyett	13
„KURUC NEVET VISELT A JÓ HAZAFI . . .”	
Mikor és hogyan lett „kurucz” a kuruc?	
Egy legenda nyomában	33
Azok a rejtélyes „apró kuruczok”	40
Ellentétes vélemények a „keresztapa”	
személyéről	44
A kuruc név vállalása Thököly Imre idején	49
A „kuruc” név a Rákóczi-szabadságharcban	54
Történetészmeditáció a „kuruc” szó kapcsán . . .	62
„HA LABANC LESZ A KURUC . . .”	
Adalékok a XVII. századi kurucság politikai	
arculatához	
Ahogyan a kurucok és a labancok egymást	
látták	64
A kurucok „törökösségéről”	69
A „németellenesség” problémájához	81
A Habsburg-hatalom és a magyar katonaság	99
A kuruc katona kora társadalmában	103

„CSAK AKKOR SZÜLETTEK NAGY DOLGOK...”

Zrínyi Ilona dicsérete	117
Egy „heroina” születése és életútja	119
„Munkács várát mint egy pasa oltalmaztam”	133
Hadifogság, majd emigráció	141

„NE VEDD HÁT SEMMINEK HIRÉT AZ KÖZSÉGNEK...”

Hírszerzés és kémelhárítás a kuruc korban	
Az „explorátorok” és a „defensorok” fontos- ságáról	147
A magyar hírszerzés és kémelhárítás a kuruc háborúk előtti évtizedekben	157
A kuruc hírszerzés és kémelhárítás elvei és szervezeti felépítése	168
Eredmények és kudarcok	182

„NOSZA RAJTA JÓ KATONÁK IGYUNK EGÉSZSÉGGEI...”

Kuruc katonaelet az egykorú költészet tükrében	
A XVII. századi kuruc katonadalok nyomában	199
Költői ábrázolás – prózai valóság	251

„KERGETTEM A LABANC-HORDÁT...”

Vázlat Thököly Imre hadvezéri portréjához	287
A kortársak és az utókor véleménye	288
Ki számított jó katonának és hadvezérnek a XVII. század második felében?	314
A „kuruc király” katonai képzettségéről és hadvezéri ismeretszerzéséről	323
Thököly – a hadszervező	328
Thököly – a stratégia	335
Thököly – a taktikus	342

Thököly helye a török kori magyar hadvezérek sorában	347
„MINKET MÉG HA GYŐZÜNK, ÚGYIS KISEMMIZNEK...”	
Gondolatok a társadalmi érdekelttség és a társadalmi részvétel alakulásáról	353
Egykorú és későbbi nézetek a társadalmi érdekelt ségről	355
Főurak, nemesek, polgárok és parasztok a har cokban	368
A „köztes rétegek” érdekeltségéről és katonás kodásáról	378
„ZÖLD ERDŐ HARMATJÁT, PIROS CSIZMÁM NYOMÁT...”	
Rendhagyó meditáció – epilógus helyett	390
Jegyzetek	407

© Nagy László, 1982

„Nem jöttünk égi Hadak-Útján,
Sorsunk vad ösvény, Föld s a por,
De, im, egy új Csaba-legenda
Lelkünkben lázasan dalol.”

(*Ady Endre : Csaba új népe*)

© Nagy László, 1982

„CSATÁT VESZTVÉN ALIG CSATÁZVA...”

Hadtörténeti áttekintés – bevezető helyett

*„Csatát vesztvén alig csatázva :
Homlokunkat nem ékesíti
Hős, szent bukás vér-glóriája
S daccal nem nézhetünk az Égre :
Kevesen voltunk, buktunk, s vége.”*
(Ady Endre : Az ütések alatt)

Vajon honnan számíthatjuk a XVII. századi kuruc küzdelmek korát? Vannak, akik a vasvári békekötés nyomán támadt elementáris erejű felháborodástól és elkeseredéstől, mások az 1670-es fegyveres felkeléstől, illetve az annak vezetőin végrehajtott megtorló intézkedésektől számolják a több mint négy évtizedig tartó fegyveres küzdelem kezdetét. Mert – ahogyan azt az egyik hol kuruc, hol labanc kortárs följegyezte – „soha semmi dolog a magyarokat úgy el nem idegeníté a római császártól és az egész austriai directiotól, mint azoknak a nagy uraknak megöletése; úgy annyira, hogy e mai napig, e jelen való 1710-ik esztendeig nem szűnik, sőt napról napra lobog a magyarok motussa a császár ellen”.¹ Maguk – a „labanc hordákat” hol kergető, hol előlük futó – kurucok többnyire Bocskai István fegyverfogását tekintették a kezdetnek, és természetesen elődeik közé sorolták Bethlen Gábor és „Öreg” Rákóczi György „Bécs alját nyargaló”, Auszt-

riát, Morvát és Sziléziát többször „megrabló” katonáit is.² Különösen az időben hozzájuk legközelebbi „bibliás örálló” fejedelem alakját idézték szívesen. Őt azok közé a „nagy erős oszlopok” közé sorolták, „kik által az az fene austriai tyrannis is ottan megzaboláztatott, vissza rántatott”. Sóhajtozva emlegették ezt a „néhai boldog emlékezetű méltóságos erdélyi fejedelmet”, aki mielőtt „örökre elalult volna”, diadalmas hadserege élén „az magyar haza szabadságáért és az evangelica religiojért [protestáns hitért] bosszúját az austriai házon megállotta”.³

A bosszúállás ugyanúgy vezérlő eszmei motívuma volt az 1670 tavaszán kirobbant fegyveres küzdelemnek, mint „Öreg” Rákóczi György 1644-es támadásának. Egy huszonhét esztendő, olajbarna arcú, tüzes tekintetű ifjú főúr, aki egy esztendővel később halottsápadtan térdelve várta a bakó kardcsapását, 1670 reményt keltő kora tavaszán lelkendezve írta az egyik végvári kapitánynak: „A német kalapok Istenemre repülni fognak! Csak mindjárt fejére üssünk az ellenségnek és ne hagyjunk időt a bugyogós népnek, hogy összeszedje magát!”⁴ Közel másfél évszázadon át felgyülemlett sérelem tüzelt bosszúra Bécs ellen az ifjú Frangepán Ferencben is, akinek ősei pedig mindvégig Habsburg-hűségben küzdöttek a török és az azzal szövetségben érkező erdélyi fejedelmek katonái ellen. A megbántottságból fakadó harag fűtötte az ekkor már ötvenedik évét elhagyó Zrínyi Pétert⁵, aki magával ragadta e küzdelembe II. Rákóczi György tétova fiát, I. Rákóczi Ferencet is, akit immáron négy esztendeje a vejének mondhatott. Ám az elkeseredés és a harag, úgy

tűnik, ez alkalommal sem bizonyult jó tanácsadónak. A politikailag és katonailag egyaránt előkészítetlen és megalapozatlan fegyveres felkelés törvényszerűen elbukott volna akkor is, ha Zrínyi és Rákóczi jobb hadvezéreknek mutatkoznak. A korábbi sikeres Habsburg-ellenes küzdelmek fundamentuma ugyanis az volt, hogy a hatalmas török birodalom az erdélyi fejedelmek személyén keresztül felbecsülhetetlen jelentőségű politikai és katonai háttérbázist biztosított a küzdelmeknek. 1670-ben viszont Zrínyi Péter csupán ködös ígéretekre támaszkodhatott, mert a porta nem akarta elkötelezni magát a felkelők mellett. Rozsnyai Dávid, az utolsó erdélyi „török deák” 1670 januárjában kelt követjelentése szerint a porta nem támogatja a magyarok harcát, mert a sereg nem pihente ki még magát az utolsó hadakozás óta. Emellett a nagyvezér szavai szerint „a magyar nemzet igen hálátlan és hazug nemzet”, amelyik ki akarja „tudni” a szultán katonáit a török segítséggel megvett várakból. A szultán különben sem akar több százezer tallért elkölteni egy ilyen hadakozásra néhány ezer tallér várható adóért.⁶

Több jel arra utal, hogy az erdélyi fejedelemmel is ellentétbe került felkelő vezérekhez nem jutott el ez a portai állásfoglalás, vagy ha igen, akkor nem annak hittek, hanem némely magyarországi török tisztviselő felelőtlen ígéretésének. Zrínyi Péter hóhérpallos alatt veszett el meggondolatlanságáért. I. Rákóczi Ferenc életét a jezsuiták bizalmát élvező édesanya hatalmas váltságdíj árán menthette csak meg. A győzedelmeskedő bécsi udvar ellenben érkezettnek látta az időt, hogy a közel hét évtizeden át büntetlenül renitenskedő

magyar nemességet most engedelmességre tanítsa, vagy ahogyan mondogatták: „cseh lábra” állítsa!⁷ Jól lehet a megtorlás méretei meg sem közelítették a Fehér-hegy után Csehországban alkalmazottét, az ilyesmiktől Rudolf császár óta elszokott magyar nemesség és „vitézli rend” nem várt heveségű ellenállást tanúsított a Habsburg-kormányzat próbálkozásaival szemben. Tömegesen menekültek Erdélybe és az 1660 óta törökké lett Várad környékére, azzal a szándékkal, hogy ez első adandó alkalommal „bosszút álljanak” a bécsi kormányzat tisztségviselőin. Az alkalom nem sokáig váratott magára. Páris Spankau felső-magyarországi főkapitány 1672 májusában kelt kiáltványának tanúsága szerint „némely nyughatatlan emberek” szerte az országban titkon összegyülekeznek, és új „pártütést” készítenek elő. A készülő „rebelliót” buzgón támogatják „némely prédikátorok” is, akik „nem keresztyéni buzgóságtól viseltetvén, a Keresztyénség természet szerént való Ellenségének szerencsés voltáért, az együgyű községet imádkoztatnák és azzal a Pogánysághoz szítván, a Keresztyének közt való gyűlölséget is gerjesztenének”. Szigorúan elrendelte minden tisztségviselőnek, hogy szorgalmasan kutassák, keressék és kergessék az ilyen rebelliseket.⁸ Az igazi „rebellisek” azonban elérhetetlenek voltak a császári kormányzat számára. Azokat a török porta oltalmazó ereje védte, és amikor megkapták a hozzájárulást a támadáshoz, erdélyi segítséggel meg is indultak, „a megkeseredett és teljességgel elnyomatott Magyar nemzet, mindenek felett az Isten dicsősége és a maga nagy szabadságtalanságának helyében állítása végett”.⁹

Hányan voltak a nemzeti és vallási bosszúállás eme „eszmei lovagai”? 1671-ben a portán 18 000 fős felkelő sereg kiállítását vállalták.¹⁰ A támadás megindulását követően olyan hírek keltek szárnyra, hogy huszonöt-ezer felkelő ostromolja a Habsburgok magyarországi hatalmát.¹¹ A valóságban azonban tizenötezer főnél aligha lehetett nagyobb a fegyveresek száma.¹² A császári zsoldos haderő viszont ekkor volt negyvenezerről hatvanezerre felnövekvőben. Igaz, ebből nyolcezernél több katonát nem tudtak a felkelők ellen küldeni.¹³ A Habsburg-hatalom ellen küzdők – akiket ekkor már egyesek kurucoknak neveztek¹⁴ –, előbb győzelmet arattak Enyiczkénél, ám néhány héttel később a győrkei csatában súlyos vereséget szenvedtek. Ki kellett üríteniük Felső-Magyarország – vagy más néven a kassai főkapitányság – területét és kénytelenek voltak visszavonulni az egri és a váradi pasák, valamint az erdélyi fejedelem, Apafi Mihály oltalma alá.¹⁵

A kudarcot szenvedő had ebben az időben alig számlált 4000 főt,¹⁶ mégis rendkívül kellemetlen ellenfél volt a Habsburg-kormányzat számára. Elegendő csupán arra gondolnunk, hogy ez a néhány ezer kuruc akkor és ott támadta meg a császáriakat, amikor és ahol kedvezőnek látta, viszont kudarc esetén bármikor elérhetetlenné vált az ellenség számára. Ilyen hadászati előny ugyancsak megnövelte a néhány ezer felkelő erejét és ütőképességét! Még inkább így volt ez 1677 után, amikor francia zsoldú és vezetésű lengyel és tatár katonák támogatták a kuruc küzdelmeket. A szövetségesek Nyalábnál érzékeny vereséget mértek a császáriakra. Az egykorú francia nyelvű hadijelentés dicsérő-

leg szólt a csatában küzdő kurucokról.¹⁷ A nyalábi győzelem nyitánya volt az újabb kuruc támadásnak, amelynek vezetői között egyre jelentősebb szerepre tett szert az ifjú Thököly Imre, a későbbi legendás hírű „kuruc király”.¹⁸ 1678-ban a kurucok és szövetségeseik birtokba vették Felső-Magyarország nagyobb részét, de behatoltak a bányavárosokba is. Az „Istenünk dicsőségéért s hazánk lelki testi szabadságáért fegyvert viselő grófi, úri, főnemesi, lovas és gyalog vitézlő rendből álló Magyarság”¹⁹ hadra kelt vezetői büszkén írhattak Erdélybe sikereikről. Ám november 1-én a barsszentkereszti ütközetben vereséget szenvedtek az ellentámadásba lendülő császári csapatoktól. A vereség oka nem kis mértékben abból adódott, hogy „az mi magyarink rossz szokása szerint bizony harmada is hadunknak alig jött ki a táborbul”²⁰ – jelentették a felkelő vezérek. A kudarc kiszorította őket a bányavárosokból, de a felső-magyarországi vármegyék jelentős része ellenőrzésük alatt maradt. A bécsi udvar a „status quo” alapján 1679. február végéig szóló fegyvernyugvást kötött a kurucokkal.

A Habsburg-ellenes küzdelem eredményességéhez az erdélyi és a török támogatáson túl kétségtelenül hozzájárult a francia udvar segítsége is. XIV. Lajost természetesen saját érdekei vezették e magatartásában, aminek így jelölte meg a célját és egyúttal a határát is: „A magyar vezéreknek azzal a szándékkal osztok jutalmat, hogy előre kergessem őket azon az úton, amelyre önként léptek és amelyet elhagyni már nem áll szabadságukban.” A támogatás mérvét illetően a „Napkirály” így nyilatkozott: „Olyan messze mégsem megyek,

hogy nagy költséggel ilyen távoli területen viseljek egy olyan háborút, amely éppoly kevésbé szabályos, mint általában a néplázadásra alapított hadjáratok.”²¹ Mennyiben ismerte az egyre önállóbbá váló Thököly Imre a francia király eme álláspontját? Nem tudjuk. Ám ha ismerte is, akkor sem volt sok választása! A szoros török függésből a mozgalom csakis úgy bontakozhatott ki, ha a franciákra és az ekkor még őket követő lengyelekre próbál támaszkodni. A porta még ezt a kitérési kísérletet sem nézte jó szemmel. Sokáig tiltotta is, hogy a kurucok együttműködjenek a Magyarország területére vonuló francia–lengyel katonasággal.²²

1679 nyarán Thököly katonái már francia segélyerők nélkül folytatták a küzdelmet, mert XIV. Lajos időközben egyezsége lépett a Habsburg-uralkodóval. Ez a körülmény egyelőre nem befolyásolta a kuruc sikereket: török és erdélyi katonák segítségével elfoglalták Kálló várát. Ezt követően ugyan Thököly meghasonlott a csapatokat vezető Teleki Mihállyal, de a kurucoknak még így is maradt erejük arra, hogy gazdag „sákmánnal” járó portyákat hajtsanak végre morvaországi vidékeken. Az egyre gyakoribbá váló harci sikerek, párosulva a merész portyákból származó anyagi előnyökkel, kedvezően hatottak a felkelők önbizalmának növekedésére is. Különösen amikor november 3-án a Szikszó melletti ütközetben nyílt összecsapásban győzedelmeskedtek a császáriakon. „Mind öltük, vágtuk, úgy annyira elfogdostuk mind tiszteket, s hadokat” – újságolta nagy boldogan az ifjú kuruc vezér – „hogy alig mehetett huszonötig való a táborra; egy

tisztnél az mint kitanulhattam több el nem mehetett, az harczon mind elvesztek”.²³

Az 1680-as esztendőben folytatódtak a diadalmas „napnyugati portyák”. Ezeken most már nemcsak a „jó hamari lovak”-on száguldó „katonák”, de a „friss járású” és „sebes futású” kuruc „talpasok” is részt vettek. Utóbbiak közül ki a lovas mögött „lófaron”, ki könnyű szekereken vagy tutajokon utazva járta be a gazdag nyugati vidékeket, s ezek a portyázók ahol jártak, onnan elhoztak magukkal mindent, ami csak mozdítható volt! Tudunk olyan harci vállalkozásról, amely után egyetlen „kardra” annyi zsákmány jutott, ami felért a katona félévi zsoldjával is.²⁴ Álomszép idők voltak ezek – legalábbis a kurucoknak. Annál kevésbé azoknak, akiknél megfordultak a közel egy évtizedig nyomorogva „sugorgó” bujdosók, vagy a „farkastermésztű” végbeli legények.²⁵ A „katonák” a zsákmányolt lovakkal egyre „paripásabbak” lettek; selymes „lóding”, „dali pár pisztoly”, csonttal berakott tusájú „karabél” került egyre több lovasnak. Ám a talpasok is egyre nagyobb számban viseltek „gyönggyel fűzött bocskort” és „ezüstös” kapcát. Nem csekély irigységgel írta Teleki Mihály az erdélyi fejedelemnek, hogy Thököly kurucait „a pompa, nyalkaság” jellemzi, s „cifra veres gyalogok” szolgálják a főgenerálissá kikiáltott felkelővezért!²⁶

Ha a katonák nem jártak „napnyugati” portyákra, akkor otthon – vagyis Felső-Magyarországon – élőködtek a polgári lakosságon, akik még a fegyverszünet nyugalma sem ismerték. Ahogyan nemes Babocsay Izsák uram, Tarczal városának „hites nótáriusa” felje-

gyezte: „ennek méznek tetsző íze alatt mérges keserűség vala elrejtve”, mert ilyenek „alkalmatosságával a Kurucz a Labancczal öszvetalálkozván és megbarátkozván, minden tartalék [ti. tartózkodás] és félelem nélkül harmad s negyed napig is eldorbézoltanak a szegény lakosoknak nagy kárával egy helyben, és azoknak nyomorgatásával”.²⁷ A „kurucságot” vagy más néven a „Miska világ”-ot²⁸ mindjobban megkedvelő végváriak és szabad hajdúk egyre kevésbé kíváncsoztak vissza a korábbi, anyagilag szűkös és kevés megbecsüléssel járó életmódra. Ezt a hangulatot tükrözi az 1681 első felében megtartott hadi tanácskozás²⁹ is, amelyen tulajdonképpen a háború vagy a béke kérdésében kellett döntenie Thököly hadinépének. A vezér, felelevenítve a magyar katonák között még a XVII. században is élő régi katonaszokásokat, szavazásra bocsátja a döntést. Maga véleményét ebben foglalja össze:

*„Engem ajánlással német nem szelidít
Lépes beszédével horogra nem kerít ;
Szenvedten szenvedek tovább is több jóért,
Véletek vitézek, harcolok hazámért!”*

Erre így zúgott föl a „seregek voxa”:

*„Fegyverrel, fegyverrel köll bosszut állani
Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni,
Hittel csalattattunk : nem köll azért hinni,
Fegyver fog közöttünk igazságot tenni!”*

Szepesi Pál, Kende Gábor, Keczer Menyhért, Har-
sányi György, Petneházy Dávid, Szücs János, Farkas
Fábián, Ispán Ferenc és Wesselényi Pál kuruc vezérek
„vox” a harc folytatását kívánta. A legtöbben utaltak
az okokra is, amit Wesselényi Pál így foglalt össze:

*„Másként, mivel török segítsége nélkül
Erőt nem vehetünk magunk fegyverébül:
Mostan el ne váljunk nyújtott kezitől
Csináljunk magunknak paizst erejébül.”³⁰*

Aki pedig a „kezét nyújtotta” a kurucoknak és újabb
harcokra biztatta őket nem kisebb személyiség volt,
mint Kara Musztafa, a félelmetes hírű új török nagy-
vezér, aki korábbi győzelmeitől diadalittasan minden
eddiginél nagyobb harci sikerekre vágyott: Bécs elfog-
lalása lebegett a szeme előtt, ami pedig még Nagy Szu-
lejmánnak sem sikerült. Ő lelkesítette-e a kurucokat,
vagy azok harci sikerei buzdították a számára végzetes-
sé váló támadásra őt? Ez vitatott kérdés volt már a kor-
társak között is. Mindenesetre az erdélyi portai követ
1682. február elején így figyelmeztette a kurucok ellen
praktikáló Telekit: „Igen odiosa materia [gyanús do-
log] a ki itt tractát [tárgyalást] forgatt, itt az az ember
kedves a ki kardot ránt, szemben megyen a német-
tel.”³¹ Nos a kurucok – generálisukkal egyetemben
– valójában ilyen emberek voltak. Így nem csoda, hogy
Kara Musztafa figyelme hamar feléjük fordult. Thö-
kölyt már 1682 tavaszától Magyarország fejedelmének
– vagy törökösen királyának – kezdték nevezni, s az
ünnepélyes elismerés sem sokat váratott magára.

Előbb azonban két jelentős esemény történt Thököly életében, amelyeknek kihatása volt a kuruc mozgalom további sorsára is.

Az első nevezetes esemény az I. Rákóczi Ferenc özvegyével, Zrínyi Ilonával kötött házassága volt. A valóban nemcsak szép, de nemének minden téren díszére való özvegy kezével – aki a közhiedelemmel ellentétben nem tizennégy, hanem csak öt esztendővel volt idősebb a kuruc királynál³² – várak, hatalmas vártartományok és egyéb uradalmak jutottak Thököly, és ezzel együtt a Habsburg-ellenes küzdelem birtokába. Jóllehet a jelek arra utalnak, hogy mindkettőjük részéről szerelmi házasság volt a frigy, ám ez nem zárta ki a kölcsönös politikai és gazdasági érdektalálkozást. Házasságukat ugyanaz a poéta verselte meg, aki annak idején Széchy Mária, a murányi Vénusz és Wesselényi Ferenc románcát foglalta hosszú költeménybe: Gyöngyössi István. A költő most is irdatlan hosszú verset írt Thököly és Zrínyi Ilona házasságáról, amelyben – Vénusz nevében – így biztatta a daliás kuruc vezért:

*„Az vászon házakból kelj szép palotában,
Az rögs pászitrul puha nyoszolyában;
Ne helyheztesd kedved mind csak Bellonában,
Befogad Juno is örömet ágyában.”³³*

Az ifjú férj azonban nem sok időt tölthetett együtt haláláig szeretett hitvesével és annak első házasságából származó gyermekeivel, Juliannával és Ferencsel – a majdani Nagyságos Fejedelemmel –, mert hamarosan ismét a „vászon házakba”, a katonai sátrakba szólitotta

őt fátuma. Nem sokkal menyegzője után kapta a nagy örömhírt: furfangos katonái elfoglalták a bevehetetlennek tartott kassai citadellát, amely Felső-Magyarország fővárosának birtoklását jelentette. Ezt a kimagasló értékű harci cselekményt mindössze 1200 „talpas” és 250 „katona” hajtotta végre alig félórai harc árán.³⁴ Miután a török csapatok Fülek védőinek ellenállását megtörték, alig maradt erősség Felső-Magyarországon, amely ne Thökölyt uralta volna. S nem sokkal később sor került a fejedelmi jelvények átadására is, amit így örökölt meg Rasid efendi, egykorú török historikus:

„A Felső-Magyarországiak kívánságára Thököly Imre kuruc király számára megíratott az adhnamé, mely némely föltételek és kikötések mellett még magába foglalta, hogy negyvenezer kara gurus [fekete piaszter] adót fizessenek. Fülek vára alatt az említett Thököly Imrének a szeraszker átadta a királyság jelvényét, s a tugarát és zászlót.” „A hitvány császár [ti. Lipót] haragja a kuruc király ellen most még nagyobb lett, s bosszúálló csapatait felkészíteni kezdte.”³⁵ Lipót minden bizonnyal komor arccal fogadta a Thököly kinevezéséről szóló híradást, ám bosszúra egyáltalán nem gondolt! Legalábbis egyelőre nem. Éppen ellenkezőleg, azon fáradozott, hogy mindenáron fenntartsa a békét. Mindenekelőtt természetesen a törökkel, de ezáltal a kuruc mozgalommal is. Kara Musztafa azonban a háború mellett volt, s terveinek megnyerte a szultánt is. Hiába ellenezték többen is a dívánpasák közül, Bécs megtámadását határozta el a telhetetlen ambíciójú nagyvezér. Ahogyan a kortárs magyar krónikás írta: „a

fővezér, ördögi kevélységgel felfuvalkodván és mind a császárt, mind a több keresztény királyokat semminek állítván, a jó és hasznos tanácsot megveté”.³⁶

Thökölynek csatlakoznia kellett a támadásba lendülő török haderőhöz. Akárcsak Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, aki pedig ugyancsak szeretne volna távol tartani magát ettől az akciótól. A kuruc királynak mintegy ötszáz főnyi katonája a Dunántúlon előretört nagyvezér mellett volt, hogy fogadja a magyar főurak és vármegyék, valamint a városok hódolatát. Ha ezt nem teszik, e terület lakói kénytelenek lettek volna közvetlenül a töröknek hódolni. A Habsburg-haderő ugyanis átmenetileg kiűrtette Magyarországot és minden katona Bécs védelmére vonult. Maga Thököly mintegy tizenötezer főnyi katonájával előnyomult Pozsonyig, ám innen Lotharingiai Károly hadának ellencsapása miatt vissza kellett húzódnia Semptéhez. A császári hadvezér elvonulása után Thököly ismét előretört Nagyszombathoz, majd Pozsonyhoz, és itt várta Bécs ostromának kimenetelét.

Bécs védőrsége Starhemberg Rüdiger vezetésével példás bátorsággal küzdött Kara Musztafa csapatai ellen. Ennek ellenére már-már súlyos helyzetbe került a város, amikor a császári fővezér a segélyhadak beérkezése után ellentámadásba lendült. Lotharingiai Károly akcióját teljes siker koronázta: Kara Musztafa döntő vereséget szenvedett a Bécs alatti csatában. A harcban különösen kitűntették magukat a Sobieski János személyes vezetése alatt küzdő lengyel segélyerők, amelyek a megkötött szövetségi szerződés alapján siettek a császárváros segítségére.³⁷ A menekülő török nagyve-

zerről azt írta az Apafi Mihály erdélyi fejedelem mellett tartózkodó Inczédi Pál rövid följegyzésében: a Győr alatt állomásozó erdélyi táborba szeptember 14-én érkezett meg a nagyvezér, akinek „mind ábrázatjából mind beszédiből nagy elmebeli bódulása tetstett ki”. Egy hónappal később Apafi az Érd melletti Kutjavárnál találkozott Kara Musztafával, aki ezúttal is „igen szomorú állapotban találtatott.” A megbeszélés alatt „egész tisztelettel látta az erdélyieket s megkövette, hogy amint akarta, nem úgy lett a dolog, a foggyatkozást nem tagadhatja”. Arra kérte a fejedelmet: „te is imádkozzál a te istenednek, mi is imádkozunk a mi istenünknek, hogy a hatalmas császár ellenségit szégyenítse és rontsa meg.”³⁸ Az imádkozás nem sokat használt. A nagyvezért a szultán Belgrádban megfojtatta, a „Szent Liga” csapatai pedig újabb sikereket értek el a török ellen.

A török kizsorítása Magyarországból egyre nehezebb helyzetbe hozta a török szövetségre támaszkodó kuruc mozgalmat is. A kortárs labanc költő 1683-as versében maró gúnnyal tette föl a nagy kérdést a „kuruc király”-nak:

„Mit mivelsz tehát szegény Thököly?”

így folytatva a kárörvendő gúnyolódást:

*„Az pünkösdi király, ládd-é, mint játszik?
Mondják, hogy az tök is estve virágzik...”*

*„Körmötlen macskának nehéz fát hágnyi,
Sánta ebnek Bécset nehéz megjárnyi;
Körmötlenül, helytelenül kezdél ur lennyi,
Bánja már szegény Thököly, mert nincs mit tenni.”³⁹*

A magyar eseményeket élénk figyelemmel kísérő újság, a „Párisi Gazette” tudósítása szerint Thököly azt írta sógorának, Eszterházy Pál nádornak; inkább fegyverrel a kézben hal meg „Magyarország szabadságát, régi kiváltságait és a protestáns vallást védelmezve, mintsem hogy engedje magát léprecsalni olyan ígérekkel, amelyek teljesítése nagyon is bizonytalan”.⁴⁰ Az történt ugyanis, hogy nem sokkal Kara Musztafa bécsi veresége után Thököly követői megjelentek Sobieskinél és Lotharingiai Károlynál, és békét ajánlottak, amennyiben az udvar a korábbi ígéreteknek megfelelően Thököly kezén hagyja Felső-Magyarországot. Lotharingiai Károly azonban csupán abban az esetben volt hajlandó tárgyalásokat kezdeni, ha Thököly Kaszát azonnal átadja a császári csapatoknak.⁴¹ E súlyos feltétel elutasítása után a „kuruc király” – hívei jelentős többségével együtt – az ellenállás mellett döntött. Thököly levelet írt a török elleni háborút szervező pápának is, amelyben kifejtette, hogy őt a bécsi udvar hajthatatlan magatartása kényszeríti arra, hogy biztonsága érdekében a „török védelmét” továbbra is megtartsa. Emiatt sem ő, sem a hívei nem nevezhetők jogosan „rebelliseknek”, mert csupán azoknak a kiváltságoknak a megtartásáért küzdenek, amelyeket a régi magyar királyok biztosítottak a rendeknek.⁴²

Mai ismereteink szerint megalapozatlannak tűnik

Thökölynek az a reménye, hogy a diadalt diadalra halmozó bécsi udvar tekintettel lesz majd a felső-magyarországi kuruc fejedelemség szuverenitására. Ám nem szabad elfeledkezni arról, hogy az eseményekben benne élők nem így látták a dolgokat. A kortárs azt tapasztalhatta, hogy a török birodalom az elszenvedett nagy vereségek ellenére évről évre újabb hatalmas seregeket küld csatásorba, s még 1690-ben is képes nagy erejű ellentámadásra. A döntő vereség csupán 1697-ben következett be, ám amint tudjuk, még ez sem vonta maga után a Habsburg-ellenes harcról való lemondást, hiszen egészen a szatmári békekötésig folyt a küzdelem.⁴³ Tekintetbe véve mindezt, véleményünk szerint nem kellően megalapozottak az olyan értékelések, hogy a kuruc háború kimenetele 1683-ban eldőlt, amit Thökölynek és híveinek már ekkor látniuk kellett volna.

1684-ben a Habsburg-hadvezetés mintegy hétezer főnyi sereget indított Thököly felső-magyarországi fejedelemségének felszámolására. Ez az esztendő azonban még inkább a kurucok hadi fölényét mutatta, akik újabb foglalásokat hajtottak végre. Így kézre kerítették Palocsát, Késmárkot, Csicsava várát és az erős Ungvárt. Ám „a sok lézengő kurucság” ellepte a Szepességet, Liptót, Árvát, Trencsént és Turócot is. A helyzetten alapvetően nem változtatott az Eperjes alatt elért császári siker sem, hiszen még ez a város is Thököly kezén maradt.⁴⁴ Még mindig olyan erős tömegbázisa volt Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon, hogy a „kuruc király” nem sokat gondolt a Habsburg-hűségre visszaálló főurakkal, nemesekkel és polgárokkal, akiket „bojtorjános mételyek”-nek nevezett.⁴⁵ Egy Brüsszel-

ben megjelenő tudósítás pedig arról számol be, hogy az itteni parasztok több főurat és nemest agyonvertek, „mert azt hitték, hogy ezek az urak el akarnak állni a gróftól és csatlakozni kívánnak a császáriakhoz”.⁴⁶ Más hírek arról szólnak, hogy a szegények menekülnek a császáriak elől és Thököly oltalma alá helyezik magukat.⁴⁷

Némely történeti munka megállapításaival ellentétben a kuruc csapatok kemény ellenállást tanúsítottak az 1685-ös esztendőben is. Egészen addig, amíg a török hitszegő módon fogságba nem vetette vezérüket.⁴⁸ Kassa, Munkács, Ungvár, Sárospatak és Regéc még októberben is Thökölyt uralta, s hadseregének létszáma nem volt kisebb, mint a legnagyobb kuruc győzelmek időszakában. Váradon történt fogságra vetése azonban szinte sokkolta híveit! Seregesen álltak át a török ellen küzdők táborába. Létszámuk meghaladta a tizenhétezer főt.⁴⁹ Munkács vára azonban 1688 elejéig ellenállt a császáriak rohamainak.⁵⁰

A felső-magyarországi kuruc fejedelemség bukása maga után vonta Erdély Habsburg-megszállását is. Az erdélyi labanc kortárs keserűen jegyezte meg históriás munkájában: „Soha könnyebben sem pogány, sem keresztény egy országhoz, s olyan könnyen nem juta, mint akkor a német Erdélyhez, egy korbácsolás nélkül fejet hajtának. Mert hogy ne szóljak a több erősségekről, csak az egy Szeben városát a míg megvette volna a német, bizony sok ezer kalapnak kellett volna elhullni.”⁵¹ Igaza volt-e Cserei Mihálynak? – nehéz lenne megmondani. De ismeretes az is, hogy az Erdélybe vonuló császári csapatok egyik olasz származású táborno-

ka – miután magasztalta Erdély szépségét és gazdagságát – leírta, hogy semmi ellenségeskedéssel nem találkozta, „mert a lakosok gyávák és háziasak”.⁵² A Felső-Magyarországon hírhedten kegyetlenkedő Caraffa tábornok itt „finomabb” módszerek alkalmazására hívta fel a figyelmet, amely lényegében a protestánsok békén hagyását és a befolyásos erdélyiek sűrű jutalmazását foglalta magába. Különösen arra való tekintettel, hogy a „nyugtalan természetű” lakosság máskülönben arra törekszik majd, hogy a „kevesebb adóval megelégedő” török uralma alá visszajusson.⁵³

A császári tábornok, úgy tűnik, jól mérte föl a helyzetet. Amikor ugyanis 1690-ben az elhalálozott Apafi Mihály helyébe fejedelemmé tett Thököly Imre kurucával és török–tatár segélycsapataival Erdélybe tört, az itteni lakosság nagy tömegei örömmel fogadták őt és készek voltak újra a török függés vállalására. A váradi fogság után hamarosan kiszabaduló és régi méltóságait visszanyerő „kuruc király”-nak több évi hányattatás után ez volt az első új nagy diadala. Erdély császári parancsnoka, a különben kiváló hadvezéri képességekkel felruházott Heissler Donát tábornok a zernyesti síkon megsemmisítő vereséget szenvedett az őt váratlanul meglepő Thökölytől. A kimagasló harcászati siker azonban csupán néhány hónapra állíthatta vissza Erdélyben a török-vazallus nemzeti fejedelemséget. Amikor a császári főereg ellene nyomult, Thököly kénytelen volt feladni nagy sikerei színterét.⁵⁴ Ezt követően már csak az 1697-es hegyaljai felkelés megszervezése, előkészítése terén jutott nagyobb szerephez a kuruc király. Régi, meghitt embere, Tokaji Ferenc

ugyan szép hadicseleket alkalmazott a császáriak ellen, azonban a túlerő hamarosan fölszámolta a mozgalmat.⁵⁵

A kurucok egy része Thökölyvel együtt emigrációba szorult, de azért sokan akadtak olyanok is, akik a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásáig tartó hat esztendőit itthon bujdosva élték át. Ezek egy csoportja 1702 augusztusában Kolozsvár mellett nyílt csatában jelentős számú császári katonaságot vert meg: „nagyobb része oda vesz a németségnek” – olvashatjuk a kortársi leírásban.⁵⁶ Amikor pedig a megözvegyült és egyre betegesebb Thököly hírt kapott mostohafia, II. Rákóczi Ferenc első hadi sikereiről, boldogan készült a hazatérésre, hogy együtt folytassák a harcot a labanc ellen. Hiszen – írta Thököly Rákóczinak – „egy igyünk lévén s egyre célozván” közösen kell küzdeni a magyar szabadságért!⁵⁷ A „kuruc király” azonban már sohasem láthatta meg a hazai tájat. Betegsége és egyéb körülmények megakadályozták ebben. Csak katonái jöttek haza több hullámban és küzdöttek az itthon lappangókkal és az „új kurucok”-kal a „labanc” ellen. Thököly életének negyvennyolcadik évében elköltözött az élők sorából. A szegénylegények éneke busongva idézte emléket:

*„Nagy úr vala tudjuk, jó Thököly Imre,
Soknak tanácsából öltetett főhelyre
Midőn megrakodtak, állattanak félre,
Idegen országon hidegült meg vére.
Ajánlották néki sokan ömagokat.*

*Cselekedetekkel hogy szolgálatjokat
Nem szánják érette vérontásokat,
Megmutatták végre elszaladásokat.*”⁵⁸

A XVII. századi kuruc küzdelmek három évtizedes története túlnyomóan az ő személyéhez kötődött. A bujdosók már akkor őt hívták élükre, amikor még csupán tizenöt esztendőes ifjú volt. ⁵⁹ A „vitézlő rend” a XVII. század folyamán talán egyetlen Habsburg-ellenes vezérhez sem került oly közel, mint őhozzá.

A három évtizedes küzdelem történetének felvázolása után közelebbről is bemutatjuk a harcok résztvevőit. E hol „vitéz”, hol „kajtor” hadinépet, amelynek sorsa oly szorosan összeforrott Thököly Imre életével is.

„KURUC NEVET VISELT A JÓ HAZAFI...”

Mikor és hogyan lett „kurucz” a kuruc?

*„Hallottuk a tatár futást, a régít,
Török világ, kuruc világ regéit;
Kuruc nevet viselt a jó hazafi,
Labanc volt a honáruló kurafi.”
(Arany János : Van-e olyan...)*

EGY LEGENDA NYOMÁBAN

Arra, hogy miként születnek és terjednek a legendák, ugyancsak érdekes példát szolgáltathat a „kuruc” elnevezés eredetéről és jelentéséről vallott nézet születése és továbbélése egészen napjainkig. A történeti munkákban Bél Mátyás óta hagyományozódik az a nézet, miszerint a „kuruc” szavunk a latin „crux” – „cruciat” – „crucius” szavak származéka, amely elnevezés eredetileg Dózsa György kereszteseire vonatkozott, és innen származóan nevezték el a XVII. század utolsó harmadának Habsburg-ellenes felkelőit „kurucok”-nak.¹ A „kuruc” elnevezés eredetének ez a magyarázata azonban valójában nem a XVIII. század e kétségtelenül jeles tudósától származik, hanem egy sokkal szerényebb tudományos felkészültségű, s csupán unaloműzésből írogató székelly nemesúrtól: miklósvárszéki és nagyajtai Cserei Mihálytól. Az élete delén tollat raga-

dó férfiú így számol be a történelmírásra készítő körülményeiről: „Minekutána a kurucoknak erőszakvételei miatt, már egynehány esztendőttől fogva házainkból bujdosunk, és én is ide Brassóban recipiáltam volna magamot, feleségemmel, gyermekeimmal együtt, nem levén mivel töltenem az időt, úgy fogtam az íráshoz, in anno 1709. die 16 mensis decembris Bolonyai kapu fellett való utczában való szállásomon, Aranymíves Miklós házánál.” Írása az 1661-től 1711-ig terjedő eseményekkel foglalkozik, de a bevezetésben röviden visszatekint a korábbi századokra is.

A kuruc mozgalmakhoz fűződő érzelmeiről a verses bevezetőben így vall:

*„Második Rákóczi Ferencz azután feltámadván
S római császár ellen Erdélyt fellázasztván
Mely szörnyű pusztulásra magyar nemzetet hozván,
Azolta csak nyomorgunk, sokfelé bujdosván.*

*Bárcsak ezután tanulj Erdély, édes hazám,
S a magad fiaiddal élj csendesen egy portán,
Magyarországiakkal ne czimborálj oly puhán,
Hogy, mint most, ne törődjél magad szörnyű kárán.”*

Történetírói ambícióiról elmondja, hogy nem akart „históriát” írni, mert „ahoz való kapacitásom nincsen, bízom másokra, nálamnál tudósabbakra”. Ám „a heverést megunván ennyi hosszas búdosás alatt”, leírta tapasztalásait az utódok okulására. Forrásai: Istvánffy, Turóczi, Zsámboky, Bethlen, Kemény, Mikó és kézíratos szász krónikák. „Első Apaffi Mihály erdélyi feje-

delem ideitől fogva, micsoda fátumokon forgott Erdélynek dolga, nem láttam még senkinek írását in publico [közzétéve]”² – panaszoja.

Cserei Mihály történetírói tevékenységével azért kellett kissé tüzetesebben foglalkoznunk, mert ő az első olyan, XVII. században is élt személy, aki említi a „kurucz” elnevezésnek a Dózsa-féle paraszthadtól való származtatását. Először a történeti visszatekintésében olvashatjuk nála: „László király idejében támada a paraszt had Dósa András [sic!] generálissága alatt; mely hadat a zászlójokon és köntösökön levő fejer keresztről cruciatusnak hívtanak, a honnan vett *eredetet* a kurucz nevezet, kiknek istentelen gonoszságokat, és a magyar urakon, a nemességen való kegyetlenségeket, a ki akarja Istvánfi Miklós históriájában megolvashatja.” Később, az 1673-as hadieseményekről szólva megismétli, hogy a császári katonák „a kuruczokat (így nevezik, kik a császár ellen fegyverkednek a mint feljebb is emlitém Lengyel László király idejében támadott cruciatus táborról)” – üldözni kezdék. Cserei itt elmondja azt is, hogy a kurucok a szemben állókat ekkor kezdték „labanczok”-nak nevezni – szerinte a „lobbants” szóból – „mivel a németek puskával szoktanak inkább harczolni, mint karddal, a puskaapor pedig felszokott lobbanni”.³

Érdekes, hogy a labanc szó ilyen eredeztetését a történetírás szinte egyöntetűen elvetette, míg a kuruc elnevezés Cserei-féle származtatását elfogadta. Vajon mi okozta ezt az éles distinkciót ugyanazon szerző két állításának elfogadása, illetve elvetése terén? Minden bizonnyal az, hogy a kuruc szó eredeztetésének Bél Má-

tyás tudományos háttérrel adott, míg a labancénak nem. De vajon a tudós szerző miért adott hitelt Cserei semmivel alá nem támasztott szómagyarázatának? E kérdésre a választ abban az életrajzi írásban találhatjuk meg, amely a közelmúltban látott napvilágot Bél Mátyásról. Az 1684-ben született férfiú húszesztendőskorában fejezte be hazai tanulmányait és 1704-ben Háléba került. Három esztendő elteltével jött haza, s jóval későbbben kezdett hozzá munkái megírásához. A „Notitia” kiadásakor a helytartótanács utasította Bélét, „hogya Bocskai- és a Rákóczi-felkeléseket nem szabad háborúknak nevezni, mivel ilyesmi csak egyenrangú felek között lehetséges, hanem egyszer s mindenkorra csak belső mozgalom vagy *lázadás* nevét viselhetik”.⁴ Ebbe a koncepcióba nagyon kitűnően illett Cserei magyarázata, amely még a közös néven keresztül is megerősítette a kuruc háborúk lázadásjellegét!

E külső kényszeren túl nyilván az is közrejátszott Bél döntésében, hogy Cserein kívül más egykorú kortárs nem tett említést a kuruc elnevezés eredetéről. Babocsay Izsák, Hain Gáspár, Szirmai András ugyan elmondják, hogy a hetvenes évek első felében egyre általánosabban „kuruczok”-nak nevezik a császár ellen harcolókat, ám a szó eredetéről hallgatnak.⁵ Így Bél Mátyásnak tulajdonképpen Cserei magyarázata volt az *egyetlen* fogódzó a szó eredetének kutatásakor, amely magyarázat találkozott a hivatalos állásponttal is. Arról pedig, hogy később – így például a XIX. század elején – miként vélekedtek az elnevezés eredetéről, értékes támpontot kaphatunk a Babocsay Izsák írását is kiadó Rummy Károly Györgytől, aki „a philosophiának dok-

tora és a keszthelyi Georgiconban a mezei gazdaságnak rendes tanítója” volt. Amikor Babocsay szövegében először tűnik föl a „kurucz” elnevezés – a szó eredetének magyarázata nélkül –, ő a lábjegyzetben hozzáfűzte mindehhez: „A Kurucz-név etymonára [igazi származtatására] csak találgatva akadunk; hihető, hogy az a crux [kereszt] szótól ered, s a cruciata expeditio [keresztes hadjárat] értelméhez közelít.”⁶

A későbbi történeti irodalomban vagy magyarázat nélkül hagyták a kuruc elnevezés születését – mint például Szalay László –, vagy Cserei eredeztetését fogadták el – amint azt Kővári László is tette.⁷ Angyal Dávid a Thököly Imre életéről írt nagy munkájában kissé homályosan fogalmazott, amikor azt írta a kuruc szóról: „mert így nevezik most a felkelőket egy régebbi, s eddig inkább gúnynévnek használt szóval”.⁸ A történettudományban a XX. században egyre általánosabbá vált a Cserei-féle eredeztetés elfogadása. Így például a történetírás legújabb eredményeit is tükrözni hivatott legutóbbi magyar lexikonban a következők olvashatók a „kurucok” címszó alatt: „Habsburg-ellenes felkelők. A szó eredetileg kereszttest jelentett (latinul cruciatus) és a Dózsa vezette parasztháború kereszteseire vezethető vissza. A 16. században a felkelő parasztokat nevezték kurucoknak, csak a bujdosók mozgalmában terjedt ki a Habsburg-ellenes felkelésben részt vevő nemesekre is. Thököly Imre harcainak, majd a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcnak a résztvevőit már általánosan kurucoknak nevezték.”⁹ A téma iránt érdeklődő ugyanezt a magyarázatot olvashatja az egye-

temi tankönyvben,¹⁰ vagy a legutóbb megjelent „Magyarország története”-ben is.¹¹

A történettudomány meglehetősen egységes álláspontjával szemben a nyelvtudomány egyes művelői eltérően vélekednek a kuruc szó eredetéről és kezdeti jelentéséről. A nyelvtörténeti-etimológiai szótár szerint ez a szavunk „ismeretlen eredetű”. Először „kóborló, kószáló, bujdosó személy” jelölésére szolgált, és csak Thököly Imre Habsburg-ellenes harcai kapcsán, az 1678-as esztendőt követően alakult ki a „labancz” szóval ellentétes jelentése.¹² Ezzel szemben más nyelvtörténeti munka szaktekintélyként ismert szerzője – jóllehet korábban maga is azt vallotta, hogy a magyar „kuruc” szónak semmi köze sincs a latin „crux”-hoz vagy annak származékaihoz, mert a kereszteseket soha nem nevezték kurucoknak és a kurucok nem hívták magukat kereszteseknek – mégis arra a megállapításra jut, hogy a legújabbban előkerült adatok ezt az összekapcsolást valószínűvé teszik.¹³ Véleménye szerint tehát nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a jórészt nemesi rendű – s az út menti fészületeket céltáblának használó – bujdosókat Dózsa Györgynek a kereszt jegyében összegyűlt parasztfelkelőit idézve nevezték el kurucoknak!

De vajon kellően megalapozott-e ez az újabb feltevés?

A neves nyelvész az összekapcsolást egy 1650-ben kelt levélre alapítja, amelyben ifjabb Rákóczi Zsigmond többek között az alábbiakat közli bátyjával, II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel: „Írtam vala kegyelmednek édes bátyám uram minap is, neveket is

megírom kegyelmednek az kik Moldvában, Havasalföldében *crutiuskodnak*. . .”¹⁴ Ez az 1875-ben kiadott levélrészlet valóban kelthetett olyan hiedelmet, hogy a „*crutiuskodnak*” kifejezést a századvégi Habsburg-ellenes küzdelmek kirobbanása előtt is használták, ami átvezetést jelenthetne Dózsa parasztfelkelőinek a neve és a bujdosók elnevezése között. A kiadott levélben szereplő „*crutiuskodnak*” kifejezés azonban téves olvasás eredménye, ami bizony gyakran előfordul régi levelek publikálásánál. Az idézett levélben a valóságban a „*czincziuskodnak*” kifejezés szerepel, ami azt jelenti, hogy a levélben megnevezett személyek Moldvában és Havasalföldön a fejedelem ellen „*praktikálnak*”.¹⁵ Ily módon ez a levélrészlet sem valószínűsíthet semmiféle kapcsolatot Dózsa parasztfelkelői és a Habsburg-hatalom ellen küzdő bujdosók elnevezése között.

Joggal fölmerül a kérdés: ha a parasztfelkelők és a bujdosók elnevezésének összekapcsolása csupán Cserei Mihály amatőr nyelvészkedésének volt az eredménye, akkor honnan származik a kuruc név és kik voltak az első kurucok? A feleletért gondolatban fel kell keresnünk „Öreg” Rákóczi György erdélyi fejedelem udvarát, ahol eddigi ismereteink szerint először használták ezt az oly sok találgatásra és vitára okot adó magyar szót.

Keresdi Bethlen Ferenc, a két Rákóczi György fejedelem főudvarmestere 1646-ban egy ceremóniatervet készített Radzwill litván herceg fogadása alkalmából, amelyben a többek között az alábbiak olvashatók: Ha az ünnepélyes bevonulás nem lóháton, hanem hintón történik, „Rákóczy szekere előtt megy a párducbőrösök másik fele s a főemberek; ezeket követi Radzwill szekere, továbbá a kozák sereg és végül az *apró kuruczok*”.¹⁶ Érdekes módon ez az immáron több mint hét évtizede publikált irat egészen a közelmúltig szinte visszhang nélkül maradt. Ennek okát talán abban kell keresnünk, amit a már idézett neves nyelvész így fogalmazott meg: „A Lukinichnál is hegyes idézőjelben szereplő adat hitelességében nincs okom kételkedni.” „Fő hiányossága az, hogy nem lehet belőle megállapítani az »apró kuruczok« kifejezés igazi jelentését.”¹⁷ Ami azt illeti, ez a minden magyarázat nélküli megjelenés megfejtése, kibogozása valóban nem volt könnyű feladat. Jelen sorok írója is több irányba tapogatózott, amíg rátalált a helyesnek látszó útra. A ceremóniatervből és egyéb leírásokból meg lehetett állapítani, hogy a kérdéses váradi bevonuláson a Radzwill herceg kíséretében lévő kozákokon kívül csupán az erdélyi fejedelmi udvari nép vett részt. Miután az ilyen bevonulási menetet csakis a vendéglátó fél emberei zárhatták, a menet végén haladó „apró kuruczok”-nak az erdélyi udvart alkotókból kellett kikerülniük. Arra vonatkozóan, hogy kik meneteltek a felvonulások végén, tájékoztatást nyerhetünk egy három esztendővel korábban kelt le-

írásból. Ezt Eszterházy Miklós megbízottai készítették a nádor részére II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjéről. Itt egyebek közt a következőket olvashatjuk: „Az kapu előtt álló tizenöt zászló székely gyalog vörösben azok mindjárt be indultak a kapun, az mi lovasink utánok legelől, azok után az fejedelem udvari és ország színes hada előtt ment tizennyolcz pártucz [ti. párdúc] бүрös fő legény azok után öt tigris бүрös, ezek után nyolcz szép török lú felöltöztetve, pártucz бүрök rajta, három-három szál daru toll a homlok elejökben, azok után öt pártucz бүрös ifjú legén, azok után 16 trombitás, két török sípos, két lengyel sípos, utánok az *erdélyi úrfiak és fő emberek gyermekei*. . .”¹⁸

Ez a beszámoló – más egykorú leírásokkal egybehangzóan – azt sugallja, hogy az 1646-os ceremóniateremben szereplő „apró kuruczok”-at azok között kell keresnünk, akiket más leírások „ifjú úrfiak” és „fő emberek gyermekei” néven jelölnek az udvarban. De vajon miért? – vethetné föl valaki. Hiszen ezek a nevek csupán az „apró” szót valószínűsítik.¹⁹ Honnan hát a kapcsolat a „kurucz” elnevezéssel? Egyáltalán honnan származhatott és mit jelenthetett ez a szó? A rejtély nyitját Kemény János *Önéletírása*-ban találjuk meg. A szerző, aki tizenhat esztendőskorában került Bethlen Gábor fejedelem udvarába, elmondja: Bethlen „néhány főemberek és urak gyermekeiből álló inasit maga lovain merő *pánczélosan*, azon feljül pánczélszorító veres virágos bársony zubbbon avagy szorító mentécske, könyökben vak, szkófiummal varrott bársonyos tegzesen járatta”.²⁰ Ám azt is tudjuk, hogy Bethlen – akárcsak 1605-ben Bocskai – a fejedelmi udvarát a

Báthoryak mintájára tartotta, és ezt követte I. Rákóczi György is, aki 1605-ben maga is fejedelmi apród volt Bocskai István kassai udvarában.²¹ Feltételezésünk szerint ezeknek a nemesi ifjaknak a pánczélya képezi az alapját a „kurucz” elnevezésnek, mert a pánczél e korban használt neve „kuraczin” vagy „kuraczél” volt.²² Így az „apró kuruczok” kifejezés azt jelentette, hogy páncélos ifjak, kis páncélosok.

Arra vonatkozóan, hogy miként lett a „kuraczin”-ból vagy „kuraczélos”-ból „kurucz”? – vagy hogy ki volt az új szó alkotója? – egyelőre még találgatásokra vagyunk utalva. Felmerült annak a lehetősége is, hogy keresdi Bethlen Ferenc főudvarmester ceremóniatervében valójában „apró kuraczinok” kitétel szerepel, és csupán félreolvasás történt az iratot idéző Lukinich részéről. Ezt a lehetőséget nem is lehet teljesen kizárni, ám a „kurucz” szó megléte mellett tanúskodik Pauler Gyulának az az utalása is, miszerint ő is olvasta – még hozzá egy 1645-ben kelt levélben – ezt a szót.²³ A „kurucz” szavunk tehát minden bizonnyal megvolt már a XVII. század negyvenes éveiben, s az is több mint valószínű, hogy I. Rákóczi György udvari ifjait nevezték ezzel a névvel. Más kérdés az, hogy nem származhatott-e esetleg más szóból? Nem lehet ugyanis kizárni annak a lehetőségét sem, hogy a „Kur” vagy „Kurmacher” ismert és használt kifejezések „magyarításával” állunk szemben, „udvaronc”, vagy „udvarló” értelemben. Amennyiben keresdi Bethlen Ferenc volt a „magyarító”, úgy szerezhette az ihletet svéd vagy francia forrásból is,²⁴ hiszen nem csupán Rebenstock svéd rezidenssel vagy a Rákóczi-fiúkat franciára tanító tiszttel

állt hosszú időn át szoros kapcsolatban, de ott volt az 1645-ös svéd–magyar találkozón is, ahol a magyarokra ugyancsak nagy hatást tettek a svédeknel látottak és hallottak.²⁵ A felmerülő lehetőségek közül mégis a „kuraczin”-ból vagy „kuraczél”-ból való eredeztetés a legvalószínűbb. Már csak azért is, mert például a hatvanas években Apafi udvarában apródoskodó Czegei Vass György – írásainak tanúsága szerint – már nem ismerte az udvari ifjak ilyen elnevezését.²⁶ Ez pedig könnyen összefügghet azzal a történeti körülménnyel, hogy a belső háborúskodások elültével szerényebb alapokon újjászerveződő erdélyi fejedelmi udvarban már nem voltak drága mellvértet, páncélt hordó udvari ifjak. Így az erre utaló elnevezésük is kiveszett a mindennapos szóhasználatból, sőt feledésbe is ment.

Ez utóbbi folyamatnak ellentmondani látszott az az adat, miszerint 1661-ben is előfordult Erdélyben a kuruc szó használata. Az Erdély múltját nagyobb szenvedéllyel mint tudományos pontossággal kutató Orbán Balázs egy erősen megrongálódott sírkő hiányos feliratából ugyanis azt a szöveget következtette ki, hogy az ott elhantoltat 1661-ben ölték meg „Mikes István kuruczi”.²⁷ Az vitathatatlan, hogy 1661-ben történtek atrocitások a Székelyföldön, de azokat török–tatár csapatok követték el.²⁸ Ezzel szemben – az ekkor még kuruc – Cserei Mihálytól tudjuk, hogy 1691-ben egy bizonyos Mikes Pál kurucai valóban követtek el gyilkosságokat a szóban forgó vidéken. Az 1711-ben állított sírkő is erre a történetileg ellenőrizhető eseményre utal.²⁹ Ehhez hasonló az az 1661-ben vagy 1662-ben kelt levél, amelyben annak egyik kiadója a „krux fiak” kifeje-

zést vélte olvasni, amelyet a „kuruc” szó egyik megnyilvánulásának tekintett. Ám a levél újbóli ellenőrzése ezt a problémát is tisztázta. A valóságban ugyanis az ebben a korban meglehetősen gyakran használt „kurva fiak” kifejezés szerepel a levélben, aminek az égvilágon semmi köze sincs akár a „crux” akár a „kuruc” szóhoz.³⁰

Annak megállapításához, hogy miként lett az 1670-es évek bujdosójából „kuruc” – azt kell megvizsgálnunk, hogy ki volt az első „névadó” és mikor került sor erre az eseményre.

ELLENTÉTES VÉLEMÉNYEK A „KERESZTAPA” SZEMÉLYÉRŐL

Az egykorú és közel egykorú krónikások úgy tudták, hogy a Habsburg-uralkodó hívei nevezték el így a felkelőket a hetvenes évek elején; pontosabban 1673-ban.³¹ A történettudomány általában ezeket a nézeteket tette magáévá egészen addig, amíg korábbi török levelekben elő nem bukkant a „kurocz” vagy „kurusz” szó. Volt aki egy 1670-re datált levélben olvasta a „kurocz” szót, ám ezt a levelet az a Muszli egri beglerbég írta, aki nem 1670-ben, hanem 1676-ban töltötte be ezt a tisztségét. 1670 első felében Hüszein volt az egri beglerbég, akit ebben az esztendőben Ali pasa váltott fel a beosztásában. Így több mint bizonyosan tollhiba vagy téves olvasás eredménye volt ennek a levélnek 1670-re történt datálása.³²

Másik kutató Memi pasa egri beglerbég 1671. szept-

tember 8-án kelt levelében olvasta, hogy a nevezett török tisztségviselő azért szállította le Gyöngyöspata lakóinak adóját, mert nagy károkat okozott nekik „a hadrakelés óta az a néhány *kurocz* harcos, akik a környéken lévő falvakat megtámadták s a lovasokat megszasztották”.³³ Az eredetileg törökül írt levél német fordításban így módon került kiadásra: „haben einige der kurus / krus, kurs / Krieger, die in der Umgebung / liegenden Dörfer / angegriffen”.³⁴ Miután a „*kurocz*” vagy „*kurus*” név vitathatatlanul azokra a Habsburgellenes felkelőkre vonatkozott, akik az 1670-es vereség után török oltalom alá menekültek, e levél alapján Memi beglerbéget kellene a „névadónak” tekintenünk és az elnevezés használatát 1671 ősztől kellene számítanunk.

Más kérdés, hogy a török tisztségviselő vajon miért ezzel a névvel jelölte a felkelőket? Akadtak, akik úgy vélték, hogy a „kurudzi”, „kóborló”-t jelentő szóból származóan. Mások szerint a „kurosz” görög eredetű török jövevényszó volt az elnevezés alapja, amely eredetileg rablót jelentett, de később „felkelő” értelemben használták.³⁵ Ám van olyan vélemény is, amely arra támaszkodva, hogy a törökök általában a Magyarországon hallott neveket, megjelöléseket vették át leveleikben, vitatja a „kurucz” szó török eredetét.³⁶ Eszerint a kuruc elnevezést – ismereteink szerint – először leíró Memi pasa – aki feltehetően csak 1671 tavaszán jött Magyarországra, itt hallva a „kurucz” nevet íratta azt az idézett levélbe. Ebben az esetben viszont azt kell feltételeznünk, hogy a szintén Habsburg-hatalom ellen harcoló I. Rákóczi György apródjainak egykori ne-

vét alkalmazta a hetvenes évek felkelőire valamelyik felső-magyarországi Habsburg-párti katona, akik közül sokan harcoltak még „Öreg” Rákóczi György hadai ellen is.³⁷

A „kurucz” szavunk eredetére vonatkozó teljes igazságot a nyelvtudomány művelői hivatottak megnyugtatóan tisztázni. E sorok írója csupán regisztrálni tudja a név előfordulásait az egykorú forrásokban. Így a következőt 1672 végéről, amikor a Habsburg-szolgálatban küzdő katonák használták már ezt a megnevezést a felkelőkkel szemben. Erről is Pauler Gyula tájékoztat bennünket az 1672-es bujdosó támadásról írt nagy tanulmányában, amelyben elmondja, hogy az „alföldi hadaktól” (ti. a felkelőktől) Putnokot visszafoglaló füleki, korponai és ajnácskői végvári katonák, a „rebellianban” való részvétellel gyanúsítottakat rút szitkok között „kuruczok”-nak nevezték.³⁸ Amint már említettük, Cserei Mihály és Babocsay Izsák 1673-ra teszik a kuruc név használatának megjelenését, amikor azok pedig „labancoknak” kezdték nevezni ellenfeleiket.

Az új név használata azonban ekkor még korántsem vált általánossá. Az 1673-as tanúvallatások idején például Kapy Gábor Sáros megyei nemes „rebellis vezérek”-nek nevezte a bujdosók parancsnokait.³⁹ Jóllehet a Gömör vármegyei Csetneken 1674-ben már többször is előfordul az új elnevezés a nyilván horvát etnikumú végbeli katonáktól hallott „kruczj” és „kruczo” alakokban,⁴⁰ de például a lőcsei főbíró ez évi krónika-bejegyzésében még mindig „die Ungern Mal’contenti” néven szerepelnek a felkelők.⁴¹ Ám egy 1675-ös török levélben, Abdullah hatvani kádi bírói végzésében azt ol-

vashatjuk, hogy a „kuruczok” – török leírásban „kurs-lar” – Gyöngyös és Püspöki között egy „boszorkányt” megégettek. A tanúk azt vallották, hogy ők nem tudtak ötszáz „kuruczczal” szembeszállni!⁴² Ugyanebben az esztendőben Strassoldo, Kassa császári kapitánya is így nevezte a felkelőket a váradi pasának írott egyik levelében. Erre a levélváltásra akkor került sor, amikor Strassoldo német, horvát és magyar végvári katonákkal megrohanta a szultáni „khász birtok”-nak számító és egyúttal az erdélyi fejedelem tulajdonát képező Debrecen mezővárosát. A császári parancsnok tudatta a váradi beglerbéggel: azért jött katonáival Debrecenbe, mert itt „az égető pogánynál pogányabb *kuroczoknak* vagyon fészkek, az honnét az mi földünkre (ti. Felső-Magyarországra) kiűtvén, az szegénységet pusztítják, marháit hajtják, az embereket levágják és ismét az praedával ide, az megnevezett helyben jönnek”.⁴³ Kállai Pényes István, Debrecen városának poétai hajlamokkal is megáldott nótáriusa a császári katonaság támadását elkesergő versében elmondja, hogy azok: „Keresik az *Kruczot* széjjel a városban”. A hosszú költeményben szerepel a „krucz” alak mellett a „kurucz” is, sőt a „rebellisek” megnevezés is.⁴⁴ A megtámadott felkelők viszont a panaszlevelükben így nevezték meg magukat: „Debreczen várossában megtelepedett Istennek dicsőssége s hazájok szabadságáért bujdosó nemesek közönségesen.”⁴⁵

Vajon nem ismerték, vagy ismerték de nem vállalták ekkor még a „kurucz” nevet? Vagy talán még az ellentét szóhasználatában sem vált általánossá ez a megnevezés? Nem könnyű ezekre a kérdésekre egyértelmű

feleletet kapnunk az egykorú forrásokból, mert rendkívül sok a következtetlenség és az ellentmondás azokban! Ha Hain Gáspár, a híres lőcsei főbíró német nyelvű krónikáját forgatjuk, abból megtudhatjuk, hogy 1676-ra már ide is eljutott a szemben álló felek új neve: a kuruc és a labanc. Első előfordulásuk alkalmával a szerző szükségét érzi némi magyarázatnak is: „Die Curotzen” – olvashatjuk a krónikában – „NB also werden die Ungarischen Mal’ Contenten genennt, wie auch von etlichen Rebeller: hingegen die Kayserlichen wurden von Ihnen genennt Labantzi”.⁴⁶ Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a két valóban kortárs és a kérdéses területen élő író, Hain Gáspár és Babocsay Izsák semmit sem tudott arról, hogy a „kurucz” névnek bármi köze lenne a „crux” szóhoz vagy annak valamely származékához, illetve Dózsa György keresztesének a nevéhez.⁴⁷ Ám nem tudott ilyesmiről az a kurucok között bujdosó és a kuruc nevet elsőnek vállaló protestáns prédikátor sem, aki „A Labancz magyarokhoz” című versében többek között így szólt:

*„Szegény kuruc, karddal az mikor nyér hol mit,
Barátival külti, neveli jó hírít.”⁴⁸*

Eddigi ismereteink szerint a felkelők táborából ő vállalta elsőnek a „kurucz” nevet úgy, hogy arra büszke is volt. Kiletét nem ismerjük, prédikátor voltára a vers tartalmi jegyei alapján következtetünk. Az ő versét követően 1677 júliusából ismerünk olyan levelet, amelyben maguk a felkelők nevezik kurucnak magukat, jöllehet használják „az alsó párton nyomorgó igaz

magyarok” megjelölést is. A levélben szemrehányással illetik az eperjesieket, akikben csalódniuk kellett, noha eleitől fogván „az igaz kurucz táboron szép híre neve volt Kegyelmeteknek”.⁴⁹ Az eddig ismertté vált egykorú forrásokban itt találkozhatunk először a különbségtétel szándékával az „igaz kuruczok” és a csak kuruc névvel járó „tolvajkodók” között. Hasonló tendenciát követhetünk nyomon Pap Izrael, régi híres bujdosóvezér 1678 októberében írt levelében is. Ebben ő is élesen elhatárolta magát mindazoktól, akik „hadnagyságokon és zászlókon kívül az mi színünk és *kurucz nevezetünk* alatt aféle nemességet és szegénységet sattzoltató [ti. sarcoltató] tolvajok”.⁵⁰ Más felkelővezérek azonban még ebben az időben is így írták alá jelentésüket: „Isten dicsőségéért s hazánk lelki, testi szabadságáért fegyvert viselő grófi, úri, főnemesi lovas és gyalog rendbül álló Magyarság közönségesen.”⁵¹

A KURUC NÉV VÁLLALÁSA THÖKÖLY IMRE IDEJÉN

A királyi Magyarországról Erdélybe menekült ifjú főúr ugyan már 1677 végétől magára vállalta a felkelők zord és szűkös körülmények meghatározta életét⁵², ám vitathatatlan vezérségét csak 1679 nyarától lehet számítani. Ekkor bocsátotta ki kiáltványát, amelyben meghatározta kijövedele célját: „hogya az eddig lött s naponként leendő rendtelenségeket, confusiokat rendbe hozzam és a magyarságot a haza szolgálattyára össze gyűjtsem és a sok otthon lakó és elviselhetetlen iga

alatt nyögő szegénységet is a nagy nyomorúság alól Istenem segítségéből felszabadítsam”.⁵³ Ez az egyúttal politikai programot is tartalmazó irat nem nevezi a Habsburg-kormányzat ellen küzdőket kurucoknak. Kerüli ezt a megjelölést Thököly 1681 nyarán kiadott hadiszabályzata is, amely halálbüntetést helyez kilátásba annak, aki „Labanczá.lészen”.⁵⁴ Érdekes módon a szintén ekkor keletkezett „Thököly haditanácsa” címen ismert hosszú vers is szól a „hiti csavarító kutya loboncá”-ról,⁵⁵ ám sem Thököly, sem a hozzászólók nem ejtik ki a „kurucz” nevet.

E jelenség láttán joggal fölmerül a kérdés: Thököly és alvezérei talán ekkor még szégyellték volna a kuruc nevet s azért idegenkedtek annak a kimondásától is? Ennek azonban ellentmondani látszik Thökölynek egy 1679 végén írt levele, amelyben többek között ezeket olvashatjuk: „Laborda [császári parancsok] elküldvén három compania németet Aszaló felé vizsgálni ha valami *kurucz* nincsen-é a tájon?”⁵⁶ Egy 1681-es Thököly-utasításban is ezt találjuk: Ugocsa vármegyéből „minden *igaz kurucz* hatod nap alatt az én táboromon legyen!”⁵⁷ Hogyan alakult tehát a kuruc elnevezés használata és vállalása a nyolcvanas években – amely időszakot már Thököly-felkelésnek is szoktunk nevezni?

Az oly hosszú időt megélt Szirmay András azt írja, hogy a nyolcvanas évek elején a felkelőket „vulgo” nevezték „kurucz” néven.⁵⁸ Ám így hívta őket a Habsburg-párti Labsánczky János, a tekintélyes érseki titkár is egy 1680 augusztusában írt levelében.⁵⁹ De úgy panaszkodtak például a breznóbányai piarista papok is, hogy privigyei testvéreik a „kuruczok elől” Baj-

móczra menekültek.⁶⁰ Ottlyk György – előbb Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc híres ezeres-kapitánya – az 1680-ban történekről szólva azt írja: „Tököli Imre maga sereggel érkezvén Hatvan tájáról mint egy hat ezer lovas *kurucczal* és háromszáz törökkel.”⁶¹ Ali pasa – aki 1681-ben egri beglerbég – ezen esztendő nyarán a „*kurocz* magyar hadaknak gondviselő és parantsoló fő generálisá”-nak titulálta Thökölyt.⁶² Ugyanebben az évben az erdélyi szolgálatban álló Keresztes Pál azt jelentette az egyre nagyobb hatalomra szert tevő Teleki Mihálynak: „hallám ugyan gróf uram [ti. Thököly Imre] szolgáljától, hogy a *kuruczok*, gróf uram emberei, Patakra s Tokajban ki be járnak”.⁶³

Vajon a felkelők milyen eredetűnek tudhatták a nevüket? A török–görög „kurosz” szóból származottnak ismerték-e azt, vagy „Öreg” Rákóczi György udvari népe általunk ismertetett eredetére vezették vissza? Eddig még egyetlen olyan forrást sem sikerült találunk, amelyik eligazítást nyújthatna ebben a kérdésben. Pusztán arra vannak adataink, hogy az „igaz” megkülönböztető szó gyakori alkalmazásával igyekeztek elválasztani magukat az időnként hozzájuk csapódó vagy egyszerűen csak a „kurucz nevezet színe alatt” prédáló – tolvajoktól, haramiáktól, akikre különben bőven ráillett a „kurosz” szó eredeti, rablót jelölő jelentése is. Milyen sikerrel járt ez a szándék? – nehéz lenne egyértelmű, megnyugtató választ adni rá. Az egykorú források inkább azt bizonyítják, hogy szinte a lehetetlenséggel határos volt éles határvonalat húzni e két fajta kuruc közé.

Érdekes jelenség figyelhető meg a törökök szóhasz-

nálatában is a nyolcvanas években. Rasid efendi török udvari történetíró 1682-ben „Kuruc király”-nak („kurucz král”-nak) nevezte Thökölyt, katonáit és híveit pedig kurucoknak.⁶⁴ Ám a fejedelmi athnamé levél vagy más török hivatalos iratok sohasem használták egyik megnevezést sem,⁶⁵ a magyarországi török tisztségviselők viszont továbbra is „kuroczok”-nak vagy „kurocz vitézek”-nek hívják Thököly hadinépét.⁶⁶ Itt szeretnénk megjegyezni, hogy Nyugat-Európában ebben az időben még nem vált ismertté és használttá ez a név. A felkelők szövetségesei – és a velük rokonszenvezők – általában „magyar elégedetlenek”-nek nevezik őket. A szemben állóknál ellenben ilyen megnevezésekkel találkozunk: Thököly „Türkisch gegen Cristen fecht” vagy „Türkischer Vagant”. Követőit az angol udvarban hívták „Teckelite turks”-nek is,⁶⁷ míg a Habsburg-örökös tartományokban – egyes források szerint – már 1683-ban is alkalmazták rájuk a „Kruzi-türken” megnevezést, ami a kurucoknak a törökökkel való azonosítására utal.⁶⁸

A sokszor egymásnak ellentmondó adatok ellenére úgy tűnik, hogy a kuruc név Thököly hadi sikerei nyomán egyre szélesebb körben pozitív kicsengést kapott. Erre utalnak például Dióssy Mihály lévai harmincadosnak 1683-as lelkes sorai is, aki büszkén „igaz kurucz”-ként írta alá levelét.⁶⁹ Igaz, hogy az 1683-as kassai gyűlés Thököly-párti rendei ekkor sem nevezték magukat kurucoknak,⁷⁰ s szinte kínosan kerülte ennek a szónak még a leírását is Thököly diplomatája, Absolon Dániel az 1683-as leveleiben és beszámolóiban.⁷¹ Más források viszont arra utalnak, mintha a másik pár-

ton állók nem tekintették volna megbélyegző értelműnek vagy eléggé elítélőnek e név alkalmazását. Példá erre egy 1683 végén keletkezett „Hallottad-e hírét az új királynak...” kezdetű szitkozódó vers, amelynek királypárti szerzője ilyen kitételeket használt Thökölyre:

*„Törökkel béltett te nyuzó, fosztó,
Pártütő, prédáló, lator kóballó
Országbontó és vérontó, békességbontó:
Te Thököly, papherélő, hazánk pusztító.*

*Magahitt, esztelen és istentelen,
Kardot vont az maga nemzete ellen,
Királyt üldöz, pogánt küldöz, maga is jelen,
Vélek mégyen, hogy kárt tégyen ez az kegyetlen.”⁷²*

A szerző szinte barokkos bőséggel szórja szitkait Thökölyre: mindennek elmondja őt, csak éppen kurucnak nem! De erre utal az egyik szegénylegény-ének is, amelyben azt olvashatjuk: „Ha ellene támadsz [ti. a német ellen], neved csak *rebellis*.”⁷³ S nem „kuruczok”-nak, hanem „pártütők”-nek nevezi Thököly katonáit Lipót császár és magyar király 1693-as, Debrecennek adott kiváltságlevele is.⁷⁴ Mindez arra utal, hogy a túloldalon állók ekkor már nem tekintették a kuruc nevet valamiféle megbélyegző jelentésűnek. Egyszerű megkülönböztető szóvá vált Thököly híveinek jelölésére. Maga a fejedelem, az egykor oly legendás hírű „kurucz király” 1698-ban így írt töretlen hitéről szólva: „úgy látjuk, s hiszek is istent, hogy még egyszer az bujdosó

kurucz fegyvernek leszen híre, leszen nagyobb becsületi és nagyobb állapota is”.⁷⁵ Ez arra utal, hogy ekkor már ő is büszkén vallotta magát *kurucnak*, amely név különben egyre szorosabban kapcsolódott hozzá és a hol „vitéz”, hol „kajtor” hadinépéhez. Ez a körülmény viszont rendkívül érdekes következményekkel járt annál a történelmi személyiségnél, akiről elmondja az egykorú ének, hogy amikor Bercsényivel együtt 1703-ban az országba jött:

„... Gyül hozzá sok *kuruc legény*,
Mindenik oly serény, kemény,
Mint farkas, avagy vas.”⁷⁶

A „KURUC” NÉV

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCBA

Bármily furcsa, de a kutatók figyelmét mindvégig elkerülte az a körülmény, hogy II. Rákóczi Ferenc egyetlen levelében vagy hivatalos iratában sem nevezte sem magát, sem katonáit „*kurucz*”-nak! Sőt egy legújabbban előkerült egykorú forrás tanúsága szerint a szabadságharc elején határozott tilalom látott napvilágot a „*kurucz*” név használatát illetően.⁷⁷

Vajon mit tudhatott II. Rákóczi Ferenc e szó eredetéről és jelentéséről? Azt valószínűleg nem tudta, hogy legelőször dédatyja udvari ifjait hívták ezen a néven, mert különben az I. Rákóczi Györgyre oly büszke Nagyságos Fejedelem talán még szorgalmazta volna is e szó használatát. Esetleg olyan értesülések jutottak a

tudomására, hogy a törökök ragasztották ezt a nevet a XVII. század végi Habsburg-ellenes felkelőkre meglehetősen bizonytalan, sőt kétes jelentéssel? Ez eléggé valószínűtlen, bár teljességgel kizárni nem lehet ennek a lehetőségét sem. Akárcsak azt, hogy Rákóczi is hallhatott olyan híreket, miszerint annak idején Dózsa felkelő paraszthadára utalóan nevezték el a császáriak „kuruczok”-nak ellenfeleiket, noha legjobb tudomásunk szerint ezt az összefüggést Cserei Mihály írta le elsőnek 1709-ben – ami nehezen szolgálhatott alapul az 1703-as tilalomhoz. Mégsem lehet teljességgel kizárni annak a lehetőségét, hogy talán őelőtte már mások gondolatában is felötlött e két hasonló szó tartalmi összefüggése.

Mindezek azonban egyelőre csupán bizonytalan hipotézisek. A tény csupán annyi, hogy Rákóczi tilalmazta a név használatát és maga sohasem nevezte híveit kurucoknak. E jelenség okára az előbbi találgatásoknál sokkal közvetlenebb magyarázattal szolgálna az a kapcsolat, amely Rákóczit Thökölyhöz és a thökölyanusokhoz fűzte. Mert jóllehet nagy általánosságban a Thököly által vezetett Habsburg-ellenes küzdelem folytatójának vallotta magát, de egyúttal minden alkalmat megragadott arra is, hogy személyét és mozgalmát megkülönböztesse, elválassa azokétól. Azok a történetírók, akik fölfigyeltek Rákóczi ilyen megnyilvánulásaira, részben a mostohafiú természetes ellenszenvével, részben pedig Thököly török politikájától való elhatárolódási szándékkal igyekeztek magyarázni ezt a jelenséget. Az, hogy Rákóczi elfogult – s tegyük hozzá, sokszor igazságtalanul elfogult – volt Thököly szemé-

lye iránt, számos momentumon nyomon követhető.⁷⁸ Ám ami a török kapcsolatok megítélését illeti, ott valamit figyelmen kívül hagyott történetírásunk. Nevezetesen azt, hogy Rákóczi erdélyi fejedelemmé választásakor „tetemes küldöttséget gazdag ajándékokkal küldött Konstantinápolyba a szultánhoz és nemcsak tudatta vele megválasztását, hanem oltalmát is kéri, avval az ígérettel, hogy sokkal nagyobb adót fog fizetni évenként elődjénél”.⁷⁹ Ebből az derül ki, hogy Rákóczi sem látta másként erdélyi fejedelmi státusát elődeinél, s így kevésbé valószínű, hogy ilyen okok miatt tilalmazta volna az esetleg török eredetűnek tudott kúruc név használatát.

Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a tilalmazás okát a Thököly személye iránt megnyilvánuló ellenszenvnél túl egy sokkal általánosabb és mélyebb okban kell keresnünk. Nevezetesen abban a hol lappangó, hol felszínre törő ellentétben Rákóczi és szűkebb környezete, valamint a nagyrészt volt thökölyánus – vagy legalábbis ilyen elveket valló – katonatömegek között, amely végigkísérte az egész Rákóczi-szabadságharc történetét. Voltak, akik fölfigyeltek erre a jelenségre, ám hajlottak afelé, hogy az összeütközések okát kizárólag abban lássák: Thököly – Rákóczival éles ellentétben – szabad utat engedett tisztjei és katonái gátlástalan prédavágyának, s az ehhez „szoktatott” volt thökölyánusok s követőik ezek tilalmazása miatt fordultak szembe a reguláris hadsereg megteremtésén fáradozó Rákóczival. Ám az ilyen és ehhez hasonló magyarázatokat óvatosan kell fogadnunk. A valóságban ugyanis Thököly hadseregének fegyelme nem volt rosszabb a

XVII. századi bármelyik magyar hadseregénél, és az sem állítható megalapozottan, hogy II. Rákóczi Ferenc serege – minden regularizálási törekvés ellenére – fegyelmezettebb had lett volna a Thökölyénél. Számos egykorú adat tanúsága szerint a „kuruc király” még az emigrációs időszakban is ugyancsak kemény kézzel fegyelmezte katonáit, s megtorolta a kilengéseket.⁸⁰ Más lapra tartozik az, hogy a karlóczi békekötés után a magyarországi és erdélyi hegyek, nádasok rejtekén lappangó volt thökölyánusok a bujdosás éve alatt ugyancsak elvadultak: mindennapi életvitelükben közel kerültek a közönséges erdei haramia néphez. Ez a jórészt társadalmon kívülivé vált réteg azonban nem azért került éles ellentétbe mindenfajta regularizálási szándékkal, mert thökölyánus volt, hanem mert olyan szokások uralkodtak el életvitelén, amelyek nehezen voltak összeegyeztethetők bármiféle szervezett, rendezett életmóddal, különösen a katonai fegyelem követelményeivel. Rákóczi azonban nem csupán ezekkel a thökölyánusokkal ütközött össze, hanem azokkal is, akik a „kuruc király” mellől jöttek haza a küzdelem folytatására.⁸¹ S főként azért, mert fölöttébb kárhoztatta Thököly tisztjeinek és katonáinak hadászati és harcászati elgondolásait, amelyek alapvető kérdésekben különböztek a Rákóczi és szűkebb környezete által vallottaktól. Az összeütközések egyik sarkalatos pontja a nyílt, nagy csaták és ütközetek vállalásának megítélésében volt.⁸² Az utókor történeti és hadtörténeti irodalma – csak lassan függetlenedve a Rákóczi személye körül kialakult kultusztól⁸³ – hajlott – és általában még ma is hajlik – afelé, hogy e nézetek konfrontációjában

egyértelműen a nagy csatákat vállaló Rákóczi igazát tegye magáévá, és vitassa a főként portyázó hadviselésre szorítkozó thökölyánus elvek létjogosultságát. Ám az igazság sokkal bonyolultabb és összetettebb annál, semhogy ilyen kategorikus igazságtételt engedhessünk meg magunknak. Rákóczi igaza mellett szól az elvitathatatlan történelmi tény, hogy az ő küzdelme más politikai és stratégiai viszonyok között zajlott le, mint a Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György vagy a Thököly Imre vezetésével lezajlott Habsburgellenes háborúk. Az előző fegyveres küzdelmeknek – egészen a visszafoglaló háború diadaláig – olyan szilárd hátszínük volt az erdélyi fejedelemségben és az annak határait szavatoló hatalmas török birodalomban, amilyennel Rákóczi nem rendelkezett.⁸⁴ Ezen alapvető ok miatt például ő nem is kerülhette el úgy a nyílt szembeszállást, amint az elődök tehették. Úgy tűnik, hogy a thökölyánusok többsége nem tudta, nem akarta meglátni ezt az alapvetően megváltozott történeti helyzetet, s emiatt eleve elvetette minden nyílt csata vagy ütközet elfogadását. Arra hivatkoztak – és ebben viszont alapvetően nekik volt igazuk –, hogy ilyenek vívására mind fegyverzet, mind kiképzés terén *alkalmatlan* a kuruc katonaság!⁸⁵

A sorozatos – és a XVII. századi harcokhoz képest nagy vérvesztéssel járó – csatavesztések az ő igazukat látszottak alátámasztani. Az csak természetes dolog, hogy ezt a thökölyánusnak nevezett – de valójában az egész XVII. századi magyar hadviselésre jellemző – álláspontot szívesen a magukévá tették a katonatömegek is. Sőt egyre inkább úgy látták, hogy ha Rákó-

czy maga nem is, de a környezetét alkotó „újsütetű” kuruczok szándékosan a „vágóhídra” viszik őket, hogy kivéreztessek a „kurucságot”. A szabadságharc közepén keletkezett szegénylegényekekéből egyre keserűbben tör előre ez a gyanakvással teli panasz:

*„Nincsen böcsületi régi vén vitéznek,
Cifra ifjú mondja, gyermek esze ennek;
Akinek pénze nincs, tartják esztelennek,
Ezért nincsen kedve sok szegénylegénynek.”*

*„Jól látod tiszteket mostan az országban,
Kiket nem tisztségben, de inkább rabságban
Tartani kellénik, s járatni az vasban,
De ők mostan vannak fényes uraságban.”⁸⁶*

Másik énekben még nyíltabban kimondják:

*„Győr alatt sok szép hada marada,
Akit Forgách pénzen elada...”⁸⁷*

Ám hiába volt minden szép „próba”, katonavirtus:

*„Nincs becsületi a katonának,
Mint volt régentén a kurucoknak.”⁸⁸*

A hajdani kurucokra történő nosztalgikus utalás kétségtelenül a „kuruc király” hadinépére vonatkozik. Rákóczi minden bizonnyal keserűen tapasztalta, hogy Thököly alakja a szabadságharc idején egyre legendásabbá válik, s neve összefonódik mindazzal, ami lelke-

síthette a „vitélő rendet” a küzdelemben. Ennek észlelése a kuruc név használatának tilalmazásán túl is éles ellenérzéseket válthatott ki belőle és az egész thökölyánus hadviselés sommás elítélését és elvetését. A jövőbeni kutatókra hárul annak pontos kiderítése, hogy a konfrontálódó vélemények képviselői közül ki-nek, mikor és mennyiben volt igaza? Rájuk hárul többek között annak a kiderítése is, hogy elkerülhetetlenül szükséges volt-e *minden* nyílt, nagy csata vállalása – amelyekben sorra eltűntek azok az előnyök, amiket a portyázó hadviselés biztosított a mozgalomnak. Jelen munkánkban csupán jeleztük, milyen lényegi szempontok befolyásolhatták a Rákóczi-szabadságharc idején egyfelől a kuruc név használatának kerülését, sőt tilalmazását, másfelől pedig annak dacos vállalását.

Mert akadtak nagyon sokan, akik Rákóczi rosszallása ellenére is büszkén kurucoknak nevezték, vallották magukat. S úgy tűnik, hogy Rákóczi tábornokai sem mindig vették figyelembe a fejedelem ezzel kapcsolatos óhaját. 1704 augusztusában Rákóczi frissen átállt, „űsütetű” tábornoka, Forgách Simon – aki ifjúkorában különben a „kuruc király” udvari apródja volt – azt írta a fejedelemnek: „Bercsényi uram musikásai el tudják vonni az »Rajta kurucz« tánczot is.”⁸⁹ Budai István generális is használta 1704. áprilisi pátensében „az nemes hazát oltalmazó kurucz” kifejezést.⁹⁰ Ám ami talán a legérdekesebb: a Thököly-mozgalommal soha szorosabb érintkezésbe nem került Károlyi Sándor generális nemcsak a legjobb kapcsolatot tartotta mindvégig a volt thökölyánus tisztekkel és katonákkal, de a Rákóczinak írt leveleiben is többször használta a kuruc

megnevezést. 1705. november végén például azt jelenti a fejedelemlnek: parancsot adott rá, hogy tegyék „Kovács Istvánt kapitánynak”, aki „Török Országi *kurucz*”.⁹¹ Egy másik, szintén 1705-ös levelében arról ír, hogy az egyik legbiztosabb hírforrása, egy kecskeméti „*régi kurucz*” most nem tudott jelentést küldeni, mert a császári katonák állandóan a nyakán ülnek.⁹² Ezek az adatok különben arról tanúskodnak, hogy Rákóczi tábornokainak egy része nem sokat gondolt a fejedelem tilalmazásával, vagy pedig Rákóczi maga is belátta, hogy a Thököly személyével összeforrott kuruc nevet nem tudja kigyomlálni a katonák és tisztek szóhasználatából, s felhagyott a tilalmazással.

Érdekesen tükrözi a kuruc név vállalását majd elhagyását annak a Bánffy László erdélyi főnemesnek az esete is, aki 1671-ben született, és 1692-től a Habsburg-kormányzatot szolgálta a fejedelemségben. A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor a görgényi vár kapitánya volt, ahol „az német commendánsnak magyar asszony lévén az felesége” – írja Bánffy – „az várat akaratom ellen feladván, én is *kuruczcza* lettem”.⁹³ A jelek szerint ekkor vállalta a kuruc nevet, ám miután jelentkezett Rákóczinál, a továbbiakban nem nevezte magát így! Még annyit kell megjegyeznünk, hogy a szabadságharc idején a Habsburg-tartományokban általában „Kuruzzen” néven hívták a felkelőket, vagy rebelleseknek, míg a szövetségeseknél – így elsősorban a franciáknál – maradt az elégedetlenek megjelölés.⁹⁴

A nyelvtudomány szakavatott művelői minden bizonnyal a jövőben is vitáznak még azon, hogy a „kuracél”, „kuraczin”, a „Kur” vagy a görög eredetű „kurosz” szóból keletkezett-e az a magyar szó, amely egy korszakot jelöl meg történelmünkben, de amelyet bizonyos emberi magatartás jelölésére is használunk napjainkig terjedően. A nyelvészeti kutatások hozhatnak új, meglepő eredményeket is, ám néhány dolgot már most is leszögezhetünk e szó megjelenésével és jelentésváltozásaival kapcsolatban.

Így például azt már most is elmondhatjuk, hogy a „kurucz” elnevezés katonákra történő használata kétszer jelent meg a magyar historiában. Egymástól talán nem elválaszthatóan, ám meglehetősen elhatároltan. Annyi közös mindkét előfordulási formánál, hogy olyan fegyveresekre alkalmazták, akik a Habsburg-hatalom ellen küzdöttek. Az is elmondható, hogy Cserei Mihály semmivel alá nem támasztott vélekedésén kívül egyetlen ismert kortárs sem írt arról, hogy e szónak bármi köze lenne Dózsa kereszteseinek latin nevéhez. Ez az összekapcsolás Rákóczi udvari katonái esetében egyértelműen kizárható, és a korábbiakra nézve is valószínűtlen, hogy a bujdosók többségét bárki Dózsa kereszteseivel hozhatta volna kapcsolatba. Amennyiben végleges megerősítést nyer az adat, hogy Memi pasa nevezte így elsőnek a felkelőket, a „kurosz” szóból eredően, s az ő szóhasználatát vették át a Habsburg-párti magyarok is. Ebben az esetben a kuruc elnevezés második jelentkezésénél is egyértelműen ki lehet zárni

minden gondolati összekapcsolás lehetőségét a Dózsa keresztesei és a kurucok között.⁹⁵

A hetvenes években a kuruc név vállalása nem egyik napról a másikra következett be. Ennek számos oka lehetett. Így például az, hogy a felkelők először az ellenségtől kezdték hallani ezt a nevet, ami már önmagában gyanúra adott okot az elfogadást illetően. Thökölynek a mozgalom élére kerülése után egyre határozottabban vállalták ezt a nevet. Lehetséges pusztán amiatt, hogy megkülönböztessék magukat a velük konfrontációba került erdélyiektől. A Rákóczi-szabadságharc idején viszont az ismertetett belső okok gátolták a kuruc név hivatalos használatát. Az is elmondható, hogy a történeti valóság kuruca csupán a későbbi korok történet-szemléletében vált egyfajta túldimenzionált, sőt hely-lével-közzel mitizált kuruccá. A XVII. és XVIII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek szóhasználata arány-talanul kevesebb-szer élt a „kuruc” terminussal, mint ahogyan azt a későbbi korok történeti tradícióiban gondolkodó mai ember feltételezhetné. Ugyanide kell sorolnunk azt a kérdést, hogy vajon a négy évtizedes kuruckor embere is úgy ítélte-e meg a „kurucság” vagy a „labancság” erkölcsi-politikai tartalmát, mint a későbbi századok embere?

„HA LABANC LESZ A KURUC...”

Adalékok a XVII. századi kurucság
politikai arculatához

*„Ha labanc lesz a kuruc
Hogy tud mosolyogni magában,
Igy szól; kuruc a karom,
Hát hadd legyen labanc a lábam.”*
(Ady Endre : A kuruc halála)

AHOGYAN A KURUCOK ÉS A LABANCOK EGYMÁST LÁTTÁK

Ha az utókor embere az egykorú versekből próbálja ki-
hámozni a kurucok és a labancok egymáshoz való ér-
zelmi viszonyát, előbb-utóbb ugyancsak konfundálódik.
Mert ha például az 1676-ban keletkezett „A labanc
magyarokhoz” című versben keressük a feleletet, ott
ilyeneket olvashatunk!

*„Néktek nem használna, s minékünk ártana,
Simplex gráciára hogyha mennink haza,
De Isten hírével igyekezünk arra,
Hogy jobbra fordítsuk, ki volt eddig balra.*

*Avagy inkább igyünk nem jovadra van-é,
Egész magyarságnak nem de nem használ-é?*

*Ha értelmed vagyon, megérted eléggé,
Hogy az rútat igyekezünk tenni széppé.”¹*

Jóllehet a vers szerzője saját vallomása szerint maga is fegyverrel küzdő kuruc volt, mégis úgy látta, hogy közös az érdekük a labanc magyarokkal, még akkor is, ha azok nem ismerik föl ezt. Mintha Pázmány Péter egykori szavait idézné a protestáns prédikátor szerző, aki annak idején azt mondotta a nála tisztelgő Kemény Jánosnak: „mert noha ím látod édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes császárunk előtt, de csak addig durál [tart] az az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni [virágozni], azontúl mindjárt contemptusban [megvetettségbe] jutván, gallérunk alá pökik az német, akár pap, akár barát vagy akárki legyen”.² De vajon általános nézet volt-e az ellenreformáció vezéralakjának és a bujdosó protestáns prédikátornak ez az egybecsengő véleménye?

Farkas Fábián, volt putnoki kapitány például így szólt erről Thököly nevezetes haditanácskozásán:

*„Aki penig velünk egyet nem értene,
Vér árulójának tartani köllene,
Maga fegyver által pokolba ám menne,
Kinek jószága is prédára hadd kelne.”³*

Számos egykorú forrás áttanulmányozása után azt tapasztalhatjuk, hogy mind a kuruc, mind a labanc táboron belül időnként különbözőképpen ítélték meg a másik táborban lévő magyarokat. Ehhez igazodott az

egymás fogságába kerültekkel szemben követett bánásmód is. A hetvenes években például a kurucok és a magyar labancok többnyire karóba vonták az ellenpárttól kezükbe jutottakat. A nemzeti együvértartozás érzése legfeljebb abban nyert kifejezést, hogy a haláltusát megrövidítő, hegyesebb karót adtak az ilyen elfogottaknak, vagy egy pipát adtak a szájába a kínok enyhítésére. A nyolcvanas évekre lehiggadtak a kedélyek, némileg humanizálódtak a kapcsolatok és lehetővé tették egymásnak a fogságba esettek kiváltását is.⁴ Sőt már az is előfordult, hogy a megismétlődő fegyverszünetek alatt a kuruc és a labanc magyar békésen iszogatt egymással, és közös egyetértéssel élösködött a vidék termelő lakosságán!⁵

Harci körülmények között természetesen nem sok alkalom nyílt ilyen és ehhez hasonló „fraternizálgatásokra”. Olyankor vagy a kuruc vágta le a labancot – bármilyen etnikumú volt is az –, vagy fordítva. Ám ez nem jelenti azt, hogy a XVII. század utolsó harmadában a magyar katonaság olyan – egymástól élesen elhatárolható – kuruc, illetve labanc „vitézlő rend”-re oszlott volna, amelyeknek egymástól elkülönülő erkölcsi-politikai arculata is volt. Ez bajosan is lehetett volna másképpen olyan időszakban, amikor egymással párhuzamosan folyt a török- és a Habsburg-ellenes harc és mindkét táborban, gyakran váltakozva, küzdöttek magyar katonák. Sokszor egymás ellen is. Erről így verselt az egyik egykorú katonadal szerzője, aki a Thököly kurucaival való harcban elesett Kovács György végvári magyar vitéz halálát énekelte meg:

*„Nem volna fájdalma megesett szívemnek :
Ha pogány lett volna hóhérja fejemnek,
De hogy első harcon magyar vitézeknek,
Fegyvere kiontója volt szép véremnek.*

*De én mindezekkel keveset gondoltam,
Mert királyom mellett mindenkor felálltam,
Magyar nemzetünkért koporsóba szálltam
És az istentől is jutalmat találtam.”⁶*

Amint ez a versrészlet is tanúsítja, a labanc magyar katona ugyanolyan „igaz hazafinak” tartotta és vallotta magát, mint a szemben álló kuruc. Helyzetüket sokban hasonlóná tette az a történelmi körülmény is, hogy mind a Habsburg-, mind a török hadvezetés inkább csupán segéderőt látott a mellette küzdő magyar katonaságban. A sok hasonlóság ellenére azonban mégis volt némi különbség a kuruc és a labanc magyar katonák helyzete között. Előbbiek ugyanis még akkor is kevésbé érezték az idegen felsőbbiséget, amikor Thökölyvel együtt török földi emigrációba kényszerültek. Több egykorú adat arra utal, hogy a török vezetés kevésbé avatkozott a kurucok mindennapi életébe, kialakult szokásaiba, mint a császári hadvezetés a fennhatósága alatt küzdő magyarokéba. A kuruc katonák tulajdonképpen még az emigrációban is függetlenebbnek érezhették magukat és jobban megőrizhették nemzeti szokásaikat, mint otthon a „császár vitézi”. Erre egy apró, de jellemző adalék: a török hadtápellátáson lévő kurucok még azt sem tűrték el, hogy ruházati pótlásként „tatár kalpagot” adjanak nekik, nehogy „török-

nek” nézhessék őket!⁷ S a jámbor török hadtáptisztek szó nélkül akceptálták ezt az álláspontot, noha tulajdonképpen meg is sértődhettek volna emiatt.

Szólnunk kell a továbbiakban a XVII. századi kurucok fegyelmi viszonyairól is. A kurucság erkölcsi-politikai arculatát vizsgálva számos történetíró és hadtörténetíró hajlott arra, hogy ezeket a hadakat fegyelmezetlenebbeknek lássa a korábbi Habsburg-ellenes seregeknél. Ez azonban – legalábbis nézetünk szerint – csupán amolyan „optikai csalódás” vagy aránytévesztés eredménye. Hiszen a konkrét adatok azt mutatják, hogy nemcsak a Bocskai-vezette hajdúsereg katonái követtek el a kurucokét sokszor meghaladó kilengéseket,⁸ de a kor legfegyelmezettebb magyar seregének tartott bethleni had katonái is.⁹ Annak, hogy a kortársi levelekben több kuruc kilengésről olvashatunk, szerintünk más okai vannak. Így például az, hogy amíg a három nagy előd katonasága összesen tíz háborús esztendő-t töltött Habsburg-ellenes harcokban Magyarországon, a kurucok a XVII. századi küzdelmek három évtizede folyamán jóval hosszabb ideig kerültek közvetlen kapcsolatba a termelő lakossággal. S miután ellátásuk sokkal kevésbé volt szervezett és biztosított az erdélyi bázisra támaszkodó Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György hadaiénál, törvényszerűen több volt az összeütközés az élősködésre rá is kényszerülő kurucok és a parasztok között, mint a korábbi évtizedekben.

Tény, hogy a XVII. századi magyar katonarétegek történetét végigkíséri a nagymérvű fizetetlenség, aminek láttán óhatatlanul fölmerül a kérdés: vajon mi tarthatta vissza őket – különösen a török szövetségben küzdő magyar katonákat – a török zsoldba állástól? Hiszen ott mindig jobban és főként pontosabban fizettek, mint akár az erdélyi fejedelmek, akár a Habsburg-uralkodók!¹⁰ S ilyen jelenséggel nem találkozunk a XVII. századi kurucok között sem. Még a mozgalom mélypontja idején sem. Talán ők is úgy gondolkoztak volna, mint az ellenük harcoló Kovács György végbeli vitéz:

*„A töröknek soha barátja nem voltam,
Vért is kiontani mindenkor kész voltam.
Régi nemzetemnek igaz útját jártam,
Én szép hazám mellett diadalmat víttam.”¹¹*

Az általunk többször idézett híres haditanácskozáson többen is így „voksoltak”:

*„Török kegyelméből van oltalmunk s élünk,
Német ajánlásból van s volt minden vesztünk”
„Hogyha holdolnunk kell, jobb hatalmasabbnak,
Ha szolgálnunk köll is, jobbnak tartom annak,
Jobb magunk magunkért holdoljunk pogánnak,
Hogynem német velünk kedvezzen magának.”¹²*

Mintha ezekre a sorokra válaszolt volna a katolikus királypárti kortárs „A megnyomorítottakra ne mérj még több csapást” című 1681-es versében:

*„Ez-é a szabadság, hogy törekhez hódulsz,
Őneki hogy fizess, ártatlantul koldulsz,
S ha nem ád, fegyverrel mindeneket földulsz,
S magad vagy oka, hogy nemzeteddel pusztulsz.”¹³*

A kurucokat nemcsak a császárpártiak, hanem az egész „keresztény Európa” szívesen nevezte a „kereszténység ellenségeinek”, akik a török érdekeket szolgálják keresztény társaik ellenében!¹⁴ Mindezek után nem könnyű megmondani, vajon mi tartotta vissza a kuruc katonákat a török szolgálatba állástól? Hiszen ott nemcsak magasabb és rendszeresebb zsoldellátásban lett volna részük, hanem szinte korlátlan katonai előmenetelben is!¹⁵ Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre megnyugtató feleletet kapjunk, kissé közelebbről meg kell néznünk: milyen is volt valójában a XVII. századi kurucok „törökössége”?

Az 1670-es felkelés és az 1672-es bujdosótámadás kudarca után az egri és a váradi beglerbégek oltalma alá menekült felkelőknek a pusztta életben maradásuk is a töröktől függött. Ez a kiszolgáltatottság már vitathatatlanul a portához kötötte a kurucokat. „Az nem igaz magyarságnak querelája ellen igaz Magyarország felelete” című vers katolikus, királypárti szerzője így verselt a török oltalom alá húzódottakról:

*„Magyar nevet néktek hogy tulajdonítottok
Azzal ti énnékem fiaim nem vagytok,
Mert pogány nemzettel azon kengyelyt nyomtok,
S régi atyátoknak nyomdokán nem jártok.”*

*„Méltó, kopasz ebnek lábait nyaljátok,
Szüntelen sürgetve utána járjatok,
Csaknem Isten gyanánt őtet imádjátok,
Koronás királytúl hogy elszakadtatok.”¹⁶*

Erre a vádaskodásra három esztendővel később így felelt „A labanc magyarokhoz” című vers protestáns prédikátor szerzője:

*„Azon csudálkoztok, hogy pogányhoz estiünk,
Kinek sovány kenyerén ez napig élünk,
Ne csudáld, bolondul mert nem cselekedtünk,
Hidd el, jóra vagyon mi igyekezetünk.”¹⁷*

Számos egykorú forrás azt bizonyítja, hogy a töröknek kiszolgáltatott bujdosók nem adták föl magyarságukat, s egy pillanatig sem gondoltak arra, hogy török szolgálatba álljanak, vagy török érdekeket szolgáljanak! Ritka kivétel az olyan szélsőséges megnyilvánulás, mint az egyik gyalogkapitányé, aki a török szultán hűségére akarta felesketni talpasait és a végbeli pasák nevében küldött hódoltató leveleket a környező falvak jobbágyaira!¹⁸ A kényszerű török–magyar együttélésre inkább a kölcsönös bizalmatlanság volt a jellemző. Erről számolt be Wesselényi Pál bujdosóvezér is 1676 tavaszán írt levelében Teleki Mihály kővári kapitány-

nak: „mind a török a magyartól tart, s mind a magyarság szörnyen fél a töröktől”. Más levélben azt olvashatjuk: A törökök „ebezik, hamisolják” a kurucokat, s el akarják űzni őket a hódoltsági szállásaikról, ami miatt a felkelők „nagy bódulásban” vannak.¹⁹

A magyarországi török tisztségviselők és katonák sokszor kifejezetten ellenséges magatartásának jórészt az volt az oka, hogy a bujdosók hódoltsági területen történt elszállásolása anyagilag őket rövidítette. A portai hatalmasok oltalmát élvező kurucok ellen nyíltan nem mertek fellépni, ezért alattomban szerették volna „kitudni” őket a váradi és az egri beglerbégiségek területéről. Azzal nem nagyon gondoltak, hogy azoknak nincs hova menniük, hiszen Erdély csak bizonyos számú bujdosót fogadott be. Főként futott nemeseket, ám még azoknak sem biztosított valami barátságos menedéket. Legalábbis erre utal az egyik Erdélybe menekült bujdosó nemes panaszos verse:

*„Ez ország hozzám vad
Mintegy kegyetlen had,
Nevemet sem isméri.
Mit keresek én itt?
Ide mi dolog hítt?
Honnan jöttem? – azt kérdi.
Hogy nem maradtam ott
Lakásom volt holott?
Bosszuját rám így méri.”²⁰*

A bujdosók kiszolgáltatottsága akkor kezdett valamiképpen enyhülni, amikor a francia szövetség némi bábizist biztosított az önállósuláshoz. Ekkor azonnal meg is indult a panaszáradat a török ellen, amelynek a hangja egyre elkeseredettebb és keményebb lett. 1676 nyarán az egyik bujdosóvezér így írt erről: „Lelkünk keserűségével vagyunk, szemünk láttára rabolják édes nemzetünket” – ti. a törökök – „Bizony mind nemesség és katonaság felindult és minket causál: az keresztény vérrel akarjuk az magunk méltóságát keresni.” Egyre több kuruc hangoztatta: „Inkább letesszük a kardot, mint ezt nézzük!”²¹ A következő esztendőben már nem maradtak meg a szóbeli fenyegetőzéseknél. 1677-ben Thököly Imre írta a Bihar megyei Püspöki-ből, hogy a kurucok „néhány ízben részegen az váradi kapuig üzték a törököt”. Álmélkodva tette hozzá: „csudálkozásra méltó, így állhatja az török”.²² Valóban szinte hihetetlen: 1678-ban a török vezetők Thökölyt kérték, hogy zabolázza meg a katonákat, mert maguk nem mertek fellépni ellenük. Gyöngyös vidékén egy „fő török” azt mondta a hozzá védelemért fordulóknak: „ha itt száll a kurucz, nekem is tartanom kell!” Amikor pedig Jászberényben egy másik „fő török” szót emelt a felkelők ellen, az egyik kuruc szó nélkül agyonlőtte őt, s bántódása sem lett miatta.²³ Ilyen előzmények után nem lehet csodálkozni azon, hogy Thököly az 1678-as katonai szabályzatában külön artikulust szentelt annak, hogy aki „az török nemzettel való békességet minden *igaz ok* és mód nélkül háborgatja, meghal érte”.²⁴ Arról nem beszél a szabályzat,

hogy mi tekinthető a háborgatást megengedő „igazok”-nak, s mi nem?

Azonnal nagyobb lett a „szarvuk” az egri és a váradi törököknek, mihelyt a kuruc csapatok 1678 őszén hódoltsági szállásaikat elhagyva előretörték nyugat felé. Ekkor megkezdték a védtelenné vált családtagok végzálását, ami ugyancsak nagy „zsibongást” eredményezett a „vitézlő rend” soraiban. Sokan azzal fenyegetőztek, hogy labanccá lesznek, ha a török nem hagy fel a zaklatásokkal! 1680-ban még inkább elmérgesedett a kuruc–török viszony. Ekkor már a „sereges katona” sem volt mindig biztonságban a „kontyos” szövetségestől. Nem szűnt meg persze a „kurucnék” zaklatása sem. Az egri törökök néhány kuruc katona Miskolcon elszállásolt feleségét elfogták és bevitték Egerbe. Mi volt a szándékuk ezzel? Pusztá „csintalankodás” vagy presszió? – nem tudnánk megmondani. Annyi bizonyos, hogy a „vitézlő rend” soraiban óriási fölzúdulás támadt emiatt, s a táborból „el is indultak egynehány százan Eger alá, *próbálni!*”²⁵ Thököly, az új generális minden tekintélyét latba vetette, hogy megakadályozza a szövetségesek közötti nyílt háborúzást. Végül is csak azzal tudta lecsendesíteni a fölháborodást, hogy maga szabadította ki az asszonyokat Egerből.²⁶

A súrlódások ezután sem szüneteltek. 1681-ben a béketűrésüket elvesztő hevesi törökök néhány kurucot „handzsár élre” kaptak, ami miatt „felesen lettek labanczczá”, hogy így álljanak bosszút volt szövetségeseiken, az „igaz hit” harcosain.²⁷ Ám amint a porta elismerte Thökölyt Felső-Magyarország fejedelmének, az itteni végbeliek ugyanúgy kezdtek viselkedni a tö-

rökökkel szemben, mint Habsburg-szolgalatban maradt bajtársaik. Az egri pasa 1683 tavaszán többször is kérte Thökölyt: „Kapitánit, hadnagyit és kurocz vitézit fenyyicse meg és ráncsa meg zablájokat.”²⁸ Milyen eredményt hoztak a kérések? – úgy tűnik, nem sokat. A törökök véleményét a váradi pasa tolmácsa így összegezte 1684-ben: „Tökölyi fejedelem hada penig tolvaj, ki felől azt itiljük, hogy országunk [ti. a török birodalom] is az ő hamis hada miatt pusztul el.”²⁹

Ilyen előzmények után el lehet képzelni, hogy a váradi pasa milyen készséggel hajtotta végre a Thököly elfogására kapott parancsot. Ez a hitszegő, meggondolatlan lépés azután szinte felmérhetetlen károkat okozott a kuruc–török kapcsolatokban. Thököly katonái – csaknem húszezer fő –, többségében Habsburg-szolgalatba állt és a török ellen fordult.³⁰ Hasztalan nyerte vissza a „kuruc király” a szabadságát, és hiába „sinórozták” meg mindazokat a török méltóságokat, akiket vétkeseknek ítélték e cselekményben – a dolgokat már nem lehetett meg nem történtté tenni. Thököly mellett többnyire csak azok maradtak meg a török szövetségben, akiknek kényszerhelyzetük miatt nem volt más választásuk. Keserűen írta a kuruc vezér 1686 februárjában a nagyvezérnek: „sokszor mondtam Nagyságodnak, Ibrahim passa annyira megrontotta az én dolgaimat, hogy az mit az előtt két, három ezer emberrel lehetett volna cselekedni, most tíz húsz ezer ember is kelleik hozzá”.³¹

A török szövetség utolsó hívei és szószólói azok a protestáns papok voltak, akik számára a török kiszorítását követő Habsburg-uralom számos közvetlen ve-

szélyt rejtett magában. Álláspontjukat talán Magyar József, Apafi Mihály erdélyi fejedelem tudós udvari papja fejezte ki legeggyértelműbben, amikor Erdély 1686-os Habsburg-uralom alá vetése után így prédikált urának: „Te hamis hitű fejedelem, hamis hitszegő gonosz urak, az Isten általam nektek azt izeni, legyetek igazak az uratokhoz, a hiteteket kit a töröknek adtatok meg ne szegjétek, mert különben elveszti az Isten mind a fejedelmet, mind az urakat, mind az országot.”³² Hogy mennyire befolyásolhatták a protestáns papok a kurucok törökök iránti érzelmeit – nehéz lenne megmondani. Az bizonyos például, hogy az emigráció körülményei között, „Nagy Törökországban” is kicsiny magyar szigetet alkottak, ahol szokásaikat megtartották, ünnepeikhez, hitükhöz hűek maradtak. Jóllehet rá voltak szorulva a törökökre, érzelmi közösséget nem éreztek azokkal.³³ Hazavágytak Magyarországra, s éppen ezért rendkívül leverően hatott rájuk, amikor megtudták, hogy a török az ő kizárásukkal kötött békét a Habsburg-udvarral. Komáromy János, előbbi Teleki Mihály, majd annak halála után Thököly Imre secretariusus, így számol be erről:

„Anno Ezer hatszáz kilenczven nyolczadikban ment ki Lándor Fejérvárra nagy táborral és császári pompával a fő Vezér Szarhos Huszain bassa, békességet akarván csinálni a Némettel, Mediatoroknak vitte magával az angliai Oratort Wilhelmus Pagetet és az hollandiai Oratort Jacobus Coliert, az mint hogy huszonöt esztendeig meg is csinálta, confirmálván mindkét részről huszonhatodik January, excludálván a békességből az Törökországban bujdosó magyarságot *hitek ellen az*

Mediatorok is vallások s lelkesmereti ellen, az Német kedvéért és ajándékokért; kurva anyjok az olyan Calvinistáknak.” A francia követ hasztalan járt közben, nem lehetett mit tenni, mert a szultán „megunván a hosszú hadakozást az Persák is ellene támadván s pénzből is megfogyatkozván, ezen alkalmatossággal csináltak békességet az Törökök Lengyelekkel, Muszkákkal és Velenczésekkel is”.³⁴ A török ebben a megrokkant hatalmi állapotában sem teljesítette a Thököly és a kurucok kiadására vonatkozó Habsburg-kívánságokat. Mi vezérelte ebben? Etikai szempontok? Vagy az a gondolat, hogy új harcok esetén fölöttébb hasznosak lehetnek Magyarországon a bujdosók? Valószínű mindkettő szerepet kapott ennél a döntésnél, amit különben a francia király is a leghatározottabban támogattott.³⁵

Hányan lehettek a törökországi emigránsok? Nehéz lenne pontosan megmondani. 1692 végén Thököly mellett „az sok cseléden kívül” mintegy háromezer fegyverforgató kuruc katona volt.³⁶ Egy esztendővel később már csak kétezer-ötszáz fő,³⁷ amely létszám 1694-re ezernyolcszázkilencvenegyre fogyott.³⁸ A hegyaljai felkelés idején újra mintegy háromezren voltak Thököly mellett,³⁹ akikhez a vereség után kétezer újabb emigráns kuruc katona csatlakozott.⁴⁰ Nem tudunk arról, hogy közülük a legnehezebb helyzetben is nagyobb számban török szolgálatba álltak volna. Azt tudjuk, hogy amint hírt kaptak a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásáról, Thököly hozzájárulásával több csoportban hazatértek és azonnal bekapcsolódtak a Habsburg-ellenes harcokba.⁴¹

Röviden és vázlatosan áttekintve a XVII. századi kurucok török kapcsolatának alakulását, bátran elmondhatjuk, hogy az a lényegi jegyeket tekintve nem volt más, mint Bocskai István, Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György hadseregeinek török kapcsolata. Így látták ezt a túloldalon álló kortársak is, amint azt „A megnyomorítottakra ne mérj még több csapást” című vers soraiból is tapasztalhatjuk. A katolikus, királypárti szerző a kuruc mozgalom célját, lényegét a következőkben látta:

*„Első ez, hogy édes hazánkat rontjátok,
Második, eretnek hűszegést kívántok,
Harmadik, rendetlen s fejetlenek vattok
Negyedik, hogy bennünk töröknek eladtok.”*

S azonnal megvonja a történelmi párhuzamot is:

*„Ez hozta fegyverrel régen ki Rákóczit,
Ez Bethlen Gábort is, Bocskay hadait...”⁴²*

Így látta ezt Koháry István, a híres füleki főkapitány is, aki minden baj okát a török szövetségben jelölte meg, amelyet ő önkéntes „török bérencség”-nek minősített.⁴³ A forrásokból tudjuk, hogy a kurucok sem valamiféle ideális partnert láttak a törökökben! Nézőpontukat, politikai hitvallásukat jól tükrözi Szepesi Pál hozzászólása is a híres 1681-es haditanácskozáson:

*„Török, német között vagyunk elepedve,
Egyik házi körösz, másik merő fene,*

*Ezzel mint kígyóval van kebelünk telve,
Másik vérünk szópó telhetetlen medve.”⁴⁴*

Egy másik „voksoló”, Keczer Mihály a Habsburg-uralkodóknak róttá föl bűnül, hogy miattuk kellett Erdélynek meghódolni.⁴⁵ Azt, hogy a törökkel való kiegyezést csak ideiglenesnek tekintették s távolabbi perspektívának maguk is a török elleni küzdelmet jelelték meg, nem csupán Zrínyi Ilonának egy nemrégien előkerült s Thököly törökellenes terveiről beszámoló 1681-es följegyzése igazolja,⁴⁶ hanem a haditanácskozáson fölszólaló Petneházi Dávid is, aki többek között ezeket mondta:

*„Magyar végházunkban magyar kívántatik,
Csatázó törököt ezek úzik s érik...”⁴⁷*

A kurucok a törököt nem kiszolgálni, hanem saját érdekükben fölhasználni, erejét kiaknázni akarták. Wesselényi Pál – ekkor Thököly vezértársa – így fogalmazta meg ezt:

*„Másként, mivel török segítsége nélkül
Erőt nem vehetünk magunk fegyverébül:
Mostan el ne váljunk nyújtott kezeitül,
Csináljunk magunknak paizst erejébül.”⁴⁸*

Mennyiben volt reális az az elképzelés, hogy a kis- és európai viszonylatban erőtlén kuruc mozgalom veszélytelenül fölhasználhatja a törököt? – régóta vitatott kérdés a történetírásban. A nyugat-európai

– mindenekelőtt az osztrák – szakmunkák többsége lényeges distinkció nélkül minden Habsburg-ellenes küzdelmünket török érdekeket szolgáló, a törökellenes erőket gyöngítő és Magyarország török megszállását meghosszabbító háborúknak vagy rebellióknak minősíti.⁴⁹ Ezzel szemben a magyar történészek többsége csupán a XVII. századi kuruc harcok esetében hajlik ennek elismerésére, míg a korábbi Habsburg-ellenes harcokról szólva élesen elutasítja a nyugati munkák állításainak megalapozottságát.⁵⁰ Fő érvünk általában az, hogy a XVII. század első felében, a harmincéves háború viszonyai között a Habsburg-hatalom nem akart a török ellen küzdeni, hanem nyugati hegemonisztikus törekvések megvalósítására fecsérelte erejét. Így az ellenük folytatott küzdelmek nem a törökellenes erőt csökkentették, hanem a magyar nemzeti és vallási szabadságjogok megnyirbálására – illetve eltiprására – irányuló elnyomó törekvéseknek emeltek gátat.⁵¹ A XVII. század első felének Habsburg-ellenes harcai és a Thököly vezette küzdelem közötti különbségtételnél fel szokták vetni Thökölynek, hogy ő – direkt vagy indirekt úton – Bécs elleni támadásra ingerelte a törököt, amivel „elárulta” a keresztény szolidaritást, s egyúttal nagy károkat okozott Magyarországnak is.⁵² A történeti tények mondanak ellent minden olyan törekvés helytállóságának, amely éles választóvonalat akar húzni Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György, valamint a XVII. századi kurucok török kapcsolatai közé. Rögtön itt van az a vitathatatlan tény, hogy a Bocskai-szabadságharc éppen a török ellen vívott háború közepette robbant ki. Ezzel nemcsak erőtlenebbé tette a törökkel-

lenes hadipotenciált, de mértékadó török vélemények szerint is óriási nehézségből segítette ki a már erőforrásai végéhez ért török birodalmat!⁵³ Ezt megerősítő és alátámasztó adatokat közöl többek között Szamosközy István is,⁵⁴ mégsem minősíti a magyar történettudomány a Bocskai-szabadságharcot a török hódoltságot meghosszabbító, török érdekeket szolgáló küzdelemnek. S jóllehet konkrét egyértelmű bizonyíték nincs arra, hogy Thököly kérésére vagy javaslatára ment volna Kara Musztafa Bécs ellen – ennek ellentmondó adat annál több van –, ám ha még így történt volna is, Thököly nem tett volna mást, mint Bethlen Gábor annak idején, aki számtalan portai követi utasításában kérte, sürgette a török Bécs elleni támadását.⁵⁵ Tovább is sorolhatnánk az olyan momentumokat, amelyek megkérdőjelezzik az éles különbségtétel megalapozottságát a Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György vezette Habsburg-ellenes küzdelmek és a XVII. századi kuruc harcok török kapcsolata között. Kutatási eredményeink inkább azt erősítik, hogy Thököly és a XVII. századi kurucság politikai arculata és magatartása semmiben sem volt „törökösebb” a nagy elődökénél, illetve azok katonáinénál.

A „NÉMETELLENESSÉG” PROBLÉMÁJÁHOZ

Ha a XVII. századi kurucság politikai arculatának Habsburg-ellenes vonásait vesszük szemügyre, rendkívül érdekes, ellentmondásos szimptómákkal találkozhatunk. A köztudatban az él, hogy a kurucok elva-

kult gyűlölettel tekintettek mindenre, ami „német” volt. A magyar nemzeti hivatástudat alakulásáról mintegy négy évtizede megjelent munkában például még azt olvashatjuk, hogy az otthonról elmenekült nem-esek és katonák „a némettől koldussá, földönfutóvá nyomorítva, elszántságukban *mindenre* hajlandók a gyűlölt *német* ellen!”⁵⁶ Jóval későbbi megfogalmazásokban pedig azt, hogy a bécsi udvarnak a végváriak ellen irányuló politikája nyomán az egyszerű katonák tudatában is egyre nagyobb teret kapott az „idegen nemzet”, a „német” elleni gyűlölet.⁵⁷

De vajon miről vallanak az egykorú verses és prózai források? Találjuk-e nyomát a törökellenes érzelmeket túlszárnyaló „németellenességnek” a kortársi írásokban? S ha igen, akkor vajon mennyiben volt más ez az érzés Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György katonáinak Habsburg-ellenességénél?

A felmerülő kérdések közül leghamarabb és legkönnyebben talán az utolsóra tudunk választ kapni. Egykorú adatok sokasága tanúsítja, hogy a Habsburg-ellenesség – vagy a németellenesség – világosan kimutatható az egész XVII. század folyamán a magyar katonanép gondolati és érzelmvilágában. Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi polgár már az 1601-es esztendő eseményeiről szólva följegyezte, hogy a császári szolgálatban álló magyar hajdúkatonák „a németen semmit nem adnak vala, sőt böcstelenül bántak vala vellek; szidalmazván, a süveget kiragadták a német fejéből és belé fúttak és a földhöz puffantották; és esmét egynek a nyalábot a hátán é, vagy a lova hátán felgyújtották, és azt nevették, mint égett”.⁵⁸ Az ismeretlen

költő vallásos hangú, kesergőversében szinte ugyanebben az időben azt panaszolta:

*„Rám tartotta torkát sok nemzet
Kiváltképpen az német nemzet,
Eleitől fogván téged vesztött
Ellenöd vétött
Ki régen teveled jót tehetött.”⁵⁹*

A külföldet járt Debreczeni Szappanyos János a Bocskai István üdvözlésére írt „Militaris congratulatio”-ban a német seregeket „Luciper táborá”-nak nevezi és „országvesztők”-nek, akik:

*„Ha vitézek vagyunk,
Ugy is félnek tőlünk,
Árulóknak kiáltanak,
Patkószeget vernek,
Fejünkben szegeznek,
S ez világból kiirtanak.”⁶⁰*

Ezt a gondolatot tartalmazza Bocskai egyik alparancsnokának, a katonai pályafutását „jóság nélkül szűkölködő” szegénylegényként kezdő Rhédey Ferencnek a honfiúsított Kollonich Siegfriedhez írott levele is, amely így végződött: „Ez egynehány esztendő-től fogva az német nemzet az magyar nemzettel egymást ölte, vágta s fogyatta, de immár az magyar nemzet szívét az Isten meglágyította és valahol mi magyar ez széles világon nagyon eggyé kell lenni és az német nemzetre kell támadnunk, ki minket sem hitünkben,

sem tisztességünkben, igazságunkban meg nem tartott, hanem teljességgel fogyni akar bennünket sok jó szolgálatunkért és vérünk hullásáért.”⁶¹ A németellenes nemzeti összefogásnak ez a korai programja korántsem egyedülálló a XVII. század eleji magyar történetében. Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György Habsburg-ellenes nyilatkozataiban éppúgy föllelhető, mint az egyszerű katonák érzelmeit, politikai nézeteit közvetlenebbül is kifejező egykorú versekben. Ám idézhetnénk ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulásokat annak a Zrínyi Miklósnak több írásából is, aki „utolsó pihegéséig” a Habsburg-uralkodók katonájaként küzdött a török ellen.

Mégis milyen változások figyelhetők meg az előzőekhez képest a XVII. századi kurucok németellenes ideológiájában és magatartásában? Az 1670. június elején kelt versben a Habsburg-hatalommal szembe forduló Theophilus így jellemzi a német uralmat Magyarországon:

*„Nemzetünknek régi híres dicsőségét,
Az német tapodja már régen épségét,
Megmocskolta rútul minden ékességét,
Rút sárban keverte tökéletességét.”*⁶²

A felkelés egyik halálra készülő vezére, Bónis Ferenc a Habsburg-uralmat szolgáságnak látja:

*„Igyed porban hever, rád sok veszély tódul,
Régi szabadságod szolgáságra fordul.”*⁶³

Ám hasonlóan szól az „Imago veritatis” szerzője is:

*„Erős végváraid mind másoknál vagynak,
Ki kezedben van is, nem tudom mint vagynak,
Talán azokból is csakhamar kizárnak,
Hát mit remélsz, a te gyermekid mit várnak.”⁶⁴*

Az 1672-es batiz-vasvári vereségen megrémült és hazafutott Teleki Mihály kővári kapitányt azzal biztatta Kende Gábor, az egyik bujdosóvezér: a katonák azt mondják, „ha minden táborunkat megverik is [ti. a németek], holtig ki nem állnak ez dologbul!” – ti. a németek elleni harcból.⁶⁵ A főszereg győztes veresége után Szepesi Pál kuruc vezért a vitézek azzal az üzenettel indították Apafi fejedelemhez, hogy „míg csak tíz jó magyar lesz is, ezen az dolgon nem tágitanak”.⁶⁶ Mint-ha ezeket a szavakat öntötte volna verses formába „A labanc magyarokhoz” című vers kuruc prédikátor szerzője 1676-ban:

*„Azért vitézséggel héresült magyarok,
Nemes hazátokért kik velünk bujdosatok,
Az hadakozásban végég maradjatok,
Leszen azért néktek méltó jutalmatok.”⁶⁷*

Ám fellelhetők ezzel ellentétes véleményeket sejtető momentumok is a kuruc katonatömegek között. Éppen Szepesi Pál egyik leveléből tudjuk azt is, hogy a katonák egyre gyakrabban mondogatnak ilyeneket: „csak meg kellene ragadoznunk [ti. egy-egy bujdosó nemest] s gratiát velek nyerünk.”⁶⁸ 1675 tavaszán egyes csopor-

tok olyan végzést hoztak: nem bízhatnak tovább is Apafiban, s „kezdenek tractálni a némettel”.⁶⁹ Ugyanakkor más katonák azon ütköztek meg módfelett, hogy némely vezetők – egyes elfogott levelek tanúsága szerint – „német útára akarnák őket visszavinni!”⁷⁰

Melyik magatartás volt túlsúlyban? – nehéz lenne megmondani. Egyes jelekből úgy tűnik, hogy 1679 nyarán a kuruc „vitélő rend” tekintélyes része várakozási álláspontra helyezkedett. Egyre többen áttelepítették a hozzátartozóikat a hegyaljai városokba és Rozsnyó környékére. Azzal az alig titkolt szándékkal, hogy „ha frigy leszen, házok népével csak oda [ti. a Habsburg-fennhatóságú területen] maradjanak”.⁷¹ E törekvés megghiúsítása végett Thököly azt javasolta: ne kössenek frigyot, hanem küldjék inkább gyakori portyákra a katonákat, a családtagokat pedig telepítsék vissza a Tisza mellékére és a Duna–Tisza közére. A megtett intézkedések ellenére 1679 őszén egész se-regrészek elfogadták Lipót császár „grátiá”-ját és beálltak „labanc”-nak!

A legeltökéltebb „németellenességet” általában a volt végbeliek tanúsították, akik közül csoportosan nem pártoltak át a túloldalra.⁷² Az események menetét meglehetősen elfogulatlansággal szemlélő Babocsay Izsák tarcali nótárius „farkas természetű végbeli Kuruczok”-nak nevezte őket, elmondván róluk, hogy Thököly az ő ösztönzésükre támadta meg Szikszónál a császári csapatokat. Lest vetettek nekik, s amikor futásban akartak menedéket lelteni, „a Kuruczoktól mindenfelől környül vétetvén, szaporán nyakaztatnak és hegyes törökkel a földre hányattatnak, annyira hogy

egy vagy két órák elfolyása alatt mintegy kilencz kompániából hírmondók is alig mehettek be a táborba, úgy lesózták őket akkori szerencsétlen csatázásokban”.⁷³

Méltán fölmerülő kérdés: a hetvenes évek kurucái közül valóban a végvári katonák lettek volna a legszilárdabban Habsburg-ellenesek, a németeket legádázabbul gyűlölők? Milyen feleletet kaphatunk erre a kérdésre az 1681-es⁷⁴ híres haditanács hozzászólásai-
ból? Az első „voksoló” Szepesi Pál, Wesselényi nádor kedvelt embere, volt borsodi alispán és az 1672-es támadás egyik vezére – aki soha nem volt végbeli katona, ám mégis ellenezte a soproni országgyűlésen tett császári engedmények elfogadását. Álláspontját többek között ezzel indokolta:

*„Több száz esztendeje fegyverben nemzetünk,
Töröknek is Bécsért áldozatja vérünk.*

*Ha ezért bennünket csak prédának tartott,
Kincsünkből pénzünkből aranyancot adott,
Éh ebnek bennünket hánt-vetett mint csontot;
Tovább oltalmában mint várhatunk módot?”⁷⁵*

Kende Gábor szatmár megyei birtokos nemes, aki tevékenyen részt vett a Wesselényi-féle szervezkedésben, az 1670-es és az 1672-es harcokban, a tárgyalások mellett szólt. Érvelése szerint:

*„Igy az körösztenség nem szólhat meg minket,
Hogyha oltalmunkra látja fegyverünket,*

*Lássa, támadásból nem tesszük ezeket,
Hanem oltalmazzuk hitünk, s törvényünket.*”⁷⁶

Keczer Menyhért lutheránus nemes, Sáros vármegye vezéregyénisége a Habsburg-ellenes harc folytatását javasolta:

*„Amit akkor mivel Erdélyben a Básta,
Azt mivelé nálunk magyarok közt Wolkra,
Kolonics, Strasaldo, Spankó, Kopp, Kaprala,
Gyeneráld Smitt, Virba, Spork és a Karafa.*

*Erdély inségének ha van rajtunk mása,
Bosszuállásban is legyünk néki társa!
Fönn van német előtt Betlehen járása,
Bocskai, Rákóczi morvai rablása.*”⁷⁷

A következő hozzászólóról, Harsányi Györgyről – az 1683-ban elesett híres ezeres kapitányról – 1680 májusában Thököly Imre azt írta Teleki Mihálynak: kijelentette, „hogy ő már ezután senki táborára nem megyen, senkit nem ural; ha németet tanál németet, ha törököt tanál törököt vág, és azok az szegénylegények tették őt emberré s nem más senki, azokkal együtt tud ő magának grátiát szerezni s quártélyt is, már neki adták az ónodi kapitányságot és az urak jószágában sokat: egy két holnap alatt az mit kereshet azzal leül”.⁷⁸ Ám egy esztendővel később így voksolt:

*„Azelőtt törökkel, most némettel vívok,
Hitit hogy megszegte, ellene harcolok.*

*Nem hiszek én azért az ördög fiának,
Hiti csavarító kutya loboncának,
Mi haszon, ám higgyünk császár szavainak,
Ezer az hazugság nyelvén szolgálának.”⁷⁹*

Petneházy Dávid, a század híres katonája szintén nem volt végbeli vitéz, mégis így szavazott:

*„Bár ördöggé legyen aki gondolja is,
Közülnk, hogy visszamenne [ti. Habs-
burg-pártra] egyikünk is.”*

A harc folytatását azzal indokolja:

*„Vitézség, harc, próba nekünk ez életünk,
Ebben helyheztetett minden becsületünk
Ezzel terjedett el vitéz hírünk nevünk,
Ezzel végződjék katona-kenyerünk!*

*Teljes Szentháromság, az egy élő Isten
Minden próbáimban engem úgy segéljen,
Nem lakom némettel soha is egy helyben,
Inkább társaimmal maradok fegyverben.”⁸⁰*

A históriából közismert, hogy Petneházy Thököly elfogatása után királyi szolgálatba állt, és különösen ki-
tűntette magát Buda visszafoglalásánál. A pápától pro-
testáns létére értékes aranyláncot kapott jutalmul.⁸¹

A haditanácson Petneházy után Szücs János szólt hozzá, aki kora ifjúságától a végeken harcolt a török el-

len, tehát igazi „farkas természetű végbeli Kurucz” volt! Erkölcsi vezérelvét így fogalmazta meg:

*„Ki vitéz embernek tartja lenni magát,
Dolgot visel végig maga előtt hármát;
Isten után nézi országunknak hasznát,
Osztán böcsületit, utólszor jutalmát.”*

Éppen ezért amellet szól ez alkalommal is:

*„Lássuk, miként térül hazánk szabadsága,
Miként dobolhat ki a német tábora,
Igy mehetünk mi is rendesebben haza,
Igy vérontásunknak ott látjuk, volt haszna.”⁸²*

A régi végbeli, aki később hatvanesztendősen állt II. Rákóczi Ferenc zászlaja alá és harcolt ott is vitézül, a német csapatok kivonásáig nem javasolta a békekötést. Másik végbeli társa, Farkas Fábián, az egykori putnoki kapitány – aki annak idején részt vett még ama híres murányi kalandban is⁸³ –, a németen való boszszuállást szorgalmazta, kijelentvén:

*„Aki penig velünk egyet nem értene,
Vér árulójának tartani köllene,
Maga fegyver által pokolba ám menne,
Kinek jószága is prédára hadd kelne.”⁸⁴*

Ispán Ferenc, a következő hozzászóló, régi bujdosó kuruc a bizalmatlanság miatt óvott a megegyezéstől:

*„Mostani kérdésnek igen friss példája
Nádasdynak nyakán függő gráciája,
Lobkovicz, Zréninek adott parolája,
Tersáskinak [ti. Frangepánnak] küldött
csalogató szava.”*

*„Ha ily urakat is ily nyilván megcsalnak
Miképpen hihessünk mi is ajánlásnak?”*

Már csak azért is nehéz lenne hinni az ígéreteknek,
hiszen:

*„Mink, hogyha nem nyerünk, vagy ha nem fizetnek,
Lészünk táborostúl mind éhetetlenek,
Most magok szolgálai fizetetlen élnek,
Hogy lenne élése ennek sok vitéznek?”⁸⁵*

Az utolsó „voksoló”, Wesselényi Pál, a hetvenes
évek kuruc vezére, aki egyre biztosabban Thököly mö-
gé szorult a hatalomban, azt szabta a megegyezés felté-
telének:

*„Ha mind megtéríti a német, mit elvett,
Igy mi fegyverünk is hazánkba megtérhet.”*

Ha ez nem következik be, kihasználva a török támo-
gatását támadni kell, mert:

*„Hasznot így szerzünk igaz országunkra,
Igy terjed fegyverünk harmadik országra
Igy néz német szeme sirván országunkra.”⁸⁶*

A hol kuruc, hol labanc Cserei Mihály a „vitézlő rend” németellenes elszántságáról szólva elmondja, hogy Thököly Imre, „noha a maga részéről könnyen enged vala, de a mellette levő hadikapitányok, kik szegény legénységből fegyverekkel mentek vala elé, gondolván, ha Thököly leteszi magát, elesik tőlök is a sok praeda, eláltaták, hogy ne higgyen a német császár ígéretinek, hanem mely ügyet felfogott, Isten segítségéből tovább is continuálja”.⁸⁷ Cserei tehát szinte kizárólag a kapitányok „praedavágyával” indokolta a kuruc sereg németellenes állhatatosságát, s a harc folytatása melletti döntését. Ez kétségtelenül rendkívül lényeges tudatformáló tényező volt és fontos oka a harcok vállalásának. Ám föltétlenül szem előtt kell tartanunk e probléma vizsgálatánál azt is, hogy a „praeda” nem valamiféle alantas telhetetlen harácsolási vágy kielégítését szolgálta a magyar katonák nagy többségénél, hanem ez volt a fő és sokszor egyetlen megélhetési forrásuk. A hivatásos vagy félhivatásos magyar katonarétegek tagjai – mindenekelőtt a végváriak és a szabad hajdúk – a XVII. század folyamán jórészt fizetetlenek, illetve nagyon rendszertelenül fizetettek voltak. Valós adatokat tartalmaznak azok a panaszlevelek, amelyekben tíz-, húsz-, sőt néha még több havi zsold elmaradásáról írnak a vitézek, illetve a tisztjeik!⁸⁸ A szabad hajdúkat pedig az esetek többségében már eleve csak zsákmányból való részesedésért fogadták szolgálatba.⁸⁹ A biológiai törvények persze ezekre a katonákra is érvényesek voltak, s így pénz és élelem nélkül ők sem tarthatták fenn magukat és családtagjaikat. Nem húsz hónapig, de húsz napig sem! Jóllehet a várak körüli

többszire foglalt földek megműveléséből és egyéb mezőgazdasági melléktevékenységből ugyan valamit pótoltak az ellátáshoz, azonban a fő megélhetési forrás a „sákmán” maradt.⁹⁰

Igen ám, de honnan tudtak zsákmányolni a végbeli „iratos” és a „szabad vitézek”? Váruk, szálláshelyük szomszédságából bajos volt, mert ott azért könnyen elérte őket a vármegye, a főkapitányság megtorlása. Kedvelt préda-területük volt a török hódoltsági rész, az Alföld, ahogyan az számos egykorú vitézi énekben is olvasható.⁹¹ Ez a „török hátország” azonban döntő többségében magyarlakta vidék volt, amelynek a „megrablása” számos nem kívánatos következményt vont maga után. A magyar végvári katonaságnál mindig sokkal nagyobb létszámú török végbeli katonaság⁹² ugyancsak „zokon vette” az ilyen akciókat, amelyek őket is megrövidítették. Emiatt egy-egy ilyen vállalkozás a legtöbbször együtt járt ugyancsak jó pár vitéz „vére hullásával” is. Ezen túlmenően a békeidőkben a Habsburg állami és katonai vezetés többszire nagyon szigorúan tiltotta az ilyen „békességbontó” portyákat. Nemegyszer a töröktől megmenekedett „sákmános” itthon került börtönbe, ha nem éppen „karóban száradva” fejezte be életét!⁹³ Nem szabad végül elfeledkeznünk arról sem, hogy a magyar végvári katonák nagy többsége – de mindenképpen jelentős hányada – kelletlen szájjal fosztogatta a „saját véreit”; a vele egy nyelven beszélő, többszire egy hiten lévő hódoltsági magyarokat. Nem arról van szó, hogy nem tette meg, ha rászorult, vagy hogy nem akadtak olyanok, akik még élvezték is a „véreiken” való hatalmaskodást.

De például a török elleni harcban hősi halált halt Kádár Istvánt dicsérő vers híven tükrözi a fosztogatásokkal kapcsolatos vélekedést is:

*„Jeles életinek dicsíretes dolga,
Mert az szegénységet soha nem prédálta,
Ha más rontotta is, Kádár oltalmazta,
Te lehetsz Alföldség ennek bizonyysága.”⁹⁴*

A jó „hamari lovakon” száguldó magyar katonának a szívet-lelket dobogtató nagy élmény a „napnyugati portya” volt: Ausztria és Morva „megrablása” és „megkőborlása”, amire a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek nyújtottak sorozatos lehetőségeket. Ezek a területek a török harcok dúlta Magyarországhoz képest mesés gazdaságúaknak tündek minden magyar katona szemében. Olyanoknak, ahonnan mindig gazdag „sákmánál” lehetett megtérni. S az e területeken végzett nagy „rablások” valahogyan amolyan „bocsánatos bűnnek”, sőt „dicsíretes” dolognak is tündek a magyar vitézlő nép szemében. Benne volt ebben az érzésben olyan tudati elem is, hogy e területek gazdagsága Magyarország pusztulása árán teremtdött meg, s ezért valamiféle jogos igazságtételnek tündek minden innen származó préda. Az 1619-es és 1620-as időszakot leszámítva az e területeken végzett „rablásokat” nem tiltották, nem büntették a Habsburg-ellenes harcok vezetői s így nem rontotta a zsákmányolás örömet a megtorlástól való félelem sem. Ugyanakkor a másfél évszázada háttérbe szorult magyar katonaság bizonyos erkölcsi elégtételt is kapott azáltal, hogy annak a „né-

„németnek” az országában rabolt és hatalmaskodott, aki ugyancsak lenézte, semmibe vette őt a török ellen vívott közös harcok folyamán is. Ezt az évszázados magyar katona-magatartást összegezte Dálnoki Veres (Gerzson későbbben írt „Kuruc króniká”-ja:

*„Akkor van öröme, hidd, az katonának
Idegen országra kvártélyt hogyha adnak,
Jó leszzen ott dolga lovának, s magának...”*

A Habsburg-ellenes küzdelmek idején sokszor nyílt mód és lehetőség a magyar katonák idegenben történő kvártélyozására. Ha ehhez még hozzávesszük azt a nem lényegtelen körülményt, hogy a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok több tízezer ember számára biztosították a „szolgaság házá”-ból való kijutást, a privilegizáltak sorába való felemelkedést, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy e küzdelmek mindig kaptak katonát fölös létszámban is, és hogy a „németellenes” ideológia oly termékeny talajra talált a katonarétegek gondolat- és érzelmvilágában.

A katonák közt forgolódo, sőt többnyire közöttük is élő protestáns prédikátorok „dörgő hangú” prédikációkban buzdították egy évszázadon át a végváriakat és a hajdúkat a „német” gyűlöletére. Ezek a többnyire militáns hajlamú s a fegyvereket is megragadó elszánt férfiak minden bizonnyal tudatosították bennük azt is, hogy csupán átmenetileg, ideiglenesen maradhatnak meg Habsburg-szolgálatban.⁹⁶ Joggal elmondhatták, hogy az udvar, amint ezt több császári rendelkezés is bizonyította, a magyar katonaság teljes lecserélésére

törekszik, s legfeljebb a „német módra” szervezett ez-redekben túri meg őket, ott is főként a nyugati harcte-
reken.⁹⁷ Olyan szolgálatban, amelyhez bizony nem na-
gyon volt kedve a „magyari vitéznek” az egész száza-
don át. Éppen ezért, amíg csak lehetett, legtöbbjük
sokkal szívesebben szolgált előbb a bujdosók, majd az
egyre inkább megszeretett „kuruc király” zászlai alatt,
mint Lipót császár kegyén! Mindez együttesen já-
rult hozzá ahhoz, hogy a katonaküldöttek is „nagy zú-
gással” a német elleni fegyveres harc folytatása mellett
szavaztak az 1681-es híres haditanácskozáson.⁹⁸

Vajon miként alakult ez az elszánt németellenesség
az után, hogy a próféta zöld zászlaja a porba hullt, és a
nemrég még világhódító szándékkal útra kelt Kara
Musztafa nagyvezér hamuszürke arccal, üveges, réve-
teg tekintettel hitetlenkedett a történtek felett? Mind-
addig, amíg a szultán pribékjei a nyakába nem tették a
túlvilágra „átsegítő” selyemzsinórt.⁹⁹ Bécs ostroma
idején a magyar katonaság elenyésző kivételtől elte-
kintve a „kuruc királyt” uralta és hallani sem akart
többé a „kétfejű sas”-ról!¹⁰⁰ A császárváros védelmé-
ben mindössze harminc-egynéhány magyar katona
vett részt Gombos Imre parancsnoksága alatt. Ám
amint a török elleni támadás megindult, s dunántúli és
az alsó-magyarországi végvári katonaság szinte egy
emberként újra felesküdt Lipót császár és magyar
király hűségére. Az eddigi „zsarnok császár”-ból szin-
te egyik napról a másikra egy másfél évszázados álom
megvalósítója lett! Ez a nagy fordulat megzavarta és
zavarba hozta még a régi elszánt kurucok egy részét
is.¹⁰¹ 1683 novemberében például a nádor a várakban

örségül hagyottakon kívül mintegy kilencezer magyar katonát vonultatott be a török ellen küzdő táborba, akiknek a száma a következő esztendőkből tovább növekedett.¹⁰² A „Halljad már Somorja . . .” kezdetű vers szerzője ujjongva írta ezekben a hetekben:

*„Bécs alól azonban, a török hatalma
Megveretvén szállott ránk Isten irgalma.
Királyunknak juta ő szent diadalma
S Mars győzedelmének kívánt szép jutalma.”*

Ebben az első időben még a megnövekedett haditerhek is elviselhetőeknek tűntek:

*„A sok provizio, forspont s porcióknak
Terhe volt inségre a kis városoknak;
Mégis mind helyt állá ily nagy adózásnak,
Mert igaz hive volt az ő királyának.”¹⁰³*

S vajon mi történt, amikor „labanc lett a kuruc”? Érdekes módon a nagy álom megvalósulása: Buda és az ország nagy részének török uralom alóli felszabadulása rendkívül csekély visszhangra talált a korabeli magyar költészetben.¹⁰⁴ Legalábbis mindmáig alig ismerünk ilyen verseket, még kevésbé olyanokat, amelyek a labanccá lett kurucok érzelmeinek adtak hangot. Sajátosan tükrözi ezek helyzetét az a rövid leírás, amely a labanc Cserei Mihály tollából látott napvilágot Petneházy Dávid volt kuruc „ezeres kapitány” Buda alatti vitézségéről és hirtelen haláláról. Petneházy, ez a híres vitéz ember – írja Buda bevételéről szólva Cserei – „a

magyar hajdúsággal megindul és a török nem resistálhatván ellene, legelsőben is a magyarokkal együtt a kőfalakra felmegyen és a városban penetrál. Mely csudálatos vitézi bátorságát látván a német generálok, azt mondják vala egymásnak: Ez a Petneházi nem ember, hanem orosz lány.” Ám mindezek ellenére nem szolgált szerencséjére ez a nagy vitézség, „mert a németek csudálván nagy próbáit, és azért irigykedvén rája, holott már a német császár grófi titulust is küldött vala neki, ebéd felett mérget adatnak be neki. Melyet eszében vevén, asztaltól kimegyen és paripára ülven, a mezőn kínjában addig nyargalózik, míg a méreg a melegtől s izzadáستól nagyobb erőt vevén megöli.” A tanulságot a labanc szerző így vonta le: „Ha magyar vagy, s sokáig élni akarsz, okos ne légy, vitéz ne légy, s pénzed se legyen sok.”¹⁰⁵

Nincsen hitelt érdemlő bizonyíték arra, hogy Petneházy Dávid valóban mérgezés áldozataként halt volna meg. Ebben az időben minden hirtelen halálnál csaknem törvényszerűen felvetődött az „étetés” gyanúja. Igaz, meglehetősen szorgalmasan mérgezték is egymást, úgyhogy a gyanakvás nem volt minden esetben megalapozatlan.¹⁰⁶ Az mindenesetre jellemző, hogy a kurucokat gyűlölő szerző is milyen bizonytalannak és áldatlannak látta a labanccá lett magyar katonák helyzetét! Nem csoda hát, hogy a másfajta katonáskodáshoz és bánásmódhoz szokott volt kurucok inkább egyre nagyobb számban vállalták a szegénylegénysorsot, mint a „német módra” szervezett ezredekben való katonáskodást. Hiszen – amint azt az ismeretlen szerző írja:

*„Az katonakenyér
Kit szegény karddal nyér,
Nem szokhatna, mert koplalna
Soha penig jól sem lakna
Az szegénylegény.”*

Inkább vállalja tehát a bizonytalan létet, a bujdosást, és legfeljebb abban bizakodik:

*„Talán az idő megfordul,
Az jó szerencse megmozdul,
Katona-csillag földerül,
Zabot ő akkor nem koldul.”¹⁰⁷*

A HABSBURG-HATALOM ÉS A MAGYAR KATONASÁG

A Habsburg-kormányzat és a magyar katonaság ellentétét a magyar történeti és hadtörténeti irodalom hajlamos volt főként érzelmi, szubjektív momentumokkal magyarázni mindkét fél részéről. Ilyenekre lehet is számos egykorú dokumentumot idézni, a dolgok igazi gyökerét mégis más tényezőkben kell keresnünk. A Habsburg-kormányzat azon igyekezetét, hogy különösen a végvárakból „kitudja” a magyar katonaságot, elősorban nem valamiféle magyarellenés érzület szülte sem Rudolf, sem Lipót idején, hanem belpolitikai és hadművészeti okok. A tizenöt éves török elleni háború idejében már egyre jobban nyilvánvalóvá vált, hogy a végvárak és kastélyok magyar „vitélző népe” szorosan kötődik a Habsburg-kormányzattal konfrontációba ke-

rült protestáns magyar nagybirtokosokhoz és a vármegyék centralizáció-ellenes nemességéhez. Miután az ország belsejében végighúzódnó végvárvonal egyes várainak nemcsak stratégiai fontosságuk volt, hanem belpolitikai hatalmi bázist is képeztek, szinte létkérdéssé vált a Habsburg-kormányzat számára, hogy legalább a királyi végvárakban olyan katonaság legyen, amelyikre belső hatalmi erőszakszervként is számolhat. Ezen túlmenően, miután a magyar végvári katonaság a XVII. században is megmaradt a korábbi úgynevezett „céhes zsoldosság” szintjén, egyre idegenebb testté is vált az állandó zsoldos hadseregre áttérő Habsburg-hadszervezetben.¹⁰⁸

A magyar „vitélző nép” az őt nemcsak kialakult életritmusában, de egzisztenciájában is veszélyeztető Habsburg-politikára azzal válaszolt, hogy a Bocskai-szabadságharc idején döntő többségében szembefordult koronás uralkodójával – legfőbb hadurával –, és zendülő katona minőségben vívott ki magának a nemességéhez rendkívül hasonló privilegizált helyzetet. Jóllehet ebben a korszakban korántsem a magyar végvári katonák voltak az egyedüliek, akik szembefordultak kenyéradó gazdájukkal és elkerülték a szabályzatokban lefektetett megtorlásokat, az azonban megglehetősen példa nélkül álló jelenség, hogy a lázadók még jutalmat is kapjanak attól a hatalomtól, amelyik ellen felkeltek! A sorozatos esküszegés és zendülés tényén nem változtat az a körülmény, hogy a XVII. századi magyar hadinép nem ennek tekintette ezt, hanem azzal érvelt: ők a királynak és az országnak esküdtek hűséget, s mikor az ország szembefordult a királlyal, ők is

büntetlenül követhették ezt az utat. Az sem változtat a zendülés tényén, hogy a magyarországi viszonyokat a török politikának alárendelő bécsi udvar bár fogcsikorgatva, de hallgatólagosan elfogadta ezt az érvelést. Ha megpróbáljuk nemzeti elfogultság nélkül szemlélni a dolgokat, magától értetődőnek kell tekintenünk a Habsburg-kormányzatnak azt a törekvését, hogy az első adandó alkalommal igyekezett megszabadulni az ilyen politikai gyakorlatot követő katonaságtól.¹⁰⁹

Az a körülmény, hogy a hivatásos magyar hadinép a nemesi rendi törekvések részesévé váló politizáló katonasággá lett, többfajta következményt is vont maga után. Így például azt, hogy a XVI. században még nagyrészt csupán egyetemes keresztényi ideológiától lelkesített hadinép tudatába a XVII. században egyre mélyebben beivódott a magyar nemesi nemzet és hazafogalma, illetve az ennek védelmét hangoztató ideológia, amely egyúttal protestáns vallási színezetet is kapott. Ugyanakkor sajátja lett ennek a katonaságnak az a más etnikumúakat – különösen a „német nemzetséghez” tartozókat – mélyen lenéző és megvető szemlélet, ami felbukkan már a század első felében nem egy nemesi levélíró írásában is: „Lehetetlen dolog hogy az német nemzetség lábot vethessen az magyar ellen” – írta Nádasdy Tamás dunántúli főúr a horvát bánnak – „Jobb az németnek fát nyesni, fűrni, faragni és reszelni, pénzt fizetni, sem mint ellenséget keresni. Sem lovát, sem magát nem szerzette Isten azzal, hogy ő hadakozzék!”¹¹⁰ Ez a vélekedés sűrűn előbukkan magyar katonák leveleiben a XVII. században, ami első pillantásra valamiféle értetlen s talán viszolygó ellenérzést

válthat ki a nacionalista túlzásoktól mentes magyar etnikumú olvasókból is. Ám ha egy kicsit jobban elgondolkozunk a dolgok felett, mindjárt eléink tűnik, hogy ez a más etnikumúakat lebecsülő és kigúnyoló, eltűzött „nemzeti büszkeség” nem más, mint a gazdasági, társadalmi haladás útjáról leszorult nemzet fiainak keserű érzelmi reakciója. A hosszú időn át lenézettek, háttérbe szorítottak védekeztek ezzel az önhittség jegyeit is tartalmazó dacos visszavágással; önmaguk túlértékelésével.

A Zrínyi Miklós környezetében 1663 őszén keletkezett „Szabadságunk rontó...” kezdetű katonaének szerzője így csúfolja a nyugati zsoldos ezredek katonaságát:

*„Ordinanciája
Volt, hogy meg ne várja
Ha jön török vagy tatár,
Ha sánchoz nem bizik
Szaladjon mind vizig,
Tágas ott is az határ,
Ha ott sem állhatja,
Az tulsó viz partja,
Még most elég erős vár.”¹¹¹*

A század nyolcvanas éveinek elején keletkezett „Csionom Palkó...” kezdetű közismert katonadal¹¹² szerzője szinte halmozza a megvető, gúnyoló kifejezéseket, amikor a kurucok ellen harcoló német gyalogokról és horvát lovas karabélyosokról szól. A gyalogos katona: darulábú, szarkaorrú, görbe hátú, lompos gatyájú, tet-

ves és nyomorú. A horvát lovasnak rossz, fekete csizmája van és hitvány gebéje, amellyel együtt kvártélyozik. Ám ezek a csúfolódások csupán ideig-óráig felelhettek azt a szomorú tényt, hogy a „jó kuruc lovasok”-nak és „talpasok”-nak az esetek többségében meg kellett szaladniuk a „füstös muskatéros” és „békasütő nyárs”-as, négyszögoszlopokba tömörülve harcoló német gyalogosok elől! S hiába „ebezték” lépten nyomon a „kontyos” törököt is, túlerejük és jobb fegyvereik előtt meg kellett hajolni „a szittyai eredetből Istennek igazságára tért keresztyének”-nek. Amint harcra, különösen pedig nyílt csatára vagy ütközetre került a sor, délibábként tovatűnt ez a különbségérzet és előbukant a szomorú való. Nevezetesen az, hogy a „hamari lovakon” százguldo jó „magyar vitézek” rosszabb fegyverzetűek, képzetlenebbek és fegyvelmetlenebbek voltak mindkét ellenségnél, és ellenük csak abban az esetben győzhettek, ha az egyik ellenséget ki tudták használni a másik ellen.

A KURUC KATONA KORA TÁRSADALMÁBAN

A magyar „vitézlő rend” különbségérzete megnyilvánult a nem harcoló magyar etnikumúakkal szemben is. A kuruc vitéz – lett légyen akár jobbágyivadék is – ugyanúgy lenézte nemcsak a földet munkáló parasztot, de a nálánál sokkal tehetősebb kalmárt vagy iparúzó mesterembert is, akárcsak az egykori főrangú származású „végvári trubadúr”, Balassi Bálint.¹¹³ A testi munkát még a teljesen nincstelen szegénylegénnyé

degradálódott bujdosó is valamiféle megszegényítő,
alantas dolognak látta:

*„Mesterséghez fognyi
Nehéz már tanulni,
Mert az munkát, pirongatást,
Nem türheti inaskodást
Az szegénylegény.”*

Még kevésbé ítélte magához méltónak a jobbágyi
földműves munkát, hiszen:

*„Csép, kapa : nyavalya!
Sulyos annak gondja!
Mert föltöri az tenyerét,
Elfogyasztja kis erejét
Szegénylegénynek.”*

*„Béres szolga ha lesz,
Szokatlan ahhoz lesz!
Ugyan kiri az kezébül
Ekeszarva mindenestül
Szegénylegénynek.”¹¹⁴*

Vajon lehet-e ezt a magatartást és életfelfogást pusztán azzal magyarázni, hogy a nemesi ideológia és életszemlélet átvétele szült ilyen mentalitást? Jóllehet annak a befolyását, hatóerejét tagadni nem lehet, látnunk kell azt is, hogy az életüket naponta kockára tevő emberekben szinte mindenütt kialakult ez a különbségérzet. Ott is, ahol nemesi ideológia, nemesi életszemlélet

sokkal kevésbé élt és hatott, mint Magyarországon. A hatalom gyakorlásában részes közösséghez való tartozás – bármily morzsányi is volt egy-egy katona hatalmi jogköre – már önmagában is alkalmasnak bizonyult arra, hogy kiváltson ilyen érzéseket, létrehozzon ilyen magatartási megnyilvánulásokat. A magyar „vitélő rend” életében ugyanakkor más momentumok is erősítették a hatalomból való részesedés – jóllehet sokszor csalóka – érzését. Ilyen volt például az a kétségtelenül demokratikus vonás, hogy a közkatonáknak is aktív beleszólásuk volt nemcsak a hadvezetési, de az országos politikai kérdésekbe is! A hetvenes évek kuruc mozgalmainak iratait lapozgatva lépten-nyomon találkoztunk olyan hadi tanácskozásokkal, amelyeken a tiszteken kívül „mindenik zászló alól tízenként két főlegény” is részt vett.¹¹⁵ Az első pillanatban olyan gondolat támad a levelek közt tallózóban, hogy ez minden biztonnyal valami kivételes következménye volt a forradalmi helyzetnek vagy ahogyan a kortársak nevezték, a „fejetlen lábság” állapotának. Ám ha visszatekintünk a korábbi időkre, ott is élénk tűnik az ilyen és ehhez hasonló jelenség számos megnyilvánulása. A magyar végvári katonák például a XVI. században is közös megegyezés alapján választották parancsnokaikat és a királyhoz vagy az országgyűléshez küldött követeket. De például közösségileg váltották ki a török fogságba esett bajtársaikat is, sokszor három-négy havi zsoldjukról is lemondva egy-egy bajtárs kiszabadulásáért!¹¹⁶ Az ilyen jelenségeket hajlamosak voltunk valamiféle magyar katonai specialitásként felfogni, jóllehet valóban nincs másról szó, mint a régi, úgynevezett „cé-

hes zsoldosság” szokásainak magyarországi továbbéléséről.¹¹⁷ Nyugat-Európában az állandó zsoldos hadseregek kialakulásával és uralkodóvá válásával a központi irányítás fölszámolta ezeket a „céhes” jegyeket. Magyarországon – különösen a kisebb közösségekben szétszórtan élő végváriaknál – a kialakult szokások tovább éltek a XVII. században is.¹¹⁸ Hiába pörölt velük Eszterházy Miklós nádor, magyarázva a katonáknak, hogy a különböző „protestátiók” nem a végbelieket illetik, hanem a „pörösöket” és hogy „a vitézlő ember tartozik utolsó pihenéséig urának és országának szolgálni!” A keményfejű magyar hadinépen nemigen fogtak az ilyen intelmek. Sőt a végbeliek után mentek a hajdúk is, akik Eszterházy megfogalmazása szerint többnyire úgy viselkedtek, mintha „ők koronáznák királyokat meg, avagy magán az országon kívül valami republika” lennének.¹¹⁹

A „vitézlő rend”-hez tartozók a legkisebb testi munkát is olyannak látták, ami nem lehet „szabadságok megsértése nélküli”.¹²⁰ Ám sérelmesnek érezték azt is, ha valamelyik cégéres büntettet elkövető társukat polgári szervek vagy hatóságok vonták felelősségre.¹²¹ A katonaság magatartását megszabó és cselekedeteiben döntő legfelsőbb fórumnak a „sereg tetszését” tekintették, ami sokszor rendkívül súlyos fegyelmezetlenségek forrásává is vált! 1679 nyarán például egyes kuruc csoportok szembefordultak Thököly parancsnoki kinevezésével is, s nemtetszésüket ilyen formában közölték Apafi erdélyi fejedelemmel: „az Thököly uram *maga akarátja* szerént való rajtunk való uralkodását fel nem vehetjük és egyáltalyában parancsolatjátul ezután

nem függünk!” A személye elleni fő kifogásokat így foglalták össze: „Törvénytelen, erőszakos generálist, *szabadságunk ellen* valahová tészén Nagyságod bennünket, be nem veszünk, s nem agnoscálunk [nem ismerünk el].”¹²² Rhédey Ferenc erdélyi fejedelmi tanácsos figyelmeztette a névleg még a kuruc hadak fölött parancsnokló Teleki Mihályt: „jól felkössé a bocskort, aki ellene akar disputálni a hadnak ha mind felkiáltanak”, mert aki „nem dobbant együtt” velük, azt könnyen darabokra vágják!¹²³

Történetírásunk hajlott – és sokszor még ma is hajlik – arra, hogy az ilyen és ehhez hasonló anarchikus jelenségeket egyedül a XVII. századi kurucok erkölcsi-politikai arculatát erősen meghatározó jegyekként tekintse. A század hadtörténetének tüzetesebb áttanulmányozása azonban azt bizonyítja, hogy ilyen és ehhez hasonló jelenségek tömegesen előfordultak a Bocskai-szabadságharc idején, de Bethlen Gábor csapatai között is. Elegendő talán arra utalnunk, hogy 1621-ben a nyitrai védők katonagyűlése egyszerűen a vár feladása mellett szavazott, s az ez ellen protestáló várparancsnokot halállal fenyegette meg!¹²⁴ Más alkalommal a dunántúli végbeliek katonagyűlése „Gábor választott magyar király” támadási parancsát egyszerűen „leszavazta”, mert a katonaküldöttek nem ítélték eléggé „biztonságosnak” az elrendelt hadi akciót.¹²⁵ Idézhetnénk hasonló eseteket I. Rákóczi György háborúja idejéből¹²⁶ és II. Rákóczi György törökellenes védelmi harcai korából is.¹²⁷ Mindez azt mutatja, hogy a politizáló katonasággá váló magyar hadinép arculata egyre jobban különbözött az állandó zsoldos hadseregek ka-

tonaságáétól, s emiatt a magyar katona egyre kevésbé találhatta meg a helyét azok között. Mindezt figyelembe véve talán másként látjuk a Habsburg politikai és katonai vezetés több, általában „magyarellenes”-nek tartott intézkedését is. Ezeknél ugyanis a legtöbb esetben csupán arról volt szó, hogy a nyugati ezredek katonaságától annyira eltérő fegyelmi és harci metódusokat követő magyar hadinépet nehezen tudták beilleszteni az állam hadigépezetébe. Másfelől választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogy a XVII. századi magyar hadinép nagy része miért tartózkodott olyan nagyon nemcsak a „pogány török” szolgálatába állástól, de a reguláris császári ezredekben történő katonáskodástól is. A magyarországi végvárakban és a hajdúszállásokon dívó szokásokat egyik hadseregben sem gyakorolhatta. Ha mégis megpróbálta, olyan tömeges megtorlásokra került sor, mint például 1619-ben Buquoi hadában.¹²⁸ Ez komoly visszatartó erőt jelentett a magyar hadinép-nél. Jóllehet – különösen belső polgárháborúk idején – a Habsburg-hadvezetés is jobban elnézte a magyar katonai sajátosságok gyakorlását, mégis a magyar hadinép ha tehetett, ekkor is szívesebben harcolt a hazai zászlók alatt, mint idegenek alatt, különösen pedig idegen harctereken.¹²⁹ A katonák között élő protestáns prédikátorok tudatformáló tevékenységén túl meggyökeresedett szokásai is a „kurucság” felé taszították a magyar hadinépet, hiszen a bujdosóvezérek majd Thököly alatti szolgálata egyet jelentett a „magyar módra” történő katonaelet háborítatlan folytatásával.

Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György vagy Thököly Imre nem azért fogadták el a magyar ka-

tonai fegyelmi és harci szokásokat, mintha egyetértettek volna azokkal, vagy nem látták volna annak fogya-
tékosságait. Ilyesmiről nem volt szó, sőt tucatszámra lehetne idézni tőlük elítélő, sokszor már káromló szidalamba átcsapó szavakat a „mi magyarink” rossz szokásairól!¹³⁰ Ám a magyar hadművészet alapvető meg-
változtatásához – pontosabban a hadművészet-fejlődés követelményeihez való igazításhoz – hiányoztak a gazdasági előfeltételek, s legtöbbször idő sem volt egy gyökeres hadművészeti reform végrehajtásához. Így a meglevővel gazdálkodtak, annak előnyeit igyekeztek a végsőig kiaknázni, s csupán korlátozni próbálták az elmaradottságból származó hátrányok hatását.

A magyar hadinép „konzervativizmusának” némi előnyei is voltak a Habsburg-ellenes küzdelmek szempontjából. Ez a katonaság nehezen volt átcsabítható a másik oldalra sokszor még nagy zsoldígérekkel is, mert ott idegenül érezte magát. Nem úgy, mint Bocskai, Bethlen, Rákóczi vagy Thököly zászlói alatt, ahol a nemzedékeken keresztül megismert és begyakorolt szokásokat élhette tovább mind a harctéren, mind a táborokban vagy a katonaszállásokon. Lehetséges, hogy a katonák nagyobb hányadán nem is a nemzeti és való-
lási ideológia hatása fogott, hanem csupán a régihez, a megszokotthoz való ragaszkodás, de ez is azt eredményezte, hogy a magyar hadinép rendszertelen és hiányos ellátása, többnyire elavult fegyverzete ellenére is bátran védte a hazát a megújuló török hódítások és a Habsburg-politika sérelmezett megnyilvánulásai ellenében. Azt a hazát, amely – mindent összevetve – ugyancsak mostoha életkörülményeket nyújtott

mind a „rongyolt várakban strásáló” végbelieknek, mind a széljárta hajdúszállások kallódó fiainak, vagy az erdélyi hegyek sovány termőföldjén szűkölködő székel katonáknak.

Persze nem lehet elvitatni a hazaszeretetet mozgósító erejét sem a katonáktól, vagy legalábbis azok egy részétől, nemkülönben az üldözött protestantizmus védelmére irányuló törekvés erkölcsi hatóerejét. Rendkívül hiba lenne pusztán frázisnak minősíteni az 1674-es katonagyűlés olyan határozatát, hogy „mi fejenkint életünket is a mi édes hazánkért s igaz vallásunkért készek vagyunk óránként letenni”.¹³¹ Hiszen még Teleki Mihály, ez a többnyire hidegen és ridegen számolgató „hatalmi játékos” is azt írta 1677 nyarán a kuruc katonaság gerincét alkotó végbeliekről: „azoknak valóban keresztyénül jár az elméjek”.¹³² S a dolgok alakulását inkább ésszel, mint érzelemmel kísérő Absolon Dániel, Thököly diplomatája is olyképpen nyilatkozott róluk: „csudálkozásra méltó inkább, hogy végképpen nem desperáltak”.¹³³ Petneházy Dávid és tisztjei, amikor „egyetemlegesen” kegyelmet kértek Thökölytől „a fővételre sentenciáztatott” Csajkó György zászlótartónak, arra hivatkoztak: „tekintse az elítélt elejitül fogva való szenvedését, Haza, Nemzet és Nagyságod hívsége mellett való igaz szolgálatját és hadakozását.”¹³⁴ Vajon Thököly is bátran leírhatta volna katonáiról mindazt, amit nagy elődje, a „magyarok Mózesé”-vé vált egykori váradi főkapitány írt az övéiről? Nevezetesen azt, hogy azok: „Az nagy fizetetlenség miatt felette nagy fogyatkozott állapotban vadnak, de mind azt sem níztek, hanem télen is számtalan sok sanyarúságokat, hi-

degségeket, ki sánczban várak alatt való heveréssel, ki az ellenség ellen való csatázással és strázsálással meg nem mondhatni mennyit szenvedtenek; hol éhen hol szomjúhon, nagy ruhátlansággal és sok fogyatkozással óránként testek szakadásával, vérek hullásával és sokan halálokkal is szolgálnak.”¹³⁵

Fráter István huszti kommandáns, Thököly kortársá elmélkedő versében így határozta meg a katonai vitézség normáját:

*„Nincsen az rósáknak
Kinyílt violáknak
Olyan kedves illatja,
Mint ki hazájáért
S nem maga javáért
Földön vérét folytatja.
De az otthon ülő,
Csak magának élő
Rossz ezt semminek tartja.”*

*„Rettegő szivekkel,
Kétséges elmékkal
Nem lakik vitézség.
Aki harcon csak fut,
Méltán annak nem jut
Győzedelmes tisztesség,
Ha holdja fénylik is,
Setétten ködlik is,
Bátor szűben nincs kétség.”¹³⁶*

Vajon mennyiben felelt meg ezeknek a normáknak a

XVII. századi kuruc hadinép? A történetírás meglehetősen eltérő feleleteket adott erre a kérdésre. Volt aki legendás hősöknek látta – és igyekezett láttatni – a kurucokat, volt, aki „szégyenletes futó hadnak”. Mi hát az igazság? Ha az egykorú levelekben tallózunk, bizony azokban is eltérő véleményeket találunk, mint ahogyan nem egyforma volt a kurucok magatartása sem a különböző időkben és helyeken. Amint az köz tudott, az 1670-es felkelés egyértelmű kudarccal végződött, de például Szatmár körül ez idő tájt is szép fegyvertényt hajtottak végre a felkelők. Egy április végén kelt levélben olvashatjuk, hogy a Szatmárból kibocsátott három század német dragonyosból a felkelők mintegy százhuszat vágtak le, míg az ő veszteségük csak tizenhárom fő volt.¹³⁷ Az 1672-es bujdosó támadás idején Szepesi Pál örömmel jelentette Telekinek: „Ezek mindennyi rendetlenség között is neki szölgatják egymást”, s az ellenséget kardélre hányják. „Kassáig Enyicz kétől fogva úzték s vágták, sok nevezetes német officérek elesésével” az ellenséget.¹³⁸ Ken-de Gábor, a támadás egy másik vezére azzal büszkélkedett Telekinek, hogy „soha Rákóczi György körül is ennyi vitéz látott tanult katona nem volt”, mint szeptember végére a bujdosók között. Bizony nem kis eredményt értek el; a támadást „hatvanöt lúval, három ezer forinttal kezdvén”. Gúnyolta azokat az erdélyi katonákat, akik Batiz-Vasvárinál megfutottak a császáriak elől: „Hallom uram, az párducz bőrnek rossz becsületi vagyon arra felé, itt nagyobb becsben tartják! Kutya bőrt kellene adni az nyakában az ki elhánta az párducz bőrt!”¹³⁹ Noha a györkei csatában sokan meg-

futottak a kurucok közül, ám a feljegyzések tanúsága szerint ezer zempléni talpas itt is kitartott a végsőkig: ott estek el, ahol a csata kezdetén álltak.¹⁴⁰

Az 1672-es támadás kudarca után, a felkelés apály-időszakában többnyire „megfutottak” a kurucok az összecsapásokban. Ám Debrecen város protocolluma 1676 tavaszán is feljegyzett egy szép helytállást. A jegyzőkönyv május 28-i bejegyzésénél ezt olvashatjuk: Pünkösöd első napján Strassoldo kassai generális az újfalvi sánkra támadt „kit eleget ostromlott, az holott midőn semmit sem effectuálhatott cum Pudore megtért”.¹⁴¹ Az 1678-as támadásnál a Thököly vezetése alatt küzdők több bravúros fegyvertényt hajtottak végre,¹⁴² de más kuruc egységeket így szidalmazott egy ismeretlen levélíró Lőcsén kelt levelében: „nem várván a gyalázatos magyarság az ő felsége armadáját, *elszaladott* időnek előtte és siet Erdély felé, noha sokképpen hányták-vetették magukat; ha annyi németiség jön is, ők készen megvárják!”¹⁴³ Ilyen magatartást jegyzett fel 1679-ből Babocsay Izsák is, elmondván, hogy a törökök is mennyire gúnyolták a kurucokat emiatt. Ám ugyanakkor elmondja azt is, hogy a Hernád menti ütközetben „a farkas természetű végbeli kuruczok”, különösen az ónodi és a szendrői lovasok módfelett vitézkedtek a császáriak ellen.¹⁴⁴

A kurucok harci kedve és bátorsága 1681 őszére jött meg igazán! Az egyik kortársi levélből megtudjuk, hogy Petneházy Dávid „portára gyűtt az Tisza parton”, és Semsey András ónodi kapitánynak „teljes szent háromságra esküdt, hogy megállják az harczot, jobb mind egy lábíg elvesznek, hogy nem mint tovább

ilyen gyalázatosan éljenek, mint eddig”.¹⁴⁵ S valóban, a következő esztendőben csodálatra méltó fegyver-tényt hajtottak végre a kassai citadella megvételevel, ami „négy kurucz elesésével” ment végbe, ugyanakkor „százhetven németet vágtak le benne, kilenczvenet elevenen marasztalván”.¹⁴⁶ Amikor 1684-ben Thököly a lengyelektől zsákmányolt harminc hadizászlót a szultánnak elküldte, az „a magyarok vitézségét recognoscálván sok ajánlással és biztatással patrociniumját” ígérte a kurucoknak.¹⁴⁷ A legszebb dicséretet talán Zrínyi Ilona írta le a kuruc katonák politikai állhatatosságáról és harci erényeiről, amikor 1686 nyarán így dicsérte őket férjének: „igaz hívek voltak, jól viselték magokat, kinek mi tisztí és hivatalja volt, abban eljár-tak”. „Volt itt vitézi iskola minden nap, sokáig is tartott, jól is megtanulták ezek, eszveszoktak, eszveesküttek, csak jól foly a dolog, szép hírek nevek örökké fennmarad.”¹⁴⁸

Az egykorú adatok tehát amellettt tanúskodnak, hogy végső soron Thököly is joggal leírhatta volna katonáiról mindazt a jót, amit Bocskai István fejedelem-től idéztünk. Igaz, a kuruc sereg sem létszámban, sem fegyverzetben és felszerelésben nem érte utol Bocskai hadát, ám a katonaevények szép példáit Thököly hadi-népe is sokszor felvillantotta a csaknem három évtizeden át tartó harcok alatt. Aki Thököly elfogatása után „labanczczá lett”, az Buda ostrománál és más harccselekményekben a török ellen öregbítette a magyar katoná „jó hírét nevét, szép tisztességét”.¹⁴⁹ A nyolcvanas években a császári hadvezetés is fölöttébb megbecsülte a magyar katonát. Miután többségükben régi, nagy-

teszt kuruc időbeli tisztjeik parancsnoksága alatt küzdöttek, nem sok jelét láthatták a labanccá válásnak. A kiszabadult Thököly pártján lévő volt kuruc társaikkal nemigen kerültek szembe. A Habsburg-hadvezetés főként a török ellen vetette be őket, ahol legalább olyan buzgalommal küzdöttek, mint nemrégén még a császári katonaság ellen. Dicsérően szólt róluk számos külföldi hadvezér és katona is. Így például a Buda alatt önkéntesként küzdő Francesco Grimani velencei lovag, de Croy herceg, Badeni Lajos és a magyarok iránti szimpátiával korántsem vádolható Savoyai Jenő is.¹⁵⁰

A török ellen „labancként” küzdő magyar katonákat semmiképpen sem lehet „honáruló kurafik”-nak tekinteni. Mint ahogyan azokat sem, akik a korábbi Habsburg-ellenes küzdelmek idején megmaradtak a Habsburg-uralkodó hűségén, és küzdöttek ekkor is a soha nem szünetelő török támadások ellen. Ha úgy hozta a sors, a török szövetségben harcoló felkelő seregek ellen is, bár ez utóbbira rendkívül ritkán került sor az egész XVII. század folyamán. A török hódoltság korában egyformán magyar ügyet szolgált mind a török, mind a Habsburg-hatalom ellen harcoló magyar katona. Azt, hogy melyik inkább és melyik kevésbé, csakis alapos és konkrét elemzéssel lehet megállapítani. Néha talán még azzal sem. Hiszen a török kiűzése elsőrendű magyar érdek volt, mégsem mondható el, hogy azok, akik ugyanezen idő alatt török szövetségben Munkácsot védték vagy Thököly Imre erdélyi fejedelemségeért küzdöttek, magyar érdekek ellen harcoltak volna.

A négy évtizedes kuruc világ jeles kutatója nemrég

megjelent, többször idézett adatgazdag munkájában elemezve a Thököly-kor bonyolult problémáit rendkívül érdekesen és sokoldalúan veti föl a Habsburg- és a törökproblémát. „Érdeme-e a Habsburgoknak” – teszi föl a kérdést –, „hogyan Magyarország középső része másfél évszázaddal előbb szabadulhatott föl a török uralom alól, mint a balkáni országok?” A kérdésre egyértelműen igenlően válaszol, ám megjegyzi: „Erdély példája azt mutatta, hogy török függésben is lehetséges volt a gazdasági, társadalmi és kulturális haladás.” Rámutat arra is: csupán következtetni tudunk, hogy mi lehetett volna Magyarország török gyámság alatti állapotának további fennmaradása, „miután Thököly kísérlete nem valósult meg”. Majd így folytatja: „De talán nem csalódunk, ha azt mondjuk, hogy az osztályharcok és a nemzeti küzdelmek másképpen jelentkeztek volna Európának ebben a részében, s másként alakult volna a magyarság sorsa is. Az a tény, hogy egy fél évszázadig folyt a harc a Habsburgoktól független Magyarországért, azt bizonyítja, hogy a *történeti fejlődésben ez a lehetőség is benne rejtett*. Más kérdés, hogy miért nem valósult meg.”¹⁵¹

Magunk részéről csupán annyit kívánunk hozzáfűzni ehhez az újszerű és érdekes fejtegetéshez, hogy ez a szempont új világitásba kell hogy helyezze Thököly és hívei török politikájának megítélését is, s előtérbe kell hogy állítsa – az eddiginél jobban – a négy évtizedes kuruc világ közös problémáit és vonásait is.

„CSAK AKKOR SZÜLETTEK NAGY DOLGOK...”

Zrínyi Ilona dicsérete

*„Csak akkor születtek nagy dolgok
Ha bátrak voltak, akik mertek
S ha százszor tudtak bátrak lenni
Százszor bátrak és viharvertek.”
(Ady Endre : A tűz csiholója)*

„HIC REQUIESCIT AB HEROICIS LABORI-
BUS VIRILIS ANIMI MULIER, SEXUS SUI,
AC SECULI GLORIA, CELSISSIMA DOMINA
HELENA ZRINIANA, ZERINIAE ATQUE
FRANGEPANIAE GENTIS DECUS ULTI-
MUM, THÖKÖLY PRINCIPIS UXOR, OLIM
RÁKOCZII, UTROQUE DIGNA CONIUGE,
MAGNIS APUD CROATAS, TRANSYLVA-
NOS, HUNGAROS, SICULOS INCLYTA TI-
TULIS. FACTIS INGENTIBUS TOTO IN OR-
BE CLARIOR, VARIOS AEQUA MENTE FOR-
TUNAE CASUS EXPERTA PAR PROSPERIS,
MAIOR ADVERSIS, CUMULATIS CHRISTIA-
NA PIETATE BELLICIS LAUDIBUS FOR-
TEM DOMINO REDDIDIT ANIMAM, MOR-
TEM ELUCTATA IN SUO FLORUM CAMPO,
AD NICOMEDIENSEM BITHYNIAE SINUM
ANNO SALUTIS MDCCIII. AETATIS LX.

DIE XVII. FEBRUARII. REQUIESCAT IN PA-
CE. AMEN.” Ezt a sírfeliratot – amely méltatja Zrí-
nyi Ilona tetteit, emberi kiválóságait – Thököly Imre
megbízásából, Komáromy János vésette márványba.
A fejedelem többnyire ágyhoz kötött beteg volt eb-
ben az időben. A szöveget a fenti formában Nagy Iván
kiadásából vettük, aki 1887-ben közölte „Magyaror-
szági és erdélyi bujdosó fejedelem késmárki Thököly
Imre secretáriusának, Komáromi Jánosnak törökor-
szági diariumját és experientiá”-ját. *Nem* az eredeti
kéziratról – mert az elveszett –, hanem dobai Székely
Sámuel – állítólag – „hű másolatából”.¹ Ez a másolat
azonban mégsem lehetett egészen hű, hiszen itt az ol-
vasható, hogy Zrínyi Ilona 1703. február 17-én halt
meg, holott Komáromy a napló szövegében világosan
megírja, hogy a szomorú esemény február 18-án kö-
vetkezett be, vasárnapi napon, déltájt.² Ám ennél jóval
nagyobb pontatlanság szerintünk az asszony életkorá-
nak megjelölése. E sírfelirat-másolat szerint ugyanis
Zrínyi Ilona hatvanévesen halt meg, ami ha igaz lenne,
úgy ötvenkét évesen kellett volna szülnie utolsó gyer-
mekét, Thököly Zsuzsannát.³ Ez pedig ugyancsak ba-
josan hihető, hiszen ilyen életkorban ma sem nagyon
szülnek az asszonyok, nemhogy a XVII. század végén!
Elgondolkoztató, hogy Zrínyi Ilona első biográfusa, a
jeles Horváth Mihály vajon miért nem figyelt fel erre a
nyilvánvaló elírásra, és miért hitelesítette tudományos
tekintélyével ezt a biológiai valószínűtlenséget?⁴ Any-
nyi bizonyos, hogy figyelmetlensége számos újabb té-
vedés forrásává válhatott. Például olyan vélekedéseké,
hogy az ifjú és köztudottan daliás kinézésű Thököly

Imre kizárólag anyagi érdekből vehetett nőül egy magánál tizennégy esztendővel idősebb asszonyt. Ám ezt csak az utókor emberei vetették fel, a kortársak nem vádolták ilyesmivel a „kuruc királyt”.⁵

Noha Zrínyi Ilona életkorának pontosítása nyilván nem tartozik a XVII. századi kuruc mozgalmak leg-
égetőbb problémái közé, mégsem érdektelen tisztázni ezt a régóta meglévő félreértést.

EGY HEROINA SZÜLETÉSE ÉS ÉLETÚTJA

Zrínyi Ilona születésének körülményeiről annyit tudunk teljes bizonyossággal, hogy Zrínyi Péter és Frangepán Katalin gyermekeként látta meg a napvilágot. Állítólag Ozalj várában született, de erre nincs hitelt érdemlő bizonyíték.⁶ Szülei egy följegyzés tanúsága szerint 1641-ben kötöttek házasságot.⁷ Tehát semmi akadálya nem volt annak, hogy 1643-ban gyermekük – akár leánygyermekük – is születhessen. Ám arra semmi bizonyíték sincs, hogy ez azonos lenne a történeti hírnévre szert tett Zrínyi Ilonával. A házaspárnak egy Ilonánál – pontosabban Ilona Katalinnál – idősebb leányáról tudunk, akit Judit Petronellának hívtak. Ez a leánygyermek – vagy esetleg egy másik korán elhalálozott Ilona nevű is – születhetett a megjelölt időben, az azonban valószínűtlen, hogy Judit Petronella fiatalabb lett volna hősnőnknel.⁸ A történelmi hírnevet szerzett Zrínyi Ilonának két ifjabb testvére volt: az 1653-ban született János⁹ és az 1658-as születésű Auróra Veronika.¹⁰ Mindezek alapján csupán

annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, hogy hösnőnk az 1642-es és 1653-as esztendőik között született.

Közelebbi dátumot első házasságának körülményeiből nyerhetünk. Azt tudjuk, hogy erre a házasságkötésre 1666-ban került sor. Ez azt jelenti, hogy ebben az időben a tizennegyedik életévét mindenképpen be kellett töltenie, mert ennél fiatalabb lányt sem katolikus, sem protestáns pap nem eskethetett össze Magyarországon.¹¹ A házassági szerződéskötés és a „kézfogó” természetesen hamarabb is megtörténhetett – sőt még a jelképes házasságkötés is –, de az „első éjszaka elhálálása”-ra nem kerülhetett sor – legalábbis törvényesen – tizennégy éves életkor betöltése előtt.

Zrínyi Ilona és I. Rákóczi Ferenc házasságának terve az 1662 májusától szeptemberéig tartó országgyűlésen merült föl. A „plán” Zrínyi Péter agyában fogant meg, aki ettől a frigytől sokat remélt.¹² A terv kivitelezésével a Zrínyi család régi jogtanácsosát, az ekkor ötvenesztendős Vitnyédi Istvánt bízta meg.¹³ A jelek arra utalnak, hogy mind II. Rákóczi György frissen rekatolizált ifjú özvegye, Báthory Zsófia,¹⁴ mind a férjjelölt, a tizenhét éves I. Rákóczi Ferenc¹⁵ tetszéssel fogadta a tervet. Az asszony a Zrínyieket korábbiakról is ismerte. Zrínyi Miklós szoros gazdasági és politikai kapcsolatban volt a hős halált halt fejedelemmel, aki a végzetessé vált lengyelországi útja előtt is kikérte az ő véleményét.¹⁶ Vitnyédi 1662. december közepén örömmel írta Zrínyi Péternek, hogy a Rákóczi-ház megbízottai a „közönséges hír szerint” háztűznézőbe, „Katicza kisasszony látására mennek”. A házassági terv tetszett a nádornénak, Széchy Máriának is, aki azt

mondotta: „ha meg lenne, székből is elvitetné Csáktornyáig magát esmeretlen atyafia és leánya eleibe és szolgálana ő Nagyságának tehetsége szerint”.¹⁷ Vitnyédi másfél hónappal később azt írta Zrínyi Péternek: Jakabfalvy mellékelt leveléből „megérti Nagyságod, mint vették az általa beküldött képet” [ti. Zrínyi Ilona arcképét]. Báthory Zsófia megbízottja „kívánja tudni idejét és nevét, úgy tudom Kata az neve ideje pedig tizennegyedik [sic!] esztendő, hogy *ne errálgak* kérem alázatosan Nagyságodat, adjon mentül hamarabb választ, rescribálhassak”. A választ el tudják vinni „Ferencz úrnak és anyjának emberei”, akik most Bécsben vannak házvásárlás végett.¹⁸

A kiadott levélben Vitnyédi tizennegyedik életében lévőnek tudja a leányt. Ám ez valószínűleg vagy tollhiba vagy téves ismeret eredménye. Zrínyi Ilona Katalin – számításaink szerint – ekkor *tizenegyedik* életében volt. Semmiképpen sem lehetett húszesztendő, mint ahogyan életrajzírója és az ő nyomán mások is vélték, hiszen egy ilyen érett életkorúnak számító nőt mindenképpen jobban és főként pontosabban kellett volna ismernie a Zrínyi családnál többször is megforduló Vitnyédinek. A tizenégy esztendőt betöltött ifjú hölgyek például már a felnőttekkel együtt vettek részt a közös étkezéseken, míg a fiatalabbak azoktól elkülönítve étkeztek.¹⁹ Az arajelőltnek pedig sem a korát, sem a nevét nem tudta pontosan Vitnyédi, ami amellet tanúskodik, hogy még gyermekorban lévő személyről volt szó az idézett levelekben.

Felvetődhet persze az a gondolat is, hogy Vitnyédi leveleiben esetleg egy másik Zrínyi leányról volt szó,

olyan leányról, aki ezt követően meghalt, és így került sor az immáron érettebb korúnak számító nagylány férjhez menetelére. Ez a lehetőség felmerülhet, ám számos tényező ellentmond a valószínűségének. Így például az az általánosan követett szokás, hogy mindig a nagyobb leány ment először férjhez – hacsak nem vonult kolostorba –, s csupán ezt követően jött szóba a fiatalabbik házassága. Másfelől a hatvanas évekből már jól ismerjük a Zrínyi család történetét, s így feltétlenül valami nyoma lenne annak, ha egy tizenhárom-tizen-négy esztendőkorú leányuk a hatvanas években meghalt volna és helyette veszi el az ifjú Rákóczi annak kilenc esztendővel idősebb nővérét!

Érdekes, ahogyan Horváth Mihály igyekezett áthidalni az általa vélt nagy korkülönbségből származható ellentmondásokat. Ő úgy fogta föl – nem tudni, milyen alapon –, hogy Rákócziék akarták mindenáron ezt a házasságot, s a leány áldozatot hozott „a haza oltárán”. Véleménye szerint „a huszonkét éves hajadon, kinek már *érett* szelleme a haza gyászos körülményeit teljesen átérté, kinek keble meleg honleányi érzelmektől dagadt, szerelem nélkül is teljesíté szüléi akaratát s oda nyújtá kezét a húsz éves Rákócziinak, *ki lángolt érette*, s kit családjának fénye, gazdagsága páratlan mátkává tett a hazában”.²⁰ Arról, hogy milyen is lehetett Zrínyi Ilona a Horváth Mihály által jelzett időben, vagyis 1665-ben, egyetlen halvány nyomunk van: a kortárs Bethlen Miklós följegyzése. Ebben elmondja, hogy itáliai útjából hazatérőben „Zrínyi Péterné hiv egyszer kártyázni, hogy véle, *leányával* (ez volt osztán Rákóczi Ferenczné), fiával (ez halt meg osztán rabságban) és a

páterrel játszódjunk. Én mondom: Nekem fogadásom, toha pénzben nem játszom. Mondá: Fogadásom bán-tasa nélkül való játékot tud ő. Egy zacskó veres réz-pénzt hoztak elő, mindenikünknek egy-egy marokkal ada, sokat játszánk, osztán mind nyerő, mind vesztő otthagyták s a zacskóba visszalökök.”²¹

Ez a kis jelenet, amely Bethlen Miklós emlékezete szerint 1665 kora tavaszán történt, több következtetés-re is alapul szolgálhat. Így például kitűnik ebből, hogy az ekkor huszonharmadik életévében lévő s a saját el-mondása szerint ugyancsak felfokozott szexuális ér-deklődésű fiatalember²² még gyermekszámba vette a vele kártyázó Zrínyi Ilonát, hiszen föl sem figyelt női mivoltára. A számításaink szerint ekkor éppen tizen-harmadik életévét töltő leányka minden bizonnyal ek-kor volt abban a korban, amikor a kamasz leányok többnyire a legelőnytelenebb kinézésűek, s ezért nem tekintett rá nőként Bethlen Miklós sem. Ezt a még gyermekleányi életkort támasztja alá különben az a kö-rülmény is, hogy együtt játszott a megállapíthatóan 1653-ban született János öccsével. De még inkább az a momentum, hogy az 1663-ban elhatározott házasság megkötésével három esztendeig vártak! Az adott kö-rülmények között ezt a kényszerű várakozást csakis az indokolhatta, hogy a leány csak 1666 elején töltötte be a tizennegyedik életévét. A felsorolt dokumentumok és valószínűsítő momentumok – s nem utolsósorban azon tény, hogy Zrínyi Ilona 1694 őszén még gyermeket szült – meglehetősen egyértelműséggel amellett szólnak, hogy I. Rákóczi Ferenc, majd Thököly Imre hitvese nem 1643-ban született, hanem 1652 elején.²³

Az emigrációból nemrég hazatért Horváth Mihály, úgy tűnik, nem sokat morfondírozott Komáromy János 1842-ben kiadott naplójának sírfelirati adatán, hanem autentikusnak tekintvén a szerzőt, az ott olvasottakhoz „igazította” Zrínyi Ilona egész életútját. Amennyiben a kezébe került Gyöngyösi István híres hosszú – ekkor még kéziratos – verse Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról, az ott olvasható leírás még inkább alátámaszthatta azt a hiedelmét, hogy könyvének hősnője valóban 1643-ban született. A bőbeszédű poéta, hosszan méltatva Ilona testi szépségét – életkorára utalóan ezeket írta:

*„Elmúlt ugyan immár az tavasz éltében,
De nyarának most van legkedvesb színében;
Dido lehetett ily akkor-idejében,
Mikor Aenásnak esett volt kedvében.”²⁴*

Ezeket a sorokat lehetett úgy is értelmezni, hogy a poéta egy negyvenedik életévét töltő asszonyról írta, jöllehet a XVII. században egy harmincadik életévét betöltött asszony is már olyannak számított, akinek elmúlt a „tavasz” éltében, s „nyarának teljében” van. A tizennégy évesen férjhez ment nők életében a harmincéves kor már semmiképpen sem számított tavasz-nak, akármilyen jó erőben, egészségben voltak is. Hiszen egy ilyen korú asszony akár nagymama is lehetett ebben az időben. Ez már valóban az „élet nyara” volt a javából, még ha az asszony olyan ragyogóan nézett is ki, mint amilyennek a másodszor is férjhez menő Zrínyi Ilonát rajzolta a „Murányi Vénus”-t is megverselő poéta.

Ha az asszony az 1680-as években is figyelemre méltó szépségű volt, még inkább annak kellett lennie első házasságkötése idején. Életrajzírója szerint Zboró vidékének népe között, amely Zrínyi Ilonát menyasszony korában és későbbben is sokszor látta, számos visszaemlékezés élt még a XIX. században is a vár „szép asszonyáról”.²⁵ Erről tanúskodnak különben mindazok az egykorú képzőművészeti ábrázolások is, amelyek egyöntetűen kiemelkedő szépségű asszonynak mutatják őt. Éppen ezért egyáltalán nem tekinthető egyszerű frázisnak a biográfus azon megjegyzése, hogy I. Rákóczi Ferenc mélyebb érzelmekkel vonzódott szép arájához és ifjú feleségéhez is. A választott leány is megszerette férjét, aki – a téves adatokkal ellentétben – 1666. március 1-én vezette oltárhoz őt,²⁶ a Sáros megyei festői környezetű Makoviczán. A fényes lakodalmi ünnepek után az ifjú pár Munkácsra utazott, a Báthoryak ősi fészkebe, majd Sárospatakra, amely 1616 óta volt a Rákócziak kedvelt tartózkodási helye.²⁷ Arról, hogy miként teltek az ifjú asszony napjai, nem sok feljegyzés maradt fenn. Annyi bizonyos, hogy óriási gond és felelősség szakadt a gyermekesorból alig kikerült ifjú nő vállaira. Ebben az időben egy főrangú magyar asszony élete még egészen más volt, mint például a XIX. században. A gazdaság irányításából ugyanúgy ki kellett vennie a részét, mint a belső személyzet vezetéséből, s az udvarban nevelkedő főrangú és tehetősebb nemesi leánykák neveléséből. Ezen teendők ellátását nem akadályozhatták a gyakori gyermekszülésekkel járó gondok és bajok sem. Tudjuk, hogy Zrínyi Ilona 1667-ben szülte az első gyermekét, akit a

fejedelmi ősök emlékére Györgynek kereszteltek. Az újszülött azonban néhány nap múlva meghalt, s ezt követően az ifjú anya sokáig betegeskedett. Az 1669-es esztendőben édesanyja, Frangepán Katalin hosszabb időn át leánya mellett tartózkodott, hogy ápolja őt.²⁸ Többször vendégeskedett Sárospatakon Zrínyi Péter is, aki leánya látogatása mellett a sárospataki vár „sub rosa” termében tárgyalt vejével és annak bizalmasaival a tervezett Habsburg-ellenes felkelésről.²⁹ Egy levélrészlet arra utal, hogy Rákóczi megnyerésében szerep jutott ifjú feleségének is.³⁰

Az 1670-es esztendő mozgalmas és megrázkódtatásokban bővelkedő év volt Zrínyi Ilona életében. Előbb atyja és ifjú nagybátyja horvátországi fegyverfogásáról érkeztek hozzá a hírek, majd nem sokkal ezután a férje vezetésével kirobbant felső-magyarországi felkelés eseményei peregtek lázas gyorsasággal a szeme előtt. Mennyiben fogta fel ezek történelmi horderejét az ekkor tizenennyolc esztendő fiatalasszony? – nem tudnánk megmondani. Ha részt is vett férjének a felkelésbe történő bevonásában, minden bizonnyal édesapja kívánságára tette azt. Eddigi neveltetése a Habsburg-ház iránti tiszteletet és lojalitást erősítette lelkében, amelyet csak az elkövetkező események ingattak meg a fiatal asszonyban. Apjának és nagybátyjának bécsi fogsága, majd kivégzése, édesanyjának és testvéreinek szomorú sorsa³¹ fokozatosan rombolhatták le benne az uralkodóházhoz való ragaszkodást és tették őt a Habsburg-ellenes felkelés szimpatizánsává, majd aktív résztvevőjévé. Ez a változás azonban egy több mint tízéves folyamat eredménye volt. Egyelőre még első-

sorban anyai örömök és kötelmek töltötték ki az életét. 1672-ben született meg Julianna nevű leánya, majd négy esztendővel később egy egészséges fiúgyermeknek adott életet, akiről ekkor még senki sem sejthette, hogy egykoron ő lesz az újabb Habsburg-ellenes küzdelem „Nagyságos Fejedelme”. I. Rákóczi Ferenc, akiről oly keveset tudunk, nem sokkal élte túl fia születését.³² 1676 nyarán Zrínyi Ilona özvegyen maradt. Életrajzírója szerint harminchárom, szerintünk huszonnégy esztendőös korában.

Hat esztendőt élt özvegységben, ebből négyet Báthory Zsófia egyre nehezebben viselt gyámkodása alatt. Az országrésznyi Rákóczi-birtokokon ugyan élhettek volna békében úgy is, hogy csupán hébe-hóba találkoznak. De nem így történt. Az összeütközések előbb csupán családi jellegűek voltak, s csak akkor kaptak némi politikai színezetet is, amikor Zrínyi Ilona szorosabb kapcsolatba került a Habsburg-ellenes felkelőkkel. Pontosabban azok daliás, ifjú vezérével, Thököly Imrével. Mikor találkoztak először? Erről eltérő véleményeket olvashatunk az egyes munkákban. A „kuruc király” naplóinak egyik kiadója egy félreértelmezett részlet alapján úgy vélte, hogy már 1677 januárjában. A jelzett helyen ugyanis a következőket olvashatjuk: „10. Vasárnap. Ma is ebédig csak kornyadoztam s hevertem; az templomba sem meheték. Ebéd után jöve híre Barkócziné asszonyom jövetelinek, ki nek is nem messze ugyan eleiben mentem, s vacsorára beérkezének *Rákóczi Ferenczné* asszonyom is urakkal [ti. urukkal] együtt.” A következő napokban Thököly többször vendégeskedett a megnevezetteknel, a talál-

kozások idejét „az itallal töltvén el inkább és tánczolás-sal”. Ezt követően olvashatjuk: „15. Pintek. Ma jó reggel felkelvén, és idein füröstökömezvén is, füröstökem után Barkóczi uram az asszonnyal együtt megindulának; *Rákócziné* asszonyom pedig *urastul* itt maradott.” Erről a „Rákóczi Ferencznéről” hitte a naplót kiadó Torma Károly, hogy azonos Zrínyi Ilonával.³³ Ám a nevezett személy a bujdosók között élő „süket” Rákóczi Ferenc felesége volt, akit tévedésből azonosított az ekkor már régen halott I. Rákóczi Ferenc feleségével.

Mikor hallhatott először Rákóczi özvegye Thököly Imréről? Ha hamarabb nem is, de 1678 őszén minden bizonnyal. Akkor, amikor a kuruc vezér „istentelenkedő” és „papherelő” katonái a Rákóczi-várak környékén is riogatták az 1672-es bujdosótámadás kudarca után elbizakodott labancokat!³⁴ Az eddig ismertté vált első levél, amelyet Thököly írt Zrínyi Ilonának, 1679 februárjának utolsó napján kelt. Horváth Mihály szerint már ekkor elhatározott dolog volt közöttük a házasságkötés, bár azt későbbi, kedvezőbb időkre halasztották.³⁵ Ha ez így történt, akkor egy ideig még ugyancsak titkolták a tervüket. Legalábbis erre utal az a levélváltás, amely 1680 elején történt az ifjabb és az idősebb özvegyasszony között. Báthory Zsófia február 3-i, Munkácsról írt levelében azért korholta a menyét, hogy az állítólag hagyta a nyolcesztendő leánykáját, Juliannát részeg vendégeknek „nyalni-falni”. „Már azt is felveték vala, hova megyen gróf uram [ti. Thököly] Makoviczára *mátkájához* megyen; ha szegény édes fiam élne megpökné ezt, meg sem engedné; ugyanis ki látta mostani állapotjában Juliankát affélébe keverni.”

E levél tanúsága szerint II. Rákóczi György özvegye azt hitte – úgy tudta –, hogy a huszonhárom esztendőös kuruc király a nyolcesztendőös kislányt tekinti jövőendőbeli mátkájának, s annak a kedvéért jár Zrínyi Ilona házához Makoviczára! Az anya a válaszlevelében nem igyekezett felvilágosítani anyósát a tévedéséről. Csupán azt tagadta, hogy a leánykáját engedte volna bárkinnek is „ilyen ország gyalázatjára nyalni-falni”. Thököly makoviczai látogatását pedig így magyarázta: „Az armistitium is publicáltatván [a fegyverszünet is kihirdettetvén], Gróff Tököl uram ideizent: hogy eljön; ki is feljövén a várban [ti. Makovicsára] hétfőn ebédén lévén itt, ebéd után mindjárt lement. Én nem mondhattam hogy ne jöjjön, mint más becsületes embert, úgy kellett ő kegyelmét is látnom, az mint *mások* is azt cselekszik, az merre megyen.”³⁶

A Thökölyvel és kurucaival szembeni általános engedékenységről ugyan Babocsay Izsák nótárius is beszámol, ám a későbbi fejlemények arra utalnak, hogy az asszonyt személyes érzelmek is sarkallhatták a makoviczai vendéglátásra. II. Rákóczi Ferenc így említi e kapcsolat kialakulását: „az azon idők viszonyaival ismerősök vélekedése szerint a *császári udvar tanácsa* vette rá áldott emlékezetű anyámat arra, azért, hogy a nevezett Thököly szívét egy az ő várakozását és rangját meghaladó házasság által lekötvén a fegyverletételre indítsa”. Hogy valóban közrejátszott-e a házasság létrejöttében az udvar pártoló tanácsa, nehéz lenne megmondani. Az egyértelműen bizonyítható, hogy Zrínyi Ilona őszinte szerelemmel megszerette férjét. Úgyannyira, hogy fiának megállapítása szerint haláláig „szol-

gai engedelemmel” viseltetett Thököly személye iránt, aki viszont Rákóczi szerint inkább csak tetette az asszony iránti vonzalmát.³⁷ Történetírásunk – nyilván a vélt nagy korkülönbségtől nem függetlenül – hallgatólagosan Rákóczi álláspontját osztotta.³⁸ A történeti tények azonban az ilyen és ehhez hasonló vélekedéseket nem támasztják alá. Természetesen gazdasági és politikai megfontolások is elősegítették a frigy létrejöttét. Ám azt is elmondhatjuk, hogy – különösen 1679-et követően – az asszonynak legalább annyira érdekében állt a házassággal birtokai védelme, mint Thökölynek az azzal járó előnyök.³⁹ Mindez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy már ekkor komoly vonzalom fejlődött ki a jóvágású kuruc vezér és a nála ugyan öt esztendővel idősebb, de szép és kíváncsú özvegy között, akiről így verselt Gyöngyösi István az 1683 elején írt költeményében:

*„Az orcái rózsák, nyaka alabástrom
Maga kelletése szívet győző ostrom.”
„Homloka lilium, az ajaka kláris,
Helenán sem talált ennél szebbet Páris.”
„Cedrus az dereka, tekintete ráró,
Mint vadász Diana, gyors lába úgy járó.”
„Úgy tetszik, az melyre lábai indulnak,
Azok helyén mindjárt virágok újulnak,
Az mikor ajaki beszédre mozdulnak,
Szép szavai között nádmézek is hullnak.
Szóláshoz készülő ajaka nyílása
Úgy tetszik, hogy piros hajnal hasadása;
Vidám személyinek helybül mozdulása;
Mint az derült napnak az égen járása.”⁴⁰*

Jóllehet a versben nem nehéz kimutatni a költő idealizáló – vagy ha úgy tetszik, hízelt – tendenciáit, ám más elfogulatlan források is megemlékeznek a Thökölyhez férjhez menő özvegy vonzó szépségéről. Az évek óta „vászonházakban” – vagyis katonai sátrakban és szállásokon – élő, s legfeljebb amolyan futó kalandokhoz jutó fiatalembernek nyilván imponált a nemcsak szép, de gazdag és előkelő özvegy személyisége is. Ám akkor is szerette az asszonyt, akkor is ragaszkodott hozzá, amikor annak már semmije sem volt, s újabb tíz esztendő múlt el a feje fölött!

A hat esztendeje özvegy ifjú asszony és a kuruc vezér igaz érzelmekkel kötött házasságot 1682 nyarán, amelyről így emlékezett meg Babocsay Izsák, Tarczal város „nemes nótáriusa”: „1682. eszt. – Ez esztendőben Mélt. Gróf *Tököli Imre*, Istenért, hazájokért hadakozó bujdosó magyaroknak akkori Fő-Generálja, házastársul veszi magának néha Mélt. I. Rákóczy Ferencz árva-özvegyét, Mélt. *Zrínyi Ilona* Fejedelemsasszonyt.” Ezt követően elmondja, hogy: „Kivel való lakodalmi solemnitásának kevés pompával celebrált végezésével nem sokára a Kassai Citadellát bizonyos számú Kurucz-hajdúkkal éjszakai alkalmatossággal a maga hírével adoriálván egyszeri ostrommal reménytelenül megvéteti, a benne levő németeket levágatja. Mely szerencsés előmenetellel a Fényes Porta előtt kedvességet vadászván, legottan Fejedelemséget nyer.”⁴¹ „Én is királyné voltam” – írta Zrínyi Ilona egy későbbi levelében a szultánnak, visszaidézve az 1682-es kinevezést követő időszakot.⁴² A törökök ugyanis „kurusz király”-nak nevezték férjét, jóllehet ő

csupán a fejedelmi titulust használta. A királyi cím ünnepélyes felvételével várni akart mindaddig, amíg az összes, töröktől meg nem szállt magyarországi területek hatalma alá kerülnek. Ez ugyan bekövetkezett 1683 nyarán, a török Bécs elleni támadása idején, de a nagyvezér veresége magával sodorta Thököly „királyság”-át is. Örülhetett, hogy a felső-magyarországi fejedelemséget meg tudta még egy ideig tartani magának.⁴³

Ebben az időben egyre ritkább vendég volt Munkács várában is. Egyik levelében Zrínyi Ilona arról panaszkodott: „Megvallom nem gondoltam volna, oly szerencsétlen legyek, hogy Kegyelmed nélkül töltsem sírással az áldott ünnepeket. De kérem édes szívem uram, legalább gyakortább tudósítson maga egészsége és hun léte felől.”⁴⁴ Az asszony többször meglátogatta férjét a táborokban is, de ideje nagy részét egyedül töltötte el. 1683-ban fia született, akit a Thököly és kurucái által is különösen respektált „Öreg” Rákóczi György emlékére Györgynek kereszteltek. A kisfiú azonban rövid idő múlva meghalt.⁴⁵ A gyászoló anyát hamarosan új csapás érte: öccsének letartóztatása és várfogságra vetése. A Zrínyi Jánossal történekekről így számol be a labancpárti magyar krónikás, Cserei Mihály: Zrínyi János a császár kíséretében menekült Bécsből a török támadás elől, ám „ráfogák a németek, csak azért ment el a császárral, hogy sógorának, Tökölyi Imrének, kinél vala a nénje, a császár titkos dolgait megírná, és hogy a császárt a hintájában meg akarta lövöldözni, mert történet szerint a puskája a tokjában elsült vala. Megfogák a nyavalyást és Tyrolisban vivék, majd tizenöt esztendeig egyedül egy sötét ház-

ban tarták, nem volt senkinek szabad hozzája menni, egy kis lyukon adnak száraz kenyeret és vizet napjában, természet munkáját is abban házban kellett végezni. . . . meg is bolondult abban az ideig való pokolban.”⁴⁶ Thököly megpróbált sógora érdekében közbenjárni, de Bécsben őt már „politikai halott”-nak tekintették, s nem sokat adtak a szavára. Amikor Zrínyi Ilona megtudta, hogy milyen körülmények között tartják öccsét, mély elkeseredéssel írta férjének: „Fizessen meg az Úr isten ilyen igazságért ő felségének!”⁴⁷ A férje iránt érzett őszinte nagy szerelem mellett talán ez adta az utolsó lökést a Zrínyi-családi hagyományoktól való teljes elszakadáshoz. A mélyen katolikus és Habsburg-hű család leánya egyre jobban azonosult a török szövetségben küzdő protestáns kurucok ügyével, amelyet büszkén vallott a magáénak is. Nem tántorodott el attól akkor sem, amikor Thököly török fogsága idején a legtöbb kuruc elhagyta az ügyet. Büszkén és joggal írhatta később erről az időszakról a szultánnak:

„MUNKÁCS VÁRÁT MINT EGY PASA OLTALMAZTAM”⁴⁸

Érdekes jelenség, hogy a külföldi kortársak körében nagyobb csodálkozást keltett Zrínyi Ilona várkapitányi szereplése, mint a magyarországiak között.⁴⁹ Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy az idők folyamán feledésbe merült az a változás, amely a török hódoltság korában a magyarországi nők helyzetében bekövetkezett. Ezt röviden úgy foglalhatnánk össze, hogy egy

nagyarányú emancipálódási folyamat ment végbe, amely ugyan elsősorban a nemesség soraiban mutatta hatását, de kisugárzott más társadalmi osztályokra és rétegekre is.⁵⁰ A bekövetkező változásokhoz az indító lökést nyilvánvalóan a reformáció magyarországi elterjedése adta meg. Az új vallás elismerte a válást, és a kezdeményezés jogát kiterjesztette az asszonyokra is. Ennek nyomán hatalmasan megnőtt a válások száma Magyarországon. A protestáns házassági bíróságok, a „szentszékek” jegyzőkönyvei feltűnően sok válópórt tartalmaznak, és többségben a nők voltak azok, akik a kötelékből szabadulni kívántak. Az a körülmény, hogy a nők, ha akartak, változtathattak a nem kívánt házassági köteléken, jelentősen módosította társadalmi helyzetüket. Ám hozzájárult a változáshoz az is, hogy az állandósuló háborúk egyre több férfimunkát és feladatot is a „gyengébb nem” vállára hárítottak.⁵¹ A történetírás csupán a politikai szerephez jutott főrangú asszonyok nevét örököltette meg, de Károlyi Zsuzsanna, Brandenburgi Katalin, Széchy Mária, Lorántffy Zsuzsanna mellett nagy számban voltak még olyanok, akik nemcsak a gazdasági, termelési feladatokban álltak helyt az elhalt vagy katonáskodó férfiak helyett, de sokszor kardot vagy puskát is ragadtak. S hogy ez nem csupán magyar jelenség volt ebben a korban, azt jól dokumentálhatják a Szatmár 1605-ös védelménél⁵² vagy Pozsony 1621-es ostrománál forgolódó asszonyok is,⁵³ akik férfi módra küzdöttek a császári zsoldosok soraiban. Egy korabeli feljegyzés érdekes esetet örökített meg a hetvenes évek kassai helyőrségének az életéből is. Az 1673-ban kelt levélben azt olvashatjuk, hogy az

íteni császári helyőrségben „egy szűz leány” három esztendőn át férfiruhában együtt harcolt a muskatérosokkal. Ám amikor egy „rebellio” miatt több társával ő is fogdába került, neme kitudódott, „mire musquatéros kenyerezétsa, kivel mindig egy kvártélyon volt”, feleségül vette őt, s így „ez nagy jó vitézből egy nagy jó menyecskét csinált”.⁵⁴

Zrínyi Ilonának férjéhez írt leveleiből az tűnik ki, ő maga nem látott valami rendkívüli és különösen nagy dolgot abban, hogy egy vár védelmét vezette. Ő ugyanis – Széchy Mária 1644-es kalandjával ellentétben – valóban katonai parancsnokként ténykedett, nem úgy mint a „Murányi Vénus”, akire csupán a költői képzelet ruházott ilyen tevékenységet.⁵⁵ Erről tanúskodik a kortárs Cserei Mihály feljegyzése is, aki elmondja, hogy „maga is Tökölyiné a bástyákra kimegyen és a kisütögető ágyukat maga igazgatja, arányozza s sütögeti vala ki, mely cselekedetivel a vitézlő népnek nagy szívet adott”.⁵⁶ Az asszony 1686. május elején kelt levelében elsősorban katonái helytállását dicsérte a férjének: noha az ostromlók 716 darab „bumplikarakast”, forgógolyót, rengeteg tüzes labdát, kőgolyót lőttek be a várba „az mi vitézink vigyázó serénységgel híven megállottak hon kellett”. Csak ezt követően tér rá arra, hogy „senki sem engemet sem két gyermekemet megijedt állapottal bizony nem láta, voltunk készen fejönk fennálltaig várat megtartani”. „Lássa immár kikkel tett fel az ellenség, ha asszonyember vagyok is, Munkácson meg mertem várni őket, vigyék hírét máshová is!”⁵⁷

Nem sokkal ezt követően, Ilona napján két gyerme-

ke többek között ezzel a verssel köszöntötte Zrínyi Ilonát:

*„Inség bilincsejét kerölő magyarság,
Egy Munkács várában szorult az szabadság,
Kit egy Zrínyi szívü tartott meg asszonyság,
Hol vagy, s hálát nem adsz, az egész magyarság!”⁵⁸*

S a hős asszony, akit nem rendített meg a bombák zápora, most könnyes szemekkel másolta le a költeményt, utánaírva a következő megjegyzést: „Isten soha ne adjon anyának jobb gyermekeket, mint ezek még ez ideig voltak; mert soha nem tapasztaltam egyebet benne az igaz szeretetnél és engedelmességnél hozzám semminemű változásokban. Egymáshoz igaz atyafi szeretettel voltak. Ha tovább is hozzám és az én édes uramhoz abban megmaradnak: vesznek jutalmat mitőlünk, Istentől áldást s adnak jó példát az világ fiainak.”⁵⁹ Rendkívül jellemzően világítja meg ez a néhány sor is Zrínyi Ilona lelkivilágát, érzelmi gazdagságát. Bensejében jól megfért egymás mellett az áldozatkész hazaszeretet a szülői szeretettel és a férje iránti forró érzelmekkel, amelyet ebben a férjének írott mondatban sűrített össze: „Rongyos várban jó szívvel lát-nánk mindnyájan Kegyelmedet.”⁶⁰

A török fogságból kiszabadult Thököly 1686 februárjában mély aggodalommal hallgatta a munkácsi ostromról érkező híreket. Amint a vezérnek írta egyik levelében: „ha feleségem, gyermekem [NB. Ferencet és Juliannát saját gyermekeinek tekintette] ellenség kezében esik, és ily szorongatásában meg nem segítetik,

jobb halálom mint sem életem”. Az érzelmi momentumok mellett fölhívta a vezér figyelmét Munkács védelmének fontosságára is: „az várbul országokat hódíthatnék, és ha elvesz, oda lesz minden alkalmatosságom”. Arra kérte Amhát pasát „az nagy Istenért, az hatalmas császáruk atnaméjáért adjon Nagyságod hamarabb segítséget, az mely útra tudom mehessek közelebb Munkácshoz”. Dicsérte a védők hősiességét is, akik az ott járt szemtanú elbeszélése szerint egy hét alatt kétszer kicsaptak az ostromlókra, „és mind az kétszer az sánczokbul kiverték az ellenséget, egyszer négyszázat, másszor három százat vágtanak le”.⁶¹

A török vezetés meg is segítette volna a munkácsiakat, ha lett volna mivel. Ám ebben az esztendőben Budá ellen készülődtek a nyugati seregek, s minden fellelhető erőt annak oltalmazására, illetve fölmentésére csoportosítottak. Amint tudjuk, eredménytelenül. Vajon mit érezhetett a törökellenes hagyományokon fellevelkedett Zrínyi Ilona, amikor a Budát visszafoglaló seregek katonái ellen harcolt török szövetségben? Hiszen ősei erre utalva utasították vissza Bocskai győztes felkeléséhez való csatlakozásukat,⁶² s a török elleni küzdelem elsődlegességére hivatkozik Zrínyi Miklós is Rákóczi György Habsburg-ellenes támadása idején.⁶³ Zrínyi Péter még a végveszélyben is felemás módon fordult a törökhöz; készen arra, hogy ismét ellene harcoljon.⁶⁴ A családi sérelmek oly mértékben Habsburg-ellenessé tették volna, hogy a török elleni harci sikerek idején is kitartson az egyre inkább a szultántól függő kurucok ügye mellett? Vagy a férje iránti olthatatlan szerelme szorított háttérbe minden családi hagyo-

mányból és neveltetésből származó érzést a „kuruc király” hitvesében? Vagy ő is magáévá tette volna ekkorra azok nézetét, akik szerint a Habsburg-uralom nagyobb veszélyeket rejt magában a töröknél? A korszak nagymérvű felderítetlensége miatt fölöttébb nehéz az ilyen és ehhez hasonló kérdésekre még csak megközelítő pontossággal is felelni. Az eddig ismertté vált források mintha amelletts tanúskodnának, hogy Magyarország lakosságának jelentős része csak nagyon korlátozott mértékben érezte saját ügyének a török elleni harcot, a török kiűzését. Buda visszafoglalását Európaszerte nagyobb ünnepekkel ünnepelték, mint éppen Magyarországon.⁶⁵ A háborús terhek, a törökellenes hadseregek katonáinak rablásai és egyéb fajta kielengései szinte sokkolták a magyarországi lakosságot, úgyhogy egyre többek szemében tűnt boldog időnek a török uralom. A Thököly kurucait általában szigorú kritikával illető Babocsay Izsák az 1685. esztendő végén ezeket jegyezte fel helytörténeti munkájában:

„Ezen esztendőben kezdették az egész Vármegyében s Magyarországon némelly Vármegyébéli Tiszteken s Úri Fő-rendeken kívül a szegény nemességnek és mind kolcsos mind mező-városi s falusi lakosoknak s közrendeknek régi elejének számtalan vérek kiontásával szerzett és keresett szabadságok ellen az idegen, *német nemzetnek vasjármába* nyakokat szorítani, és nagy sokakat szívekben megdobbantó, elméjekben megtévelyítő, és holtig való nagy sóhajtással szép értékeiktől és javaiktól utolsó harapásig megfosztó, és maradványaikat is siralmas sorsra juttató kimondhatatlan portiobeli fizetésnek és szertelen nagy adózásnak elvi-

velhetetlen képen való súlyos terhét fejekre szállítani. Mellynek holnaponként való irremissibilis exactiojára kegyetlen sarczoltató executiók alatt való hallatlan s iszonyú kínzásokkal sok megnyomorított helyek erejek felett kényszerítettenek. Ettől fogva mind az ideiglen [ti. 1700-ig] sokféleképen kigondolt fortélyos szaporítással és számtalan sok mesterséges sajtólások által mind feljebb feljebb való nevedéssel e magyar opprimált szegény haza lakosai ezen esztendőtől fogva számkozni nem tudó nagy irgalmatlansággal szokott gyakoroltatni.”⁶⁶

A szerző más helyeken is bőven ecseteli azokat a szörnyűségeket, amelyek a visszafoglaló háború során zúdultak Magyarországra népére, elsősorban a császári katonaság részéről. Ezekhez képest feltűnő rövidezséggel említi meg az 1686-os esztendőről írva azt a tény, hogy: „Ebben az esztendőben vétetik meg a Fels. Római Imperátornak és kegyelmes koronás Királyunknak győzedelmeskedő fényes armadája által véres ostrommal híres emlékezetű Buda-vára, régi nagy emlékezetű Magyar Királyok kedves lakó-helye, ugyan-azon napon, mellyen, Istennek titkos ítéletéből, hajdan a törököknek kezébe deveniált volt; úgymint Szent Mihály havának második napján.”⁶⁷ Tarcalhoz túl közel volt Caraffa generális eperjesi vésztörvényszéke, s ezért tartózkodott Munkács védelméről hosszabban vagy dícsérően szólni, de a vár feladását említve sem Zrínyi Ilonáról, sem Thökölyről nincsen egyetlen elítélő szava sem. A labanc Cserei Mihály több mint két évtizedes távlatból egyenesen magasztalólag szól róla, aki az ő megfogalmazása szerint „bátor s férfi módon termett

vitéz asszony” volt, aki nem is adta volna fel az erősséget, ha „árultatás” be nem következett volna! Az áruló személyét Cserei Absolon Dániel fejedelmi secretárius személyében jelölte meg, aki „mind addig practicála, míg Tökölyiné akarata ellen a várat feladja”. S jóllehet a Rákóczi-szabadságharcot rendkívül elítélő szavakkal bélyegezte meg, Absolon cselekedetéről mégis így emlékezett meg: „Csak ilyen némely *gonosz szolgának* urához való hűsége.”⁶⁸

Számos egykorú forrás utal arra, hogy a magyarországi és erdélyi kortársak nagy többsége a visszafoglaló háborúval párhuzamosan török szövetségben folytatott kuruc küzdelmet, abban természetesen Munkács védelmét is, nem tekintette a nemzeti vagy a keresztény ügy elárulásának! Úgy tűnik, mintha a Habsburg-párti nemesek és polgárok is most döbbentek volna rá annak igazára, amit a prédikátor-poéta a hetvenes évek közepén „A labancz magyarokhoz” című versében így fogalmazott meg:

*„Most arra hatalma nincs, az mit akarna,
Mert az kevés kuruc naponként gátolja,
Az repartíció és az nagy accisa
Rettenetes rajtad s több akcidencia.*

*Ne légyen csak kitül félni országodban
Mit nem küvet rajtad, gondold meg magadban,
Jóízű falatot nem észel házadban,
Nem maradsz meg, higgyed, szép szabadságodban.”*⁶⁹

Amikor 1688 elején Munkácsot fel kellett adnia Zrínyi Ilonának, kevesen örültek annak az országban. Elbukott a felső-magyarországi kuruc fejedelemség védbástyája, és megszűnt az utolsó akadály Erdély Habsburg-uralom alá vetésének is. A fejedelemség népére sűrítve zúdult rá mindaz, amitől Magyarország már régebben szenvedett. Éppen ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy 1690-ben a lakosság tekintélyes része örömmel fogadta Thököly Imre zernyesti győzelmét és rövid erdélyi fejedelemségét,⁷⁰ amely változást hozott Zrínyi Ilona életében is.

HADIFOGSÁG, MAJD EMIGRÁCIÓ

A kortársi írások Munkács föladásának okát elsősorban Absolon Dániel és Radics András várkapitány „praktikaiban” jelölték meg, ám kérdéses, hogy egyébként mennyi ideig tarthatták volna a védők Munkács várát? A török egyelőre csatát csatára vesztett, és a franciák Habsburg-ellenes fellépése is csupán 1690-re hozott némi fordulatot a háború menetében. Amint tudjuk, a porta sikerei akkor is csupán átmenetiek lehettek: a magyarországi török uralom helyzetében nem eredményeztek döntő változást. Mindez amellet szól, hogy legfeljebb valamivel későbben és több véráldozat árán következett volna be a kapituláció.⁷¹ Zrínyi Ilona ilyen súlyos körülmények között is csak nehezen szánta rá magát, noha olyan ígéretet kapott, hogy Bécsben teljes szabadságban fog élni, javai és gyermekeinek javai meghagyatnak. Különösen fájó volt számára az a kikö-

tés, amely megtiltott minden további érintkezést férjével, akit a bécsi udvar kegyelmet vesztett lázadónak, „polgári halott”-nak tekintett. Amikor a kapituláció ezen feltételét felolvasták előtte, a várat átvevő Caraffa tábornok titkárának följegyzése szerint könnyezve így kiáltott fel: „Hát annyira jutottam, hogy szívem uram kárhoztatását magamnak kell aláírnom!”⁷² Alá kellett írnia, és el kellett tűrnie azt is, hogy Bécsbe érve Kolonics kardinális Ferenc fiát tőle elszakítsa és Julianna leányát az Orsolya-szüzek kolostorába zárják. Maga is ide vonult, hogy legalább leányával együtt lehessen.⁷³

Hogyan és mivel töltött el négy esztendőt bécsi fogóságban? Arról keveset tudunk. Úgy tűnik, egy pillanatra sem vesztette el annak a reményét, hogy még viszontláthatja szeretett férjét, aki a jelek szerint megértőleg vette tudomásul a vár feladásának elkerülhetetlenségét. Milyen hadi hírek táplálhatták Zrínyi Ilona reményeit? Munkács feladásának esztendejében, ősz végén értesült arról, hogy a keresztény csapatok kevés veszteség árán birtokba vették Belgrádot – magyar néven Nándorfehérvárt –, nagy győzelmeket arattak Boszniában, és több fontos várat visszafoglaltak a Maros és a Temes vidékén is a töröktől. Ez az év talán a háború befejezését is meghozhatta volna, ha ősszel egy közel nyolcvanezer fős francia sereg be nem tör Pfalzba, amely támadás jelentős erőket vont el a törökellenes hadszínterről. Sőt Lipót béketárgyalásokat is kezdett a törökkel, ám szövetségesei olyan súlyos feltételeket szabtak a portának, amiket az nem fogadott el. Ennek következtében 1689-ben folytatódott a háború. Most azonban a török lendült ellentámadásba, s mel-

lette Thököly Imre is, aki 1689-ben és 1690-ben jelentős győzelmeket aratott a császáriakon. Sikerei minden bizonnyal örömmel töltötték el a Bécsben raboskodó Zrínyi Ilonát, hiszen azok annak reményét hozták közelebb, hogy fogolycsere útján kiszabadulhat és újra együtt lehet majd hőn szeretett férjével.⁷⁴

Thökölyi Imre az 1690-es zernyesti ütközetben fogságába került Heissler generálist és Doria ezredest ajánlotta fel cserefogolyként a bécsi udvarnak.⁷⁵ Minden bizonnyal kevés asszony mondhatta el magáról a történelem folyamán, hogy őt olyan értékes hadifogolynak tekintették, akiért egy generálist és egy ezredest ajánlottak cserébe! S ez az ajánlat egyúttal ékes bizonyosság amellett is, hogy Thököly nem csupán érdekházasságot kötött a nála mindenképpen idősebb asszonnyal, hanem valóban szerette őt. Így is; tíz esztendővel öregebben, vagyon és hatalom nélkül.

A tárgyalások több mint másfél esztendőn át húzódtak, amíg végre Zrínyi Ilona útra kelhetett bécsi fogságából. Babocsay Izsák így mondja el az utat és a rég várt örömteli találkozást férjével, a közben ugyancsak megrokkant és ifjan megöregedett „kuruc király”-lyal: „az asszony személyéhez illendő tisztességes accommodatioval [tisztességes körülmények között] egész compania német vitézek kíséretével Böjtelő havának első napján Tokajba érkezvén s ottan más nap processiozván [továbbindulván] onnan Erdélyen által Moldvába mindenütt tisztességéhez képest való elégséges accommodatiok által útját folytatván, érkezik békével urához a Duna mellett levő Új-Palánka nevű helybe; holott Mélt. Tököli Imre ötöd magával, úgymint Sándor

Gáspárral, Petróczy Istvánnal, Madács Péterrel és Horvát Ferenczczel, magához hasonló szakállas Főrendűekkel excipialván [fogadván] Zrínyi Ilona Asszont, azok közül a nagy zokogó sírás közben alig tudhatta sok esztendőktől nem látott hitves urát igazán kiismerni.”⁷⁶

Végül azért mégis csak „kiismerte”, és mintegy bizonyságul arra, hogy a szerelem most is élt közöttük, 1694 őszén gyermeket szült a bujdosóvezérnek.⁷⁷ Thököly a katonai és politikai ügyekről vezetett naplójában örökítette meg ezt az örvendetes családi eseményt is: „Az éjjel várandós állapotjához kipest a felesigem elnehezedett és nem volt semmi nyugodalma. Estveli tíz óra tájban áldotta meg az Isten az felesigemet egy leány magzattal, kit is Isten neveljen az ő szent nevének dicsiretére.”⁷⁸ A leánykát – valószínűleg „Öreg” Rákóczi György nagynevű hitvese, Lorántffy Zsuzsanna után – Zsuzsannának keresztelték, azonban ez a gyermek sem lehetett hosszú életű: a következő esztendőben meghalt.⁷⁹

Zrínyi Ilona, aki panasz és zokszó nélkül vezette Munkács védelmét, töretlen szívvel és kedéllyel tűrte el a bécsi fogság négy esztendejét, erős lélekkel viselte el nemcsak leánykája halálát, de az emigráció különböző viszontagságait is. Többen feljegyezték, hogy a török földi bujdosók ünnepségein ő volt a legfáradhatatlanabb táncos, aki sokszor tettetett jókedvével akart lelket önteni az el-elcsüggedő férfiakba, mindenekelőtt férjébe.⁸⁰ Gyakran voltak anyagi gondjaik is. A portai angol követ azt jelentette például 1696 elején, hogy Thököly Imre nejével együtt Konstantinápolyban

van. Nagyon szegények, mert a porta nem részesíti őket kellő támogatásban. Végül maga Zrínyi Ilona írt a „Jényesarcú Padisah”-nak, mely levele ebben az elcsúszott állapotukban is bátorságot és méltóságot sugárzó. Nem könyörög, hanem érdemeire hivatkozva követel: „Isten és világ előtt nyilván vagyok” – írta többek között –, „hogyan Munkács várát a világ láttára mint egy pásza oltalmaztam és tartottam. Isten akaratjából és a török nemzet hűsége mellett mindenünket elvesztettük. A nevünk király; ezt a nevet a császárok [ti. a szultánok] adták: a hatalmas császár és a török nemzet becsületéért tehát lássanak el bennünket úgy, hogy egyéb nemzetek előtt is legyen híre.”⁸¹

Nem sokkal ezután valamivel jobbra fordult a házaspár sora a török fővárosban, és egy szép, tágas villát is kaptak a portától a tengerparton. 1702-ben azonban Zrínyi Ilona már nagybeteg volt: a festői környezet, s a jó levegő sem sokat segíthetett rajta. 1703 januárjában elhatalmasodott a szervezetén a tüdőbaj, amely végleg agynak döntötte. Komáromy János fejedelmi secretarius följegyzése szerint bámulatra méltó erős lélekkel készült a halálra is. Noha az izületi bántalmaktól gyötört „kuruc király” ugyanabban a szobában feküdt, mint ő, már csak közvetítő személy fülébe súgva tudta eljuttatni férjéhez utolsó üzenetét: „követem az édes uramat, ha mit én vétettem ő kegyelmének, én ő kegyelméhez igaz voltam. Másokat is követek kicsinytől fogva nagyokig, nekem megbocsássonak, én is mindenkinnek megbocsátok.”⁸² Utolsó gondolatai beteg férjén kívül gyermekeinél jártak. Örömmel hallotta, hogy fia kiszabadult fogságából és nem jutott arra a

sorsra, mint apja, Zrínyi Péter. Annak híre azonban már nem juthatott el hozzá, hogy folytatja azt a küzdelmet, amelynek az élén a „kuruc király” és hitvese állt hosszú éveken át. Február 18-án, vasárnap délből meghalt az az asszony, akinek nevét a nemzeti kegyelet méltán kapcsolta össze a bátorság és állhatatosság fogalmával.

„NE VEDD HÁT SEMMINEK HIRÉT AZ KÖZSÉGNEK...”

Hírszerzés és kémelhárítás a kuruc korban

*„Község amit hirdet,
Gyakran az úgy lehet,
Szél nem indul fuvatlan.
Királynál mit titkon
Suttognak, piacon
Beszélük titkolatlan.
Ne vedd hát semminek,
Hírét az községnek,
Mert betelik untalan.”*

(Fráter István: Elmélkedő versei 1684-ből)¹

AZ „EXPLORÁTOROK” ÉS A „DEFENSOROK” FONTOSSÁGÁRÓL

Az idézett vers tanúsága szerint a költői vénával is megáldott huszti várkapitány – Thököly kortársa – ugyancsak nagy fontosságot tulajdonított a hírszerzésnek. Ám azt is jól tudjuk, hogy a „magyar romlás századában” egyáltalán nem állt egyedül ezzel az álláspontjával. Legrészletesebben és legrendszerezettebben a század nagy magyar hadtudósa summázta a tudnivalókat a kémek – vagy „explorátorok” –, illetve a kémelhárítók – vagy „defensorok” – kiemelkedő jelentőségéről. Zrínyi Miklós hadtudományi írásaiban többször is kitért e nagy fontosságú témára. Így pél-

dául a „Vitéz hadnagy” című írásában az „explorátor” címszó alatt ezeket olvashatjuk: „Nincsen költség, nincsen adomány *hasznosabb*, mint a kémekre való. Ez rúdja az vitézség szekerének, ez nélkül botlik, akad és nem jár egyiránt; bár te kincset költs rájuk, de usurával [haszonnal] megfizetik néked és ha csak egyszer megverheted az ellenséget: megfizettek immár teneked. Én nekem nincsen annyi mesterségem, hogy elegendőképpen dicsérhessem a kémektől való hasznot”, jelentette ki Zrínyi. Arra intett minden hadvezért: „költs bőven erre, ne menjen ki az te aranyad az erszényedből sóhajtvá, hanem ugrálva; jusson eszedben: *valamennyi vitéz cselekedet volt ez világon, mind jobbára kémek által ment végben*”.² A kémek hírszerzésének fontossága mellett Zrínyi szól a csapatok felderítő tevékenységének jelentőségéről is, amit általában „porta”-portyázás néven említene az egykorú források. Ezzel kapcsolatban elmondja: „Az mely kapitány az földnek csínját nem tudja, keveset viszen végben a maga szándékában, mert ha egy nyúl fogására szükséges hogy tudjad a helyét hun fekszik, hová kezd futni, hun kell meglesni: mentül inkább szükségesebb tudni az ellenség járását, lakását, és hun kell állítani a lovast, hun gyalogot, hun az ágyúkat; mentül inkább szükséges olyankor az álnokság, mikor az te ellenséged azon igyekszik, hogy megcsaljon téged. Egy árok, egy patak, egy szalma oka volt sokszor hadak veszedelmének: mennyivel inkább kell hát tudni a hegyeket, mint fekösznek, a mezőket, melyre szélednek, az erdőknek járását, a vizeknek folyását.” Hiszen – teszi hozzá latinul – „Parva momenta magnos casus faciunt [kis okok nagy eseményeket szülnek]”.³

A hírszerzéstől és a felderítéstől elválaszthatatlan a „defensio”, az *elhárítás*, vagyis az ellenséges hírszerző és felderítő tevékenységnek a megghiúsítása. Erre szolgál a titoktartás [secretura], az éberség [vigilantia] és az ellenség félrevezetése álhírek terjesztésével, a dezinformáció. A *titoktartás* fontosságáról szólva Zrínyi azt mondja, hogy a hadvezér „e nélkül soha semmit véghez nem viszen emberül”. A katonai titkokat megtartani és megtartatni fölöttébb nehéz feladatot jelent. Különösen bajos a dicsekvésből fakadó fecsegést megakadályozni, mert „az emberi elme oly nagy szeretetet visel magához és oly nagy kívánsága vagyon magát megismertetni másokkal, hogy mihánt valami megfogantatott magában, kit dicséretre méltónak ítél lenni, csak alig várja, hogy a világra kiadhassa”. Emellett a közkatonák nagy része, „amelynek tudománya igen kicsin, a kapitányok tanácsárúl vesződik és discurrál [beszélget], az melynek ő legnagyobb szüksége titok”. Éppen ezért a hadvezér, katonai parancsnok, semmiképpen sem törődjön az alattvalók kíváncsiságával, „ne adja okát nékik a maga cselekedetinek avagy szándékának, tartsa magában, mert *ha kimondja, hitemre, elromol és szégyent vall*”. A titok „kulcsa annak a ládának, ahol a te szerencséd fekszik”. Megőrzésének egyik legnagyobb akadálya és ellensége a részegség, de ide sorol a bosszúság, a nyereségvágy és a félelem is. „Kapitányok titkosok legyetek, féljete a titkoktoknak elvesztésétől, látjátok hogy magatok szájában is alig maradhat titok, verődik hogy kimenjen mint a must, tehát hogy bízhatjok azt sok emberre? Az ingétől is félt, volt oly kapitány, ti penig miért akarjátok sok ember szájában

tenni? Nem elég azt mondani: néki megmondom, mert barátom; mert őneki is vannak más baráti, az is a szerint megmondja a többinek és így in infinitum. Nem titok az, akit sok ember tud.”⁴

Az *éberség* fontosságáról is külön fejezetben beszélt Zrínyi. „Az vigyázás – írta – az szorgalmatosság a vitézségnek elementumja, mint a hal víz nélkül, úgy a vitézség azok nélkül meg nem maradhat, bár ne légyen szükséges, mindazonáltal tisztességes.” Majd így folytatja: „Ha békesség és félelem nélkül való időkben az te hadad nem istrázsál, nem vigyáz, nem fárad, vajki nehéznek fog tetszeni neki, mikor a háborúságos és félelmes idő eljön.” Más helyen elmondja, hogy nem szabad senkinek sem az ellenséggel szóba állni a parancsnok tudta és engedélye nélkül, „mert ha arra nem vigyáz a kapitán, rövid nap el lesz árulva az ellenségnek; legfőképpen szállott várakban kell arra vigyázni”.⁵ Az *ellenség félrevezetéséről* szólva, római példákra hivatkozva kifejti: „Az rossz ellenséget, ha másképpen nem verhetni, el kell hitetni vele, hogy meggyőz tégedet.” Más helyen kifejti: azon légy, „hogy a híredet neveld minden mesterséggel, hadd jöjjön felőled rettenetes hír az ellenség fülében. Viszont meg ne rettenj, ha az te ellenségednek nagy hírét hallod, mert talám hamis és ő akartva neveli.”⁶

A hírszerzés és a kémelhárítás fontosságának felismerése jól nyomon követhető Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hadiszabályzataiban és különböző utasításaiban, rendelkezéseiben is.⁷ Ez a jelenség részben a hadművészet helyzetében bekövetkezett jelentős változásokból, részben pedig sajátos

magyar okokból fakadt. Köztudott, hogy különösen a XVII. században indult hatalmas fejlődésnek Európa-szerte a stratégia, amely fejlődésnek viszont egyrészt előfeltétele, másrészt velejárója volt a hírszerzés és a kémelhárítás fontosságának megnövekedése. Az állandó zsoldos hadseregek uralkodóvá válásának idején – amikor a hadikiadások nemegyszer az állami jövedelem 70–80 százalékát is kitették – a hadseregek harcba vitele és kockáztatása a korábbi időknél nagyobb mértékben felvetette az ellenség hadipotenciálja felderítésének és a saját katonai erőviszonyok eltitkolásának szükségességét.⁸

A történettudomány részletekbe hatoló kutatásai megállapították, hogy az európai diplomácia keletkezésénél az ellenfél folytonos lebecsülésének, illetve a saját akciók túlbecsülésének a momentumai állottak a központban. A helyzet a XVII. században sem változott meg lényegesen, mert e korszak diplomáciai akciói is többnyire az ellenfél – illetve a szövetséges hatalom

életkörülményeinek és lehetőségeinek pontosabb ismerete nélkül zajlottak le. Ennek főként az volt az oka, hogy a diplomatáknak és a politika irányítóinak még nem állottak rendelkezésére megbízható demográfiai és gazdasági adatok, s nem ismerték az ellenséges

vagy szövetséges – államok lehetőségeit. Többször előfordult olyan eset, hogy például két állam szerződést kötött egymással közös katonai akcióra anélkül, hogy diplomataik valaha is látták volna egymás országát. Sokszor egy-egy világutazó vagy kalandor szakszerűtlen – vagy éppen valótlan vagy tudatosan dezinformatív – adataira támaszkodtak fontos döntések

meghozatalánál. Ennek tudható be az is, hogy a politikai és katonai vezetők gyakran lemondtak régi tervük-ről és könnyedén kerestek új célokat. A kor egyik nagy hadvezérének, Wallensteinnak a leveleiben szinte nap-ról napra újabb és újabb politikai és katonai tervekkel találkozhatunk, aminek egyik oka szintén az erőviszo-nyok pontatlan ismerete volt.⁹

Ezek a hiányosságok érthetően a hírszerző szolgálat fejlesztésére ösztönözték a politikai és a katonai veze-tést. A szükséges információk megszerzésére elsősor-ban megfelelően képzett és a szükséges anyagi eszkö-zökkel rendelkező diplomáták jöhettek számításba. Mellettük a leghatékonyabb szervezet az egyház volt, valamint a kereskedők hálózata. Utóbbiak a kialakuló világpiac viszonyai között rendkívül messzi tájakra is eljutottak és könnyen hozzáférhettek olyan gazdasági jellegű értesülésekhez, mint a katonaság részéről törté-nő, a szokásosnál nagyobb méretű élelem-, lótap- és fegyvervásárlás, amelyek az esetek többségében hábo-rús készülődésekre utaltak. A polgároknak általában fontos anyagi érdekeik fűződtek a pontos helyzetisme-rethez, s ezért időt, pénzt és fáradságot nem kímélve igyekeztek minél többet megtudni a készülő esemé-nyekről és azok várható kimeneteléről. A kereskedő-városok egészen távoli vidékekről is rendszeresen gyűjtögettek mind a gazdasági, mind a közvetlen kato-nai természetű híreket, amelyeket – a polgárság és az abszolút uralkodói hatalom jó viszonya esetén – termé-szetesen a politikai és a katonai vezetés rendelkezésére bocsátottak.¹⁰ A reformáció és az ellenreformáció egy-más elleni küzdelme a különböző országokban megte-

remtette a vallási és politikai menekültek nagy csoportjait, akik a befogadó ország vezetését többnyire készségesen ellátták az elhagyott hazájukra vonatkozó értesülésekkel.¹¹

A XVII. század gyorsan változó világában a korábbi erkölcsi normák fellazulása érezte a hatását a nők politikai helyzetében is. Az európai abszolút udvarokban magas társadalmi rangra emelkedtek az uralkodók és egyéb politikai és katonai hatalmasságok szeretői, akik „intim szolgáltatásaik” közben fölöttébb sok titok birtokába is jutottak. Miután az egyre drágábbá váló luxuseletvitel egyre több pénzt igényelt, kézenfekvő volt, hogy a hölgyek a szerzett értesüléseket jó áron értékesítsék.¹² Egy-egy vállalkozóbb szellemű félvilági nő, időt és fáradságot nem kímélve elutazott igen távoli katonai táborokba is, ahol a nagyon sokszor királyi rangú, de legalábbis főúri hadvezérektől és tábornokoktól igen értékes híreket szerzett meg és adott el annak, aki a legtöbbet kínált érte. Miután a legtöbb nyugati zsoldossereggel együtt vonultak a katonák feleségei és szeretői is – úgyannyira, hogy például a császári hadseregben is külön „Hurenweibel” tisztséget létesítettek a tábori bordélyházak felügyeletére¹³ –, egyáltalán nem volt feltűnő az előkelő kém- és kéjnők megjelenése sem a táborokban. A parancsnokok étkezéseit gyakran követő részeg orgiák¹⁴ kitűnő hírszerzési alkalmakat szolgáltatottak egy-egy ügyes, éles eszű kémnő számára!

E hírforrásokon túl természetesen nagy jelentősége volt a közvetlen katonai felderítésnek és hírszerzésnek is, amelyet általában kisebb-nagyobb speciális egysé-

gek végeztek. Ezek a csoportok a hadjáratok idején mélyen behatoltak az ellenség hátsó részébe és ott személyes észlelés, illetve „nyelvek” fogásán és kikérdezésén keresztül jutottak a kívánt értesülésekhez. Miután összefüggő arcvonalak ekkor még nem léteztek, viszonylag akadálytalanul jutottak be az ellenség mögöttes területeire. Mozgásuk főként a gyorsaságon és jó terepismereten múlt, valamint az illető ország beszélt nyelvének ismeretén. Éppen ezért az ilyen felderítő egységeket általában könnyűlovas katonákból állították össze, akikhez csatoltak külföldet járt „deákokat” vagy más literátus embereket is.¹⁵

A kémelhárítást mindenekelőtt a fontos titkokat tudó személyek – vagy az ilyen titkokat rejtő katonai létesítmények – őrzése, fokozott vigyázása szolgálta, továbbá a kémkedésen rajtakapottak kegyetlen megkínzása és raffináltan fájdalmas halálnemekkel történő, többnyire nyilvános kivégzése.¹⁶ Ugyanakkor a legfelsőbb politikai és katonai hatalmat gyakorló uralkodók arra törekedtek, hogy terveiket, szándékaikat és az azokhoz szükséges eszközök adatait a lehető legkevesebben ismerjék. Csupán olyanok, akiknek maguknak is a legszemélyesebb érdekük volt a birtokukba jutott titkok megőrzése. Az elhárítás célját szolgálta a legmagasabb beosztású tisztektől a közlegényekig terjedő szigorú tilalom az ellenséggel való szóváltásra. A tilalmak megszegőit az esetek többségében halállal büntették. Defenzív célokat szolgált a rejtjeles írás alkalmazása is. A rejtjelezés ebben az időben meglehetősen magas szintű és használata általánosnak mondható volt.¹⁷

A katonai elhárítás többnyire a különleges gonddal

válogatott, anyagilag jól dotált testőr- és udvari tisztekre, azok embereire, a hadbírákra és a különleges rendeltetésű rendőri szervezetekre hárult. E szervezetek tagjainak kiterjedt vizsgálati és egyéb jogkört biztosítottak, ami gyakran ütközött az általános feudális hierarchiabeli értékrenddel. Meglehetősen furcsa helyzetet teremtett például az, hogy az elhárítás emberei – különösen a polgári rendőrügynökök – a „szakma” társadalmi lenézettsége miatt a társadalmi hierarchia legalsóbb régióiból verbuválódtak, így viszont csak nehezen juthattak a többnyire előkelő „megfigyelt célszemély” környezetébe. Ezen úgy igyekeztek segíteni, hogy gyakran a belső cselédségét nyerték meg ilyen feladatokra, lepénzelés vagy különböző presszionálások útján. Természetesen az elhárítás is igénybe vette a prostituáltakat és egyéb félvilági nőket, és a gyakran ide sorolható színésznőket. Ezek a személyek rendkívül alkalmasak voltak félrevezető értesülések célba juttatására is. Miután ebben a korban Európa-szerte, mind nyugaton, mind keleten fölöttébb elterjedt volt a homoszexualitás, mind a hírszerzés, mind az elhárítás céljaira gyakran felhasználtak ilyen személyeket is, különösen serdülő korú fiúkat, inasokat és apródokat.

A katonai táborok és szálláshelyek biztosításáról a különböző őrláncolatok – a „strásák” – gondoskodtak. Mindegyik várnak vagy tábornak volt külső és belső őrlánca, amelyek tagjai a strázsamesterek és a profosok – hadbírák – utasításai alapján látták el a védelmi és elhárítási feladatokat. Részletes szabályzati pontok és külön utasítások szabályozták a katonai létesítményekbe történő bemenet, illetve az onnan való távozás

rendjét. Gyakran változtatott jelszavak használatával igyekeztek meggátolni, hogy arra illetéktelen, „rossz szándékú” személyek juthassanak be a védett objektumba.¹⁸

A levelek elfogása, elolvasása és megfejtése szintén a hírszerzés és elhárítás eszköztárába tartozott. Miután a leveleket az illető személyek pecsétnyomójával zárták le, fellendült a hamis pecsétek készítése is ebben az időben.¹⁹

A feladatok megnövekedése magával hozta e szervezetek apparátusának megnagyobbodását, ami egyúttal komoly költségkihatásokkal is járt. Ugyanakkor a hadügy – és ezen belül a stratégia – fejlődése maga után vonta a hadművészet tudományosabb alapokra helyeződését, ami magasabb követelményeket támasztott a hírszerzőkkel szemben is. Az egyre inkább erődökhöz hasonlító várak gyenge pontjainak felderítéséhez például hadmérnöki, műszaki ismeretek kellettek. A képzett hírszerzők természetesen többre kerültek, s emiatt az államok hadikiadásuk egyre jelentékenyebb részét fordították hírszerzésre és kémelhárításra. Természetesen a felmerülő problémákat nem egyforma eredménnyel tudták megoldani a különböző gazdagságú európai államokban. A siker mértéke alapvetően a hírszerzés és a kémelhárítás szervezettségétől, az erre fordított összegek nagyságától, s nem utolsósorban a katonai és politikai vezetők e téren szükséges tehetségétől függött.

A MAGYAR HÍRSZERZÉS ÉS KÉMELHÁRÍTÁS
A KURUC HÁBORÚK ELŐTTI ÉVTIZEDEKBEN

Már korábban említés történt arról, hogy a XVII. század első felének magyar vezetői milyen komolyan vették a hírszerzés és kémelhárítás politikai és katonai jelentőségét. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a Mohács utáni Magyarországon szinte állandósult a hadiállapot, érthető, hogy létkérdés volt az ellenfél terveinek, szándékainak időben történő megismerése. Még inkább megnövelte a hírszerzés és a kémelhárítás fontosságát az a körülmény, hogy a magyar hadsereg mind a török, mind a Habsburg-hatalom katonaságával szemben nagyon jelentős mennyiségi és minőségi hátrányban volt.²⁰ Számos történeti munka szerzője hajlamos volt túlbecsülni a XVII. századi magyar hadipotenciált mind mennyiségi, mind minőségi téren. Bocskai hadseregéről például olvashatunk olyan adatot, amely több mint kétszerese a tényleges létszámnak.²¹ Ám hasonló túlzások terjedtek el Bethlen²² és I. Rákóczi György hadseregeiről is.²³ Jóllehet némely ilyen túlzó adat tudatos dezinformáció eredménye volt, de sokszor az elért katonai eredmények alapján következtettek a ténylegeseknél jóval nagyobb magyar hadlétszámokra. Az igazság az, hogy a XVII. századi Magyarország és Erdély katonasága – végváriakat, hajdúkat és mozgatható székely kontingenseket, valamint a feudális hadelemeket is beleszámítva – nem haladta meg maximálisan a hatvanezer főt. Ebből mintegy 20–25 000 főnyi volt a mozgatható hadrész, ám a némi-

leg is korszerűnek számító magyar katonaság létszáma semmiképpen sem volt tízezernél több.²⁴

A hírszerzés és elhárítás hatékonysága természetesen nem a vezetők szubjektív megnyilvánulásain múlott elsősorban, hanem azon, hogy milyen szervezet szolgálta ennek céljait. A töröktől meg nem szállt magyar területeken mindenekelőtt két központi hírszerző és elhárító szolgálat fejtette ki tevékenységét: a bécsi és a gyulafehérvári. Ezen túl saját hírszerző szolgálatuk volt a hatalmasabb nagybirtokosoknak, az egyes nagyobb városoknak, a vármegyéknek, továbbá a fontosabb várak főkapitányainak is. Aki – mint például Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1619–1621-ben – hatalmat nyert mind az erdélyi, mind a magyarországi hálózat fölött, méltán sorolt Európa jól tájékozott uralkodói közé.²⁵ Tudjuk, hogy Bethlen uralkodásának első időszakában – 1613 és 1619 között – a fejedelem katonapolitikáját alapvetően a számba jöhető ellenséges erők megosztására irányuló szándék jellemezte. Hamis hírekkel elhitette a török vezetőkkel a Habsburg-hatalom törökellenes támadó szándékát, a Habsburgokat pedig a török közeli támadásával ijesztgette, jóllehet a valóságban egyik félnek sem állt szándékában a másik megtámadása.²⁶ Az e téren elért eredményeket nem kismértékben annak köszönhetette, hogy az ekkor még csekély gazdasági erőforrásainak jelentős részét fordította a széles körű hírszerző és elhárító szervezet fenntartására. 1618-ban a cseh felkelés kirobbanása után például szinte „naprakész” értesültsége volt mind a csehországi, mind a magyarországi események alakulásáról.²⁷ Ugyanakkor mesteri dezinformációs tevékeny-

ségével az 1619-es támadását az utolsó pillanatig titkolni tudta még a Habsburg-kormányzat kelet-magyarországi exponensei előtt is. Sőt ahhoz az egyik legnagyobb személyes ellenségétől, a félrevezetett Dóczy Andrástól szerzett magának tűzérségi löport.²⁸

Az eredmények mellett azonban fogyatékoságok is kimutathatók a fejedelem hírszerzésében, még ebben a különben sikeres időszakban is. Így például Bethlen diplomáciai és katonai hírszerzése tévesen mérte fel II. Ferdinánd császárrá választásának esélyeit és a cseh rendek valódi szándékát a királyválasztással kapcsolatban.²⁹ Csődöt mondott Bethlen lengyelországi katonai hírszerző szolgálata is 1619 őszén, aminek következményeként Homonnai Drugeth György váratlanul betört a Felső-Magyarországra. Noha nem ez a hadiakció fordította vissza Bethlent Bécs alól – amint az elterjedt a történetírásban –, hanem az ostromerő elégtelenségének felismerése – Homonnai támadása mégis jelentékenyen befolyásolta a politikai viszonyok alakulását, mert rámutatott többek között Bethlen fölényének átmeneti, időleges voltára is.³⁰ Elmondhatjuk, hogy amilyen mértékben pontos adatokat kapott Bethlen az 1619-es támadás megindítása előtt a királyi Magyarországon uralkodó politikai és katonai helyzetről, annyira bizonytalan volt a távolabbi hatókörű hírszerző szolgálatának működése. E fogyatékoság oka mindenekelőtt a korabeli információs viszonyok tökéletlenségében rejlett, de közrejátszott abban a tapasztalatlanság is mind Bethlen, mind hírszerzői részéről. Az erdélyi külpolitika hatósugara nyugat felé alig terjedt túl korábban Magyarország területénél. Pontos hírek

általában csak innen érkeztek. A nagy európai háborúba való bekapcsolódás olyan új feladatokat rótt az erdélyi központi hírszerzésre, amelyeknek nem tudott maradéktalanul megfelelni.

Az 1623-as hadjárat előkészítését s a támadás idejét Bethlen képes volt titokban tartani, pedig a császári hírszerzés igyekezett beépülni a fejedelem közvetlen környezetébe is.³¹ Meg is tudta lepni az ellenséget, ám a kitűzött stratégiai célt ennek ellenére sem tudta megvalósítani, mert ahhoz hiányzott a kellő katonai erő. Az 1626-os hadjárat alkalmával viszont komoly hiányosságok mutatkoztak a hírszerzés terén, ami miatt Bethlen későn értesült a németországi hadiesemények alakulásáról,³² de váratlanul találkozott szembe Wallensteinnel is Drégelypalánknál,³³ aminek a veszélyes következményeit csak nagy ügyel-bajjal tudta elhárítani. Noha az adott gazdasági helyzet rányomta a bélyegét Bethlen hírszerzésére és kémelhárítására, végső soron mégis eredményesnek kell mondanunk mindkét szervezetének tevékenységét. Elsősorban azért, mert pénzt és fáradságot nem kímélve igyekezett a legtöbbet áldozni jólétesültsége és az ellenség félrevezetése érdekében. Titoktartó – sőt néha túlzottan bizalmatlankodó és titkolódzó – természete, nagy emberismerete, politikai éleslátása, rendkívül fejlett diplomáciai érzéke különösen alkalmassá tették személyét a hírszerző és elhárító szolgálat tökéletesítésére és vezetésére. Bethlen Gábor tulajdonképpen egyetlen munkatársát vagy alparancsnokát sem avatta be maradéktalanul terveibe, elképzeléseibe. Még a hozzá legközelebb állók is csupán részleteket ismertek azokról.³⁴ Alparancsnokai

sem ismerték például az egész had létszámát, csupán azt, amelyik éppen az ő vezetésük alatt volt. Bethlen helyzete ugyanis a valóságban sohasem volt olyan kedvező, hogy nyílt kártyákkal játszhatott volna.

A két Rákóczi György hadművészete feltáratlan területe a magyar hadtörténetírásnak,³⁵ ami természetesen rányomja a bélyegét e két fejedelem hírszerző és elhárító szolgálatának konkrét ismeretére is. E jelenség historiográfiai okainak pontos felkutatása a jövő megoldandó feladatai közé tartozik. Annyit azonban már a jelenlegi ismereteink alapján is megállapíthatunk, hogy I. Rákóczi György – a köztudatban eluralkodott felfogással ellentétben – volt olyan jelentős fejedelem, hadvezér és hadszervező, mint Bethlen Gábor, s hogy hírszerző és elhárító szolgálata sem maradt el a nagy elődé mögött.³⁶ Tudjuk, hogy az első leckéket apjától, a XVI. századi magyar történelem legendás hírvégvári parancsnokától, Rákóczi Zsigmondtól kapta, aki valóban „egy szál karddal” alapította meg a család vagyoni és társadalmi presztízsét és jutott el az erdélyi fejedelmi trónig is.³⁷ Rákóczi György már 1605-ben udvari apródként Bocskai fejedelem kassai udvarában katonáskodott,³⁸ s 1611-ben már önálló katonai szerepköre volt a hajdúk között. Tudjuk, hogy 1619-ben ő volt a főszereplője a Bethlen Gábor támadását lehetővé tevő magyarországi felkelésnek, s 1620-ban az ő éberségén múltott Pozsony megtartása Dampierre császári tábornokkal szemben. 1621-ben, 1623-ban és 1626-ban szintén részt vett Bethlen hadjárataiban, a fejedelmi trónra kerülve pedig több győzelmet aratott nemcsak a Habsburg-hatalmon, de a „világbíró padi-

sah” katonáin is.³⁹ Közel fél évszázaddal a halála után őszinte elismeréssel írta róla az erdélyi históriás költő:

*„Ki vont két császárral ujjat, hogy meg nem holt?
De rajtad mind így is nem lőn sem rés, sem folt.
Harczolál s jól kötél elsőbben szultánnal,
Hasonlót követél a más nagy császárral –
Igy bánál te kétszer mind kontytyal, kalappal!
S még is jól halál meg szép s csendes regnummal.”*⁴⁰

„Öreg” Rákóczi György katonai szerepéről kissé hosszabban kellett szólnunk, mert a XVII. század ezen egyik legsikeresebb hadszervezőjéről és hadvezéréről kellően meg nem alapozott szubjektív vélemények alapján olyan értékelés terjedt el a köztudatban, hogy tehetségtelen, rossz katona volt.⁴¹ Az igazság – amint láthattuk – ezzel éppen ellenkező, és hogy Rákóczi ilyen sikeres hadvezér lehetett, abban nem kicsiny szerepe volt a katonai hírszerzés és elhárítás jelentőségéről vallott nézeteinek, s ezen elvek gyakorlati követésének. Egyik levelének tanúsága szerint ezt még édesapjától tanulta, aki „mikor egri kapitány volt, azok [ti. a kémek] által értett meg mindent s igen használt, mert szép győzedelmei voltak utána s alkalmas rablásokat megelőzött”.⁴² Ezeket a sorokat mintegy négy évtizeddel édesapja halála után írta, annyira megőrizte emlékezetében a Rákóczi Zsigmondtól hallottakat. Arra, hogy meg is tartotta a tanultakat, már most is több konkrét adatot ismerünk. Szalárdi János, Rákóczi levéltárosa írja például, hogy az 1636-os török támadás idején a magyar kémek „szakadatlanul jártak vala az

török táborra, minden állapotjokat gyakran meghozzák vala”.⁴³ Az 1644-es Habsburg-ellenes támadás előtt Rákóczi hírszerzői szüntelenül járták nemcsak a királyi Magyarország területét, de például Lengyelországot is, ahonnan támadásra vártak, akárcsak 1619-ben.⁴⁴ Am „Öreg” Rákóczi Györgynek biztosítania kellett magát a szövetséges török hatalom felől is, s ezért 1644 nyarán így írt feleségének, a háborúskodás gondját is véle híven megosztó Lorántffy Zsuzsannának: „Rákóczi Györgytől [ti. a fiától, a váradi főkapitánytól] is nagy vigyázatlanság, hogy *igaz hű kémekeket* egynehány rendbelit mind Drinápoly Landorfejérvár fel nem küld, egyiknek júni, másiknak menni kellene, úgy élünk mi otthon vele... mind Karánsebesből, mind Lugasból mind egyebünnen is meghitt embereket küldjön, egyik a másikat *ne tudja miben jár*, lássanak, halljanak, értsenek, s minket is tartsanak *igaz hírrel*.”⁴⁵ 1647-ben a Magyarországon tevékenykedő Zsigmond fiát utasította: „Vigyázásban *minden felé* jóban légy, ha az császárnak hadat fogadnának, meg kell nekünk az oda bemenetellel azt előznünk.”⁴⁶ Mindez természetesen sokba került, amire viszont még Kemény János szerint sem sajnálta a pénzt az általa pedig fölöttébb fukarnak rajzolt fejedelem.⁴⁷

Nem kevesebb gondot fordított az elhárításra sem, amelynek az eszközei lényegében ugyanazok voltak mint Bethlen Gábor idején. Rákóczi már az 1634-es hadiszabályzatában több pontban is intézkedett az elhárításról. Ide sorolható például a részegséget szigorúan tiltó pont, de az is, amelyik kimondja, hogy „senki tisztátalan személt maga mellé venni *feje vesztése* alatt

ne merészeljen. Az égettboros kofárok se járjanak táborunkban, valaki ott találta, kiűztesse.” Külön pont foglalkozott a strázsálás fontosságával, hiszen „egy egész tábornak megmaradása azoknak vigyázásában helyeztetett”. A szabályzat 18-ik pontja az ellenséges dezinformáció megakadályozását célozza: „Senki hamis hírt ne költson táborunkban feje vesztése alatt, hanem ki mi hírt hallhat, igazat vagy hamisat, tartozék főkapitányának mindgyárt megjelenteni, el nem titkolni, és az tábornak ne rémítsék, mert valaki az ellen cselekszik, megbizonyosodván, meghal érte.”⁴⁸ Rákóczi az elhárításban kiemelt szerepet betöltő udvari katonaság részére külön szabályzatokat és utasításokat adott ki kötelmeik meghatározására.⁴⁹ *Titkosírásáról külön könyv szól.*⁵⁰ *A hadserege által alkalmazott dezinformációra* Kemény János visszaemlékezése is sok adatot rejt magában. Az 1644-es támadással kapcsolatban például elmondja: „néha az Jézus kiáltást úgy tripláztattam, hogy az ellenségnek tetszett háromszor is annyának mint másszor; néha tüzeket háromszorta, négyszerte többet rakattam”. Más alkalommal „éjszaka visszaloptam hátunk megett levő cselédeink táborára az Fárasztó hegyen innen néhány seregeket, kik másnap szemek láttára [ti. az ellenségnek] *mint új segítség* úgy jöttek be hozzánk”.⁵¹

Ezek és hasonló intézkedések oda vezettek, hogy I. Rákóczi György általában mindig tájékozott volt az ellenség felől, az viszont többnyire pontatlan értesülésekkel rendelkezett az ő katonáiról.⁵² A hírszerzés csak 1644 elején mondott csődöt, amikor is Rákóczi későn értesült arról, hogy svéd szövetségesei ellenséges tá-

hadás miatt átmenetileg elvonulnak a csehországi hadszíntérrel. Ennek következtében Rákóczi hadára zúdult Götz tábornok létszámban csaknem azonos, fegyverzetben és kiképzésben viszont a magyarokat messze fölülmúló hadának ellentámadása. A Bocskai és Bethlen hadiiskoláiban nevelkedett Rákóczi azonban e meglepetésen is úrrá tudott lenni az elődöktől tanult hadviselés mesteri alkalmazásával.⁵³

Ma még nem tudjuk, hogy II. Rákóczi György hadművészetében milyen helyet foglalt el a hírszerzés és a kémelhárítás. Annyi bizonyos, hogy az 1657-es hadjáratot sem diplomáciai, sem katonai téren nem előzhette meg kellő szintű felderítés. De lehetséges az is, hogy a rossz tanácsadóktól elvakított fejedelem – a történelem több politikai vezetőjéhez hasonlóan – félretette a neki nem tetsző híradásokat.⁵⁴ Talán félrevezethette őt az is, hogy a lengyelországi hadjáratot az utolsó pillanatig javasolta olyan katonai szaktekintélynek ismert személyiség is, mint amilyen a II. Rákóczi Györggyel rendkívül jó kapcsolatot tartó Zrínyi Miklós volt!⁵⁵ A Rákóczi hadával szembe került lengyelek viszont az egykorú levelek tanúsága szerint pontosan tisztában voltak az erdélyi had létszámával, fegyverzeti és fegyelmi hiányosságaival is. Jobban működött Rákóczi hírszerző és elhárító szolgálata az 1659–1660 közötti törökellenes harcokban, ám a nyomasztó túlerőn a legkiválóbb hírszerzéssel sem lehetett volna úrrá lenni.⁵⁶

Az erdélyi fejedelemség kuruc háborúk előtti hírszerző és elhárító szolgálatával azért kellett hosszabban foglalkoznunk, mert a korai kuruc mozgalom – különösen a hetvenes években – nagyrészt ennek tapasztá-

lataira és kiépült szervezetére támaszkodott. Ezen kívül természetesen arra a felderítő szolgálatra, amely a török elleni végvár vonal rendszerében évtizedek óta működött, és hosszabb-rövidebb ideig a kurucok rendelkezésére állt.⁵⁷ Miután azonban a kuruc katonaság jelentős hányada szolgált egy ideig a császári hadseregben is, minden bizonnyal hatással volt a hírszerzés és elhárítás helyzetére a katonák onnan hozott tapasztalata is.

A század első felében a császári egységek életét meghatározó hadiszabályzatok általában az elhárítással kapcsolatban tartalmazzanak konkrét adatokat. Részletesen foglalkoznak a katonai létesítmények védelmére hivatott őrségek munkájával, külön cikkelyben mondván ki azt, hogy: „Mindenki vigyázzon a jelszóra, ha hol ilyen ki volna adva; aztán a ki a jelszót elfelejti, vagy *nem az igazival* találta, törvény elé állítandó és belátás szerint becsületén, testén és életével fenyegetendő.” Ezt a célt szolgálta különben a részek szigorú büntetése, vagy a „lármát” csinálók ellen előírt megtorlás is.⁵⁸ A század második felében bevezetett szabályzat, a korábbi gyakorlattal szakítva, erélyesen fellépett a táborba bebocsátott nők ellen, kimondva: „Semmi Ágyassok avagy tisztátalan szemíljek táborban avagy Quartéljban tartassanak, kemény szabad akarat szerint való büntetés alatt.” Az elhárítás céljait szolgáló tilalom volt az is, miszerint: „Senki, akár ki legyen, az Tábori Sáncon avagy Várokbán és Erőségekben, másut kis be ne járjon, hanem a közönséges bejárás, avagy kapukon, feje s illete ell vesztise alatt.” A strázsák szigorú szolgálatát elrendelő pontokon túl, a 41-ik

articulus kimondta: „Az ki az Ellensigel Corespondeál avagy közli dolgát s ellene nem igazán akarna hadakozni, mint egy áruló, illetit ell Veszti.” Könyörtelenül fel kellett akasztani az áruló pártfogóit is! Ebben a szabályzatban a hírszerzést szolgálta az a pont, amelyik elrendelte, hogy: „Minden Rabok az Generálisság kezéhez szolgáltatassanak szabad akarat szerinth való büntetés alatt.”⁵⁹

A császári sereg a *felderítést* kémek és foglyok útján végezte. Különleges lovas osztagok lesték az ellenséges futárokat, akiknek elfogásával fontos hírekhez jutottak. Tudjuk, hogy Savoyai Jenő az összes századok arra legalkalmasabb tisztjeiből és legénységéből minden ezrednél egy svadron erejű (két lovas századnyi) felderítő osztagot alakított hírszerző és portyázó szolgálatra. A magyarországi hadszíntéren nagy szerep jutott a *kalauzoknak* is, akik nélkül a csapatok mozgása szinte lehetetlen volt! Azt tartották a XVII. században, hogy „a csapatnak a lelke a jó nyelv, gyámja a kémség, s szerencséje a jó kalauzság”. Elindulás előtt a száguldókat nyelvfogásra küldték, a nyomjárókat pedig nyomnézésre. Kémet könnyű volt találni, mert a gazdasági hanyatlás s a háborúkat követő nyomor olcsóvá tette az emberéletet. A kémek között voltak csauszok – jobbára törökké lett keresztények – magyar íródeákok – vagy kémdeákok –, titkos levelezők, asszonyok, janicsárok, pribékek, kereskedők, étekfogók, de orvosok és papok is.

Van olyan vélemény, miszerint a nyugati hadszíntéren folytatott *módszeres* hadviselésnél nem volt olyan szükség az élénk és folytonos hírszerzésre, mint a török

elleni harcokban. Itt a kiküldött portyázó különítményeknek elsősorban az ellenség zavarása, hadifoglyok és lovak szerzése, ellenséges szállítmányokon való gyakori rajtaütés – az úgynevezett „kapdosás” –, takarmányozó és harácsoló források keresése, vagy az ellenségnek szolgáló segélyforrások elpusztítása volt a fő feladata. Az ilyen célokra egybehangzó vélemények szerint a magyar huszárok voltak a legalkalmasabbak.⁶⁰

Ezek voltak azok a szervezeti és tapasztalati előzmények, amelyeken a XVII. századi kuruc mozgalmak hírszerzése és kémelhárítása felépülhetett. Arról, hogy hogyan és milyen hatásfokkal – az egykorú forrásokból nyerhetünk feleletet.

A KURUC HÍRSZERZÉS ÉS KÉMELHÁRÍTÁS ELVEI ÉS SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE

A XVII. századi kuruc hadsereg első hadiszabályzata a hetvenes évek elején keletkezett; vagy az 1670-es felkelés alatt, vagy az 1672-es bujdosótámadás idején. Ez az edictum – több mint egyharmad terjedelmében – a megfelelő elhárítás megszervezésével és biztosításával foglalkozott. Az ellenség nyelvfogási szándékának megakadályozását célozta az az intézkedés, amely elrendelte, hogy senki „könyörgés [imádkozás] vagy felöstökömi [reggeli] időig lovát fűre a táborhelyétől ki ne vigye; azután is aki mikor kiviszi, azon parancsolat alatt meghagyattassék: a strázsát senki meg ne haladja”. Erre azért van szükség, mert a tábor körül lesben álló ellenség „kivált képpen a strázsán kívül könnyen

nyelvet foghatnak, a strázsának peniglen nem enged, és az is véllek nem bír sokaságokra nézve”. Emellett a strázsa vonalán belül maradók könnyen felismerhetik a vonalon kívül levőkről, hogy azok az ellenséghez tartoznak. Ez azért volt fontos, mert a szemben állók gyakran ugyanazt a ruházatot és fegyverzetet viselték, mint a kurucok, s így csupán a strázsa vonalához viszonyított helyük mutatta meg hovatartozásukat. Minden parancsnoknak szigorúan meg kellett tartatni azt, hogy katonái, ha éjjel a táborba jönnek, a strázsa felszólítására megálljanak, „azzal mutatván és választván meg magokat az ellenségtől, míg a strázsa *jól végére megyen* hogy tábori hadak és nem ellenség”. A jel vagy a jelszó szolgált arra, hogy a strázsa biztosan meg tudja állapítani az elébe kerülők hovatartozását. Éppen ezért „minden ezernek, kapitányságnak bizonyos strázsa-mestere lévén a Jelért bizonyos órákban egyszersmind jelennének meg szép rendben, hogy se a jelkiadás el ne múltnék, se egyszer is másszor is ne adatnék ki, vagy egynek is másnak is külön-külön”.

A *dezinformációra* is gondolt a szabály készítője. Ennek érdekében például elrendelték, hogy amennyiben követ jön az ellenségtől a táborba, a strázsát növeljék meg fele számú katonával, hogy nagyobbnak gondolják a táborban lévők létszámát. Ugyanis „minden nemzetségnél igen szokás, néha egész kapitányság alyát is kivinni, néha két s három annyival is megtöbbséteni, a mennyi a rendszerént való strázsa”. Részben az elhárítás céljait szolgálta az a rendelkezés is, amely az elretentéssel akarta távol tartani a kuruc katonákat az éberség, titoktartás követelményeinek megszégésétől

is. E szerint „egy lábbó [ti. lábú] vagy ingó akasztófát is kell csináltatni, melyet szekeren az ágyúk után, az mint az hajót is néhol ott kell hordoztatni, úgy hogy a prófusz mester [a hadbíró], mielőtt a tábor megszáll, mindjárt mindenkor a tábor piacán állattasson fel, és a ki érdemli, köttethesse fel, ott állván míg a tábor helyben leszen, osztán levágván róla, a fát *ad usum quotidianum* [ti. mindennapi használatra] vihessék el”.⁶¹

Ezek a szabályzati pontok azt sugallják, hogy a bujdosók első vezérei is képzett katonák voltak, akik jól látták többek között a kémelhárítás fontosságát is, s igyekeztek hatékony intézkedéseket tenni annak érdekében. Még nagyobb gondot fordítottak a hírszerzés és kémelhárítás szervezeti szabályozására az 1678 tavaszán alkotott újabb edictumban. Készítésekor – a nyílt haditanácskozás után – szűk körű, titkos megbeszélésre került sor, s a hadi consiliáriusok jelentésüket titkos írással rögzítették, amikor is a siffrírozás egy egész napon át tartott!⁶² Az edictum a katonák kötelességévé tette, halálbüntetés terhe alatt, hogy minden tudomásukra jutott ellenséges tervet és szándékot azonnal jelentsenek kapitányuknak. Aki ellenséges levelet fog el, azt „fel ne szakassza”, hanem épségben azonnal juttassa el a főkapitány kezéhez. Halállal büntették azt is, aki „az ellenséggel titkon practikál, írogat és izenget avagy csak szól is tiszte engedelme nélkül s velek barátkozik”.⁶³

Thököly Imre 1681 júliusában kibocsátott „Edicta militaria”-ja megismétli az elfogott rabok és levelek jelentésére vonatkozó rendelkezéseket, az ellenséggel való érintkezés tilalmát, az őrszolgálat megszigorítását,

kibővítve azzal, hogy: „Valaki közönséges ügyünk ellen való dolgot tud, hall, ért és Tisztinek hírt nem térszen, meghal érte.”⁶⁴

A hírszerzést és a kémelhárítást szabályozó edictumok láttán óhatatlanul fölmerül a kérdés: vajon volt-e megfelelő szervezet is a rendelkezések végrehajtásához? Rendelkezett-e a korai kuruc mozgalom elegendő számú és képzettségű hírszerzővel és kémelhárítóval? Az egykorú leveleket olvasva az derül ki, hogy a küzdelem különböző szakaszaiban meglehetősen eltérő viszonyok uralkodtak ezeken a területeken is. Az 1672-es támadás veresége után például azt olvashatjuk a kuruc vezérekről: „azok oly boldogtalan emberek, *egy kémjek* nincsen, egy ugyan jó csatát nem tudnak bocsájtani” értesülések szerzésére.⁶⁵ Négy esztendővel később már valamivel jobb volt a helyzet. Az egyik alparancsnok 1676 tavaszán azt jelentette Harsányból Teleki Mihály kövári főkapitánynak: „Mind a *kímek*, s mind a Kassáról jött *rab atyafiak* beszélnek”: a németeknek az volt szándékukban, hogy a kurucokat felferjék a hódoltsági szállásaikon. Erről csak azért mondtak le, mert megtudták a kurucok felkészültségét a támadás fogadására.⁶⁶ Nem sokkal ezután „Bécsből jött emberek” azt jelentették Wesselényi Pál kuruc vezérnek, hogy a franciák tizenegyezer németet vágtak le. Beszámoltak arról is, hogy a felső-magyarországi császári helyőrségek katonái aggodalommal várják a kurucok újabb támadását.⁶⁷ Teleki Mihály kövári főkapitány, amikor Naláczy István fejedelmi tanácsost tájékoztatta a legújabb császári csapatmozdulatokról, közölte vele: „Vannak

mind oda, mind másfelé emberim” ti. a szükséges hírek megszerzése céljából.⁶⁸

Thököly Imre 1678. április 17-i naplóbejegyzéséből megtudhatjuk, hogy Kovács Pétert lovasaival együtt „portára” küldték megtudakolni „az merre az német tábornak hírét hallhatná”. Ezek azonban két nap múlva eredménytelenül tértek vissza, mert Kovács Péter „soha ki nem tanulhatta az németnek hollétét”.⁶⁹ Pontosabb értesüléseket hoztak viszont a diószegi táborba a „debreczeni emberek”, akik beszámoltak a labanc erők támadási tervéről, céljáról, sőt az akcióban részt vevők létszámáról is.⁷⁰ 1680 őszén Thököly „valami elfogott német levelekből kiszedett híreket” küldött Telekinek, a kurucok névleges generálisának, „mulatság okáért”.⁷¹ Egyik 1681. január végén írt leveléből megtudhatjuk, hogy a fegyverszünet alkalmával Rozsnyóban és Szepesben járt katonái hoztak értékes híreket a császári csapatmozgásokról. Nevezetesen arról, hogy Felső-Magyarországon és a Bányavidéken „naponként szemlátomást kevesednek”.⁷² Augusztusban Thököly „bizonyos hírmondói” számoltak be Caprara császári tábornok hadmozgásáról.⁷³ Nem sokkal később Thököly azt írta, hogy „a német táborból jött” hírszerzője „kompániánként” látta az ellenséget és „hiti szerint mondja, nem lehet több nyolcz ezernél, harczra való pedig hét ezernél sem telhetnék több”.⁷⁴ Október elején a német tábort kísérő hírszerzők jelentették, hogy a császáriak nem mozdulnak Rozsnyó és Rimaszombat vonalától, s Rabatta generális nem jön a segítségükre, mert félti a kurucoktól a morvai és a sziléziai szorosokat. Thököly ekkor ezeröttszáz főnyi harcfelderítő egy-

séget küldött a „próbálásukra”. Ezek hoztak is több „nyelvet”, akik pontosan beszámoltak a császári tervekről. Többek között arról is, hogy a német seregek a kurucok jólétesültsége miatt nem tudták azok útját állni Eperjesnél.⁷⁵ Újabban elfogott németektől megtudták, hogy a császári hadvezetésnek – értesülvén Apafi Erdélybe történt visszatértéről – „minden szándékok az, hogy az szüretet a ki még hátra vagy az véghez vigyék, azután pedig az Tiszán által menvén, Kálló várát visszavegyék”. Erről a tervükről tanúskodnak „az intercipiált levelek” is.⁷⁶

Minden jel arra utal, hogy a kuruc mozgalom Thököly Imre személyében nemcsak kiváló hadvezért és politikust, hanem rendkívül tehetséges, hozzáértő „kémfőnököt” is nyert. A huszonnégyszázötven éves kuruc generális a beérkezett híreket nemcsak ellenőrizte, hanem máshonnan jött értesülésekkel is egybevetette. Egyik levelében azt olvashatjuk: a császári seregek mozgásáról szóló híreket „nekem jó emberim *négy felől* is írják, de az *Rimaszombati jobbágyim és kímjeim bizonyosabban* hozzák meg”.⁷⁷ Ahogyan a kuruc mozgalom akciórádiusza bővült, úgy tágult Thököly hírszerző szolgálatának tevékenységi területe. 1682 elején például arról tudósította Apafi Mihály erdélyi fejedelmet: „Lengyelországból e napokban emberem érkező, jelenté francziának dolgaiban való progressusát, hogy tudniillik csak e télen is három derék várost s egész provinciát is elfoglalt volna és hogy naponként nagyobb-nagyobb hadi apparátust készítene.”⁷⁸ Más hírszerzők szorgalmasan beszámoltak nemcsak a lengyelországi, de az oroszországi események alakulásáról

is.⁷⁹ Thököly a városoktól is keményen megkövetelte, hogy hírekkel tartsák őt. 1682 nyarán például Debrecen tanácsának azt írta: „kemény animadversiók alatt megkívánjuk azt, hogy *mindenekről* bennünket tudósítsanak, emberöket *folytonosan* itt tartsák táborunkon!”⁸⁰ Hírszerzői szorgalmasan látogatták az egyre ellenségesebb magatartást tanúsító erdélyi fejedelemség területét is. 1683 végén Naláczy István fejedelmi tanácsos figyelmeztette a fejedelemszszonyt: „Tököli uramnak [sic!] levelei és *titkos kémjei* fognak járni a Kajánon, Körösön be, megkívántatik ott a szorgalmatos vigyázás.”⁸¹

A török háború kitörése után a kuruc hírszerzés fő területe természetesen a császári és a vele szövetségben harcoló lengyel sereg haditerveinek felderítése volt. Thököly felső-magyarországi várainak kapitányai szorgalmasan járatták kémjeiket az ellenséges táborokba, és az onnan nyert értesüléseket azonnal jelentették a „kuruc király”-nak. Jánoki Farkas 1684. március végén írt jelentéséből például megtudhatta a következőket: „Ma érkezék egy *parasztember*, *szökve* Lőcséről, portámnak beszéllé, hogy ez elmúlt pénteken 4 *compania* Horváth és Németh ment volna Lőcsére, sok szekereket hajt, nagy készülettel vagyon, senkit ki nem ereszt és hogy két öreg álgyut vontatott a piacra. Készmárkon is 18 kornétaalja vagyon. *Más kémem* is megjött, azt mongya, hogy Árva vármegyéből is az Németh Liptóban jött.” Ugyanakkor „*híresítik*”, hogy az ünnepek után a német Eperjest akarja megszállni.⁸² Tunyogi Sámuel hat nappal későbbi jelentésében a breznói németekről számolt be, akik száz szekér port

és golyóbist hozván magukkal, Eperjes alá igyekeznek. Íz a kém több mint egy mérföldön át együtt jött az ellenséggel. Hozzátette még azt is: „három rendbeli kémjeim külön-külön így hozták a hírt”.⁸³ Letenyei Márton kémje két éjjel és egy nap volt együtt a Szepes-ségben levő császáriakkal, akik – jelentése szerint – nincsenek többen háromezernél.⁸⁴ Fajgel Péter Kassáról jelentette Thökölynek: „Szepesbe küldött *kímjeim* még oda vadnak, de Király uram azt írja, hogy Késmárkon az mely német volt Bányavárosok felé ment volna, az mely németek és horvátok penig Bártfa táján voltak, annak fele Lőcsére, fele Késmárkra ment volna.” Három nappal később örömmel újságolta, hogy megjött a „jó kímem”, aki pontos beszámolót adott a német tábor létszámáról és terveiről is.⁸⁵ Ugyanebben az időben Radics András munkácsi kapitány a lengyelországi hírekről tett jelentést,⁸⁶ Sárossy Sebestyén pedig Eperjesről közölte Boroszlóban szerzett értesüléseit.⁸⁷ 1684 júniusában Thökölyt arról tudósították, hogy a lotharingiai herceg nagy erővel vonult Esztergom felé. Egy *kecskeméti ember* pedig egyenesen a Buda alatti császári táborból hozott jelentést arról, hogy a nagyvezér a váci mezőre érkezett, és hogy a vár alatt sok német és lengyel katona elesett.⁸⁸

Az 1685-ös esztendő történetírásunk a kuruc mozgalom mélypontjának tekinti. Olyan helyzetnek, amelynek csak a végső lökést adta Thököly váradi elfogatása. Az egykorú levelek, jelentések azonban nem támasztják alá egyértelműen az ilyen és ehhez hasonló véleményeket. Sőt számos forrás éppen arról tanúskodik, hogy Thököly felső-magyarországi fejedelemsége

az előző két esztendő császári sikerei ellenére is még mindig szilárd alapokon nyugodott. Ezt tükrözi többek között az az apró momentum is, hogy májusban Semsey András labanccá lett kuruc főkapitány is kötelességének érezte Thököly hírekkel való ellátását. Nyilván arra gondolva, hogy biztosítsa magát egy lehetséges változás esetére. Kellemesy János sárospataki kapitányon keresztül üzenté Thökölynek, hogy a kurucok ellen operáló Schultz generálisnak „semmi tehetsége nincsen, hanem csak ijjesztéssel az mit véghez vihet, azt el nem mulattya, úgy praktikával is”.⁸⁹ Ebben az időben még szorgalmasan fölkeresték híreikkel Thökölyt „az Debreczeni, Német táborra járó emberek” is.⁹⁰

A fogságból történt szabadulást követően a munkácsi ostrom kikémlelésére irányult elsősorban Thököly szándéka. 1686 március közepén írta Inczédi Mártonnak: „Az Desznéről elbocsátott két munkácsi praesidiarius [helyőrségbeli] legények után újobban ketten jöven mai napon, kik újabb német hadaknak Munkács alá való menetelit és Kaprarának is akkor már Ungvárhoz való érkezését informálják.” Erről kapott híreket különben magától a váradi pasától is, aki értésére adta nemcsak Caprara Munkács alá menetelét de azt is, „hogy lövettetéséhez is hozzá fogatott”.⁹¹ Még régi ellenfelét, Teleki Mihályt is megkérte arra, hogy „mind errül mind peniglen egyéb velem közölhető hírekről ne neheztelljen tudósítani”.⁹²

Saját hírszerző-láncát fenntartotta Magyarországról történt kiszorítása után is. 1689. szeptember 25-i naplóbejegyzésében olvashatjuk, hogy portyázói „újabb

nyelveket” hoztak, hat németet, négy magyart és két román, „kiket megexaminálván [megvizsgálván] Hirsora alá való szándékjok tetszik ki az németeknek”.⁹³ Ebben az időben és 1690-ben elsősorban Erdélyt járták szorgalmasan a „kuruc király” hírszerzői, hogy pontos helyzetismerettel rendelkezessen az ott állomásozó császári katonaságról.⁹⁴ Hírszolgálatuk nem bémult meg az Erdélyből való kiszorulása után sem. 1693 tavaszán például azt jegyezte föl: „Jötenek meg *kémjeim* Bokcsárul és Karánsebesből is, és valamely *szökött labancz* is jött Bokcsárul.”⁹⁵ Még ebben az esztendőben a tatár rabságból általa kiszabadított püspöki kántort küldte a debreceni bíróhoz és más városok bíráihoz.⁹⁶ A török vezetők előtt is gyakran hangoztatta, hogy állandóan kell nyelveket szerezni mindenáron, „mert az *nyelv az lelke az tábornak*”.⁹⁷ A hegyaljai felkelés esztendejében olvashatjuk egy Konstantinápolyból küldött kémjelentésben, hogy Thököly Magyarországról állandóan kapja a híreket kuruc híveitől, akik között három főember is van!⁹⁸

A *kémelhárítás szervezete* akkor alakult ki a kurucok között, amikor Thököly vezető szerephez jutott a mozgalmon belül. A hetvenes évek végén ezt a feladatot főként Thököly magánbandériumának katonái látták el, akikből később a fejedelmi udvari katonaság szerveződött meg.⁹⁹ Rajtuk kívül azonban Thököly már hadiconsiliárusként is amolyan tábori rendőrséget szervezett a legmegbízhatóbb végbeli katonákból, akikre a fegyelmezési feladatokon túl az ellenséges hírszerző tevékenység megakadályozása is hárult.¹⁰⁰ A felső-magyarországi kuruc fejedelemség létrejötte után a na-

gyobb végvárok kapitányai voltak egy-egy terület elhárításának is a vezetői. Thököly fejedelemsége kezdetén új instructiókban szabályozta a várkapitányok ilyen irányú tevékenységi körét. A regéczi kapitánynak adott utasításában például külön fölhívta a figyelmet arra, hogy „az ellenség sokféle mesterségével el szokta gyakran követni azt is, hogy sub praetextu vario [különböző ürügyek alatt] vagy egy avagy más parancsolatját s hagyását az principálisoknak bé szokták a vár kapitányának vagy commendánsának vitetni”. Éppen ezért mindig nagyon „meg kell vizsgálni mit vegyen bé, mit nem?” Mindenesetre arra nagyon kell vigyázni, hogy a vár kapuit „semmilyen praetextus alatt ne nyissák fel!”¹⁰¹

Több egykorú forrás arra utal, hogy a várkapitányok általában jól megfeleltek a rájuk háruló feladatoknak. Ehhez minden bizonnyal jelentékenyen hozzájárult az a körülmény is, hogy erre a tisztségre általában csak nagy katonai tapasztalattal rendelkező és a legénység bizalmát élvező személyeket neveztek ki.¹⁰² Ez utóbbit különben garantálta az a végvári szokás is, miszerint a parancsnokok kinevezésébe komoly beleszólása volt a katonagyűlésnek, amelynek a megkérdezését egyébként a Habsburg-vezetés sem mellőzhette.¹⁰³ Még inkább ügyelni kellett erre Thökölynek, aki mögött nem állt erős bázis. És akinek uralma – különösen a török háború megindulása után – fokozottan függött a kuruc katonatömegek magatartásától. A katonák véleményét a várkapitányoknak is figyelembe kellett venni, ám néha szembe is kellett helyezkedniük azzal. Ilyen érdekes eset tűnik elő Kállai Nagy András kállói kapitány

1684. május elején kelt s Thökölynek küldött jelentéséből is. Ebből megtudhatjuk, hogy a harc közben elfogott labancok között van egy Szöllősy nevű rab, aki nemrégén még Hatházy Gergely kapitány kuruca volt – de a szatmáriak fogságába kerülve felesküdt labancnak. Most kuruc fogságba esvén a kállói katonaság közül néhányan szorgalmazták, „hogymint ismét közikbe vissza eskessék [ti. Szöllősyt], de én Nagyságod híre nélkül meg nem engedtem, látván az katonának nem igaz és álhatatlan dolgát”.¹⁰⁴

Az összezavarodott politikai viszonyok között persze sokszor ugyancsak nehéz volt az éberség kellő határának a megtalálása! Erről panaszkodott Büdöskuti Sámuel makoviczai kapitány is Thökölynek: „Mivel penigh Kegyelmes Uram már most magyarok közül is nem tudom *kinek hinnem köllessék*, ha mi segítségre való népet Nagyságod ide küld bizonyos embert *oly jellel* küldeni méltóztassék, az *mely jelt Nagyságodon kívül senki nem tudja*.” Ha kiderül, hogy labancok vannak a kapu előtt „kurucz szín alatt”, akkor „ellövöldöztetem őket”.¹⁰⁵ Jankó János kuruc tiszt 1685 februárjában Tállyáról jelentette, hogy ő – tehetsége szerint – vigyáztat mind Patak, mind Szepsi és Szendrő felé, „ha én mi olyan *ártalmas hírt* hallanék, jöllehet Kegyelmes Uram *elég szemefénye vagyon Nagyságodnak mindenfelé*, én is egyik legkisebb szolgálja, hűségemet meg akartván mutatni, mindennél utolsóbb nem akarnék lenni az *vigyázásban*”.¹⁰⁶

Az ellenséges hírszerzés akadályozásának egyik fő eszköze a *titkosírás*, a „clavis” rendszeres használata volt. A magyar rejtjelzés történetével foglalkozó mun-

kák a kuruc korról szólva csak a Rákóczi-szabadságharc idején használt rejtjelekről beszélnek,¹⁰⁷ jóllehet a korai kuruc mozgalmak három évtizede alatt legalább olyan fejlett volt a rejtjelzés, mint a XVIII. század elején. Előfordult, hogy maguk sem tudták megfejteni a saját rejtjeleiket, amint az a XVII. századi kuruc mozgalmak egyik öreg katonájának, Szepesi Pálnak 1672-ben írt leveléből kitűnik: „Kegyelmed clavissal írt levelei jöttek Uram kezemhez” – írta Teleki Mihálynak –, „de boldogúl elő nem mehettém benne, mivel az mely clavissal Kegyelmed írt, nem küldték meg, így ma is vak vagyok sok terminusokban.”¹⁰⁸ Más alkalommal Thököly küldte el tévedésből a clavisát Telekinek és kérte sürgősen vissza azt.¹⁰⁹ Úgy tűnik, többször is baj volt a rejtjelkulcsokkal, mert 1679 januárjában is azt panaszolta Telekinek: „Ubrizi uram clavissát elvesztvén, látja Isten mit tegyen 88 clavissal nem tudhatom.”¹¹⁰ Radics András egyik jelentésén például rajta is van a megfejtett titkosírás értelme, amely így hangzott: „Ungvárra Géczi uram 60 hajdút én negyvenet akartam beküldeni, de nem mehettek be, még egyszer megpróbáljuk.”¹¹¹

A használt titkosírás egyik fajtájáról Zrínyi Ilona leveléből értesülhetünk, amelyet 1686 júniusában küldött a tőle elszakított férjének: „Édes uram, az munkácsi sáncznak delineatioját [vázlatát] csak propter formam küldvén kegyelmednek, annak *hátára feiresen* írtam azon dolgokat, kiket másként pennára nem merem tenni, melyet *tűzre tartva* meg fogja Kegyelmed olvasni continentiaját érteni.”¹¹² E levélből arra következtethetünk, hogy Thököly a feleségét kioktatta még

a titkosírás rejtelseire is, ám volt olyan dolog, amit még az asszonyra sem mert rábízni. Nyilván abból a régi konspirációs igazságból kiindulva, hogy amit valaki nem tud, azt nem lehet kiszedni belőle semmilyen fűfanggal vagy kényszerítő eszközzel. Egy fölöttébb érdekes esetről Babocsay Izsák tarczali nótárius tájékoztat bennünket, Munkács feladását elbeszélve: A töröktől kapott athnamé levelet Thököly „valamely kedves ládájának oldalába vetette volt be, titkos helyre, nagy mesterséggel, melyet még feleségének is sem akkor, sem azután soha el nem mondott, hanem reménytelenséggel lett szomorú elmenetelekor mindenkinek felettte azon ládájának szorgalmatos gondviselésére kérte a Fejedelemasszonyt”. Munkács feladásakor Zrínyi Ilona Bécsbe vitte magával a ládát, majd amikor Thököly kiváltotta őt Heissler generálisért cserében, a ládát fehérneműkkel rakva az asszony magával vitte a férjének. Akkor a ládának „titkos mesterségű vésedékjéből Tököli Imre az említett Athnamét a vele lévő Fő-Rendek előtt nagy örömmel, Zrínyi Ilonának pedig szörnyű álmélkodásával, kikeresvén, legottan a Fényes Portának annakellőtte való sokszori kívánságára, szokott szolennitással repraesentáltat a Török Császárnak, a Mufti és az egész Dívános-Urak és Fő-Vezérek jelenlétében ; melyet régen elveszettnek, semmivé lettnek gondoltak vala”.¹¹³

A korai kuruc mozgalmak hírszerző és elhárító szervezetének, felhasznált eszközeinek áttekintése után vizsgáljuk meg azt: milyen hatása volt e szolgálatok sikeres vagy sikertelen működése a hadműveletek alakulására?

A mintegy három évtizedet felölelő mozgalom történetét a következő kisebb periódusokra oszthatjuk fel:

- Az 1670-es felkelés és a bujdosók harcai 1678-ig
- Sikeres harcok Thököly Imre vezetése alatt (1679–1685)
- Kísérletek a kuruc mozgalom újraszervezésére (1686–1689)
- Harcok Thököly erdélyi fejedelemségeért (1690–1696)
- A hegyaljai felkelés 1697-ben
- Az újabb felkelés előkészítése (1698–1703)

Ez a hosszú küzdelem mind színhelyét, mind jellegét tekintve sokat változott a múltó évek során. Közös volt mindvégig a Habsburg-ellenes cél, valamint 1679-től Thököly Imre vezető szerepe, ami erősen rányomta bélyegét a mozgalom jellegére s az események alakulására is. Nem utolsósorban azért, mert Thököly fellépése előtt nem volt a mozgalomnak igazi feje, katonai vezéregyénisége.¹¹⁴

E megállapítás nyomán méltán felmerülő kérdés: az 1670-es fegyveres harcot ötvenegy esztendő korában kiobbantó Zrínyi Péter ne lett volna tapasztaltabb katonai vezető az 1679-ben mindössze huszonkét éves Thökölynél?¹¹⁵ Az a Zrínyi Péter, akit a bátyja már jóval korábban mint kiváló törökverő hőst énekelt meg, s kinek a nevéhez annyi katonai siker fűződött? Nincs hely és mód arra, hogy ez alkalommal hosszabban értekezzünk Zrínyi Péter politikusi, hadvezéri és emberi

fogvatékosságairól. Témánknak megfelelően és meg-
állapításunk igazolására, csupán azt kívánjuk röviden
felvillantani, hogy miként szervezte meg a fegyveres
felkelés hirszerzését és elhárítását. Az 1670-es felkelés
előkészítésénél mindenekelőtt azt kell megnéznünk,
hogy Zrínyi Péter mennyiben derítette fel az ellensé-
ges erőviszonyokat, s mennyire számolt azzal, hogy
milyen saját és szövetséges erőt tud majd szembeállíta-
ni azzal? Jóllehet az 1670-es felkelés katonai történeté-
ben még jócskán akadnak fehér foltok, azt azonban
már most meg lehet állapítani, hogy a várható erővi-
szonyok felmérése a legkisebb mértékben sem történt
meg.¹¹⁶ Az egykorú forrásokat olvasgatva olyan kép
alakul ki, mintha Zrínyi a valóságban nem is akarta
volna komolyan és következetesen a Habsburg-ellenes
harcot, hanem inkább csak presszionálni kívánta azzal
a bécsi udvart egy erőteljesebb törökellenes fellépés-
re.¹¹⁷ Ha Zrínyi csupán nagyjában figyelembe vette
volna az udvar hadipotenciálját,¹¹⁸ akkor azonnal rá-
jön, hogy csakis aktív török katonai segéllyel lehet elle-
ne a legkisebb sikerre is számítani. Így viszont a hor-
vátországi felkelés szinte teljes mértékben előkészítet-
lenül robbant ki.

Arról pedig, hogy a felső-magyarországi mozgalom
vezetői milyen tájékozottsággal bírtak Zrínyi harcáról,
elegendő idézni Kende Gábor felkelővezér két levelét
1670 áprilisából. Mindkettőt Teleki Mihály kövári fő-
kapitánynak írta. Az április 17-én kelt írásban ezt ol-
vashatjuk: „Az bánt [ti. Zrínyi Pétert] hirdetik vala,
megszoritották, de *semmi sincs benne, 25 ezer van vele,*
morvai, stíriai carinthiai több provinciák zálogi már

nála vannak.”¹¹⁹ Tíz nappal később is azt írta: I. Rákóczi Ferenc április 25-i tájékoztatása szerint „onnan felül *jó hírei* vannak, melyet Tályán megértek. Ott *török is leszen*, talám a pasa személye szerint.”¹²⁰ Ha tekintetbe vesszük, hogy a horvátországi felkelés ekkor már régen elbukott, s hogy Zrínyi Péter őrizetben volt Bécsben – nos, akkor nem szükséges hosszabban bizonygatnunk, hogy a felső-magyarországi felkelés hírszerzése egy jottányival sem volt különb, mint a horvátországi felkelőké. Ám nem sok jót mondhatunk el a felkelők titoktartásáról sem. A bécsi udvar szinte „naprakész” értesülésekkel rendelkezett terveikről, erejükéről s az, hogy nem fojtották el még csírájában a mozgalmat, nem katonai, hanem politikai okokon múlt. ¹²¹

Több egykorú levél egyöntetűen amellett tanúskodik, hogy az 1672-es támadás szervezői okultak a korábbi kudarcokból. A bujdosóvezérek szeptember 3-án örömmel jelentették Teleki Mihálynak: „Sok rendbeli mind bécsi s mind szakmári leveleket fogtunk el, de még ki nem magyarázhattuk.”¹²²

Két nappal később Spankau felső-magyarországi főkapitány levelét fogták el, amiből megtudták, hogy a császári generális támadásra készül ellenük, „*praeveniálni [megelőzni] akarván előnyomulásukat*”.¹²³ A megszerzett hírek minden bizonnyal nem kismértékben járultak hozzá ahhoz, hogy Enyiczkénél győzelmet arattak a császári seregen.¹²⁴ A siker újabb híveket szerzett a mozgalomnak, ám a vezérek, úgy tűnik, igyekeztek kellő vigyázással lenni. Legalábbis erre utal szeptember 27-i levelük Telekihez: „Ma hozák *elfogva* Barako-

nyi Ferencz, Kubinyi László és Abafy Ferencz uraimkat hozzánk. Ő kegyelmek mondják, hogy *ide szándékoztak* [ti. a táborba]. Tudja Isten. Mi az Kegyelmed kéréséig ő kegyelmeket megtartjuk [ti. fogásban].”¹²⁵ Az éberség azonban nem mindig volt hatékony. Októberben például nem tudták megakadályozni azt, hogy Cobb Farkas császári parancsnok elpártolásra biztató emberei és levelei be ne jussanak a hajdúk közé. Ennek eredményeként az ellenséges „fel lazítás” sikerrel járt: a györkei csatában a hajdúk átálltak a támadókhoz, s így az összecsapás a bujdosók vereségével végződött.¹²⁶ Ez pedig együtt járt az egész támadás kudarcával.

A vereséget követő hat esztendő, amint már említettük, a kuruc mozgalom mélypontja volt. Az egri és a váradi pasák „kaftánja alatt sugorgó” kurucok – számuk négy-ötezer fő között mozgott¹²⁷ – meglehetősen reménytelenül tekinthettek a jövő felé. Fizetetlenek voltak, s emiatt hírek szerzésére sem volt anyagi lehetőségük. Úgy tűnik, a harcfelderítést is elhanyagolták, mert például 1674-ben Hajdúnánás megtámadásánál meglepetésként érte őket az, hogy a labanc oldalra állt Barkóczy István „ezere” a városban állomásozik. A kortársi feljegyzés szerint „mellyben a Kuruczok semmit is nem tudván, a várost ellenségesképen nagy bátran adoriálják, hajdúsággal együtt. Kiket *készen várván*, noha nem kevés kárral, mindazáltal őket igen megverik, és mind a csatázásban, mind az ütközetben sokakat benne levagdálnak. A több Kuruczság mindenfelé széllszaladott.”¹²⁸

Pénz híján azonban többnyire csak bizonytalan hi-

reket szerezhettek a bujdosók. 1676-ban azzal riogatták Telekit, hogy Strassoldo császári parancsnok „biztos” értesülések szerint Erdély megtámadására készül. A jobban értesült kővári főkapitány ennek helytállóságát kétségbe vonta, arra hivatkozva: „az francia ellen-sége lévén, alig hiszem az törökben oly vastagon belekapjon”.¹²⁹ Az elkövetkező évben is sok kósza hírt hoztak Erdélybe. „Cobbnak ki lejövetelit, ki halálát, s ki a Brandenburguss mellé való menetelit hirdeti” – írta Teleki a fejedelemnek.¹³⁰ Pedig ekkor már egyre több jó hírszerzőt tartottak a kurucok.¹³¹ Egyikükről Sutoris János császári hírszerző tiszt számol be 1677-es följegyzésében. Elmondja, hogy március 9-én a császári zsoldban lévő hajdúk a magyar „elégületlenek” egy kémjét fogták el a pusztán, aki amikor látta, hogy nem szabadulhat, „a nyakát kardjával elmetszette, nehogy kínzások által talán vallomást tehessen és titkát elárulja”. A följegyzés írója – amint mondtuk, maga is kém – ezt az érdekes megjegyzést fűzte az esethez: „Ha ezt más és nem éppen egy *kém* cselekedte volna, úgy őt hősnek kellene neveznünk, de így csak csodálkozunk felette.”¹³²

1678 őszétől nagy fordulat következett be a kuruc mozgalomban. Az ez évi támadás feje ugyan névlegesen még Teleki Mihály volt, de a bányavárosokban diadalmasan előretörő hadoszlopot már „Gróff Uram”, vagyis Thököly Imre vezette. Még ugyan csak haditanácsosként, de már érett annak esélye, hogy a felkelés fővezérévé váljon. A mozgalom élére kerülése változást hozott a kuruc hírszerzés és elhárítás hatékonyságában is. A korszak egyik kiváló kutatója, Ta-

káts Sándor mutatott rá talán elsőként, hogy Thököly sikereiben milyen nagy szerepe volt kémeinek és egyéb hírhozóinak. Ezek száma ebben az időben annyira megnőtt, hogy „a labancok majd minden magyarban Thököly kémét látták, s akire valamit rábizonyítottak, ugyancsak kínos halállal ölték meg”.¹³³ A hírszerzés és kémkedés történetéről készített nagy összefoglaló munkában is azt olvashatjuk, hogy török följegyzések szerint Thököly rendkívül ügyes volt „az ellenségről és szándékairól való hírek megszerzésében”. Ugyanebben az időben viszont Leslie császári tábornok arról panaszkodott, hogy Magyarországon lehetetlen a hadviselés, mert nem kaphatnak megbízható híreket, s a kurucok szándékáról csak akkor szereznek tudomást, amikor azok már végre is hajtották tervüket!¹³⁴ Az egykorú adatok és az események menete csak megerősíti az ilyen és ehhez hasonló vélemények megalapozottságát. Az egyik Habsburg-párton lévő kortárs 1678. szeptember végén kelt levelében azt írta a pozsonyi kamarának, hogy Thököly katonái, „mivel igen tacite [észrevétlenül] jöttek be vármegyénkbe [ti. Trencsén megyébe], inkább mind itt lepték a föld népét házuknál, magam is csak akkor tudtam meg, amikor házam iránt való Dubnica nevű szomszéd faluban nyargaltak”.¹³⁵ Egy másik kortársi levélben azt olvashatjuk, hogy Thököly támadása a bányavárosok lakosait a vilámcsapás váratlanságával érte! Azt hitték, hogy a magyarok Morvaországba törtek, s így itt mindenki biztonságban érezte magát.¹³⁶ A következő esztendőben a kurucok a „kurírok” és a levelek elfogásával a kassai német egységeket teljesen elzárták a külvilágtól: „sok

ideje posta nem jöhetett Kassára – írta Thököly 1679 augusztusában –, mert mindenkor elfogták”.¹³⁷ Szeptemberben az elfogott levelekből pontosan értesültek a német csapatok minden mozgásáról. A novemberi szikszói győzelem nagyrészt annak volt köszönhető, hogy rendkívül ügyes félrevezető hírekkel lépre csalták a császári katonákat.¹³⁸

Thököly katonái egyre mesteribben alkalmazták a meglepő rajtaütéseket, amelyeknek elengedhetetlen előfeltétele volt az ellenség erejének és szándékának pontos ismerete és a saját szándékok titokban tartása. Az ilyen akciókat általában éjszaka hajtották végre. Thököly 1680. június elején írt leveléből tudjuk, hogy a Tiszán túl lévő kurucok Zsolcánál végeztek sikeres rajtaütést, más csapatok pedig Hajdúböszörmény alatt, ám ugyanakkor „a tót vármegyéken” is volt „nevezetes próbájuk” a „vitélző rend” tagjainak.¹³⁹ Október 9-én Petneházy lovasai a szikszói német tábor strázsáját „vágták le”, míg más csapatok Ungvár alatt ütöttek rajta a császáriakon, ahol is egy század német katonát hánytak kardélre, illetve hurcoltak el „nyelv”-nek.¹⁴⁰ Nem sokkal később a Szádvárra irányított császári egységet támadták meg, amikor is 125 ellenséget levágtak.¹⁴¹ A sikeres rajtaütéseknek előfeltétele volt persze a csapatok gyorsasága is. Egy kortárs német újságíró így lelkendezett erről a barátjának: „Nem hinnéd mily gyorsak ezen kuruczok! A lovaikra maguk megé ültetett tolpacsokkal [ti. talpasokkal, gyalogos kurucokkal] három nap alatt negyven mérföldnél többet kalandozván be, az ország minden zugát kikutatták, s végül a Szepességben állapodtak meg.”¹⁴²

A kuruc hírszerzésnek egyik fő célpontja volt Felső-Magyarország fővárosának, Kassának állandó kémlelése. Thököly hírszerzői pontosan jelentették, hogy Caprara generális Késmárkról, Bártfáról, Kisszebenből, Lőcséről és Eperjesről ide gyűjtötte be a nemességet. Ám jelentették például azt is, hogy 1680. december 21-én „Kassáru 12 szekeret kivitte, kapát, ásót, taligát, derék álgjuk alá való kerekeket, kanoczt, puskaport, golyóbist”, s a „czekkházban” [ti. szertárban] még tizenöt szekér van üresen, de azzal is „munitiót” szállítanak majd.¹⁴³ E „szoros figyelés” gyümölcse csak 1682 nyarán érett be, így kerülhetett sor a kassai citadella jóformán veszteség nélküli elfoglalására.¹⁴⁴

Ugyanilyen alapos volt a „német táborok” kémlelése 1681-ben. A hadműveletek ebben az esztendőben is csak a nyár végén indultak meg, de a csapatmozgások felderítése már jóval korábban megkezdődött. Thököly augusztus 13-án arról tudósította vezértársát, Wesselényi Pált, hogy „igen conturbálta [megzavarta] az németeket, tegnapelőtt Rima-Szombathoz szállott újabban is Beszterczebányátul nagy postasággal jöttek által az hegyeken Droin felé, ma negyed napja, hogy Zolyomtól az német tábor megindult hihető előnket akarták venni, de *résen volt nekem is az fülem*”.¹⁴⁵ A kémek azt is jelentették Thökölynek, hogy a császári seregben 6000 lovas és 1500 gyalogos katona van. Azt is tudta, hogy az ellenség Pálffy, Dippenthal, Rabatta és gróf Kéry hadaival 4000 fővel növelte létszámát. Ugyanakkor elfogták a császár titkos levelét is, amelyben a soproni készülletekről voltak adatok.¹⁴⁶

A császári hadvezérek többször megpróbálták saját

módszerükkel harcolni a kurucok ellen. A jó hírszerzés azonban megghiúsította ezeket az igyekezeteket. „Strassoldo olasz praktikájával már másodszor akart reá venni – írta Thököly október végén Apafi fejedelemnek –, s valóban meg is vetették vala az *lest*, de én is *eszemen járván*, s magamra vigyázzván, Isten kegyelmességéből elrándulék előlük.”¹⁴⁷ Ugyanakkor rendkívül hatékonyan működött *Thököly belső elhárítása is*. November 5-i leveléből arról értesülhetünk, hogy elzáratta Vay Ádámot – a későbbi híres kuruc generálist –, Kisvárdát labanc kézre akarta adni. Ezenkívül megárestáltatott más kuruc tiszteket is, mert „olyan hír futamodván felőlök, hogy az német generálishoz küldtek volna; míg már jobban nem világosodik nem bocsatom el őket”.¹⁴⁸

Amint már említettük, 1682-ben került sor a kuruc harcok egyik legszebb és legbravúrosabb fegyvertényére, a kassai citadella elfoglalására. Ezt az erődöt 1672-ben építették Kassa város birtoklásának s ezzel a Felső-Magyarország fölötti császári uralomnak a biztosítására. Thököly hírszerzői ugyan már 1680 óta állandó figyelés alatt tartották mind a várost, mind a citadellát, azonban az erőd gyengéiről egy régi iskolatársától, Szirmay Andrástól¹⁴⁹ kapott Thököly hasznos információkat. Ez a nyugaton tanult mérnök jól ismerte a citadellát, és kifejtette, hogy a nyugati rész kevésbé van megerősítve, s erről az oldalról támadva egy meglepő rohammal el lehet foglalni azt. Ezenkívül Thököly értékes tájékoztatásokat kapott fogoly császári tisztektől is. Különösen egy Krug nevű hadnagy adott roppant hasznos felvilágosításokat.¹⁵⁰ Mindamellett

elengedhetetlen feltétele volt a sikernek az is, hogy az akciót irányító Semsey Pál ónodi kapitány a legnagyobb titokban tudta a támadó hadoszlopot a falak alá vinni.¹⁵¹

A magyar hírszerzés azonban nemcsak Thököly zászlója alatt működött eredményesen, hanem az ellenfél oldalán is! Ennek egyik kiemelkedő szereplője volt Kiss Balázs lovaskapitány, aki a szatmári őrségben teljesített szolgálatot. Amikor a kurucok ezt a várat ostromolták, vásáros parasztnak öltözve lebocsátkozott a falakról, hogy Eszterházy Pál nádort értesítse a védők szorongatott helyzetéről és segítséget kérjen. Sikertült is odajutnia, ám visszafelé jövet a kurucok elfogták. Nem sokat teketóriáztak, készítették az akasztófát, s a királyi hadak valóban az utolsó pillanatban tudták megmenteni a bátor magyar katonát. Kiss Balázs azonban nem rettent meg a történeteken, s amikor a kurucok másodszor is ostrom alá vették Szatmárt, megint kibocsátkozott a várból és a kuruc vonalakon át Bécsbe ment segítségért. Lengyelországon keresztül jutott vissza a várba, a Lipóttól kapott pátenslével együtt.¹⁵²

Thököly hírszerző szolgálata kielégítően működött 1684-ben is. A pontos értesültség azonban önmagában még nem jelentette a jelzett veszély elháríthatóságát. Így derül ki többek között Tunyogi Sámuel kapitány március végén kelt jelentéséből is: „Kegyelmes Uram, az Németnek reánk való készületeket *kímjeim igazán meghozták*, ahhoz képest mind rendesen folytak az dolgok, de hogy reájuk nem gyülekeztünk, arrul nem tehetek: portát hajdúval nem járathatok”.¹⁵³ Igyekeztek

arra is, hogy a kapott híreket ellenőrizték, mert a császári hadvezérek is gyakran éltek a dezinformációs adatok terjesztésével. Tarczali Ádám kuruc tiszt jelentette májusban Thökölynek: az iglói mezőre kiszállott németek azt *hirdetik*, hogy Eger felé mennek, de „elhiszem Kegyelmes Uram, hogy ahová hirdetik, *nem oda van szándékjok!*” Éppen ezért kémeket küldött a német táborra az igazi tervük kipuhatolására.¹⁵⁴

Több levélből az tűnik ki, hogy az eperjesi hírszerzők működtek volna a legeredményesebben. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult az a történelmi körülmény is, hogy az eperjesi polgárok kezdettől fogva a kuruc mozgalom hívei voltak, akiknek a küzdelem apály-korszaka idején is „jó híre-neve volt az igaz kuruczok között”.¹⁵⁵ Kötelességüknek érezték azt is, hogy a birtokukba jutott híreket a kurucok rendelkezésére bocsássák, még az 1684-es súlyosbodó viszonyok között is. Szinte naponta küldték a jelentéseket Thökölynek, amelyekből kiderült például az, hogy májusban a Szepességben nincsen több császári katona négyezer főnél, majd arról „hogy az lőcsei és késmárki praesidiumokon kívül semmi ellenség mezőben Szepességben nem volna”.¹⁵⁶ Ám jöttek a jelentések más városokból is. A debreceniek jelentették május végén, hogy azokat a leveleket, amelyeket Thököly a váradi és a temesvári pasáknak küldött, a szatmári labancok elfogták.¹⁵⁷

Vajon hogyan ítélték meg a résztvevők a mozgalom esélyeit 1685 elején Magyarországon, és mennyiben befolyásolta ez a kuruc hírszerzés és elhárítás lehetőségeit? A közelmúltban megjelent Rákóczi-életrajzban

azt olvashatjuk: „Ki hinne már 1685 tavaszán Magyarországon a török győzelemben?”¹⁵⁸ Erre a kérdésre érdekes adatok találhatók az 1685-ös levelekben. A felső-magyarországi várkapitányok többsége, úgy tűnik, csupán átmenetinek tartotta a török hatalmi megingását, és bízott abban, hogy rövidesen visszacsap a Habsburg-hatalomra. Másfelől a jelentések arról tanúskodnak, hogy a hírszerzés és a kémelhárítás Thököly elfogásáig zavartalanul működött, akárcsak a korábbi esztendőben.¹⁵⁹ Áprilisban a jelentések beszámolnak a Losonc környéki katonaság helyzetéről, a szepességi császári csapatmozgásról, a Szerednye körüli katonaságról.¹⁶⁰ Géczy Zsigmond Sárospatakról jelentette: „Most küldtem bizonyos emberemet Osgyán felé, az kivel Czobor hadát fogom *megkímlelteni*, hogy és mi karban vadnak?”¹⁶¹ Fajgel Péter Kassáról tudósította Thökölyt: kémei jelentették, százötven újabb német gyalogos érkezett. A horvátok tájékoztatása szerint Ungvár ostromához indulnak. Új hírek szerint Schulz generális a varannói rétekre szállítja az egész táborát, „úgy hallotta azon *kímem*, ott fog füvellni, migh az vizek megszállnak”.¹⁶²

Amikor Schulz tábornok Ungvárt megszállotta, Ottlyk György kuruc ezeres kapitány följegyzésének tanúsága szerint „mink is Tököli fejedelemmel Várad felé takarodtunk; onnan *stratagemmate bellico* mintha törökséggel együtt Tiszán által költezkednünk kellene, *alkalmas híreket elfolyatván*: arra való nézve a német-ség Ungvár alól elszállott és onnan Sztropkó felé eltakarodott”.¹⁶³ Ez vitathatatlanul sikeres *dezinformáció* volt, ami szintén arra utal, hogy ebben az időben még

korántsem vett erőt a csüggedés a kurucokon! Kállai Nagy András várkapitány, amikor Kállót körülfogták a labancok, így írt Thökölynek: „itt csak úgy vagyunk, mint az ágon ülő madarak, az városba, az mezőre való kimenetelünk nem bátorságos”, mivel kevés az őrség a vár védelmére.¹⁶⁴ Szepesi Pál Ónodból jelentette, hogy a kémjei híven beszámoltak a szendrői németek dolgairól.¹⁶⁵ A munkácsiak szorgalmasan küldték a hírszerzőket Lengyelországba, akik onnan nyáron is hozták a hadi híreket.¹⁶⁶ Júniusban Ottlyk és Petneházy „portája” komoly győzelmet is aratott az Eperjes alatt lévő németeken.¹⁶⁷

A kuruc küzdelem sorsa természetesen a főhadszíntéren dőlt el. Ott pedig egyre rosszabbul állt a török ügye, ami arra az esztelen, kétségbeesett lépésre készítette a török vezetőket, hogy Thököly elfogatása és kiszolgáltatása révén próbáljanak kedvező békét szerezni a Habsburg-hatalomtól. Úgy tűnik, Thököly török hírszerzése ez alkalommal teljesen csődöt mondott, mert a „kuruc király” gyanútlanul sétált be a váradi pasa által vetett hálóba!¹⁶⁸ Ez egyes források szerint csaknem az életébe került, de francia interveniálásra a szultán mégis szabadon bocsátása és korábbi tisztének visszaállítása mellett döntött.¹⁶⁹ Kiszabadulása után próbálta újrászervezni a hírszerző és kémelhárító szolgálatot is. 1686 júniusában már büszkén újságolta Kende Gábornak, hogy „két, három helyről is bízott jóakaróimtul is érkeztenek meg kémjeim és embereim”. Híreket kapott Eger alól Caraffa és Merci generálisok táborából, továbbá arról, hogy Erdélyből kihívták az ott állomásozó császári erőket.¹⁷⁰ Összekötői termé-

szetesen szorgalmasan jártak Munkácsra is. Dobay Zsigmond munkácsi naplójában olvashatjuk például azt, hogy október 17-én „Debreczeni ember jött kegyelmes urunktól”.¹⁷¹ Thököly nem hanyagolta el az elhárítás ügyét sem! Egy 1689-es naplóbejegyzésében olvashatjuk, jelentkezett nála egy német postás, felajánlva neki Heissler generális levelét, „kihez suspiciót vévén, megárestáltattam”.¹⁷²

Az Erdély megszerzéséért, majd visszaszerzéséért folytatott harcok időszakából viszonylag kevés forrást ismerünk. A családi levéltárak szisztematikus kutatása szolgál még újdonságokkal ezen a területen is, ám túlzottan sok anyagra minden bizonnyal nem számíthatunk. Legfeljebb a török levéltárakból, amennyiben megőrizték a Thökölytől és a kuruc mozgalomról kapott egykorú tájékoztatásokat. Emellett kerülhetnek elő érdekes források a bécsi levéltárból is, hiszen a Habsburg-udvar számára mindvégig rendkívül fontos volt a kuruc emigránsok cselekedeteinek szemmel tartása. Annyit azonban most is elmondhatunk, hogy az 1690-es erdélyi hadivállalkozás előkészítése mind a hírszerzés, mind a kémelhárítás terén a legmagasabb szinten történt. Jóllehet a császári hadvezérek szüntelenül küldték a kémjeiket a kurucok táborába, mégsem tudták kideríteni, hogy mikor és hol fog támadni Thököly. A zernyesti csatában labanc oldalon küzdő Cserrei Mihály adata szerint pedig „a havas-alyföldi vajda alattomban correspondentiát tart vala generál Hajszerrel, és minden intentióját Tökölynek megírta s hadainak számát” is.¹⁷³ Miután Heissler tábornok képzett katona, jó hadvezér volt, csakis arra gondolha-

tunk, hogy Thököly – számítva a havasalföldi vajda kétkulacsosságával – tudatosan dezinformatív hírekkel és adatokkal látta el őt, amit azután az így közölt Heisslerrel. Annyi bizonyos, hogy amikor Thököly a katonáival meglepte és levágta a töröcsvári szorost őrző németeket és székelyeket, Heissler a tisztjeivel a legnagyobb nyugalomban kártyázott a bozzai szorosnál.¹⁷⁴

Másodszor akkor csapta be Thököly a császári hadvezért, amikor nem a szoroson keresztül hozta be a seregét – ahol már várták őt: „tanult hadviselő ember lévén, nem vala bolond hogy olyan szoros helyekre jöj-jön; azért *practicával élvén* és a havasokon való ösvényeket *titkon megjáraván*, a havas-alyföldi vajdát hadaival és a törökben is ott hagyván [ti. a töröcsvári szorosnál] s megparancsolván, hogy míg ő visszajő (*nem aperiálván* [leplezvéen le] *senkinek* mit akar, csak a török szerdárnak) addig szüntelen ellenkezzenek a németekkel: oly kietlen helyeken, meredek hegyeken szállítja be harmad napig táborát, a hol soha lovas ember, s talám gyalog is nem járt és csak egy lovas ember mehetett el, s térdén mászván s a lovak farkára fákot kötvén, úgy ereszkedtenek be szép csendesen a tágas völgyekre”.¹⁷⁵ A rajtaütés tökéletesen sikerült, s újabb hadicselek alkalmazása meghozta a teljes diadalt is a zernyesti csatában. Ennek nyomán Thököly Erdély fejedelme lett, de amint az köztudott, az ellene küldött császári főerőknek nem tudott ellenállni, s végül is elhagyta az országot. Igaz, ezen idő alatt Bádeni Lajos állandóan bizonytalanságban volt tervei és hadmozdulatai felől, és haragosan panaszkodott: soha nem tudja Thököly szándékát kipuhatolni!¹⁷⁶

A török ugyan visszafoglalta Belgrádot és nem várt sikerei nagy riadalmakat okoztak Bécsben, ám a támadás mégis hamarosan kifulladás, s ez megpecsételte Thököly számára is az erdélyi fejedelemsége sorsát.¹⁷⁷ Úgy tűnik, hogy ezekben az években egyre bizonytalanabb, megbízhatatlan híreket hoztak az emberei. Egyik erdélyi híve, Almádi István írja naplójában az 1692-es eseményekről szólva: „Volt ugyan valami laboncz hír, de *nem bizonyos*.”¹⁷⁸ Egy későbbi időben Thököly írta naplójában kémjének jelentéséről: „Nem recognoscálhatta jól, mennyire való a nagyobb corpora az ellenségnek, mert erdős helyeken száll, sok szekér, cseléd s asszony is lévén vele, de amint *másoktól* értette, nem leszen kevesebb erővel az idén is, mint tavaly.”¹⁷⁹

Azt tudjuk, hogy Thököly emberei – főként a debreceni kereskedők – ezekben az esztendőekben is szüntelenül járták Felső-Magyarországot.¹⁸⁰ Thökölynek nemcsak komoly szerepe volt a hegyaljai felkelés ki-robantásában, de pontosan tájékozódva volt annak eseményeiről is.¹⁸¹ Ám hírszerzői keresztül-kasul járták Magyarország és Erdély területét a karlóczai békekötés után is, s a „kuruc király” mindig pontos értesülésekkel rendelkezett a magyarországi elégületlenségről. Amikor pedig lankadni látszott lelkesedése, bujdosó katonái nyílt csata vállalásával igyekeztek tanúbizonyságot tenni a thökölyánusok töretlen harci kedvéről.¹⁸² A Rákóczi vezette küzdelem kirobbanása után Thököly dezinformatív hírek „kiszivárogtatásával” helyhez kötötte az erdélyi császári haderőt, amelyik pedig a legütőképesebb katonaság volt a töröktől visz-

szafoglalt magyar területeken.¹⁸³ Ezzel a „kuruc király” nem csekély mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a kibontakozó mozgalmat nem támadták hátba Erdélyből a császáriak, ami – az adott körülmények között – könnyen a küzdelem csírában való elfojtását eredményezhette volna.

Thököly Imre személyét, politikáját – sőt hadvezéri működését is – sokan bírálták már a kortársak közül, és a kritika nem szűnt meg századok múltán sem. Azt azonban még senki nem vonta kétségbe, hogy a „kuruc király” a XVII. századi magyar hadtörténelem kiváló „kémfőnöke” és „elhárítófőnöke” volt. Az elért eredményekben a személyében rejlő „bölcs bizalmatlanság” mellett minden bizonnyal jelentős szerepe volt annak a körülménynek is, hogy a kuruc mozgalmat körülölelő bizonytalanság meg is követelte a fokozott körültekintést. A gazdasági, társadalmi, politikai elmáradottságból adódó hátrányos helyzetben természetesen nem változtathatott a legmagasabb szintű hírszerző és elhárító tevékenység sem. Ám abban, hogy a kuruc hadsereg számos fogyatékosága ellenére is szép sikereket ért el, kiemelkedően fontos szerepe volt e két tevékenység magas fokú szervezettségének és mesteri irányításának.

„NOSZA RAJTA JÓ KATONÁK IGYUNK EGÉSZSÉGGEL...”

Kuruc katonaélet az egykorú költészet tükrében

*„Csinom Palkó, csinom Jankó
Csontos kalabérom,
Szép selymes lödöngöm,
Dali pár pistolyom.”*

*„Nosza rajta jó katonák
Igyunk egészséggel!
Menjen tánczba ki-ki köztünk
Az ő jegyesével.”*

(Csinom Palkó...)

A XVII. SZÁZADI KURUC KATONADALOK NYOMÁBAN

Esze Tamás, a kuruc kor fáradhatatlan kutatója a közel három évtizede megjelent XVII. századi magyar költészeti antológiához írt bevezetőjében sajnálkozva állapította meg, hogy Thököly Imre személye, sorsa és hadakozása „a költészetet kevésbé inspirálta, mint elődeiét”. Annak ellenére történt ez így, hogy bizalom és lelkesedés vette körül Thököly személyét a jórészt paraszt-kisnemes eredetű vagy végbeliekből álló hadseregében. „Csak *egyetlen* olyan versünk van, mely a Thököly-harcok szívébe vezet bennünket, s ez a *Thököly haditanácsa* című vers. Ma még tisztázatlan kérdés, hogy milyen személyi és közösségi szálakkal fű-

zódnek e kuruc mozgalmakhoz a századvég bujdosó-versei, mint amilyen a *Buga Jakab éneke*, az *Egy bujdosó szegénylegény* vagy a *Szegénylegény dolga* kezdetű vers”¹ – olvashatjuk a bevezetőben.

Vajon változott-e ez az értékelés a mintegy negyedszázaddal későbben kiadott s a négy évtizedes kuruc küzdelmek költészetét összefoglalni hivatott nagy szintézisben? Annyi bizonyos, hogy sokkal több Thököly személyével foglalkozó, arról valamilyen formában szóló vers van ebben a gyűjteményben, mint a korábbiakban.² A XVII. századi kuruc küzdelmek három évtizedes időszakáról több mint száz költemény szól az antológiában, ám inkább a politikai problémák kapnak hangot azokban, s a kuruc katonaelet mindennapjaival, a harcokat vívó katonákkal alig néhány vers foglalkozik. Jóllehet több költemény is szól a harcok egyes vezetőiről, nem egyben említés történik a harcokat vívó kuruc katonákról is, de „a Thököly-harcok szívébe” csak a *Thököly haditanácsa* című vers vezet el bennünket, s a századvégi, bujdosó vagy emigrációs kuruc hadinép sorsáról csak néhány szegénylegény-ének tájékoztat. Kisebbségi adalékok a katonaeletre persze találhatók más költeményekben is. Így például a *Magyarországnak veszedelméről Philusszal való keserves beszélgetése annak az kinek* című versben Philus így gúnyolja az 1670-es felkelés nemesi harcosait:

„Ha tekéntem pedig, fegyverhez szokatlan,
Lovát jól nyargalni többire tudatlan,
Táborozni nem tud, de kiált orcátlan
Vármegyék gyűlésén, hogy már nem tudatlan.”³

Egy villanásnyi bepillantást enged a hetvenes évek bujdosó katonáinak mindennapjaiba *A labanc magyarokhoz* című vers ezen két sora is, miszerint:

*„Szegény kuruc, karddal az mikor nyér hol mit,
Barátival külti, neveli jó hérét.”⁴*

A hadakozáshoz elengedhetetlenül szükséges harci tapasztalatok és a személyes bátorság hiányát gúnyolja a *Pasquillus Telekianus*:

*„Bellicosum nemo te virum apellet . . .”
„Leporinum esse tuum cor credatur,
Martiales actus a te non manentur.”⁵*

A jó parancsnok eszményét villantja fel például a Szuhay Gáspárt búcsúztató vers:

*„Iffiúságátúl fogva vitézségét
Tanulta; végezte kegyesen életét,
Kereste mindennek kedves előmentét,
Alatta valóknak boldog szerencsáját.”⁶*

A kuruc hadak támadási előkészületeit mutatja *A megnyomorítottakra ne mérj még több csapást* című költemény labanc szerzője:

*„Készül az katona, fegyvert köszörültet,
Lobognak az zászlók, hadakat is gyűjtet,
Káplánt, perdikátort [sic!] egyéránt fölültet,
Számos népeivel Tiszán által léptet.”*

*„Nagy haddal készülnek, zászlókat emelnek,
Generálist, vajdát, kapitánt is tesznek...”*⁷

Ezek a töredékek természetesen nem nyújthatnak olyan teljes képet a katonaelet mindennapjairól, mint például Balassi Bálint, Rimay János, Sárközy Máté vagy mások korábbi katonaversei! Ezért különösen nehéz rekonstruálni, hogy miként élt, hogyan gondolkozott és érzett a kuruc katona. Keveset tudhatunk meg arról is, hogy mivel töltötte napjait és heteit a harci szünetekben. Vagy arról, hogyan élt a táborokban és a téli szállásokon. Pedig a XVII. századi kuruc mozgalmak három évtizede alatt ugyancsak sok időt töltött a katona ez utóbbi helyeken is, ahol hosszú ideig közvetlen kapcsolatba került a termelő lakossággal.

A régebbi történeti munkákban és a szépirodalmi művekben a kuruc katonák a csaták és ütközetek közötti időszakokban többnyire inkább csak „búsongtak”: a haza gondján tépelődtek vagy saját sanyarú sorsukon keseregtek. Életük alakulása valóban adott bőven okot ilyesmikre, ám az öröm, a derű is természetes tartozéka az emberi életnek még a legreménytelenebb időszakokban is. Hát még akkor, amikor felfelcsillant a végső győzelem reménye, amely magában hordta a kóbor hadinép sorsának jobbra fordulását is. Ki tudná megmondani, hogy pontosan hány erről szóló katonadal születhetett a „kuruc-világ” közel fél évszázadnyi ideje alatt? Minden valószínűség szerint jóval több, mint amennyi énekeskönyvekben, kalendáriumokban fönmaradt az utókor számára.

A legszebbek és legismertebbek között tartjuk szá-

mon a *Csinom Palkó* és a *Nosza hajdú* kezdetű katonadalokat. E két vers 1872-es első kiadása óta mind az irodalomtudomány, mind a történettudomány azt vallja, hogy azok a Rákóczi-szabadságharc idején keletkeztek. Az időpontot illetően azonban már némi eltérés mutatkozik a verseket elsőnek publikáló Thaly Kálmán⁸ és a későbbi korok irodalomtörténészei véleménye között. Az 1872-es kiadás 1705 őszére teszi mindkét dal keletkezési idejét,⁹ a legújabb kritikai kiadások azonban a *Csinom Palkó*-t az 1704-es esztendő termékei közé sorolják,¹⁰ míg a *Nosza hajdú* kezdetű versről azt olvashatjuk: „az ének a szabadságharc első éveiben, legkésőbb 1704-ben keletkezett, mivel ekkor már feljegyezték a Szentsei-daloskönyvbe”.¹¹ Abban mind a korábbi, mind a későbbi kiadások megegyeznek, hogy a versek születési idejét pusztán *következtetések* és nem pedig konkrét tartalmi jegyek alapján állapítják meg. Az 1705-ös esztendőnél korábbi keletkezést állítók abból indultak ki, hogy amelyik verset 1704-ben már ismerték, az nem keletkezhetett egy esztendővel később. Ez vitathatatlan igazság, viszont az is igaz, hogy az 1704-es ismertség korántsem bizonyítja azt, hogy ezek a versek ebben az esztendőben és nem jóval korábban keletkeztek. A legújabb kiadások nem is zárják ki ezt a lehetőséget sem, ám megtorpannak az 1703-as évhatárnál, miután a Rákóczi-szabadságharc köztudottan ebben az esztendőben robbant ki, s a verseket e küzdelem költészeti termékének tekintik.

Arra vonatkozóan, hogy miért minősítette a legújabb kutatás is Rákóczi-szabadságharc korabeli keletkezésűnek ezt a két verset – nincsenek konkrét adata-

ink. Thaly ugyanis azért sorolta ebbe a kategóriába azokat, mert tartalmi jegyek alapján 1705-ös vagy későbbi keletkezésűeknek vélte mind a *Csinom Palkó*-t, mind a *Nosza hajdú*-t. Ám ha e tartalmi következtetések helyessége megcáfolható, semmi sem szól amellett, hogy a versek a Rákóczi-szabadságharc alatt s nem pedig korábban íródtak. Úgy tűnik, hogy a legújabb irodalomtörténeti elemzések is figyelmen kívül hagyták azt a körülményt, hogy a Rákóczi-szabadságharc előtt több mint három évtizeden keresztül folytak kuruc fegyveres harcok Magyarországon és Erdélyben, amelyek alatt ugyanúgy keletkezhetek kuruc katonadalok, mint a XVIII. század első évtizedében zajló küzdelem idején!

De ha konkrét jelek utalnak a XVIII. század elejénél korábbi keletkezésre, vajon miért nem figyelt fel azokra már Thaly? – aki pedig foglalkozott a korábbi harcok történetével is. Nos, némely momentumok arra utalnak, hogy bizonyos tartalmi jegyek már Thalynál is zavarólag hatottak a versek Rákóczi-kori eredetét illetően,¹² amelyeket ő ezek figyelmen kívül hagyásával, illetve erőszakolt magyarázatokkal próbált áthidalni. Miért tette ezt? Ma már ugyancsak bajos lenne megmondani. Talán nem volt ideje a versek eredetének további nyomozására? Vagy annyira megtetszettek neki ezek a költemények, hogy nem volt „szíve” átengedni azokat a XVII. századi kurucoknak? Mindez csak találgatás, s az is marad, hacsak valami véletlenül előke-rülő dokumentum nem ad egyértelmű magyarázatot Thaly érthetetlen elnézésére. Ám talán még ennél is érthetlenebb, hogy miért nem figyeltek fel a Rákó-

czi-kori eredetet erősen megkérdőjelező momentumokra azok sem, akik általában ugyancsak kritikusan vizsgálták felül Thaly megállapításait? Úgy tűnik, hogy valami olyasmi történt itt, mint a „kuruc” szavunk Dózsa György kereszteseire utaló eredeztetésével. Valaki egyszer régen leírta ezt a feltevést, s ezt követően századokon keresztül mindenki elfogadta, nem törődve a nyelvészek protestálásával, vagy azzal, hogy Cserei Mihályon kívül egyetlen kortárs sem tudott ilyen kapcsolatról.¹³

A *Csinom Palkó* kezdetű katonaeének magyarázatával foglalkozók figyelme jórészt annak kutatására és magyarázatára összpontosult, hogy vajon miként egyeztethető össze a Rákóczi-szabadságharc elején fegyvert fogó jobbágyok mentalitásával a versnek a parasztok szakállhúzogatóására, felpofozására biztató szakasza?¹⁴ A legutóbbi időkben vita folyt arról a műfaji kérdésről, hogy pusztán katonatánc-dal volt-e a *Csinom Palkó*, vagy pedig toborzóének is?¹⁵ Az a tényező azonban teljesen elkerülte a figyelmet, hogy a versben szereplő *császári katonákra* ugyancsak nehezen illenek azok az ismertetőjegyek, amelyek a XVIII. század eleji labanc hadinépet jellemezték. A *Nosza hajdú* kezdetű katonadal elemzésénél elhangzott ugyan olyan megállapítás, hogy „a vers néhány utalásának értelme számunkra homályban marad”¹⁶ – ám a jelzés nem sarkallta a kutatókat arra, hogy e homályt eloszlatandó korábbi években keressék a Rákóczi-szabadságharc eseményeihez nem illeszthető versszakok értelmét, jelentését. Az igazság az, hogy mindkét vers keletkezésének a kulcsa a XVII. századi kuruc küzdelmek hadtörténetében ta-

lálható. Így az a körülmény, hogy e három évtized harcainak és hadseregeinek a története még ma is nagyrészt feltáratlan,¹⁷ megnehezítette az irodalomtörténészek és a társadalomtörténészek számára a rejtély nyitjának megfejtését.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy milyen momentumok is kérdőjelezik meg a *Csinom Palkó* XVIII. századi eredetét és valószínűsítik a jóval korábbi keletkezést, előbb röviden szólunk arról, hogy Thaly milyen tartalmi jegyek alapján gondolta a verset 1705-ben vagy ezt követően keletkezettnek. Ő maga az 1872-es kiadás magyarázó jegyzetében azt írta, hogy a vers 3., 4., 16., és 17. szakaszai szerint az: „1705. ősszel keletkezett, midőn Bottyán és Károlyi kuruczai a szorongatott Rabutin segélyére Erdélybe igyekvő Herbeville hadai elé, a Tisza–Duna közre sietének.”¹⁸ A 16. és a 17. strófákból azonban ugyancsak nehezen lehet következtetni az 1705-ös keletkezésre! Hiszen mit is olvashatunk azokban?

*„De gyülölöm : mert nyomoru –
Mégis kevélségre,
Ládd, majd feldől – mégis indul
Magyarok vesztire.*

*Kicsirázott eb-agyara
Az magyar czipóra :
De megvásik foga bele –
Lészen még oly óra.”¹⁹*

Őszintén szólva alig érthető, hogy Thaly milyen megfontolások alapján minősítette ezt a két versszakot az 1705-ös eredetet alátámasztónak? Az idézeteket ugyanis mondhatta volna bármelyik XVII. századi Habsburg-ellenes magyar hadsereg katonája. Ám nem sokkal másabb a helyzet a 3. és a 4. strófák esetében sem:

*„Ne bánkódjék senki köztünk,
Menjünk az alföldre :
Megrontatik kezünk által
Az laboncz ereje!*

*Szabad nekünk jó katonák
Tisza–Duna közü,
Labonczságnak mert nincs sohult
Ottan semmi közü.”²⁰*

E két versszak ugyanúgy tartalmazhatott az 1703-as, 1704-es vagy az 1705-ös eseményekre való utalást. A legújabb kritikai kiadások nem ezt figyelembe véve vetették el a Thaly által megjelölt keletkezési időpontot, hanem azért, mert a dalt azonosnak tekintették az 1704-ben már közismert és énekelt *Rajta kuruc* kezdetű katonadallal.²¹ Ám az a körülmény, hogy a dalt országszerte ismerték már 1704-ben, inkább még korábbi eredetre utal. A tartalmi jegyekből csupán az állapítható meg bizonyosan, hogy a vers 1673 után keletkezett, mert ettől az időponttól vált általánosan használttá a „loboncz”, „laboncz” vagy „labancz” elnevezés. Így tehát azt kell mondanunk, hogy a katonadal

– vagy legalábbis annak egyes részei – 1673 és 1704 között keletkeztek.²²

Nemcsak Thaly, de más kutatók számára is a Rákóczi-kori eredetet erősítette minden bizonnyal az a közismert történelmi tény, hogy az Alföld – és benne a Tisza–Duna köze – csupán a XVII. század végi visszafoglaló háborúk során került Habsburg-kézre és emiatt a vers szerzője csupán ennek megtörténte után „íránnyithatta” erre a területre a katonákat a „laboncz” erejét rontani. Úgy tűnik, ez a körülmény olyannyira vitathatatlannak mutatta a vers Rákóczi-szabadságharc kori eredetét, hogy emellett eltörpültek az e koncepciót zavaró, illetve ennek ellentmondó egyéb tényezők. A XVII. századi események tüzetesebb vizsgálata azonban amellett tesz tanúbizonyságot, hogy az Alföldre vagy a Duna–Tisza közére történt utalás korántsem megdönthetetlen bizonyíték a XVIII. század eleji eredet mellett! A magyar katonák – különösen a végváriak és a szabad hajdúk – az egész XVII. század folyamán ugyancsak sűrűn járták mind az *Alföldet* – amely elnevezés alatt ekkor gyakran a *Tiszántúli sík területet* értették –, mind pedig a Duna–Tisza közét.²³ „Az *Alföldi hadnak* az elei Törökkel és Tatárral elvegy Rimaszombatban érkezett” – írta Rimay János 1604 decemberében Bocskai katonáiról.²⁴ 1658-ban Ködi Farkas János, II. Rákóczi György bizalmi embere vítézi siratójában többek között ezeket írta a Felföldről Tiszántúlra jött Kádár Istvánról:

„*Jeles életinek dicséretes dolga,
Mert a szegénységet soha nem prédálta,*

*Ha más rontotta is, Kádár oltalmazta,
Te lehetsz, Alföldség, ennek bizonyossága.”*

A haldokló vitéz is imigyen búcsúzik végbeli „szelmes barátaitól”, a füleki, szécsényi, putnoki, nógrádi, palánki, gyarmati, diósgyőri, ónodi és szendrői vitézekről:

*„Kikkel az Alföldön sokszor nyomorgottam,
Sok deret, hideget, meleget kóstoltam,
Sokszor a pogányon szerencsét próbáltam. . .”²⁵*

A visszafoglaló háború előtt az „Alföldön” – a Tisza-mentén – a szatmári és a kállói labancok állomásoztak, tehát a kurucok itt is tudták „rontani” a „labancok erejét”. Ugyanebben az időben – a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején – viszont „Tisza-Duna közi” két szempontból is „szabad” volt a kurucoknak. Egyfelől azért, mert a budai beglerbég megtúrta itt őket, másfelől a „labancság” ekkor valóban nem tartotta „semmi közit” ehhez a területhez, mert a török konfrontációt mindenáron kerülni akaró bécsi hadvezetés a legszigorúbban tilalmazta ennek az országrésznek a támadását, nehogy abból „casus belli” származzék.²⁶

Az Alföldre és a Duna-Tisza közére történt utalások tehát semmiképpen sem lehetnek olyan bizonyítékok a „Csinom Palkó” kezdetű katonadal Rákóczi-szabadságharc kori eredete mellett, amiket nem dönthetnek meg ellentmondó tartalmi jegyek. Ilyenek pedig bőven vannak a versben. Az már Thalynek is föltűnt, hogy a

kigúnyolt császári katonák valahogy furcsa, „régimódi” fegyverzetű hadfiak. Ezek a katonák ilyen alakban tűnnek föl a vers 6., 7. és 22. strófáiban:

*„Görbe hátú, mert lenyomta
Füstös muskotéra,
Elfárasztott, elbágyasztott
Dióverő pózna.
Tüzes madzag, apró csollong,
Lompos a gatyája. . .”
„Fut a tokos, tüzesmadzag
Kihull az kezibül. . .”²⁷*

Thaly a vershez fűzött lábjegyzetekben a „tüzes madzag” első előfordulásánál megjegyezte, hogy a vers szerzője ezen: „Az akkoriban még helylyel-közel szokásos puska- (muskotér) kanóczot érti.”²⁸ E magyarázatot olvasva jelen sorok írója meglepődött. Hogyan, Thaly Kálmán az oly sok kuruc kori történeti és hadtörténeti munka szerzője ne tudta volna azt, hogy a császári katonaság a Rákóczi-szabadságharc idején – különösen 1705 őszén! – már nem használt kanócos, hosszú „füstös muskétá”-kat? Ne tudta volna, hogy már a XVII. század második felében terjedni kezdett a „flinta”, amelyhez már ekkor „kovakőzávárzatot” is használtak?²⁹ Thaly Kálmán ne tudta volna, hogy 1686-ban megjelent a Magyarországon küzdő császári gyalogosok kezében a *szuronyos puska*, s hogy ez a hadművészet történetében forradalmi változásokat hozó találmány már a kilencvenes években a Habsburg-szolgálatban álló gyalogosok fő fegyvere lett?³⁰ Tud-

juk, hogy ez a fegyver tűzkő vagy ütegzávarzáttal volt ellátva, amelynél a kakasba szorított tűzkő az elcsattanáskor a lőporserpenyő acélfedéléhez csapódott, s így sült el a puska.

Ha már a XVII. század kilencvenes éveiben is csupán elvétve tartozott a császári katonaság fegyverzetéhez a „tüzes madzag”, a „kanóc”, nagyon kevésbé valószínű, hogy a Rákóczi-szabadságharc katona költője ezzel gúnyolta volna a szemben álló hadsereg katonaságát! Ám korántsem csupán a kanócos muskéta előfordulása kérdőjelezi meg a vers – vagy legalábbis a versrészlet – Rákóczi-szabadságharc kori eredetét. Hasonló kételyeket támaszt például a 9. versszak is, ahol a következőket olvashatjuk:

*„Renddel állván, nagy sokaknak
Meggyőzik az társát,
Ebrül ebre hagyják
Békasütő nyársát.”*³¹

Thaly ezt a fegyvert „a vékony német Kotzperd”-del azonosította.³² Ez azonban téves magyarázat. A versszakból ugyanis egyértelműen az tűnik ki, hogy a kuruc szerző a szoros négyszögoszlopba sorakozó kopjás – vagy lándzsás – német *gyalogosokat* gúnyolja, méghozzá olyan fegyver viselése miatt, amelyet a XVII. századi kuruc gyalogosok legfeljebb elvétve használtak. A Thaly által említett „Kotzperd” vagy „Koszperd” viszont kedvelt hidegfegyvere volt a XVII. századi magyar lovasoknak is.³³ Rendkívül valószínűtlen tehát, hogy a kurucok olyan fegyvert gú-

nyoltak volna az ellenség kezében, amelyet maguk is viseltek és kedveltek! A „*békasütő nyárs*” vagy a máshol említett „*dióverő pózna*” a Rákóczi-szabadságharc idején már hiányzott a császári gyalogosok fegyverzetéből. A szuronyos puska elterjedésével ugyanis megszüntették a kopjás gyalogságot. Amíg a XVII. század hetvenes éveiben minden százötven fős császári gyalogszázadban negyven katona kopjával volt felszerelve, a század végére már elfogytak az ilyen fegyverzetű gyalogosok. Természetesen a fegyverzeti változásokkal együtt módosult a harcrendi felállás is. Az különben már a XVII. század kilencvenes éveiben is egészen másfajta volt, mint amelyet a 9. versszak oly szemléletesen ábrázolt.³⁴

A század utolsó évtizedeiben azonban alapvető változások történtek a császári hadsereg *ruházatában* is. Mert hogyan is néz ki a „Csinom Palkó” kezdetű vers labanc katonája? A 7. versszakban szereplő „lompos gatyá” mellett ilyeneket olvashatunk róla:

„*Toldott-foldott, tetves-redves
Minden portékája,
Kalapjának nedvességre,
Lefügg kalimája.*”

„*Rendeleetlen öltözeti,
Csúfos pántlikája,
Nem érne egy abadolmánt
Minden portékája.*”

*„Lapos guta megütötte
Bornyubőr iszákját,
Kebeliben legelteti
Sok ezer marháját.”*

*„Mely marhának tetü neve,
Tartsa ő magának! . . .”*

Majd a már részben idézett huszonkettedik versszakban:

*„Fut a tokos, tüzes madzag
Kihull az keziből
Őszi keserű gombája,
Kidől az fejéből.”³⁵*

A Rákóczi-szabadságharc kuruca már ugyancsak bajosan láthatott volna ilyen ruházatú és felszerelésű labancokat! A nagy lecsüngő karimájú, „keserű gomba” alakú kalap vagy a buggyos nadrág – a „lompos gatyá” – utoljára a XVII. század nyolcvanas éveiben volt a császári katonák viselt ruházata.³⁶ Thaly szó nélkül ment el ezek mellett az anakronizmusok mellett is, csupán a huszadik versszaknál jegyezte meg lábjegyzetben: „*A kalapot tekintették a kuruczok a németiség jelvényéül a magyar kalpag és süveg ellenében.*”³⁷ Ez a megállapítás önmagában igaz, hiszen hívták a császáriakat „*kalapos lelkek*”-nek is³⁸ – ám az erre vonatkozó forrásadatok mind a XVII. századból valók! S ez nem valami véletlen jelenség, mert a császári katonák a nyolcvanas években hordták utoljára azokat az „őszi

keserű gombához” hasonlatos kalapokat, amelyek anynyira elütöttek a magyar katonák fejfedőitől. De ebben az időszakban viselték utoljára a magyaroknak oly nevetségesnek tűnő „*lompos*” nadrágot, a „*plundrá*”-t is, szemben a szorosan combra simuló magyar nadrággal. Van olyan nézet, miszerint e lompos, rendezetlen ruházat nyomán született maga a „*loboncz*” vagy „*labancz*” elnevezés is a hetvenes évek elején. Természetesen *gúnyszóként*, hiszen olyasmit jelöltek azzal, ami tőlük idegen, számukra nevetséges volt.³⁹

A császári katonaság ruházatában 1690-től kezdődött gyökeres változás. Ebben az esztendőben császári rendelet jelent meg az *egységes ruházat* bevezetéséről. 1697-ben maga az állam vette a kezébe a katonák rendes és egységes ruházattal való ellátását. A visszafoglaló háború során pedig rászorították a katonákat a testi és ruházati *tisztálkodásra* is. Ezek szigorú napi ellenőrzése az altisztekre hárult. Az 1699-ben kiadott ruházati rendelkezéssel anyagilag is érdekeltté tették a katonákat abban, hogy kíméljék és tisztán tartsák ruhájukat és egyéb felszerelési tárgyaikat. A Rákóczi-szabadságharc idején a császári gyalogos katona fehér kabátot, kis karimájú kalpagot, szűk nadrágot, fehér harisnyát és félcipőt viselő harcos volt, aki egyáltalán nem hasonlított a *Csinom Palkó*-ban szereplő „tokos labancz”-hoz.⁴⁰

A fegyverzeti és a ruházati anakronizmusok önmagukban is elegendőek lennének az egész vers Rákóczi-szabadságharc kori eredetének megkérdőjelezéséhez, ám van egyéb olyan momentum is, ami a kételyt erősíti: ez pedig a három versszakon át gúnyolt *horvát lovas karabélyosok* kiemelt szerepeltetése:

*„Az nagyszájú horvátnak is
Fekete csizmája,
Hosszú nyakú, kurta farkú
Görcsös paripája.*

*Egy rossz rozsdás kalabérja,
Életlen szablyája
Csipás szemű kanczájával
Együtt van kvártélyja.*

*Noha éhhel csak meg nem hal,
Nincs benn takarmánya,
Sokszor száznak sincs közöttök
Egy pipa dohánya.”⁴¹*

A központi, kiemelt helyre állított és élesen kigúnyolt horvát katonákról Thalynak mindössze annyi megjegyezni valója volt: „A magyarok sárgát vagy pirosat viseltek – [ti. csizmát] – a fekete igen kevésre becsültetett, parasztnak való volt.”⁴² A magyarok lábbelijére vonatkozó megállapítását ugyan több egykorú adattal alá lehet támasztani – de ennek az adott esetben vajmi kevés jelentősége van. A lényeg ezzel szemben az, hogy a *Csinom Palkó* szerzője által oly szemléletesen megelevenített *horvát lovas karabélyosok* a XVIII. század elején, a Rákóczi-szabadságharc idején már nem léteztek a császári hadseregben. 1700-ban ugyanis *főloszlatták az utolsó horvát lovas karabélyos ezredet* is. Horvát etnikumú katonák persze szolgáltak a császári hadseregben a későbbiek folyamán is, de számos ezredben szétszórva, azok egyenruháit viselve.⁴³ A

még Wallenstein császári hadvezér által szervezett horvát lovas karabélyos alakulatok főként a XVII. század hetvenes éveiben és a nyolcvanas évek legelején kerültek szembe a kurucokkal, amikor is ők alkották a lecsökkent létszámú felső-magyarországi császári haderő lovas fegyvernemének zömét. Megtalálhatók ezek a katonák az egykorú költészet számos versében. Kálói Fényes István debreceni nótárius 1675 végén írt verses krónikájában például ezt olvashatjuk:

*„Strassoldo generál sok ezer hadakkal
Horvát, német, magyar s mind a hajdusággal
Rendelt seregekben tüzes szerszámokkal
Mert ránk jönnek éppen hosszú lajtorejákkal.”⁴⁴*

A horvátok ekkor olyan nagy számmal voltak a császári seregben, hogy a szerző többször is az őáltaluk használt megnevezéssel „kruc”-nak nevezte a felkelőket. Az egykorú leveleket és naplókat olvasva azt tapasztalhatjuk, hogy ezek a horvát katonák pontosan olyanok voltak és olyan mostoha ellátási körülmények között éltek, ahogyan a katonadal szerzője látta és ábrázolta őket és életüket.

Az irodalomtudomány a „Csinom Palkó” kezdetű verset a Rákóczi-szabadságharc idején *Rajta kurucz* néven említett dallal azonosítja, amelyet már az 1704 áprilisának első napján kurucnak állt Forgách Simon generális is közkedvelt dalként nevezett meg ez év nyarán írt levelében.⁴⁵ Tekintetbe véve az akkori hír- és ismeretközlési viszonyokat, ez az adat – több mással egyetemben – a jóval korábbi eredet egyik bizonyítéka.

Hiszen ahhoz, hogy egy közel negyvenstrófás verset az ország különböző részein nagy tömegek megtanuljanak, hosszabb időre volt szükség. Ami Forgách személyét illeti, ő esetleg találkozhatott ezzel a dallal két évtizeddel korábban is, amikor „ifjú legényként” Thököly udvari katonája volt.⁴⁶ Amennyiben a *Rajta kurucz* néven említett táncdal minden kétséget kizáróan azonosítható a „Csinom Palkó” kezdetű katonaénekekkel, fölmerül annak a lehetősége is, hogy élt a tömegek ajkán egy „Rajta kurucz” kezdetű változat is.

Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a versben előforduló „Csinom” szót családnévnek gondolták, s a köztudatban ma is mint két testvér kuruc katona él „Csinom Palkó” és „Csinom Jankó.” A közelmúltban azonban fölmerült az a gondolat, hogy a „csinom” szó valószínűleg szláv eredetű, s azt jelentette: tette! E feltevés szerint „Csinom Palkó, csinom Jankó annyi mint tette Palkó, tette Jankó”.⁴⁷ Ami azt illeti, a „csinom” szónak van olyan jelentése is, hogy: „amint illik”, „illedelmesen”.⁴⁸ Miután a „Csinom Palkó” kezdetű dal egyértelműen *lovas* kuruc katonák buzdító harci éneke volt⁴⁹ és a XVII. századi kuruc mustra-könyvek tanúsága szerint minden kuruc lovasnak általában *két ló* volt⁵⁰, nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy a Palkó és a Jankó a versszerző katona két lovának a neve volt és azokra vonatkozik a „csinom” figyelmeztető szó is. Ezt a feltevést támasztja alá az is, hogy a korabeli katonaversekben általában megemlíti a katonalovakat – azok néha még „beszélnek” is a gazdájukhoz.⁵¹

Mindez persze csupán azt bizonyíthatja, hogy a

„Csinom Palkó” kezdetű katonadal XVII. századi állapotokat tükröz, de még nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szerző – talán egy thökölyánus – régi emlékképei alapján írta meg azt a Rákóczi-szabadságharc elején. A keletkezési idő pontosításához több tartalmi jegyet kell vizsgálat alá vonnunk és az ismert történelmi mozzanatokkal összevetnünk. Mindenekelőtt azt kell tisztázni: melyik az a *legkorábbi időpont*, amelyik előtt a vers nem keletkezhetett? Vajon van-e a versben ilyen megállapításhoz segítő fogódzó pont? Véleményünk szerint igen, méghozzá a „kurucz” szó többszöri használata. Noha a szónak a „kuruc kori” előfordulását már 1671-től dokumentálni lehet – akárcsak azt, hogy a császáriak 1673-ban már általánosan így nevezték a felkelőket –, maguk a Habsburg-ellenes küzdelem harcosai csupán 1676-ot követően fogadták el és vállalták új nevüket.⁵² Emiatt a vers születését 1676 utánra kell tennünk. A következő időbeli tájékoztatót a vers egészének *optimista* hangvétele s a győzelmi hivatkozások adják:

*„Sok szerencsét próbáltál te
Velünk német ellen,
Holott soha nem voltál te
Szerencsétlenséggel.*

*Nosza most is üzzük vágjuk
Mind ellenségünköt.”*

*„Fut előttünk, retteg tőlünk,
Nyomorult nemzetség. . .”⁵³*

A XVII. század második felében lezajló kuruc harcoknak volt ilyen diadalmas szakasza 1672 őszén is, ám ekkor még nem volt „kurucz” a kuruc, ezért a keresett időpontot 1678 és 1683 között kell megtalálnunk. Ugyan a későbbiek során is voltak hadi sikerekben bővelkedő esztendők, így 1689-ben és 1690-ben,⁵⁴ ám az ekkori keletkezésnek bizonyos tartalmi jegyek mondanak ellent. A pontosabb dátumra pedig a tizenennyolcadik és a huszadik strófákban kaphatunk támpontot, ahol a következőket olvashatjuk:

*„Sok tokosnak mentél te már
Éltének végére,
Szabadosan öszvementél
Ütközetből véle.*

*Sok czifornyás német urat
Rabságra hajtottunk,
Sok kalapot mezőségen
Öszve is tapodtunk.”⁵⁵*

Arra Thaly is utal, hogy ezek a sorok egyértelműen *nyiltszíni ütközet*ről szólnak, ahol a kurucok fényes győzelmet arattak a császári katonákon. A kuruc név vállalását jelölő 1676-os esztendő után lezajlott ugyan egy ilyen kimenetelű ütközet 1677-ben is Nyalábnál, ott azonban francia tisztek vezette lengyel és tatár katonák diadalmaskodtak a labancokon, magyarok elenyésző csekély számban vettek részt a harcban.⁵⁶ A következő nagyobb nyiltszíni összecsapásban, az 1678 őszi barsszentkereszti ütközetben az egyesült seregek

vereséget szenvedtek,⁵⁷ s így ez a hadiesemény sem képezhetette az idézett versrészlet alapját. Annál inkább az 1679. november 3-i *szikszói ütközet*, amelyről Thököly így számolt be: „mind öltük vágtuk úgy annyira elfogdostuk mind *tiszteket* s hadokat, hogy alig mehetett el huszonötig való hírmondóban az táborra; egy tisztnél az mint kitanulhattam, közölök több el nem mehetett, az harczon mind elvesztek”. A kuruc vezér a továbbiakban felsorolja a sebesülten *fogságba* esett császári tiszteket, név szerint, akik közül valóban többen joggal „*czifornyás német úr*” számba mentek.⁵⁸

Itt kell megjegyezni azt is, hogy a kurucok csupán ettől az időtől kezdve ejtettek foglyokat. Korábban, még 1677-ben is másként bántak a foglyokkal. Babocsay Izsák tarczali nótárius írja, hogy a tiszaluci összecsapásban elfogott labanc tiszteket „circiter harminczkettőt, Kereszteshez közel a Veres-halmon eggy rendbe állítva, *mind felkarózzák*, kalapjaikat is mindeniknek fejébe szegezik: eggyet bocsátanak el közölök a végre, hogy Kassára és más véghelyekre ez irtóztató dolgokról hírt vihessen”. A nótárius megjegyzi, a kurucok azért viselkedtek ilyen kegyetlenül, mert „Méltóságos *Kopp* Generál Kassán és más véghelyeken az elfogott és rabbá-esett Kuruczokat akkori időben csaknem mindennaponként karóztatta és más kínos halál nemével exequáltatta”. Értesülvén a német tisztekkel szemben elkövetett retorziótól, „ilyenképpen szűnt meg a két fél között a rabságra-esteknek *annakután a* illy kínos és gyalázatos halálnak nemével való megölettetések”.⁵⁹ Így a német tisztek fogságban tartása önmagában is az 1679-es dátumot erősíti a jelzett ütközet esetében.

Az 1679-es és az 1683-as évek közötti időszakon belül abból a versszakból nyerhetünk újabb támpontot, amelyiket Thaly – mint az 1705-ös keletkezést zavaró részt – egyszerűen „kiiktatott” a versből! Ez a nevezetes strófa, amely az újabb kiadásokban a harmincötödik versszak, így hangzik:

„Szegény kurucz elveszett, mert
Sokszor egyest isznak
Pohárt császár életiért
Egymásra hanyítanak”⁶⁰

Ezek a sorok egyértelműen olyan *fegyvernyugvási* időszakra utalnak, amikor a kurucok a labancokkal együtt poharazgattak, sőt némely „ingatag lelkületű” kurucok még a gyűlölt Lipót császár egészségére is koccintottak! Babocsay Izsák az 1680-as esztendő eseményeiről szólva jegyezte fel a következőket: az akkori fegyvernyugvás alkalmatosságával a „Kurucz a Labanczczal összetalálkozván és *megbarátkozván* harmad s negyed napig *eldorbézoltak*”. Tokajból szinte napon-ta jöttek ki, és „az ismerkedésnek színe alatt *boritalnak ülvén*” barátkoztak.⁶¹

A „fraternizálgatásokra” utaló és azokat kárhoztató versszaknak egyenes folytatása a következő két strófában kifejtett gondolat:

„Nosza tehát hadnagy uram
Duljuk fel jószágát,
Mint ellenségünknek
Hajtsuk el marháját!

*Ha rád támad az pénziért,
Vágd be az ajtaját,
Furd meg az hordáját,
Idd meg mind az borát!”⁶²*

A későbbi verselemzések ezt a két versszakot nem a kuruc–labanc barátkozásokat elítélő szakasszal kapcsolták össze, hanem a következővel, a parasztok szakállrángatására és felpofozására biztató sokat vitatott utolsó előtti strófával. Ez a párosítás nézetünk szerint a „Szegény kurucz elveszett...” kezdetű strófa kellő meg nem értéséből származott. A vers szerzője ugyanis arra biztatja „hadnagy uramat” – amely megjelölés minden bizonnyal Thököly személyére vonatkozik a régi „hadnagy” értelemben⁶³ –, hogy a labancokkal barátkozó kuruc és a kurucokkal barátkozó labanc nemeseknek „mint ellenségünknek” dúlják fel jószágát, hajtsák el marháját, vigyék el borát. Hasonló gondolat található ugyanis a *Csinom Palkó*-val – nézetünk szerint – csaknem egy időben keletkezett *Thököly haditanácsa* című közismert versben is. Itt „Farkas Fábián uram” többek között így „voksol”:

*„Mostan az urakat hogy hozzánk álljanak,
Arra kénszerítsük tartom bolondságnak,
Egy személylyel kicsint használjunk magunknak,
Ártsunk pedig azok jószáginak.”⁶⁴*

A békés megegyezést ily nagyon kárhóztató magatartás arra utal, hogy a szerző maga is azoknak a „farkastermészetű végbeliek”-nek nézeteit osztotta a há-

ború vagy béke kérdésében, akikről a kortárs Cserei azt írta: „Tökölyi, noha a maga részéről könnyen enged vala [ti. a Habsburg-ajánlatoknak] de a mellette levő hadikapitányok, kik szegény legénységből fegyverekkel mentek vala elé, gondolván, ha Tökölyi leteszi magát, elesik tőlük is a sok praeda, eláltaták, hogy ne higgyen a német császári ígéretének.”⁶⁵ Az a körülmény, hogy a nagy jelentőségű haditanácskozásra nincs utalás a „Csinom Palkó” kezdetű versben, azt a gondolatot sugallja: annak megtörténte előtt keletkezett. Elképzelhető, hogy a szerző egyúttal buzdítani is kívánta a további harcra azokat a katonaküldötteket, akik közül többen is hajlottak a „grátia” elvételére. Ezért a vers keletkezési időpontját az 1681-es esztendő első felére tesszük, amely dátumra különben még egyéb momentumok is utalnak. Többek között a nyíltan szakállhúzogatásra, parasztverésre biztató strófa is,⁶⁶ amely keletkezésének nézetünk szerint konkrét történeti eseményhez köthető okai voltak. Nem arról van szó, mintha a magyar katonák azelőtt is nem követtek volna el ilyen és ehhez hasonló atrocitásokat a parasztok ellen minden biztatgatás nélkül. Ezekről azonban a versekben hallgattak vagy legfeljebb olyan „szelídített” formában szóltak, mint például az egyik szegénylegény-énekben:

„Hol nem lehet senkit nem bánt,
Két pénzt garast ha ő elránt,
Nem sokat vét ő azeránt,
Az mint tanulta, csak úgy szánt.”⁶⁷

Az idealizáló vonásoktól sem mentes katonaversekben szívesebben tüntették föl a vitézt a parasztok védelmezőjeként, barátjaként. A kuruc hadiedictumok különben szigorúan tilalmazták a parasztok bántalmazását vagy marhájuk elhajtását. Thököly 1681-es szabályzata, megismételve a korábbi tilalmakat kimondta: „Senki az otthon lakós szegénységet ne háborgassa, nyomorgassa, marháját ne hajcsa, falujok el ne pusztítsa. . . már rendelt Quartélyát fel ne verje, vagy gazdáját ne fosztja s károsítja, hanem ellenségtől nyerien a mire Isten segíti, *különben meg hal.*”⁶⁸ Annak, hogy a versben oly nyíltan biztat a szerző a szakállhúzásra és marhaelhajtásra, olyan nyomós okai voltak, amelyek mind a kuruc hadvezetés, mind a közvélemény előtt amolyan „bocsánatos bűnné” szelídítették a tilalmazott atrocitások elkövetését. Ezek az okok abban foglalhatók össze röviden, hogy az egri és a váradi beglerbégsek magyar parasztjai sorozatosan *török* vezetőkhez jártak *panaszkodni* a kurucok ellen, s tőlük kértek védelmet. Ezzel a cselekedetükkel pedig nem csupán egy másfél százados íratlan törvényt szegtek meg, de egyúttal ürügyet szolgáltattak az egri beglerbégnek ahhoz, hogy a kurucokat kiűzze a beglerbégység területén lévő téli szállásukról.⁶⁹

A „Csinom Palkó” kezdetű vers műfajával kapcsolatban is meglehetősen eltérő vélemények találhatók az egyes munkákban. Míg korábban általában úgy ítélték meg, hogy ez kuruc lovas vitézek népies eredetű *táncdala* volt, újabban olyan vélemény látott napvilágot, hogy *toborzóéneknek* kell azt tekintenünk.⁷⁰ Lehetséges, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején katonato-

borzáshoz is használták ezt a dalt, de az általunk megjelölt keletkezésekor még nem tölthetett be ilyen funkciót. A XVII. századi magyarországi hadtoborzásoknál legjobb tudomásunk szerint ismeretlen volt a katonák csábító dallal történő hadgyűjtése. Ebben az időben a megszabott helyeken végbemenő katonatoborzásokon a zsold „megkiáltásakor” fölös számban jelentkeztek az első szóra, s így inkább a toborzótisztek válogattak a jelentkezők közül.⁷¹ Különben a *Csinom Palkó* keletkezése idején – a Thököly-felkelés felívelő szakaszában –, nem is tudunk szabályos katonatoborzásról. Egykori adatok tanúsága szerint, amikor például 1678-ban szétfutott a támadás híre a Tiszántúlon és Felső-Magyarországon, „az imitt-amott lézengő, szegény embe-
rektől nyüzött martalékkal magát tengető Kuruczság is *csoportonkint feles számmal* hozzájuk iparkodik”.⁷² Még inkább így történt ez 1679–1681 között, amikor is a gazdag „sákmánnal” kecsegtető portyák hírére tódultak a kuruc zászlók alá. A Thököly-felkelés idején toborzásra legjobb tudomásunk szerint csak 1684-et követően került sor.⁷³ Mindezek alapján az a véleményünk, hogy a vers mindenekelőtt kuruc lovas katonák buzdító harci dala volt, noha minden bizonnyal táncoltak is a dallamára a tábortüzek mellett.

A felsorakoztatott adatok azt valószínűsítik, hogy a dalt 1681 tavaszán szerezték. Talán éppen azokban a napokban, amikor elterjedt a katonák között az egri beglerbég kitessékelő rendelkezésének a híre. Az a momentum, hogy a szerző vigasztalja, csitítja a katonákat, arra utal: Thököly nézeteit osztó valaki lehetett az illető. Hogy személy szerint ki volt a poéta, arra vonatko-

zón nincsenek konkrét adataink. Még azt is csupán találgatni lehet, hogy melyik társadalmi osztályhoz vagy réteghez tartozhatott? A hetvenes évek közepén lezajlott pécsi tanácskozáson elhangzott olyan vélemény is, hogy a vers „a köznemesei kurucság” körében keletkezett. „Ahogy a költemény a kuruc vitézt bemutatja... az félreérthetetlenül a kuruc nemességre vonatkozik. A parasztokat támadó részletek is ebből magyarázhatók...”⁷⁴ Ezek a hivatkozások azonban – amint arról a továbbiakban bővebben is szólunk – korántsem bizonyítják a szerzőnek a nemességhez való tartozását, jóllehet nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a katonaszerző maga is bujdosó nemes volt, aki a névtelenség homályába húzódott. Vajon ennek mi lehetett az oka? Csupán az lett volna, hogy aki a verset írta, nem kívánt „a hírnév szárnyán kiemelkedni a közösségből”?⁷⁵ Nem lehet kizárni ezt a lehetőséget sem, ám még valószínűbbnek tűnik az, hogy bizonytalan kiemelésű polgárháborúról lévén szó, a szerző maga és rokonai *biztonsága* céljából titkolta kilétét.

Ez utóbbi esetén viszont arra kell gondolnunk, hogy olyan valaki írhatta a verset, akinek volt „veszteniivalója” és aki már elszenvedett vagy legalábbis közletről tapasztalhatott üldöztetést. Lehetséges, hogy valamelyik menekülésre kényszerített felső-magyarországi nemes volt a vers szerzője, aki nem akarta elvágni a hazatérés útját. Vagy talán a szerzőt elsősorban ne a hivatásos katonák között keressük, hanem a közéjük sodródott bujdosó nemesek, elűzött prédikátorok vagy nagyobb „deákok” között? Némi tájékoztatást adhatnak a szerző személyéről például a vers azon kitételei is, hogy:

„Sok szerencsét próbáltál te
Velünk német ellen.”

– vagy ez a versrészlet:

„Rajta, Miska, rajta
Az tüzes labancon!”⁷⁶

A katonák nem hívták így magukat, csupán a nemesi szemléletben jelentett a kuruckodás „Miskaságot” vagy „Miska világot”, ahogyan Dálnoki Veres Gerzson is írta a majtényi fegyverletételről szólva:

„Igy mulék el tőlünk ez az Miska világ!
Ha lehet, már lábom többször rejá nem hág,
Mert elütte tőlünk, mit reméltünk, az ág,
Német, magyar kardja több embert le nem vág.”⁷⁷

A *Csinom Palkó* huszonkilencediktől harmincharmadikig terjedő szakaszai esetleg arra utalhatnak, hogy a szerző kívülálló, de beleilleszkedni akaró emberként szemlélte katonatársait. A gazdag zsákmánnyal járó „napnyugati portyák”-ból visszatérő kurucok ruházata és fegyverzete kétségtelenül jobb volt, mint például a hetvenes évek bujdosóié, ám annyira mégsem volt rózsás a helyzet, mint amilyennek azt a szerző látta, vagy legalábbis festette azt.⁷⁸ Ebben persze lehettek amolyan „manipulatív”, kedvcsináló tendenciák is: „ilyen állapotja” lehet minden kuruc katonának, ha nem alkudnak a bécsi udvarral, hanem folytatják a harcot a német katonaság teljes kiűzéséig! Mindez persze egy-

előre csupán találgatás, hipotézis a szerző személyéről. Kiletének felderítése elsősorban az irodalomtörténészekre vár. Hiszen azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy a vers szerzője inkognitoba burkolózó, Thökölyhöz húzó erdélyi nemes volt. Az éleződő erdélyi–kuruc viszony körülményei között egy ilyen személy számára sem volt fölösleges óvatosság a névtelenség. Stíluselemzések talán közelebb vihetnek személyének kiderítéséhez, hiszen könnyen lehetséges, hogy ilyen avatott tollú, kiváló költői tehetségű verselőnek több költeménye is fönmaradt.

A „*Nosza hajdú, firge varjú*” kezdetű kuruc katonadalról azt írta Thaly Kálmán az 1872-es kiadásban: „E sajátos humorú és eleven folyamatú *népies költeményt* a föntebbi közlés szerinti teljes épségben Szencsey György codexe tartotta fenn, s mindjárt következő töredékes változatban a székely csik-szent-léleki codex. Tehát egykor a moldvai határhavasoktól a Bakonyig, Balatonig ösmeretes vala. *Szerzője*, mint a 17. és 18-ik versszakokbul következtethető háromszéki *kurucz székely vitéz* vala, ki ekkor a zsibói táborbul, vagy a szebeni és brassai felbomlott ostromzárlatrul szülőföldre tért. Mert az 5. és 6-ik strophák *nyilván* Herbeville 1705-iki *erdélyi hadjáratára* – illetőleg annak következményeire: a székelyek egy részének Pekry Lőrincz és Mikes Mihály grófokkal Moldvába menekülésére *engednek következtetni*. Így az ének keletkezése 1705. november végére vagy december elejére *tehető*.” [Kiemelés tőlem: NL]⁷⁹

A Thaly szerinti keletkezésre utaló strófák a Szent-sci-féle lejegyzésben így hangzanak:

*„Haja Tisza, haja Duna,
Száva, Dráva vize!
Mindeniknek mikor árrad,
Zavaros az vize;
Az német is hogy általjött
Megváltozott íze.*

*Májré, csájré, Molduváre
Fut Havasalfölde,
Ungur, bungur, amaz rumij
Sátorát fölszedte.
Szatuj-májre, pita najre,
Nincs pénz, az ebverte.”⁸⁰*

Rendkívül elgondolkoztató, hogy ezekből a versszakokból vajon miként következethetett Thaly a Herbeville 1705-ös erdélyi hadjáratára utaló momentumokra? A császári sereg ekkor valóban átkelt a Dunán, majd a Tiszán is – a Dráván és a Száván nem –, ám ebből még bajosan lehet következtetni arra, hogy ez az utalás Herbeville 1705-ös erdélyi vonulására vonatkozott! Még kevésbé a következő strófából, amelyben arról van szó, hogy a havasalföldiek – románok és magyarok – Moldvára menekültek a német elől. Azt már csak mellékesen kívánjuk megemlíteni, hogy Mikes Mihály – Thaly állításával ellentétben – a zsibói harc után nem menekült Moldvába, hanem Szamosújvárra ment, majd onnan Rákóczival együtt Magyarországra

távozott.⁸¹ Ám ha mindez nem vonná elég nyomaték-
kal kétségbe az 1705-ös hadieseményekre való utalás
helytállóságát, perdöntő adat az, hogy az éneket már
1704 augusztusa előtt följegyezték a Szentse-dalos-
könyvbe!⁸² Így Thaly feltételezését az 1705-ös vagy
azt követő keletkezésre ugyanúgy el kell vetnünk, mint
a „Csinom Palkó” kezdetű dal ez évre datált keletkező-
sét.

Fölmerül persze a kérdés: ha az idézett strófák nem
a Thaly által jelölt hadieseményekre vonatkoznak, ak-
kor vajon milyen történeti tényre utalhatnak? Ám
ugyanazt a kérdést fel lehet tenni a Szentsei-féle le-
jegyzés negyedik szakaszával kapcsolatban is, ahol eze-
ket olvashatjuk:

*„Gyászolj Buda! Eger tornya
Könnyen hányja füstöt ;
Karánsebes, Kisbelényes
Béhumta jobb szemét,
Az tokosnak, rossz fattyunak
Nem állhotja kezét.”*

De hasonlóan konkrét történeti eseményeket sejtet-
nek a következő strófák is:

*„Szépen járja, amaz fűjja,
Szépen Szeben vára!
Nosza gazda, ne fuss gazra,
Hozz bort az asztalra!
Mert ha külön, csak félen vonsz,
Megüt amaz csalfa.*

*Félen tartod az nagy orrod
Déva, Görgény vára;
Brassónak az küfala
Pogácsából rakva!... ”⁸³*

Ezekről a versszakokról ma is azt állítja az irodalomtudomány, hogy homályos értelműek, megfejtésre várók. Persze nem kevésbé érthetetlen az sem, hogy miért nevezte volna egy Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett vers szerzője „tokos”-nak és „rossz kalapos”-nak a vele szembekerülő császári katonákat? Hiszen, amint arról már szóltunk, azok ekkor már több mint egy évtizede nem hordtak ilyen ruhadarabokat!

A vers értelmezésével kapcsolatos egyes rejtélyekre most is a hadtörténetből nyerhetünk választ, mert ez a katonadal több szakasza tömörített, de mégis jól nyomon követhető „hadikrónika”-ja az 1689-es és az 1690-es *kuruc harcok* eseményeinek! Amint arra már a korábbiakban utaltunk, amíg az 1688-as esztendő a török ellen harcoló „Szent Liga” seregeinek átütő sikerei jegyében zajlott le, az elkövetkező két év a megtorpanás sőt a jelentős területveszteségekkel járó kudarcok időszakává vált. A Balkánon győzelmesen előnyomuló császári csapatokat először az 1688 szeptemberében bekövetkező francia támadás torpantotta meg. Ez az akció, úgy tűnik, megmentette a már-már végső össze-roppanás jeleit mutató török hatalmat, amely a lélegzetvételnyi szünetet jól kihasználva ellentámadásba ment át a közel 30 000 fővel csökkentett császári had ellen.

Ennek a török ellenakciónak a részét képezte az a si-

keres hadivállalkozás, amelyet Thököly Imre hajtott végre kuruc és havasalföldi *román*, valamint a rendelkezésre bocsátott török-tatár katonasággal. A mintegy nyolcezer főnyi hadoszlop először a Kladovo melletti erődöt foglalta el, majd július 15-én diadallal bevonult Orsovába. Az Erdély védelmével megbízott császári parancsnok, Heissler generális visszavonult Thököly elől, csupán *Karánsebest* látta el négyszáz főnyi őrséggel. A Thökölytől előreküldött Sándor Gáspár kuruc generális Mehádiát pusztán találta, s Karánsebes alól Temesvárra küldhette az embereit. Szabaddá vált az út Szófiától Temesvárig, ami önmagában is szép eredmény volt, de Thököly azzal is növelte, hogy 1689. augusztus 23-án vereséget mért az újpálánki császári helyőrségre.⁸⁴

Thököly hadi sikerei rendkívüli módon megriasztották a bécsi hadvezetést! A haditanács arra utasította Bádeni Lajos fővezért, hogy csupán a gyalogságát hagyván Belgrádnál, a Duna jobb partján, a lovasságot vigye át a bal partra az onnan várt ellenséges támadás megakadályozására. Bádeni Lajos azonban öntevékenyen támadásba lendült a török főerők ellen, s augusztus 29-én Grabovácnál, majd másnap Botcsinánál vereséget mért az Arab Redseb pasa által vezérelt török seregre. Szeptember 24-én Nisnél újabb csatára került sor, amelynek eredménye a törököt visszavonulásra kényszerítette. Ezt követően Bádeni Lajos Dél-Szerbiát megszállta, majd előnyomult a *Duna völgyében*. Ugyanakkor Heissler generalist Szendrőn át Orsova visszafoglalására rendelte, maga pedig Kladova ellen indult, amelyet Thököly elhagyott és visszahúzódott

katonáival Nikápolyba. A császári csapatok ekkor *átkelve a Dunán, betörték Havasalföldre*, mire a havasalföldi fejedelem a mellette lévő *román és magyar* katonákkal, valamint udvarával *Moldvába* menekült.⁸⁵

Az 1689-es hadakozás végeredménye azt látszott bizonyítani, hogy a császár serege a francia támadás ellenére is folytatni tudja a megkezdett sikersorozatot a török fronton. Az 1690-es esztendő azonban rácaffolt az ilyen hiedelmekre! Ekkor ugyanis a nagyvezérré kinevezett Küprülü Musztafa az újonnan szervezett seregével már az év elején jelentős győzelmeket ért el a császáriak ellen. Nyáron elfoglalta Nist és Szendrőt, majd ősszel *Belgrádot* is. Ez a támadás akkora pánikot keltett Bécsben, hogy nemcsak *Buda eleste* miatt aggódtak, de még a császárváros biztonságáért is! Ehhez a pánikhangulathoz jócskán hozzájárult az a hadi siker, amelyet Thököly Imre ért el ebben az esztendőben Erdélyben, amelynek visszafoglalása elengedhetetlen stratégiai előfeltétele volt a magyarországi területek biztosításának.⁸⁶

A támadás júliusban indult. Részt vettek abban a kurucokon kívül török, tatár és *havasalföldi román* katonák is. A fejedelemség védelmét irányító Heissler generális a szorosokon várta a betörést, s emiatt a Vaskapu-szoros védelmére *Karánsebeshez* is küldött csapatokat. Thököly azonban a járatlan havasi utakon átkelve tört be Erdélybe és augusztus 21-én Zernyestnél megsemmisítő vereséget mért a császári csapatokra. Ennek hírére Bádeni Lajos Belgrádot sorsára hagyva a főerővel Erdélybe nyomult a Vaskapu-szoroson át *Karánsebest* érintve. Arra még volt ideje Thökölynek,

hogy szeptember 19-től 29-ig országgyűlést tartson Keresztényszigecen – ahol többek között mint új fejedelemből nekiajándékozták Déva és Görgény várakat is – majd ezt követően a Székelyföldre vonult katonáival. Október végén azonban kiszorult a fejedelemségből, s noha még 1691 nyarán is tett konkrét kísérleteket Erdély visszaszerzésére, a török szalánkeméni veresége reménytelenné tette a további próbálkozásokat.⁸⁷

E két háborús esztendő eseményeinek ily vázlatos áttekintése is közelebb vihet bennünket a vers eddig homályos értelműnek tartott részletei megértéséhez. Mindenekelőtt világossá válik az, hogy miért van oly sok román szó, kifejezés a versben. Az 1689-es és 1690-es években a havasalföldi csapatok együtt harcoltak Thököly kurucával. 1689-ben a havasalföldi uralkodó udvari katonáit, a „kurtánokat” is Thökölyhez küldte katonai képzésre, arra hivatkozván: „azok nem tudván az hadi dolgokat, tanítsuk, igazgassuk őket”.⁸⁸ A hosszabb időn át együtt táborozó magyar és román katonák közötti „csipkelődésre” utal mind az „*ungur-bungur*”, mind a „*rumij*” vagy más lejegyzésben „*rumij*” kitétel is.⁸⁹ Az 1689-es és 1690-es hadiesemények figyelembevételével érthetővé válik „*Havasalfölde*” futása „*Molduváre*”, amely futás a császári csapatok előtt történt, amikor azok átlépve a folyókat, megszállták Havasalföldet.

A Szentsei-féle változat tizenötödik szakaszának Dévára és Görgényre történt utalása arról tanúskodik, hogy a vers a két vár sorsáról is intézkedő keresztényszigeti országgyűlés után keletkezett. Amennyiben a tizennyolcadik strófa a szerző tényleges székelyföldi

hazatéréséről számol be, akkor még az is megkockáztatható, hogy 1690. október 19-ét követően.⁹⁰

Noha a vers meglehetősen pontos krónikája a két csztendő hadieseményeinek, azért a szerző nem egyszerű tükörképét adja a történt dolgoknak. Némely szakaszban például összerosódnak az 1689-re és az 1690-re vonatkozó utalások. Így például a negyedik strófának a Budára és Egerre vonatkozó sorai egyaránt utalnak mindkét esztendő riadalmaira. Az 1690-esről a szemtanú Bethlen Miklós így számol be: „Ekkor veszvén el Landor-Fejérvár, a török küldött onnét sok ezer tatárt és kevés számú törököt Várad felé, és onnét téiben bé Erdélybe. *Olyan lárma volt mindenütt egész Bécsig*, hogy az ember el nem hinné. Erdélyből igen ritkán jött hír. Badensist hadastól elveszettnek tartották, kinek is éntőlem a császár egész instructiot íratott clavissal és az én utamat javallotta Máramarosra, Lengyelország felé, de én csak kíséroról való parancsolatokat vevék a bellicumról a várakba a commendánsokra, s megindulék. Budáig kísérő nem kellett; ott kérék, de hát *Budáról az embernek az gazdaga fut*, a commendáns mondá: Jobb kísérő nélkül mennem, mert még a posta *Egerig* bátorságos, német hadak is vagynak arra. Én azért csak elmenék és az hadakat Hatvanban találám. Gyöngyösön ére utol Szirmay István, kivel együtt mentünk postán Szerencsig *rettenetes félelemmel...*” „Mikor Kálló felé indulék, már pedig a Berettyótól fogva a Tiszáig *az egész föld elfutott...*” Nagybányán azt mondták, hogy „*a kuruc miatt Erdélybe sőt Kővárba sem mehetni...*”⁹¹ Ezeket az eseményeket tömörítette a szerző a negyedik strófába, ám hogy

pontosan hogyan, erre nehéz lenne válaszolni. Mert amíg a Szentsei-féle változatban így olvasható:

*„Gyászolj Buda! Eger tornya
Fönnyen hányja füstöt ; . . .”*

A Bathó-féle változatban ezt találjuk:

*„Gyászol Buda, Eger vára
Jelen hagyja füstöt . . .”⁹²*

Tulajdonképpen mindkét változat egyet jelent. Nevezetesen azt, hogy Eger várából a szokásos füstjelzéssel figyelmeztetnek az ellenséges veszélyre. Miután a második változat tekinthető érthetőbbnek, valószínű hogy ez volt az eredeti forma.

Karánsebes a két esztendő alatt többször is „*béhunta jobb szemét*” a „rossz fattyú *tokos*” miatt, s a Tiszának, Dunának, Szávának és Drávának is többször megváltozott a vize a németek folyamátkelései alkalmával. Különben az erre utaló sorok is eltérően szerepelnek a két említett lejegyzésben. A Szentsei-féle változatban olvashatjuk:

*„Az német is hogy általjött,
Megváltozott ize . . .”*

– míg a Bathó-féle változatban ez áll:

*„Az Tokos es hogy általment,
megváltozott ize . . .”⁹³*

Az a körülmény, hogy a Balkánon tartózkodó kuruc katona számára a német vagy tokos inkább *általjött*, mint *általment* a vizeken a Szentsei-féle változat régebbi voltára utal, még ha azt későbben jegyezték is le. Ez a körülmény viszont kihat a lehetséges szerző személyének megállapítására is – amit később részletezünk.

Előbb még a Brassóra utaló sorokkal szükséges foglalkozni, amelyek – legalábbis nézetünk szerint – szintén konkrét történelmi eseményre – illetve eseményekre – utalnak. A Szentsei-féle lejegyzésben:

„*Brassónak az küfala*
Pogácsából rakva...”

– míg a Bathó-féle változatban ez olvasható:

„*Brassónak a kőfalát*
Pocsából [sic!] rakták...”⁹⁴

A „pocsából” nyilvánvaló tollhiba a „pogácsából” helyett. Ez a különös két sor két eseményt is rögzít utalásában. Így az 1689-es brassói nagy tűzvészt; amelynek során a városfalak annyira megrongálódtak, hogy egy időre szinte teljesen védhetetlenné váltak. Másfelől a „pogácsá”-ra való hivatkozás utalhat arra a nagy mennyiségű élelmiszer-szállítmányra is, amit a Thökölyvel rokonszenvező brassóiak a zernyesti csatát követően a kuruc táborba küldtek.⁹⁵ A szászok ekkor és később is vonzódtak a lutheránus vallású „kuruc király”-hoz. Az 1690-es pozitív magatartást idézi a Szebbennel foglalkozó tizennegyedik strófa is, amely a

Szentsei-, valamint a Bathó-változatban így hangzik:

*„Mert ha külön, csak félen vonsz,
Megüt amaz csalfa. . .”
„Ha csak kullogsz, vaj felé vonsz,
Majd megüt az csalfa. . .”⁹⁶*

A „csalfa” egyértelműen a labancra vonatkozik. A szerző arra biztatja a szebenieket – s rajtuk keresztül az egész erdélyi szászyságot –, hogy egyenesen és határozottan álljanak ki Thököly fejedelemségének ügye mellett!

Az irodalomtudomány nemigen tudott mit kezdeni a nyolctól tizenharmadik strófaig terjedő versrész értelmével sem, ami a Szentsei-féle lejegyzésben így hangzik:

*„Alsóbánya, Fölsőbánya,
Jó kövér szalánna, [sic!]
Bő a bora, korcsomája,
De ingyen nem adja!
Ha pénzed nincs, költséged nincs,
Meg is koplaltatna.*

*Kis tartomány, igen sovány
Amaz Máramaros,
Nincs buzája, gabonája
Megette az tokos.
Ne féljen bár, hogy lészen kár,
Vagy buzája dohos!*

*Kurta Szamos, tarka Maros,
Sajó két mellyéke,
Noha hegy-völgy és erős tölgy,
De nincs buza benne,
Amaz tokos, rossz kalapos
Mert azt mind megette.
Kisküköllő, Nagyküköllő –
Gyönyörű folyása!
Nyárad vize – kedves íze,
Rózsá az illatja!
Bő terméssel határidat
Isten látogassa!*

*Könnyen csörgő, kövön pöngő
Amaz kis Aranyos,
Mikor árrad, meg nem szárod,
Fölötte hatalmas,
Szalmamaggal vidékiben
Megtelik az nagy kas.*

*Elöl járja, rátoppantja
Doboka vármegye;
Után Torda, ne hadd soha
Tied az erszénye!
Megborsolva, vajba rántva
Majd elkél a leve.”⁹⁷*

E versszakok megfejtése a történeti és hadtörténeti események ismerete és azok „bemetszése” nélkül valóban szinte lehetetlen feladatot jelent. A *Nosza hajdú* 1977-es kiadásában abban a felfogásban, hogy ez a köl-

temény „a Rákóczi-szabadságharc költői visszatükrözésének egyik legszebb emléke” – e földrajzi körképről a következőket olvashatjuk: „Egy székely katoná hazalátogatásáról ad számot, aki – miután a kuruc csapatokkal végigharcolta az ország jó részét – szülőföldjére, Háromszékre térve sajátos humorú versben mutatja be azokat a tájakat, városokat, amerre megfordult.”⁹⁸ Azonnal konkrétan értelmezhetővé válik azonban a versnek ez a része is, ha a költői képekben kifejezett tartalmat összevetjük az 1690-es keresztényszigeti országgyűlésen elhangzottakkal. Ott ugyanis Thököly kívánságára nagy mennyiségű élelmiszer-beszolgáltatást szavaztak meg, amely alkalommal sorra vették az egyes vidékek császáriak általi kizsákmányoltságát és egyben adózó képességét is. Tudjuk például, hogy az Erdélyhez tartozó Máramarost szállták meg legelőször a császári seregek, s így érthetően az volt legkevésbé adózóképes, hiszen a termését „*megette a tokos*”.⁹⁹ Ez a jólértelmezés viszont arra utal, hogy a szerző maga is jelen volt a gyűlésen, minden valószínűség szerint Thököly környezetében.

Igen ám, de akkor miért nincs konkrét utalás a versben a legjelentősebb eseményre, a zernyesti győzelemre? Joggal fölmerülő kérdés, amire lehetne azt a választ is adni, hogy bizonyára volt a versben eredetileg egy erre utaló rész is, de a lejegyzésig eltelt hosszabb idő alatt kikopott abból. Hiszen az eddig ismertté vált három XVIII. századi lejegyzés mind terjedelmében, mind tartalmában meglehetősen eltér egymástól! Ám könnyen lehetséges az is, hogy már eredetileg sem volt a versben egy zernyesti ütközetről szóló strófa. Ez ma-

gyarázható azzal, hogy egy háromszéki székely szerzőnek meglehetősen gyászos eseménynek számított ez a kuruc győzelem, hiszen rendkívül sok székely lelte halálát az ütközetben. Hivatkozhatnánk arra is, hogy például a „Csinom Palkó” kezdetű versben sincs név szerint megemlítve a szikszói csata, pedig az is ugyancsak kiemelkedő jelentőségű volt a kurucok szempontjából. De elmondhatnánk azt is, hogy a gyakori fegyveres összecsapásokban aktívan részt vevő katonaemberek tudatában és szóhasználatában általában nem úgy éltek az események, hogy „szikszói ütközet” vagy „zernyesti csata”, hanem mint egyik „harcz” vagy „próba” a többi között.

Ez a momentum – párosulva azzal, hogy a szerző többször „*tokos*”-nak nevezte az ellenséges katonákat – valószínűsíti azt, hogy maga is katona volt, vagy legalábbis sűrűn közöttük forgolódott. Az egykorú források ugyanis amellet tanúskodnak, hogy szinte kizárólag csupán kuruc harcosok hívták így a szemben állókat. Könnyen lehetséges, hogy a „*tokos*” elnevezés amolyan katonai zsargon szó volt, amelyik nem ment át úgy a közhasználatba, mint a „*labanc*” megnevezés. Ha valóban székely származású volt a szerző, akkor könnyen lehetséges az is, hogy 1686-ban csatlakozott Thökölyhez, a szebeni táborból történt elvonulás után.¹⁰⁰ Ám bizonyos stílusjegyek alapján felmerült annak a lehetősége is, hogy Felvinczi György volt a szerző, akiről tudjuk, hogy már korábban is kapcsolatba került Thököly Imrével.¹⁰¹ A szerzőség végleges tisztázása persze ezúttal is az irodalomtudományra há-

rul, s legfeljebb néhány szempontot tudtunk nyújtani ehhez az egyáltalán nem könnyű munkához.

A „Nosza hajdú” kezdetű katonadal szövege három ismert változatban maradt fenn az utókor számára. Több jel arra utal, hogy elsőnek a dunántúli Szentsei György jegyezte le a szöveget 1704 augusztusa előtt. Ám ezt csupán következtetni lehet főként abból, hogy ez a leghosszabb s így a legteljesebbnek tűnő változat. Maga a feltételezés, hogy Szentsei 1704-ben jegyezte le a szöveget, csupán annak alapján keletkezett, hogy a vers – mint Rákóczi-szabadságharc korabeli költemény – nem lehetett 1703 decemberénél korábbi, és mint ilyen, az 1704-ben Károlyi Sándorral Dunántúlra vonuló volt thökölyánus katonákkal jutott el Szentseihez.¹⁰² Ám ha a vers 1690 végén vagy kevéssel az után keletkezett, az jóval korábban is eljuthatott a Dunántúlra bármelyik Thököly szolgálatából labancnak állt, vagy az ő fogságából fogolycsere útján kiszabadult dunántúli magyar katona révén. Tudjuk, hogy átállítás és fogolycsere is gyakran történt a kilencvenes években is, s így több olyan személy is lehetett, aki elvitte ezt a dalt a Dunántúlra még a századforduló előtt.¹⁰³

A húszszakaszos Szentsei-féle lejegyzésnél öt versszakkal rövidebb az erdélyi Bathó Mihály énekeskönyvében fennmaradt változat. Erről csupán annyit tudunk, hogy 1696 után jegyezték le – feltehetően a kolozsvári unitárius iskolában –, valamikor a XVIII. század elején. Sajátos módon éppen az az öt versszak hiányzik ebből a változatból, amelyekből azt lehet következtetni, hogy szerzője háromszéki székely volt. Érde-

kes még az is, hogy ez a változat nem a szerző hazatérésével zárul!¹⁰⁴

A harmadik – még töredékesebben fennmaradt – variánst 1716-ban írta be dalkönyvébe csikszentléleki Bocskor János. „Eleje kiszakadt” – írta erről a változatról Thaly az 1872-es kiadásban.¹⁰⁵ A hiányzó rész a Szentsei-féle változathoz képest az első nyolc strófa, az 1689-es történelmi eseményekre utaló részek –, valamint a kilencedik szakasz első két sora. Érdekes még megjegyezni, hogy a megmaradt rész nem egyezik pontosan sem a Szentsei-, sem a Bathó-féle változattal. Ellenben a Bocskor-variánsban szerepel egy olyan utolsó versszak, amelyet minden bizonnyal maga a leíró költött és toldott hozzá az eredeti szöveghez. Ez így hangzik:

„S el ne felejts, – inkább éltes
főzű étkekkel.
Csikországa – Gyergyó vára
Igen sovány földé,
Ki próbálta – az tudhatja,
vagy az ki lakhatta.”¹⁰⁶

A „Nosza hajdú” kezdetű katonadalt Thaly Kálmán *Erdélyi hajdútáncz* cím alatt adta ki, amit átvettek a későbbi kiadások is. A régebbi lejegyzésekben azonban ennek a versnek nem volt ilyen címe. Szentsei *Cantio alia*, Bathó pedig *Cantio novi* cím alatt jegyezte le azt. Miután a Bocskor-variánsnak hiányzik az eleje, nem tudjuk, hogy ő vajon milyen címet adott a versnek? A „hajdútáncz” cím elvileg nem megalapozatlan, hi-

szen Thökölynek mindig voltak hajdúi, vagy az akkori szóhasználatban „talpasai”, gyalogos katonái.¹⁰⁷ Más kérdés az, hogy ezek járták-e az úgynevezett „hajdútáncot”, és hogy milyen is volt a „hajdútánc” a XVII. században. Takáts Sándornak a magyar gyalogság történetéről írt jeles munkájában azt olvashatjuk: „Az úgynevezett *hajdútánc*ot a magyar katonaság minden fegyverneme eltanulja. Ezt a hajdútáncot a 16. században *toborzónak* is hívták, s nem csak verbuválás idején járták, de a csaták és várostromok alkalmával is, hogy az ellenséget ezzel is *bosszantsák*. Zenekíséretül ehhez a tánczhoz rendesen a duda vagyis a tömlősip szolgált. A legrégibb magyar gyalogság (még a huszárság is) trombita helyett a tömlősipot használta. Az úgynevezett török sípot és a tárogató sípot csak a 16. század közepén kezdik használni.”¹⁰⁸

Járatlanok lévén mind a török kori tánc történetben, mind ezen időszak zenetörténetében, nem tudunk érdemben hozzászólni Takáts Sándor ilyen értelmű megállapításainak helytálló vagy nem helytálló volta-hoz. Több évtizedes XVII. századi kutatásaink során egyetlen korabeli forrásban sem találkoztunk sem a hajdútánc, sem a toborzótánc előfordulásával. Ám olyan adattal sem, hogy ebben a században akár Magyarországon, akár Erdélyben táncsal toboroztak volna, vagy hogy a Habsburg-ellenes hadseregek katonái akár várostromban, akár nyílt ütközetben táncsal „*bosszantották*” volna a „tüzes” ellenfelet!

Olyan adatokat szép számmal találtunk, hogy a magyar katonák vonakodtak rohamra menni a falak ellen – ami miatt sokszor a halálra ítélt katonák közül kerül-

tek ki az elöl rohamozók –,¹⁰⁹ vagy hogy a nyílt csatából az első keményebb ellenállás láttán a magyar lovasok elfutottak, aminek következtében a gyalogságot lemészárolták!¹¹⁰

A katonák minden bizonnyal táncoltak a tábortüzek mellett és a téli szállásokon is, amihez a kuruc seregnél is rendszeresített síposok, trombitások és dudások¹¹¹ fűtték a „talp alá valót”. A katonák ropta táncok koreográfiájáról azonban csupán bizonytalan elképzeléseink vannak. Apor Péter leírása szerint például a XVII. századi Erdélyben tánc közben „nem ugrándoztak kecske módon”, hanem „szép halkal járták” azt. Az általa felsorolt táncok között nem szerepel sem a hajdútánc, sem a toborzótánc.¹¹² Igaz, ő csupán a „jobb társaságokban” szokásos táncokról szól, ám éppen a Szentsei-daloskönyvből tudjuk, hogy volt, ahol az ifjak járták a társaságban a hajdútáncot is:

*„Esznek, isznak, lakoznak, fejenként táncolnak
Trombitálnak, sípolnak és igen vigadnak;
Az ifjak is peniglen hegedülnek, lántolnak.
Hajdútáncot járnak; . . .”*¹¹³

Vajon milyen mozgáselemekből tevődött össze az említett tánc? A „Nosza hajdú” kezdetű dal első három szakasza gyors, sőt vad táncra utal:

*„Nosza hajdú, firge varjú,
Járjunk egy szép táncot!
Nem vagy fattyú, sem rossz hattyú,
Kiálts hát egy hoppot!*

*Szájod mondjon, lábod járjon
Egy katonatáncot.*

*Pöndülj csizma, járjad anyja,
Elöl tollas, elől!
Amaz Palkó, kurvafia,
Vigyázz kívül, belől!
Toppants gyorsan, hadd csosszanjon,
Ne maradj balfelől!*

*Nosza rándulj! Hol vagy Viduly?
Fujd az bagi táncát!
Az emlőjét, az tömlőjét
Ne kémeld az sipját!
Mert emennek, Kis Péternek
Adta az bal sarját.”¹¹⁴*

A táncra utalás vitathatatlan, ám arra vonatkozóan, hogy a jelzett „katonatáncz” elemei a közelharcban tett harci mozdulatok imitálásából álltak-e vagy a régi pásztorfoglalkozás során kialakult táncelemek éltek-e tovább abban, csupán találgatásokra vagyunk utalva. Hiszen a „katonatáncz” megjelölés a szó szorosabb értelmezésében lovasok táncára kell hogy vonatkozzék, mégis hajdú – vagyis gyalogos katona – táncra biztatásával kezdődik az első strófa! Nem teljesen világos az sem, hogy a szerző kire értette a „tollas” jelzőt? Az egyik variánsban Palkó a „kurvafia”, a másikban Gyurka, de azt, hogy kit takarnak ezek a nevek – nem is sejtjük. Mint ahogyan azt sem, hogy ki lehetett az a „Kis Péter” – vagy „küsz Péter” –, akinek valaki a bal

saruját adta? Az irodalomtörténetnek tehát van még kutatnivalója bőven ezzel a verssel kapcsolatban is, még ha elfogadásra talál is az a nézet, hogy a „Nosza hajdú” kezdetű katonadal nem a Rákóczi-szabadságharc korának terméke, hanem a XVII. századi kuruc világé. Ám nem csak az elemzett két dal, hanem ide sorolható több más olyan vers is, amelyet az irodalomtudomány ma még – direkt bizonyítékok híján – a Rákóczi-szabadságharc kori költészet termékének tekint. Így például a több változatban is fennmaradt, „Hol vagy te most nyalka kuruc” kezdetű vers, amelyről csupán annyit lehet bizonyosan állítani, hogy 1740 előtt jegyezték le legrégebben.¹¹⁵ Ám ettől ez a vers keletkezhetett a török 1683-as bécsi vereségét követő időben is, amikor a kurucoknak menekülniük kellett a néhány hónapon át birtokolt Dunántúlról.¹¹⁶ Hasonló gondolatokat vet fel másik két Rákóczi-szabadságharc kori eredetűnek tekintett vers is: „A magyar városokrúl”, valamint „Az erdélyi városokról való ének”. Az elsőről azt olvashatjuk az 1977-es kiadásban: „Az énekszerző Magyarország városait, azok helyi furcsaságait pellengezi ki. A versszakokban azonban jó néhány *egymásnak ellentmondó* mozzanat van, több célzás értelmét még nem derítették fel. Ezért nehéz az éneknek valamely *konkrét időponthoz* történő kötése. Annyi *valószínű*, hogy a verset a kuruc szabadságharc hanyatlásának idején szerezték Az erdélyi városokról való ének mintájára, néhány strófában átvéve annak szövegét is. 1707–1708-ra datáljuk.”¹¹⁷ Az idézetekből kitűnik, hogy itt sincs konkrét bizonyíték a vers Rákóczi-szabadságharc kori eredetére, csupán hozzávetőleges

becslés, hipotézis alapján történt születésének datálása. A versnek azonban van több olyan része, amely sokkal inkább utal XVII. századi eredetre – nevezetesen a nyolcvanas évek második felére és a kilencvenes évek elejére –, mint a XVIII. század kezdetére. Így például a hetedik és a nyolcadik strófák, amelyekben ezeket olvashatjuk:

*„Nagyszombat is mindezekhez szabja magát ; társa,
Mert itt minden gyűlevésznek találkozik mása.
Ott németnek és lengyelnek vagyon jó lakása,
Kíért bizony sok szegénynek megapad a hasa.*

*Kassa tartván Eperjessel, Lőcse lengyelekkel,
Elpusztítván Tokaj várát tüzes fegyverekkel :
Igy ronták meg az országot ő kemény kezekkel,
Elrongálák, elpusztíták ő dühösségekkel.”¹¹⁸*

Tudjuk, hogy német és lengyel csapatok csupán a Bécs ostromát követő években harcoltak együtt Magyarországon! A nyolcadik versszak különben pontos leírása az 1685-ös felső-magyarországi hadieseményeknek.¹¹⁹ Kevéssé valószínű, hogy huszónkét-huszonhárom évvel ezek után verseltek volna erről, amikor sokkal frissebb események történtek ugyanezen a területen! Az 1683-as harcokra utalnak a tizenegyedik, tizennegyedik és tizenötödik strófák is,¹²⁰ míg a tizenkettedik versszak minden bizonnyal a Nádasdy Ferenc 1671-es kivégeztetésével bekövetkezett állapotokat idézi.¹²¹

A másik „kiéneklő” vers, *Az erdélyi városokról való*

ének keletkezése 1705–1706-ra van datálva. E megjelölés alapja csupán annyi, hogy a magyar városokat ki-pellengérező verset az erdélyi származékának tekintjük. „Ezt erősíti meg az a körülmény is” – olvashatjuk az 1977-es kiadásban –, „hogy a magyarországi szövegben található új strófák nem a város lényeges vonásait sűrítik egy képbe, hanem valami eseményt, tárgyi vonatkozást közölnek.”¹²² Konkrét történelmi vonatkozása persze van az erdélyi városokról szóló éneknek is. Így például a harmadik versszaknak ez a két sora:

*„Kolozsvár is magyar város, de most német birja,
Azért szegény, mert németre szállott minden zsírja.”*

Kifejezetten történeti eseményekre utal az ötödik strófa is, amelyik Vásárhelyt gúnyolja:

*„Nem lesz ott már soha többé katonák hazája,
Nem a gonosz kurucoknak örökös hazája.”*

Hasonló tartalma van a Szebenről szóló strófának is:

*„Miattad volt az országnak régenten nagy kára,
Tenéked is így lesz dolgod hidd el nemsokára.”¹²³*

Az idézett sorok szemmel láthatóan Erdély Habsburg-kézre kerülésére utalnak, amikor Apafi az erdélyi haddal Szebenbe húzódott,¹²⁴ míg a Vásárhelyről szóló sorokat könnyen lehet vonatkoztatni Thököly 1690-es erdélyi akciójának eseményeire!¹²⁵ Tulajdonképpen ezt a gondolatot erősíti a vers kiadójának az a megjegy-

zése is, amely a „Nosza hajdú” kezdetű katonadallal való rokonságára utal. Ám nézetünk szerint nem szabad szó nélkül elmenni a „Hol vagy te most nyalka kuruc” kezdetű verssel való tartalmi összecsengések mellett sem. Elképzelhető, hogy Felvinczi György életútjának tüzetesebb kutatása közelebb hozhatna bennünket e bizonytalan keletkezési idejű versek születési körülményeinek pontosabb megismeréséhez is. Egyelőre csupán annyit állapíthatunk meg bizonyossággal, hogy mind a magyar, mind az erdélyi városokról szóló versnek bőven van a Thököly-felkelés idejére utaló tartalmi vonatkozása is. Ez viszont azt sugallja, hogy mindkét versnek – vagy legalábbis azok egyes részleteinek – a keletkezését a Rákóczi-szabadságharcot megelőző időszakra, talán a kilencvenes évek első felére tegyük.

A XVII. századi kuruc költészet termékei közé kell sorolnunk több ismert szegénylegény-éneket is, amelyek különben egyúttal elsőrendű hadtörténeti források is. A *Buga Jakab éneke* a fizetés nélkül tengődő végváriak, vagy szabad hajdúk körülményeiről ad számot, míg az *Egy bujdosó szegénylegény*, valamint a *Szegénylegény dolga* kezdetű versek minden bizonnyal a hetvenes évek bujdosóinak reménytelen, kilátástalan sorsát tükrözik.¹²⁶ A XVII. század végén és a XVIII. század elején keletkezett bujdosóénekeknek alig van katonai vonatkozása.¹²⁷ Akárcsak a „Tokaj 1697-es Veszedeleméről szóló siralmas ének”-nek.¹²⁸

Feltehető, hogy családi levéltárak iratanyagában, elfeledett régi könyvekben, kalendáriumokban lappanganak még a XVII. századi kuruc küzdelmekről szóló versek, katonadalok is. Ezeknek előkerülése újabb ér-

tékes híradással szolgálhat nemzeti történelmünk e föltöbb mozgalmas időszakáról. Ennek megtörténtéig azonban a jelenleg ismertek alapján kell vizsgálunk a XVII. századi kuruc katonát, annak mindennapi életét, szokásait, gondolatait, céljait, vágyait – összevetve a költészeti ábrázolásokat a levelekben, hivatalos iratokban és prózai memoárokból fellelhető adatokkal.

KÖLTŐI ÁBRÁZOLÁS – PRÓZAI VALÓSÁG

A kifejezetten katonaverseken és dalokon kívül más egykorú költészeti termékekben is fel-felvillan a XVII. századi kuruc vitézek alakja. Így például a *Magyarországának veszedelméről Philusszal való keserves beszélgetése annak az kinek, A labanc magyarokhoz, a Pasquillus Telekianus* vagy *A megnyomorítottakra ne mérj még több csapást* című versekben.¹²⁹ E felvillandó töredékek mellett a költészeti adatok nagy többségét mégis a „Csinom Palkó”, a „Nosza hajdú” kezdetű és a *Thököly haditanácsa* című versekből és dalokból, valamint a szegénylegény-énekekből nyerhetjük. Sőt ezeken keresztül a maga történetiségében látjuk a kuruc katonát és életsorának alakulását a több évtizedes mozgalom egyes periódusaiban. Ezt a többször változó folyamatot szeretnénk nyomon követni. E témakörön belül vizsgáljuk meg azt is, hogy a költői ábrázolás hogyan egyezik a prózai forrásokban fellelhető adatokkal?

A *kuruc lovas* azért kerül előtérbe és foglal el központi helyet a költői ábrázolásokban is, mert a lovasság a XVII. századi magyar seregekben még mindig a fő

fegyvernem volt. Annak ellenére volt ez így, hogy a nyugat-európai hadseregekben már az előző évszázadban is a gyalogság vált fő fegyvernemmé, és hogy egy hadsereg korszerűségét alapvetően az határozta meg: milyen abban a gyalogság – ezen belül is a puskás gyalogság – aránya. Magyarországon ellenben a sajátos gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban történeti okok miatt a XVII. században is a lovasság, még hozzá a könnyűlovasság – volt túlsúlyban.¹³⁰ A szabályzatok előírták, hogy a lovasokat „nagyobb részről nemes rendből kell fogadni”, akiknek rendelkezniük kell „fegyverderékkal, páncéllal, sisakkal, kopjával, zablával, hegyestorok-bottal és félkéz-puskával”. A nemesi eredetű lovasok mellett voltak mindenkor lovászlegények – vagy más néven „cseléd-lovasság” –, akik számára a század első felében szintén előírt volt a páncél, a „morda-puska”, a kopja, a sisak és a szablya.¹³¹

A korai kuruc mozgalmak lovassága részben végváriakból, részben a vármegyék nemesi és portális lovasaiból került ki. Arra vonatkozóan, hogy miként nézett ki ebben az időben egy végvári lovas tiszt vagy katona, több költészeti forrásunk is van. Így a végbeli tisztről a *Cantio de militari duce* című költeményből kaphatunk szemléletes leírást:

*„Farkasbőr és vörös páncér [ti. páncél] az nyakában
Pallosa kezében, forgódik csatában.”*

A végbeliek fegyveréről vall „Kovács György búcsúzása” is:

„Nagy diadalmakat vivánk hegyes törrel”¹³²

Az 1668-ban Nógrádban szerzett *Buga Jakab éneke* az elbocsátott, lerongyolódott végvári lovasokról ad számot, akik a kurucok zömét alkották:

„Rongyos a dolmányom, kinn van az oldalom
A sok főttul ugyan nehéz a nadrágom.
Hátam lapockáját veri a kalpagom,
Rongyos mentécském is alig áll vállamon.

*A köpönyegem is nem igen jó immár,
Mind elrohasztotta csizmámat a sok sár...
A farkas bőrömnnek lekopott a szőre,
Pókháló palackom [ti. a puskaportartót] a szegen
belepte.”*

„Az lovam lábáról lehullott a patkó,
Aki rajta van is, az is nem igen jó,
Ha nem patkoltatom, elromlik a jó ló,
Ló nélkül peniglen nékem nem igen jó!”¹³³

Ez a kép ismétlődik az „Egy bujdosó szegénylegény” kezdetű énekben is, amely minden bizonnyal a hetvenes évek elejének – a kuruc küzdelem apály-korszakának – nehéz körülményeiről ad számot. A szegénylegény lovas bizony ugyancsak sanyarú kinézésű lehetett:

„Szakadozott szennyes ünge,
Rongyos fejr köpönyegje,

*Megkopott tollas süvege,
Kidült csizmájának kérge.
Elrohadott hevederje,
Megvetkőzött farkasbőre,
Szorult csak egy göcsörére, "[ti. gebére]
„Dolmánya, nadrágja foszlott.”*

A ló sajnálatára külön versszakban is visszatér:

*„Az Fehér is holt ösztövé,
Meglátszik rajta az szügyér,
Kórószál inyéhez nem fér,
Mert lobonczot üznyi nem mér.”*

A bujdosó kuruc fegyverzete és felszerelése hasonló a ruházatához:

*„Hegyes töre ketté romlott,
Minden szerszáma megbomlott . . .”*

*„Sok sár, víz érte szablyáját,
Hò, zápor verte lódingját [ti. löportartóját]
Rozsda megfogta puskáját . . .”¹³⁴*

Ezek a kuruc katonadalok mellett tanúskodnak, hogy a lovasok általában azokkal a fegyverekkel és felszerelési tárgyakkal rendelkeztek, amelyeket a szabályzatok a Habsburg-szolgálatban álló magyar katonának korábban is előírtak. Csak éppen mind a ruházat, mind a fegyverzet rendkívül elhasználódott, leromlott volt. A költői ábrázolást megerősítik az első évtized

prózai dokumentumai is. A *Buga Jakab éneké*-ben foglaltakat támasztja alá például a kunszentmiklósi jobbágyoknak az az 1671 márciusában kelt levele, amelyben előadják sérelmeiket a jászkun kapitánynak: a lerongyolódott végbeliek abaposztót, kalpagot, sebesi pokrócot, cafrangot és karmazsin csizmát követelnek rajtuk egyéb ruhafélék mellett.¹³⁵ Más forrás tanúsága szerint Ispán Ferenc bujdosóvezér 1673 januárjában arról panaszkodott Teleki Mihály kövári főkapitánynak: „az rajtam való rossz köntösnél egyéb nem maradt; kérem az asszonyt ő kegyelmét, küldjön valami fejér ruhát, mert bizony *semmiféle* nincs egynél több!”¹³⁶ Elképzelhető, ha a vezetőknek nem volt még váltás fehéreneműjük sem, akkor hogyan öltözködtek a közemberek. Zúgolódtak is, mondván: „ő nekik csak csizmára való pénzek sincs, ott szereznek, ahol szerezhetnek!”¹³⁷ A megmaradt ruházathoz annyira ragaszkodtak, hogy annak megtartásáért még „holtukból is feltámadtak” a kurucok! Egy ilyen esetet jegyez fel Babocsay Izsák tarcali nótárius 1674-ből, elmondván, hogy amikor az egyik Nánás elleni támadásban elesett kuruc lábáról egy győztes hajdú le akarta vonni „a lábán levő sárga csizmát”, az egyik – magát halottnak tettető kuruc felugrott és levágta a hajdút.¹³⁸ A rossz ruházati viszonyok között ugyancsak feltűnést keltett a kalandos életű Józsa Péter, aki 1676 tavaszán „oly vitézi módon ment be Erdélybe: hogy sastollas kalpagot tett fel, párduczbőrt az nyakában, aranyos kardot az oldalán, sarkantyús csizmája török és veres, három fő vezetékje [ti. lova] negyedik alatta”.¹³⁹ A mostoha ellátási körülmények között ugyancsak jól jött az, hogy a

segítségül érkezett francia zsoldú lengyel hadak pénz és fegyver mellett ruházatot is hoztak a bujdosó kurucok számára 1677-ben.¹⁴⁰

A hetvenes évek fegyverzeti ellátottságáról viszonylag kevés forrásanyagot ismerünk. Azt tudjuk például, hogy az 1672 szeptemberében lezajlott enyickei ütközetben a bujdosók oly sok lőfegyvert zsákmányoltak a legyőzött császáriaktól, hogy csupán karabélyt „harmadfél százat” bocsátottak „kótyavetyére”.¹⁴¹ Ám ugyanekkor, október folyamán, a munkácsi összecsapásban az ellenséges katonák fennszóval kiáltozták a bujdosókról „nincs lövések, nem löhetnek!”¹⁴² Azt is tudjuk, hogy például 1677-ben Cobb Farkas kassai főkapitány azért büntette meg a Heves vármegyeieket, mert azok a felkelőknek és a portyázóknak „fegyvereket, puskaport, golyót, ólmot szolgáltatnak”.¹⁴³ Teleki Mihály ez év augusztusában azt parancsolta Fráter Istvánnak, a verselő huszti kommandánsnak: csupán olyan katonákat fogadjon fel, akiknek „jó fegyverek” van.¹⁴⁴

Gyökeres változást tükröz a kuruc lovasok ruházati, fegyverzeti ellátásában a véleményünk szerint 1681 elején keletkezett „Csinom Palkó” kezdetű katonadal! Már a kezdő versszakban így sorolja a szerző a „katoná” – vagyis a lovas fegyverzetét:

*„Csontos kalabérom, [ti. karabélyom]
Szép selymes lódingom,
Dali pár pisztolyom.”*

A lovas ruházatáról ezt írja:

„Az vitéz kurucnak
Van szabott dolmánya,
Sarkantyus csizmája. . .”

– és természetesen:

„Futó paripája”
„Lábaiban karmazsin csizmája.”
„Hátán cifra farkasbőre,
Kurta kis dolmánya,
Nyakában függ gyönggyel fűzött
Csontos kalabéra.”¹⁴⁵

A szintén ebben az esztendőben keletkezett *Thököly haditanácsa* című „verses jegyzőkönyv”-ben kevés szó esik a kuruc katonák ruházatáról vagy fegyverzetéről. Thököly megszólításában csupán azt olvashatjuk:

„Szablyával övezett katonai barátim. . .”¹⁴⁶

Az 1690-ben szerzett *Nosza hajdú* című dalban legfőljebb a „Pöndülj csizma” utalásból következtethetünk arra, hogy nemcsak hajdúknak – tehát gyalogosoknak –, hanem lovasoknak is szól ez az ének. Így a Thököly-felkelés felfelé ívelő szakaszának kuruc lovasát egyedül a *Csinom Palkó* ábrázolja. S vajon miként állunk az egykorú levelekkel és iratokkal? Ami a lovakat illeti, azokra meglehetősen sok prózai forrást találunk. Legelőször is arra vonatkozóan, amire már korábban utaltunk, hogy ezen időszak kuruca általában két lóval rendelkezett.¹⁴⁷ Hogy milyenekkel és hogy

miként viszonyult a katonához a lovához – arra is több egykorú adatot ismerünk. Így például mindenekelőtt a mustrakönyveket, de számos levelet is. Thököly 1678 tavaszán például följegyezte, hogy a hozzá csatlakozott lovasok nagyobb részének a lóva „füves” volt, míg a kisebb rész „szénás”.¹⁴⁸ Az 1678-as kuruc edictumnak szabályozni kellett azt is, hogy a kapitányok „sok haszontalan lovat ne engedjenek tartani, fő-főlegénynek is két vagy három lovánál felyebb ne legyen”.¹⁴⁹ Thököly és híveinek írásában gyakran szerepelnek „paripás színes lovak” és „úri török lovak” is.¹⁵⁰

A kuruc lovasok e korszakbeli ruházatáról több hiteles forrást ismerünk. Thököly 1681 nyarán azt írta Wesselényi Pálnak, hogy a „katonái” – vagyis a lovasai – „veresben” járnak.¹⁵¹ Ugyanez év őszén Teleki nem csekély irigységgel tudósította Apafinét, hogy Thököly kuruc lovasait „a pompa nyalkaság” jellemzi.¹⁵² A kuruc udvari hadak ruházatáról tudjuk a következőket: „A zászlótartónak, dobosnak, síposoknak és tizedeseknek *veres* kiszniczir posztóból való mentéjük” volt, rájuk szabva, dolmányukat pedig „fehér kiszniczir posztóból” készítették. A közlegényeknek hosszú mentéjüket és dolmányukat kék posztóból szabták, míg az udvari „mesterlövészekét” zöld „septuch” posztóból.¹⁵³ Arról, hogy egy nemesi lovas hogyan nézett ki ebben az időben – Cserei Mihály számol be. Elmondja, hogy ő a zernyesti csatában jó szürke moldvai paripán ült, a nyakában farkasbőr volt, s hosszú tengerszín nyusztos süveg a fejében.¹⁵⁴

A fegyverzeti ellátottság már a hetvenes évek végén jelentősen javult. Thököly írja az 1679-es szikszói út-

közetről szóló beszámolójában, a kurucok zsákmánya lett „puskának sokasága, ötszáz pár pisztoly, azon kívül sok karabély és dragony puska”.¹⁵⁵ Amint arra már utaltunk, a „Csinom Palkó” kezdetű dal lovasábrázolásával kapcsolatban hangzott el olyan vélemény is, hogy ilyen jó fegyverzeti ellátottsága – karabély, pár pisztoly – csupán a tehetősebb nemeseknek volt.¹⁵⁶ Nos, ami azt illeti, például Eszterházy Pál nádor 1684 tavaszán kelt felterjesztésének tanúsága szerint minden magyar lovasnak kellett rendelkezni egy karabéllyal és egy pár pisztollyal.¹⁵⁷ Ebből arra következtethetünk, hogy ez általánosan megkívánt fegyverzete volt a kor magyar lovasának. S a kuruc győzelmek fénykorában a lovasok többsége minden bizonnyal elő is teremtette magának nemcsak a kívánt ruházatot, de a fegyvert is!

A *kuruc gyalogos*, vagy talpas, amint arról már szoltunk – második helyre szorult a hadseregen belül. Hiába igyekeztek megteremteni a modern magyar gyalogságot a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek vezetői, fáradozásukat nem sok siker koronázta. A század történetét végigkísérte a hadiszolgálatra és a nyílt csaták vívására alkalmas gyalogság hiánya! „Mely nagy vétek pedig az” – sóhajtott fel Zrínyi Miklós a „Vitéz Hadnagy”-ban –, „hogy az magyarnak nincs gyalogsága és *nem gyönyörködik* benne, meg nem mondhatom!”¹⁵⁸ Ez az állapot azonban nem változott ötven esztendő elteltével sem, hiszen II. Rákóczi Ferenc is így emlékezett meg a szabadságharc korabeli helyzetről: „A gyalogsági szolgálatot a nemesség mindig megvetette és szégyelt volna ott szolgálni. Köz-

mondás volt, hogy *csak a kutya jár gyalog*, és arra való az állat, hogy az embert hordozza.”¹⁵⁹

Éppen ezért nemigen csodálkozhatunk azon, hogy a kuruc költészetben is csak ritkán jelenik meg a „talpas” vagy a „hajdú”: a gyalogos katona. *Buga Jakab éneke* csupán a lovasról szól, akárcsak az „Egy bujdosó szegénylegény” kezdetű vers is. A *Csinom Palkó* gyalogos megjelenítése ritkaság számba megy! Hogyan is néz ki e szerint a győzelmes időszak kuruc gyalogosa?

„Az gyalog kurucnak
Van frissen járása,
Mint Pelagus / ti. Pegazus / lónak,
Van sebes futása.”

„Gyönggyel füzött az bocskora,
Ezüstös kapcája.”¹⁶⁰

Az egykorú források is szolgáltatnak némely adalékot a kuruc talpasokról. Babocsay Izsák például azt írja róluk, hogy 1678-ban Tokajt ostromló „kurucz talpasok többére mind Hegyaljai pajkosok” voltak.¹⁶¹ Egy ellenséges jelentésből pedig ügyességükre következtethetünk: „Detva táján gyakorta sétálnak a kuruczok *gyalogosan*, a lovakat már egynehány évben fárasztottuk, de nehéz az erdőben kivadászni a *talpasokat*.”¹⁶² Ottlyk György – Thököly későbbi ezredeskapitánya – leírja naplójában, hogy 1680-ban a Liptóban kalandozó kuruc gyalogság tutajon, majd szekéren vett részt a lovassággal együtt a gazdag morvaországi portyázásokon.¹⁶³ Nyilván ennek volt az eredménye, amit Tele-

ki 1681 őszén jelentett a fejedelemasszonynak, ti. hogy Thökölynek „czifra veres gyalogi” voltak a közös hadivállalkozáson.¹⁶⁴ Ekkor valóban járhattak akár „gyönggyel fűzött bocskor”-ban és „ezüstös kapcá”-ban is, ahogyan az a versben olvasható. Kérdés azonban, hogy meddig tartott ez az állapot? Ugyanis a már említett Ottlyk György 1685-ről szólva leírja, hogy a szolnoki bég emberei a kurucoknak „egynehány pár karmazsin kapcát kihoztak és bennünket megajándékoztak. Ez nagy becsületünkre lött, mert sokan *lyukas* és egész *szürkapczában* voltunk.”¹⁶⁵

A kuruc táborok és téliszállások élete meglehetősen ismeretlen terület, hiszen a történeti és hadtörténeti munkák szinte alig foglalkoztak ezzel a témakörrel. Emiatt rendkívül értékes minden olyan töredékes adat is, amelyik erről tájékoztat bennünket. A táborélet döntő kihatással volt a hadsereg erkölcsi-politikai arculatának alakulására is, nem beszélve a kiképzésben játszott központi szerepéről. A század közepén Zrínyi Miklós többek közt ezt írta erről: „a tábor a vitézek helye, ottan egymástul *tanul*, ottan élesedik az elméje, ottan isméri meg kapitányát s a kapitány őtet, ottan egy kiáltására a kapitánynak rendbe kell állnia, ottan *istrázsálhat* : azonkívül [ti. a tábor nélkül] *semmirekellő az vitézlő rend*”.¹⁶⁶

A bujdosók első hadiszabályzata azt tükrözi, hogy a kuruc vezérek Zrínyihez hasonló elveket vallottak a táborélet fontosságáról. A különböző szabályzati pontokban a következő előírásokat találjuk:

– A tisztikar és az altiszti kar a táborban mindig az előírt szolgálati helyén legyen.

– A parancsnokok azonnal torolják meg a katonák legkisebb szolgálati mulasztásait is.

– A táborban elszállásolt katonákat szüntelenül gyakorlatoztatni kell és képezni az elkövetkező harcokra.

– A lovakat a táborból füvellésre csak az előírt időben és a kijelölt strázsa vonaláig szabad kivinni.

– Éjszaka a táborba jövők kötelesek azonnal megállni a strázsa felszólítására.

– A tábori akasztófa mindenkor kéznél legyen, hogy a fegyelmi kihágások miatt elítélteket minden késedelem nélkül fel lehessen kötni arra a tábor piacán.¹⁶⁷

A *téli szállásokon* elhelyezett kuruc katonaság a hetvenes években nagyrészt a hódoltsági falvakban élt, bár többször laktak például Debrecen városában is.¹⁶⁸ Az előírások szerint mindenkinek csakis a számára kijelölt szállást szabad volt elfoglalnia. Előfordult olyan eset, hogy egy-egy háznál 18–20 személy volt beszállásolva.¹⁶⁹ A katonák magatartási normáját szigorú edictum-pontok szabályozták. Így például, aki nemi erőszakot követett el szállásadója feleségén vagy leányán: halállal bűnhődött. Az 1678-as kuruc szabályzat ki-mondta: „valaki rendelt quartélyét felveri, vagy gazdáját s akárkit is meglop, megkárosít, vagy más rendelt quartélyra erővel rászáll, törvény szerint megbüntetik”. Thököly Imre az 1681-ben kiadott edictumban halálbüntetéssel fenyegeti azt, „aki gazdáját *fosztja*, károsítja, vagy *megveri*”. A rendelkezések részletesen megszabták azt is, hogy a szállásadók milyen szolgáltatásokkal tartoznak a katonáknak.¹⁷⁰

Vajon ezek a sokszor drákói szigorúságú intézkedések meg tudták-e szüntetni az együttélésre kényszerült

katonák és polgári lakosok között Európa-szerte megmutatkozó surlódásokat? Azokat, amelyeknek oka legtöbbször az volt, hogy a harcos többet követelt, mint amennyivel a szállásadó köteles volt, vagy hogy „usurpálni” akarta a gazda férji jogait, vagy a portán forgolódó „leánasszonyokkal” próbált „csintalankodni”. A kuruc táborélet és a téli szállásokon zajló együttélés mindennapjairól vajon milyen adatokat találhatunk az egykorú költészetben és a kortársi levelekben? A Balassi Bálint költői nyomdokait követő Rimay János a század elején így verselt a táborról, az ottani életről:

*„Táborban hideg szél,
A nap melegével,
Hol hidegít s hol hevít :
Éhséggel szomjúság
S nagy nyughatatlanság
Mindentől kedvetlenít ;
Mégis a vitézség,
A harcra buzdul s ég,
Ha kit a tisztesség szít.*

*Asztalnál vitézek
Vig örömmel esznek
S nagy szeretettel laknak ;
Sok jó szerencsét
Ők egymásnak kívánnak ;
Jó kedvet mutatván
S kedvesen lakozván,
Egymást ajándékozzák.”¹⁷¹*

A „Reménység az embert” című, XVII. századi vi-tézi énekben a szerző így verseli meg a katonák min-dennapját:

*„Jó regvent vitézek ágyakból felkelnek,
Lovat abrakolnak, puskákat töltenek,
Kardot fegyvert kötnek, csatához készülnek,
A jó reménységért csak el nem repülnek.”¹⁷²*

Ám hangot kap a költészetben a táborba induló és kedvesétől búcsúzó katona is:

*„Kardommal övedzem, látod édes szívem,
Bucsuzom, előtted állok reménységben,
De kérem az Istent, hogy még egészségben
Lássalak, csillagom tündöklő szépségem.*

*Pár puskám porozván, nyeregfőben állván
Vezetékem készen, reád várakozván;
Lovam is nyeregben kapud előtt állván
Hagyja, rázza fejét, még ő is bánkódván.”¹⁷³*

A kuruc táborok és téli szállások vidám óráiról valla-nak a „Csinom Palkó” és a „Nosza hajdú” kezdetű ka-tonadalok némely strófái, amelyekkel más vonatkozás-ban már foglalkoztunk a korábbiakban. Így mindjárt az a közismert – és férfimulatságokon még ma is szíve-sen énekelt – strófa, hogy:

*„Nosza rajta jó katonák,
Igyunk egészséggel!
Menjen táncba ki-ki köztünk
Az ő jegyesével.”¹⁷⁴*

Ez a versszak látszólag egyértelműen a táborbeli táncra utal. Méghozzá lovas katonák táncára, hiszen a „katona” – amint már említettük – önmagában a lovast jelentette ebben az időben. Ám mégsem föltétlenül bizonyosan páros táncra szól a fölhívás! Az egykorú katonai szóhasználatban a „táncz” jelentette a harci párviadalt is, amelynek során mind a lovas, mind a gyalogos vitéz ugyancsak „ropta” azt a közelharc folyamán! A „jegyes” pedig az volt, akit a „katona” vagy a „hajdú” kinézett, kiválasztott, „megjegyzett” magának a közelharc előtt.¹⁷⁵ Tulajdonképpen hasonló kétértelműségek rejlenek a *Nosza hajdú* táncra biztató sorai között is:

*„Kiálts hát egy hoppot!
Szájod mondjon, lábad járjon
Egy katonatáncot.”*

„Pöndülj csizma, járad anya!”

*„Fujd az bagi táncát,
Az emlőjét, az tömlőjét,
Ne kiméld az sipját!” –¹⁷⁶*

– Ezek a sorok első hallásra kétségtelenül inkább táborban járt katonatáncra vallanak. Ám ugyanezen szakaszokban, az

„Elöl tollas elöl!”
„*Amaz Palkó, kurvafia*
Vigyáz kívül-belől,”
„*Ne maradj balfelől!*”¹⁷⁷

– sorok szerintünk inkább utalnak harci cselekményekre, mint táncokra. A „*tollas*” elnevezés különben vitás, eltérő értelmezésére is alkalmat adott. Az egyik tekintélyes nyelvészünk például ebből próbálta megfejteni a „*labanc*” szó eredetét. A közelmúltban megjelent tanulmányában az alábbiakat olvashatjuk ezzel kapcsolatban: „Valószínű, hogy helyes nyomra vezet egy diplomata utazónak, Conrad Jacob Hiltebrandtnak tudósítása. Ő 1656-ban a Felvidéken utazva egy magyar nemesekből álló katonai kíséretéről többek között azt írja, hogy az urak közül némelyiknek a süvegén *tollak* vannak egy nyelecskében, amelyet a szél forgat. Ezek hadakozó katonák, és ahány törököt levágtak, annyi szál tollat viselnek a süvegükön, más ilyet *nem is viselhet*. . . A császárpárti, törökellenes magyarokat tehát a kalapjukon vagy süvegükön viselt *tollakról* lehetett megismerni. Későbbi időben, már a kuruc-labanc szemben állás korában ezért *tollasoknak* is nevezték őket. Erre egyelőre csak egy adatot tudok idézni Thököly Imre naplójából: 1676: »bizonyosan értem. . . Gyulaffi uram. . . az császár részéről való tolvaj *tallasoktul* való megöletését.« Összekapcsolva tehát az

1656-ból származó német leírás *tollforgós* császárpárti magyarjait az 1676-ban említett ugyancsak császárpárti *tollas* magyarokkal s ezeken keresztül a *labancokkal*, nem látszik valószínűtlennek az a feltevés, hogy itt az ellenségtől használt névvel van dolgunk, amely a *lobogós loboncos* tollbokrétát gúnyolja ki.”¹⁷⁸

E feltételezés szerint tehát azt is mondhatnánk, hogy a „Nosza hajdú” kezdetű katonadalban szereplő „Elöl *tollas* elől!” felhívás a labancokat biztatja! Ám vajon mennyiben tekinthető elfogadhatónak a „tollas” és a „labanc” elnevezés összekapcsolása? Meglátásunk szerint semennyiben sem, mert ez a hipotézis alapvető ténybeli tévedéseket tartalmaz. Ezek röviden a következők:

– Téves az az állítás, hogy tollakat csupán a török ellen küzdő császárpárti magyar katonák viseltek volna. Szamosközy István írja, hogy 1605-ben, amikor a dévai német helyőrség kapitánya egy dárdával ajándékozta meg Nagy Albertet, Bocskai kapitányát, az a németet „szablyával ajándékozta meg és egy *tollal kit süvegében viselt*”.¹⁷⁹ Kemény János szemtanúként írja, hogy amikor 1626-ban Bethlen Gábor Brandenburgi Katalint fogadta, „az fejedelem is nagy pompával ment ki... nussztal béllett galléros mentében, kolcsos *tollason mind maga s mind főlova*”.¹⁸⁰ II. Rákóczi György 1643-as esküvőjén az egykorú beszámoló szerint a fejedelmi udvar katonái úgy vonultak fel, hogy a nyolc szép török lovon volt „három – három szál darutoll a homlok előjökben”.¹⁸¹ Szaporíthatnánk az adatokat, amelyek azt tanúsítják, hogy a tollat egyaránt

hordták a Habsburg-ellenes magyar katonák is, s nem pedig kizárólagosan a császárpárti magyar vitézek!

– Gyulafi Mihályt nem valamiféle „*talasok*” ölték meg, akiknek a nevét lehetne „tollas”-nak tekinteni, hanem Habsburg-szolgalatban álló „*talpasok*”, vagyis *gyalogos* katonák. Itt vagy elírással vagy a kiadó téves olvasásával állunk szemben. Ugyanis sem Thököly, sem más kuruc egyetlen ismert levélben sem nevezte „talasok”-nak, vagyis „tollasok”-nak a császári katonákat! „Talpasok” ellenben az egész kuruc háborúban voltak mind kuruc, mind császári oldalon.¹⁸²

Ezek után elmondhatjuk, hogy a „Nosza hajdú” kezdetű katonadalban található „*tollas*” utalás sem valamiféle labanc katonára vonatkozik, hanem több mint valószínűleg a saját előjáróikra, tisztjeikre, akiknek a hordott toll jelezte rangját és beosztását. Ezeknek pedig a harcban *elől* kellett menniük, ha tekintélyt akartak tartani katonáik előtt.

Az a bizonyos „Palkó” – akit a szerző – ki tudja mi okból – „kurvafiának” nevez, s aki „*vigyáz kívül belül*” – a tábort és szállást őrző külső és belső strázsákat sejteti, pontosabban az őket kommandórozó *strázsames-tert*. Tudjuk, hogy minden katonai tábort és szállást megfelelő számú külső és belső őrségnek kellett „vigyáz”-nia.¹⁸³ Ezt a szolgálatot a magyarok nagyon nem szerették. Többek között azért nem, mert itt fölöttébb szigorúan tilalmazták a szeszes ital fogyasztását, amit viszont különösen zokon vettek mindig a „jó magyar vitézek”, akik bizony nem sok vizet ittak meg életükben. Ennek okát persze nem valamiféle magyar specialitásban kell keresnünk. A magyarországi kutak vizé-

nek nagy többsége ugyanis fertőzött volt, ami önmagában óvott annak fogyasztásától. Ugyanakkor a bor – a hús mellett – a katonai ellátás alapelemét alkotta. Így a magyar strázsák borivási tilalma olyasmit jelentett, mintha más hadseregek katonáit kenyér és víz nélkül állították volna ki az ugyancsak megerőltető őrszolgálatba! Így csupán az történhetett, hogy a profoszi – hadbírói – teendőket is ellátó főstrázsamester észleléssel ellenőrizte az őrséget ellátó katonák ittassági fokát, s aki túllépte a megengedett tűrési határt, azt szigorú felelősségrevonással sújtotta. Emiatt persze nem is örvendett valami nagy szeretetnek a katonák között, s érthető, ha az egyik legsértőbb kifejezést, a „kurva-fiá”-t alkalmazták rá.¹⁸⁴

A „*Ne maradj balfelől*” kitétel nézetünk szerint ket-tős értelemmel bír: Jelentheti azt, hogy a katona ne maradjon a „bal” – tehát a „rossz” – oldalon. Ám vonatkozhat arra is, hogy a harcban jobb kézzel küzdő katonának a bal kézre eső oldala a védtelenebb, tehát a katona avagy a harci egység óvakodjon attól, hogy a veszélyesebb oldalra kerüljön. Mindez persze nagyrészt csupán találgatás, mert a kései utókor már egyre nehezebben képes e jelképes beszéd minden kifejezését pontosan megérteni. Részben azért, mert ma már nem minden olyan jelenség ismert, amire valamelyik utalás vonatkozik a versben. Ilyen többek között például a „Csinom Palkó” kezdetű dalban a következő strófa is:

*„Patyolat a kuruc
Gyöngy az felesége,
Hetes vászon az laboncság,
Köd az felesége.”¹⁸⁵*

Az irodalomtudomány e versszak értelmével, jelentésével nem sokat tudott kezdeni. A legújabb kiadás is csupán annyit jegyzett meg a strófával kapcsolatban, hogy a „hetes vászon” azt jelentette: „durva fonalú vászon”.¹⁸⁶ Ám meglátásunk szerint ez a versszak azt a rendkívüli állapotot tükrözi, hogy a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején a kuruc téli szállásokon a „kurucnék” együtt laktak férjeikkel – noha korábban a legszigorúbban tilalmazták az ilyen együttléteket¹⁸⁷ –, ugyanakkor ebben az időben a császári katonák téli szállásairól ki voltak tiltva a nőszemélyek. Bár régebben még külön katonai tisztségviselő, a „Hurenwaimbel” intézte ügyeiket a táborokon és szállásokon belül.¹⁸⁸ Történetírásunk és hadtörténetírásunk megglehetős szemérmességgel kerülte az ilyen témákat, holott a katonák szexuális életének megoldott vagy meg nem oldott volta ugyancsak jelentékenyen befolyásolta a hadseregek tevékenységét, sikerességét vagy sikertelenségét.

A katonaelember, aki gyakran került közel az élet és a halál csupán egyszer átléphető határmezsgyéjéhez, a harci szüneteket igyekezett mohón kihasználni az örömszerzésre. Ez tulajdonképpen érthető kívánság is. Különösen olyan katonáknál, akik hosszú évekig – sőt néha évtizedekig – járták a „hadak útját”. Az ilyen vágyak kielégítésének két útja-módja volt. Az első az,

hogy a katonák feleségei és alkalmi szeretői a táborokkal együtt vonultak és a harci szünetekben gondoskodtak a harcosok pihenésének kellemessé tételéről. Ahol sok nő volt együtt, ott veszekedésre, féltékenykedésekre is gyakran sor került, amelyben igazságot a Hurenwaibel tett közöttük.¹⁸⁹ A nyugati zsoldosseregekben általában ez a szokás divott, amiről többek között Szamosközy István is tájékoztat bennünket. Az álmosdi csatáról írva például elmondja, hogy ott a hajdúk a császáriakat levágták, „mind gyermekekkel, kurvájokkal együtt, kik az gyalog németekkel az ü módjok szerint ugyan számosan voltak”.¹⁹⁰ A török seregeknél egyszerűbben oldották meg ezt a kérdést, különösen a janicsároknál. Ott minden ötös csoportnak volt egy újonc fiatal fiú tagja, akit a többiek a laktanyákban és a táborokban „éltek” is. Ezért nevezték a férfiúi homoszexualitást az egykorú magyarok „török módon élés”-nek. A török szállásokról, a janicsárlaktanyákból a nők a legszigorúbban ki voltak tiltva, s így a szexuális kielégülésnek csupán ez a „katonás” módja adódott az „igazhitű” közkatonáknak.¹⁹¹

Vajon miként alakult ez a dolog a magyar katonaságnál? Ha a szabályzatokat nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy ugyancsak drákói szigorú rendelkezések „óvták” a katonák erkölcsseit! I. Rákóczi György 1634-es szabályzata például kimondta, hogy a győzelem érdekében elengedhetetlenül szükséges minden katonának „tisztá és jó életet viselni és minden *fertelmességet* teljességgel eltávoztatni”. Külön szabályzati pont írta elő, hogy aki „erőszakátétel vagy paráznaság vétkében találtatik, minden kegyelem nélkül *megöle-*

тік”. Itt olvashatunk a nőket a katonai táborokból kitiltó parancsról is: „Az paráznaságnak eltávoztatásáért penig senki *tisztátalan személt* maga mellé venni *feje vesztése* alatt ne merészeljen! Az égettboros kofárok se járjanak táborunkban. Valaki ott találtatik, kiűzésék.”¹⁹²

A szabályzati pontok természetesen csupán a tilalmakat tartalmazzák. Arról, hogy a török kori Magyarországon milyen is volt a magyar katonák erkölcsi magatartása, más források vallanak. A török hódoltság korát megelőzően Bonfini Hunyadi Mátyás katonái között forgolódva őszinte – vagy tettetett – álmélkodással így kiáltott fel: „Ugyancsak csodálatos: Itáliában ilyen nem látni, magam megfigyeltem minő *tiszta erkölcsre* nevelte Mátyás a magyarokat!” Bonfini szerint azt tartják a magyar lovasokról: „sohasem szegik meg a házastársi hűséget, még ha három esztendeig is kell egyfolytában katonáskodniuk”.¹⁹³ Így volt ez vajon a valóságban is, ki tudná megmondani. Annyi bizonyos, hogy száz esztendővel később Szamosközy István már egészen más képet rajzol a magyar hajdúk szokásairól! Az Erdély történetéről szóló munkájában elmondja: „A fiúkat, leányokat nőket a katonák kényük-kedvük szerint hurcolták szerte a táborban. A győzelmet kegyetlenségükkel, kegyetlenségüket *ocsmányságukkal* tetézték.”¹⁹⁴ Számos egykorú forrásadata arról tanúskodik, hogy Szamosközy nem valamiféle ritka, kirívó eseményt jegyzett föl a magyar katonák erkölcséről, hanem általános jelenséget. Legfeljebb arról volt szó, hogy ha a táborokba nem vihettek nőket, a környező vidékek asszonyai és leányai sínylették meg. Bethlen

Gábor Munkácsot körülzáró katonáinak magatartásáról azt jelentette a várnagy: „Löttek kibeszélhetetlen *erőszaktételek* is mind asszonyállat, mind leánzó rendeken, sőt némelyeket ugyan el is vittenek, hitvös uruktól megfosztván.”¹⁹⁵ Thököly egyik 1679 tavaszán írt levelében azt olvashatjuk: „Itt igen rossz hírek vannak az Aranyos mellett lakó szüzek felől, álmokban is megterhesednek némelyek.”¹⁹⁶ Az a körülmény, hogy a „kurucnék” a téli szállásokon együtt laktak férjeikkel, némileg csökkentette a nemi erőszaktételeket. Ez persze azzal is együtt járt, hogy az asszonnyal lakó kuruc katona tisztábban volt tartva, mint az ebben az időben szigorú „nőtlenségre” kényszerült labancok, akiknek az alsóneműjüket is maguknak kellett mosniuk, mert „*köd*” volt a feleségük!

A nők kitiltása a császári sereg táboraiból és szállásairól a harmincéves háború után következett be, amikor megszüntették a Hurenwaibel tisztséget is.¹⁹⁷ Lehetséges, hogy ez az intézkedés elkerülhetetlen volt, s könnyebbé is tette a katonák fegyelmezését. Ám a következmény itt is az lett, hogy a környező vidékek asszonyai és leányai sínylették meg a szigorítást. Szalárdi János írja a hatvanas évek elején Felső-Magyarországon átvonuló császári zsoldosokról: „a német zsoldosok sok szüzet, tisztességes asszonyi állatokat megrontani, viselős és szüléshez közelítő asszonyi állatokkal buja kívánságokat töltvén, némelyeknek életeket is elfogyatni, némelyeknek méhekben levő magzatját erőszakkal megfojtván megölni, a tűzbe vetni és megégetni nem irtóztanak és bűnnek nem tartották”.¹⁹⁸ Persze

helytelen lenne mindezt a „nőtlenségre” kényszerítés számlájára írni. Hiszen a források ilyen – sőt még ennél kegyetlenebb – kicsapongásokat a harmincéves háború idejéből is bőven feljegyeztek, noha akkor a nők még nem voltak kitiltva a császári táborokból és szállásokról.¹⁹⁹ Mindenesetre a tilalom alkalmat adott arra, hogy a kurucok gúnyolják a „nőtlenségre” kényszerített ellenfeleiket, kiemelve ugyanakkor a saját kedvezőbb – vagy legalábbis annak tekintett – életkörülményeiket.

Ismeretes, hogy a kuruc katonák gúnyversekben pellengérezték ki a császári katonákat nemcsak elhanyagoltságuk, de tetvességük miatt is. A „Csinom Palkó” kezdetű dalban ugyanis ilyesmikkel találkozunk:

*„Lapos guta megütötte
Bornyúbőr iszákját,
Kebeliben legelteti
Sok ezer marháját.*

*Mely marhának tetü neve,
Tartsa ő magának!
Nyuzza rendre, jó lesz bőre
Bornyubőr iszáknak*

*Mert ő igen gyenge nemzet,
Szokott effélire,
Országában eleget kap,
Menjen hát helyire!”²⁰⁰*

A történész, amikor ilyen és ehhez hasonló sorokat olvas, méltán eltűnődhet azon: vajon annyira tisztábbak lettek volna a kuruc katonák a labancoknál, hogy méltán és megalapozottan kigúnyolhatták azokat elhanyagoltságuk, sőt eltetvesedésük miatt? Nehéz az ilyen kérdésekre megnyugtató feleletet találni, hiszen a források ugyancsak keveset beszélnek a testi tisztálkodási szokásokról, sőt a kor katona-egészségügyi viszonyairól is. Arról csupán elvétve és mintegy kivételesen szerezhetünk tudomást, hogy a tisztek, a vezetők milyen higiéniai körülmények között éltek. Még kevesebbet tudunk arról, hogy miként volt ez a katonatömegek-nél? Thököly maga – naplójának tanúsága szerint – fölöttebb sokat fürdött, s ruházata tisztaságára is nagy gondot fordított a táborokban is.²⁰¹ Ez arra utalhatna, hogy nyilván hasonló állapotokat igyekezett megkövetelni katonáitól is. Ám ilyesmire csakis akkor kerülhetett sor, amikor rendezettebb körülmények között éltek. Ha nem így volt, s amikor egyetlen váltás fehérnemű is nagy kincsnek számított, nos olyan körülmények között nyilván az az állapot volt általánosabb, amelyet az egyik szegénylegény-ének szerzője így fogalmazott meg:

*„Katonapor [ti. tetű] ha búsitja
Tíz avagy húsz az ki bántja
Vállát csak meg sem vonítja,
Csak csendesen elmulatja.”²⁰²*

A század utolsó harmadában némileg szaporodott az orvosok száma Magyarországon,²⁰³ de ez nem eredmé-

nyezhette azt, hogy továbbra sem foglalkoztak volna gyógyítással javasasszonyok, borbélyok, fürdősök, papok, sőt hóhérok is. Utóbbiak a vallatási tortúrák és a kivégzések folyamán nem megvetendő anatómiai ismeretekre tettek szert. Ezért gyakran hívták őket gazdag és előkelő kliensekhez is annak ellenére, hogy „tisztátalan” személyeknek számítottak, akiknek kéz-érintése megbecstelenítés-számba ment. Kemény János elmondja, hogy Bethlen Gábor betegsége idején „Löcsén lakott egy hóhér ki doctoros ember is volt, ezt is odahozták vala [ti. a fejedelmi udvarba] és curálá lábain sebeket nyitván, hogy az benne levő nedvesség azon szívárognék ki; de heában lön”.²⁰⁴ Tudjuk azt is, hogy hazánkban a hullaboncolást inkább csak külföldről hazatért orvosok végezték. Ezek a tanultabb személyek általában a városokban laktak és nagy megbecsülésnek örvendtek. Az elismerés kifejeződött az orvosi honoráriumok összegében is: volt olyan háziorvos, aki betegétől évi átlagban 100 forintot – mai pénzben mintegy százezer forintot – kapott. Egy-egy gazdagabb páciens-től egy kikúrálásáért általában 40–50 akkori forint honoráriumban részesültek, s körülbelül ennyi volt a „taksája” egy-egy főnemesi asszony szülése levezetésének is. A XVII. századi Magyarországon a nagyobb városokban már működtek tisztí főorvosok is, akik elsősorban a kuruzslók ellen léptek fel. Igyekeztek megakadályozni azt, hogy a borbélyok vagy a fürdősök „belső nyavałyákkal körülvetetett” betegekhez járjanak gyógyítás végett.²⁰⁵

A sebesült kuruc katonákról általában polgári orvosok gondoskodtak, amikor a harcok sebesültjeit a váro-

sokba szállították. Magyarországon tábori kórházat először 1684-ben állítottak fel, Buda első, sikertelen ostroma idején. Mielőtt a sebesülteket városi orvosokhoz vitték volna, harctéri ellátásukról először a borbélyok gondoskodtak. Ezek céhekbe tömörültek, és kötelesek voltak úgynevezett mestervizsgát tenni a sebkezelésben való jártasságukról. A vizsgázott borbélyoknak tudniuk kellett „sebeket, fakadékokat gyógyítani, fogakat kivonni, szépen eret vágni, megtört csontokat forrasztani, kimenyült tagokat helyreállítani, kelevényeket és különféle daganatokat gyógyítani, kenő íreket jól elcsinálni”.²⁰⁶ Egyes adatok arra utalnak, mint ha a kor magyar katonái ellenállóbb szervezetűek lettek volna az idegen zsoldosoknál. Ennek okait csupán találgatni tudjuk. Talán a fehérjedúsabb táplálkozás miatt? Vagy a rendszeres borfogyasztás fertőzésgátló hatásaként? Vagy esetleg valójában tisztábbak, gondozottabbak lettek volna, mint a nyugati zsoldosrezdek katonái? Ma még mindezt nem tudjuk megválaszolni, csupán az eredményt tudjuk konstatálni. A XVII. század pestisjárványok és egyéb hasonló betegségek dúlta Magyarországon legkevesebben a katonák közül haltak meg ilyen betegségben. Méghozzá olyan időszakban, amikor hatalmas császári seregek pusztultak el, morzsolódtak fel ugyanezen a területen járványos megbetegedések következtében.²⁰⁷

A katonaelet mindennapi szokásai keveset változtak a XVI–XVII. századi Magyarországon, s így a korábban keletkezett katonadalok „aktualitása” nem veszett el a kuruc harcok idejére sem. Éppen ezért, ha a katonaelet mindennapjainak költészeti megjelenítését,

megelevenítését kutatjuk, nyugodtan kiterjeszthetjük vizsgálódási körünket a jóval korábbi magyar katonadalokra is. Jó példa ennek alátámasztására a több változatban is fennmaradt „Őszi harmat után” kezdetű dal. Tudjuk, hogy a XVII. század elején szerezték, de még a Rákóczi-szabadságharc idején is úgy énekeltek, mint az akkori jelen problémáit híven és frissen tükröző éneket.²⁰⁸

A *kuruc harci szokások* szerves részét alkották annak a hadművészeti folyamatnak, amelynek előzményei évszázadokra visszanyúlnak és amely folyamat nem szűnt meg a Thököly-felkelés bukásával sem. Ez a kuruc korban továbbélő magyar harci felfogás és harcmód ismerhető fel a XVII. századi kuruc költészet ismertetésénél, s általunk vizsgált verseiben, dalaiban. Fráter István huszti kommandáns elmélkedő költeményében például ezeket olvashatjuk:

„*Rettegő szívekkel,
Kétséges elmékkal
Nem lakik vitézség.
Az ki harcon csak fut,
Méltán annak nem jut
Győzedelmes tisztesség...*”²⁰⁹

Petneházy Dávid kuruc ezredeskapitány a híres haditanácskozáson, amikor a magyar harcmód fölénye mellett voksolt a „német” harci szokásokkal szemben, így jellemezte ezt:

*„Magyar végházakban magyar kívántatik,
Csatázó törököt ezek üzik s érik,
Hazánknak fiai eztet jobban értik,
Csak egy pántlikán is német mennyit késik.”²¹⁰*

A magyar harcmódról legbővebben a „Csinom Palkó” kezdetű katonadal szerzője szól. Amikor a rajtuk ütő kurucok előtt fut a „tokos”, a szerző így biztatja a katonákat:

*„Utána kuruc! Utána!
Tied a puskája,
Enyim pedig az kancája,
Tied az lódingja!*

*Rajta, Miska, rajta
Az tüzes labancon!
Miénk lesz az nyereség
Mind az derék harcon.”²¹¹*

Másképpen festi a kuruc hadakozást a Thökölyt gúnyversben csúfoló labanc magyar:

*„Az török erővel mindent fenyeget,
Hogy egész vármegyét bizony feléget . . .”
„Harsányit küldé, Morvát égesse,
Császár hiveit mindenütt lesse . . .”*

S a Bécs alól a törökkel futó kurucokat így gúnyolja:

*„Körmötlen macskának nehéz fát hágnyi,
Sánta ebnek Bécset nehéz megjárnyi . . .”²¹²*

A XVII. századi kurucság kedvelt „magyari” harcmódjáról, harci szokásairól az a két szegénylegény-ének ad legteljesebb képet, amelynek szerzője – vagy szerzői – vitathatatlanul thökölyánus kurucként kezdték pályafutásukat. Ezt a tényt bizonyítja akár a Thököly személyére és sorsára történő utalás, akár az a Rákóczinak címzett keserű kifakadás, hogy:

*„Nincs becsületi a katonának,
Mint volt régentén a kurucoknak.
Vajon vagyon-é hírével a méltóságnak,
Hogy sok vitézek,
Próbált legények
Rút becsben vannak?”²¹³*

Ezekből a szegénylegény-énekekből így bontakozik ki a régi, „igazi” magyar harcmód, amelyet a kurucok a magukénak vallanak:

*„Ezek [ti. a szegénylegények] bátorsággal németre mentenek,
Eleget közülök lóról levertenek. . .”
„Mert az ellenséggel mikoron szembeszállt,
Mezételen karddal németekben kaszált,”*

A szegénylegények költői szószólója fölrója a Rákóczi-szabadságharc „újsütetű” kuruc tisztjeinek, hogy a harcban nem úgy viselkednek, mint ahogyan az „régentén” – ti. a Thököly-felkelés idején – szokásban volt:

*„Mert mikoron az harcra el kelletik menni,
Sok tündöklő forgót szoktanak letenni,
Kapitány uraknak elől kéne menni,
De megszokták hátra őmagokat vonni.”*

Ennek e nem megfelelő tiszti magatartásnak az okát a versszerző a következőkben látja:

*„De nem kell csudálni, hogy ez az hibája,
Hátra szaladásra kész a lónak szája!
Az kinek nem vala soha ily próbája,
Nehéz harcra menni, ott retteg a mája.”²¹⁴*

A másik idézett szegénylegény-ének, amely egyúttal verses krónikája a Rákóczi-szabadságharc első küzdelmeinek, így számol be Munkácsnak a Kassa 1682-es hadifurfanghoz hasonló elfoglalásáról:

*„Hires Huszt vára Máramarosban
Miképpen esék birodalmunkban?
Mi szegénylegények voltunk csak alattomban
Magam láttam:
Tokos uram
Futott pallosban.”*

Ám a kedvelt „napnyugati-portyák”-ra vivő harcmód volt az igazi eleme a szegénylegényeknek, hiszen:

*„...Ki nyargalódzott Ausztriáig?
Szegénylegény, nem úr lova futott mindaddig...”*

Ők vágták le a pántlikás német urakat, „varjú gránátos kavallérokat”:

*„Ha valaholott voltanak csodák,
Mind kívül-belül estek szép próbák:
Szegénylegények magokat frissen forgaták.
Csak szegények,
S nem urfiak
Véreket onták.”*²¹⁵

Vajon az egykorú „prózai” források adatai hogyan támasztják alá a kuruc hadművészetről versben elmondottakat? Számos forrásadat arról tanúskodik, hogy a nyugati politikusok és katonák alig tudtak a XVII. századi kuruc hadművészetben bármiféle rendszert felfedezni. Egy francia hugenotta pap például azt írta a magyar bujdosók hadviseléséről, hogy az általuk folytatott küzdelem jellege „inkább tömeges rabláshoz hasonlított, mint egy olyan háborúhoz, amelyet óvatosan vezetnek, vagy amelyet egy jól rendezett állam erői és fegyelmezett hadserege folytatnak”.²¹⁶ Vajon így látták ezt a magyar kortársak is? Nos, volt aki igen, volt aki nem. Tholnai Mihály tábori lelkész például 1676-ban maga is azt írta a bujdosók harcát jellemezve, hogy: „Régen a magyarok nem voltak ily *gyalázatos futók, szaladók*.”²¹⁷ Nem sokat változtak a kuruc hadviselésről alkotott ítéletek Thököly vezérségét követően sem! Egy 1686-ban Nürnbergben megjelent munka szerzője például akként foglalt állást, hogy alapvetően Thököly sem tudta megváltoztatni a magyarok kedvelt hadviselési módját, amely a gyors támadásokat kedve-

li, de a tapasztalt ellenállásra megfutamodással válaszol. Emellett a kuruc hadviselés „az adott szó meg nem tartását s a *cselvetést* részesíti előnyben”.²¹⁸ Ám negatívan emlékezett vissza a XVII. századi kuruc hadakozásra Ottlyk György is – előbb Thököly, majd Rákóczi ezeres kapitánya –, aki 1704-ben Bercsényi Miklóssal tanácskozáván többek között ezeket mondotta: „ha csak így hadakozunk és az ellenséggel jóformán *meg nem ütközünk* – országot elpusztítjuk és úgy járunk *mint Tököli idejében!*”²¹⁹ Még negatívabban ítélte meg a XVII. századi kurucok hadviselését II. Rákóczi Ferenc, aki alapjában véve céltalan, értelmetlen pusztítást látott csak abban!²²⁰

Az egykorúak és közel egykorúak közül azonban sokan tévesen ítélték meg a XVII. századi kuruc hadviselést és harcmódot, különösen ami a nyílt nagy csaták kerülését illeti. Ezt az elvet és gyakorlatot követték ugyanis Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György sikeresen küzdő Habsburg-ellenes seregei is, de azt írta erről Zrínyi Miklós is: „Aki nem elegendő hogy az ellenséggel harcoljon [ti. nyílt nagy csatában] *ne álljon szembe véle, hanem apró csatákkal* ne hagyja nyugodni! csipdesse a szélét, ha megyen a hátulját, ne hagyjon élest neki vinni.” Más helyen azt mondta, hogy ha az ellenség bővelkedik ágyúknak, puskáknak és egyéb tüzes szerszámokban „nincsen több mesteresség [ti. jobb módszer] mint nem hagyni neki időt, hogy sokat lőhessen, hanem mindjárt *karddal kell neki menni!*”²²¹

A XVII. század első felének nagy magyar hadvezérei ugyanúgy látták a magyar hadak harcászati hiá-

nyosságait, mint Zrínyi és mint a bujdosóvezérek, avagy Thököly is. Ez a hadsereg fegyverzeti, képzettségi szintje miatt csakis arra volt alkalmas, hogy váratlan gyors rajtaütésekkel zavarja és egyetlen gyors rohammal *megpróbálja* megfutamítani a tűzfegyveres kötelékharcászatra berendezkedett ellenséget. Ez történt például 1679 végén a szikszói csatában is. A kuruc főcsereg lesben állt a szőlőhegyek között, amíg egy négyszáz főnyi martalék különböző „incselkedésekkel” meg nem bontotta a császáriak harcvonalát és ki nem mozgította őket a dobszai sáncok mögül. Ekkor a kuruc martalék futást színelve maga után csalta az ellenséget. Közben többször is megálltak, „összve puskáztanak” egymással, majd ismét „háta adtak” az ellenségnek. Amikor a császáriak meglátták, hogy a lesben álló kuruc főcseregre vitték őket, „rendbe verték” magukat – vagyis harci alakzatba álltak –, „de mi – írja tudósításában Thököly – minden felől csak *sebesen resolute* rajtuk mentünk”.²²²

Váratlan, megerősített helyeket is csupán váratlan rohamokkal tudtak a magyar csapatok bevenni. Az 1678-as támadásnál Zólyom elfoglalásáról jelentették a bujdosóvezérek Teleki Mihálynak: „Végre az elmúlt csütörtökön *első álomban* lármát csinálván, kin az város alatt, az város felső falán latorjácson felküldvén az várost isten kegyelméből megvettük.”²²³ Módszeres ostrom nélkül vették birtokba a kurucok Felső-Magyarország katonai és politikai központját, Kassát is, amelyet pedig erős citadella védett. Az erről szóló jelentés annyira jellemző a kuruc harcászatra, hogy érdemes abból kissé hosszabban is idézni: „Kassához éjfél előtt

tizenegy óra tájban érkeztünk; a gyalogságot az akasztófánál hadtuk harminchét lábtóval [létrával] együtt, akit naplásban [az erdőben való nappali rejtőzködés idején] csináltunk. Magunk harmadfél száz lovassal a téglaszinnél megállapodtunk, egész tizenkét óráig étszaka csendességben voltunk; tizenkét óra után három fertálylyal megízestük a gyalogságnak, hogy lopják magokat a kőfal alá, odaérkezvén állétsák föl a lajtorjákat. A hold is béhomályosodott a mi szerencsénkre, annyéra, hogy a strázsák *akkor vették észre* a gyalogságot, amikor az árok partján jó formában való ostromláshoz hozzá készült volt: akkor kezdék szaporán mondani a Verdá?-t [ki vagy?], de azokat is mihelt elkezdtek a lövést, a gyalogink menten kilőtték a vártáló helyekből. Fele a gyalogságnak övig való vízben fölállván a lajtorjákat, egymás után hágták a kőfalt. Másfelől mi is lovasok *néki sivalkodván*, trombitát sípot fúvatván, s dobot veretvén, *lármát* csináltunk. Az szegény német *mezítelen aluván* szokása szerént, míg rendbe vette volna magát, *félóra* alatt *általestünk* rajta, s elnyertük kilenc esztendőtü fogva épített erős citadelláját.”²²⁴

A példák azt mutatják, hogy a kurucok a meglepésre építették az erősségek megvételeért folytatott harcukat is. Még inkább ezt követték a mezei harcoknál. Egy ilyen meglepő rajtaütésről olvashatunk többek között Ottlyk György naplójában is: „*étszaka* sáncz mellett jasztrabei mezőben megszállván, az egész had megabakolván lovaikot, indultak *éjféltán* Turna felé és onnan egyenesen Adamóczig gázlottak, úgy hogy *hajnalhasadtakor megütötték* Karaffa hat compagniájából

álló vasas rajteroket [lovasokat] . . . azokat egészen *felverték*, sokat levágván és két kapitányt, valamely lajtnantot egynéhány rajterekkel rabságba vittek”.²²⁵

A XVII. századi kuruc költészet termékei természetesen nem versbe szedett hadijelentések vagy hadművészeti értékelések! Azokból legtöbbször csupán az derül ki, hogy a katona miként látta magát és harcát – s így bőven tartalmazznak szubjektív momentumokat, sőt pontatlanságokat is. Mindezek ellenére a versekből sok olyan dolgot megtudhatunk, amelyek a naplókba, jelentésekbe, hivatalos iratokba valamilyen ok miatt nem kerültek be. Éppen ezért rendkívül sajnálatos jelenség, hogy az ugyanazon korszakkal foglalkozó irodalom és nyelvtudomány a történetírástól és a hadtörténetírástól meglehetősen elszigetelve kutatja egy-egy vers születési körülményeit, tartalmi mondanivalóit. Nem kevésbé sajnálatos az is, hogy a történészek és hadtörténészek többsége – ritka kivételtől eltekintve – legfeljebb amolyan „díszítő elem”-ként használja – már ha egyáltalán felhasználja – az adott kor költészetét. E sorok írója reméli, hogy írása talán biztatásul szolgál majd arra, hogy az eddiginél komplexebb módszerekkel próbáljuk megfejteni egy-egy korszak még ma is bőven fellelhető titkait, rejtélyeit.

„KERGETTEM A LABANC-HORDÁT...”

Vázlat Thököly Imre hadvezéri portréjához

*„Kergettem a labanc-hordát,
Sirattam a szívem sorsát,
Mégsem fordult felém orcád
Rossz csillagú Magyarország.”*

(*Ady Endre : Bujdosó kuruc rigmusa*)

Talán senkire sem illik annyira a „bujdosó kuruc” név, mint őrá, a „kuruc király”-ra. A „labanc hordákat” hol kergette, hol futott előlük, de mindvégig megmaradt azon az úton, amelyen fiatalon elindult. Helyes volt-e minden politikai és katonai döntése? Minden bizonyos, hogy nem. Voltak-e tévedései, követett-e el „tragikai vétséget”¹ vagy „vétségeket”? – minden bizonnyal igen. E tényen nem változtat az sem, hogy Habsburg-ellenes nagy elődei is követtek el tévedéseket. Az azonban semmiképpen sem igazságos vagy méltányos, hogy az utókor történettudománya egészen más mércekel mérje őt, egészen eltérő normák szerint ítélje meg személyét és tévedéseit, mint azokét, akiket valamely késői elfogultság a „haza szentjeivé” avatott!² Thököly Imre „históriai félárnyék”-ba került olyan kritikai szempontok alapján, amelyek nem mindig megalapozottak, és többnyire ugyanilyen joggal felvet-

hetők lennének azokkal szemben is, akiknél a késői nemzeti kegyelet nem engedi ezek felvetését.

Historiográfiai áttekintésünk során arra is megpróbálunk választ adni, hogy a kor normái között vajon ki számított jó hadvezérnek, és hogy Thököly miben és mennyiben felelt meg e követelményeknek? Mindezt abban a reményben tesszük, hogy Thököly Imre hadvezéri portréjának elemző vizsgálata elősegítheti a „kuruc király” magyar- és európai történeti szerepének elfogulatlanabb, az igazsághoz közelebb álló megítélését is.

A KORTÁRSÁK ÉS AZ UTÓKOR VÉLEMÉNYE

A török hódoltság korabeli Magyarországon több olyan történelmi személyiség élt, akinek hírneve túlterjedt nemcsak az ország, de az osztrák Habsburgok államkomplexumának határain is. Szapolyai János, Báthory István, Báthory Zsigmond, Bocskai István, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György mellett európai érdeklődésre és hírnévre tett szert több kiváló magyar hadvezér és politikus is. Így például Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, az öreg Rákóczi Zsigmond, Zrínyi Miklós, Eszterházy Miklós, Pázmány Péter alakja mellett ugyancsak sokat foglalkoztatta az európai kortársi közvéleményt a murányi kalandja révén híressé vált Széchy Mária³, vagy a Munkácsot védő Zrínyi Ilona⁴ személye is. Bocskai Istvánról az is ismeretes, hogy ő az egyetlen olyan magyar ember, akinek külföldön – Genfben –, külföldiek magyar történelmi személyi-

séggként szobrot állítottak, ám még az ő alakja sem foglalkoztatta oly intenzíven, olyan széles körben és oly ellentmondásosan az európai kortársi közvéleményt, mint a „kuruc király”-é. Amint arról egy nem régen megjelent jeles mű beszámolt, Thököly alakja rendkívül sűrűn felbukkant a kortárs külföldi újságokban, folyóiratokban, pamfletekben, történeti és földrajzi művekben, de ugyanígy a költészetben, a szépprózában, a drámákban és népi játékokban, sőt az egykorú grafikában és festészetben is.⁵ Mielőtt röviden áttekintenénk a külföldi kortárs megnyilvánulásokat, előbb vegyük szemügyre: hogyan látták Thököly személyét – de mindenekelőtt katonai, hadvezéri képét – a magyarországi és erdélyi kortársak?

Az 1657-ben született Thököly Imre neve már nyolc esztendővel később föltűnik hivatalos államiratban, amikor is Apafi Mihály erdélyi fejedelem kinevezi őt Máramaros vármegye főispánjává.⁶ Ezt a kinevezést természetesen rendkívül helytelen lenne a nyolcesztendős gyermek valamiféle személyi kiválósága dokumentumaként felfogni. Annak a nagybirtokos főnemestnek szólt ez a megtiszteltetés, aki anyai ágon Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel állt rokonságban, s akire nemcsak Magyarországon, de Erdélyben is tekintélyes örökség várt. Amikor 1670 végén Likava várából Erdélybe menekül, a személye felé forduló figyelem akkor is inkább vagyoni és társadalmi súlyának szól, s nem a tizenhárom esztendős gyerekembernek! Akárcsak négy esztendővel később, amikor a bujdosók harsányi gyűléséről küldött követek arra kéri az erdélyi fejedelmet, engedje ki közójük „méltóságos

Gróf Tököli Imre uram ő nagyságát”, hogy ő is kijöhessen Erdélyből „nemzete szolgálatára”.⁷ Erre azonban csak mintegy harmadfél esztendő elteltével kerülhetett sor. Ekkor az első hetekben, hónapokban sorra járta a nagy területen szétszórva téliszállásoló bujdosó nemeseket és katonákat, sok-sok vendégelés közben ismerkedve nemcsak a személyekkel, de minden bizonynyal a katonai tudnivalókkal is. Thököly köré varázsos szálakat font már a nagy vagyon és az előkelő származás a többnyire üres zsebű és szerényebb társadalmi eredetű bujdosók szemében, bár ekkor még nem tudták – s nem is tudhatták –, hogy ez az ifjú mennyiben lesz más, különb vezető, mint a szintén nagy várakozással fogadott Wesselényi Pál.⁸ Éppen ezért Thökölynek nem csekély munkával kellett megszereznie a többségükben ugyancsak „megkeseredett” bujdosók igazi megbecsülését, föltétlen bizalmát.⁹ Úgy tűnik, leghamarabb a „farkastermészetű végbeliek” szívéhez találta meg az utat, ám még sokáig voltak olyanok is, akik nem akarták elfogadni őt vezérnek! A kállói lovas és gyalog tisztek például 1679 augusztusában azt írták Apafi fejedelemnek: „az Tököli uram maga akarhatja szerént rajtunk való uralkodását fel nem vehetjük, s egyáltalyában parancsolatjából ezután is nem függünk sem fizetett szolgálai, sem jobbágyi nem lévén”.¹⁰ Igaz, ugyanebben az esztendőben Rhédey Ferenc erdélyi tanácsúr azt írta Teleki Mihálynak, hogy a somlyói bujdosó nemesek azért nem mernek szembeszállni Thököly akaratával, mert a seregek mögötte állnak és ha „két három ember ellenkeznék, darabokban találják magokat”.¹¹

Jóllehet Thököly hadvezéri ténykedése már 1678 őszén megkezdődött, vezéri híre későbbben terjedt szét a nem katona kortársak között. Babocsay Izsák már az ő nevéhez fűzi az 1679-es szikszói győzelmet, amelyre „a farkas természetű végbeli Kuruczoknak ösztönzéséből” került sor, amikor is Thököly „igyekeztén felvett tisztének *valamelly remekét* mutatni és valamelly próba által emlékeztetessé tenni”.¹² Az 1681-es haditanácskozás megverselője számára a versben szereplő kuruc generális tulajdonképpen még csupán „primus inter pares” a vezérkarban, aki arra törekszik, hogy: „Vehesse rend szerént tiszteknek elméjét”.¹³ Szuhay Gáspár ugyanezen esztendőben keletkezett gyászversében az öreg katona így búcsúzik a fiatal kuruc generálistól:

*„Legelőször penig ez utolsó szókra
Hallgasson Thököly gróf úr ő nagysága,
Kinek tekinteti s úri méltósága
Termett és beszéde méltán uraságra.
Ha volt fogyatkozás tisztemben énbennem,
Arrúl megbocsásson nagyságod énnékem . . .”*¹⁴

Majd egy esztendővel később Thury Ádám egy prédikáció elé írt versben már így méltatja személyét:

*„Viszont az nagy Isten irgalmasságából
Mint egy kis Dávidot az juhok áklából
Elvona mint báránt szoptatós juh mellől
Tevé Izraelnek erős oszlopául
Hazánk fejedelmét, nagy Thököly Imrét,*

*Hogy ezáltal immár legeltesse népét.
Im, meg is mutató általa erejét,
Kitudván hazánkból Jebuzeus népét.”¹⁵*

Itt immáron „isteni küldött” a kurucok vezére, aki-
nek személye és éles kardja által a mindenható siet a
magyarok megsegítésére! Nem egészen egy esztendő
múltán írta meg Gyöngyösi István közel ötszáz strófás
dicsőítő versét Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassá-
gáról. Ebben Hectorhoz és Horatiushoz hasonlítja a
kuruc vezért:

*„Az ki régen fegyvert fogott hazájáért,
Küzködik is annak megmaradásáért. . .”*

Az egykoron Széchy Mária murányi kalandját di-
csőítő – s a változó viszonyokhoz oly könnyen igazodó –
költő maga is a hadakozás folytatására biztatja Thö-
kölyt:

*„Ugyanis, az talám célja fegyverednek,
Hogy végig üzd felvett igyét nemzetednek
Melynek nyavalyái most is felesednek,
Ha te nem orvoslod, meg is nehezednek.”
„Sok esztendeje már, hogy öltöztél vasban,
S töltötted életedet szenvedéssel hadban.*

*Szerencséd azolta volt sok változással,
Hol arccal állt hozzád, hol hátmutatással;
Ugy szokott ő bánni mind eggyel, s mind mással
Ritkán megyen lába egy nyomban járással.”*

A poéta – legalábbis verse szerint – szilárdan bízik Thököly hadvezéri nagyságában és szerencséjében, amely a Zrínyi Ilonával kötött házassággal mindenképpen növekedni, gyarapodni fog. Óriási perspektívákat lát Thököly további hadvezéri működésében:

*„Az Tiszánál fogják zászlódat felvenni,
Az Dunán is által fognak azzal menni,
Diadalmas próbát azon túl is tenni,
Ha nehéz munkával kell is annak lenni.
Ösmerjék meg most is az magyar kard élet,
Ki régen is soknak vágta ki az bélét,
Tartományoknak is csonkitotta szélét,
Egyéb prédát is nyert azoktul sokfélét.”*

A költő, aki a köznemesi közvélemény egyik szószólójának is tekinthető, egyetért azzal is, hogy Thököly török szövetségben folytassa a küzdelmet a végső győzelemig:

*„Készét ugyan gátlást így is az irigység,
De ha végben megyen az kezdett szövetség,
Oly fundamentumos leszen az nyereség,
Hogy el nem vonja azt akármely ellenség.
Sok tartomány akad az által kezedben,
Másként is öregbülsz, nemcsak értékedben,
Hanem méltóságra rendelt személyedben,
Mind pedig fegyverrel nyert dicsőségedben.”*

Thököly hadvezéri tevékenységét a poéta ezekkel a szavakkal méltatja:

*„Kardot kellett kötni az mely esztendőben,
 Minthogy attul fogvást majd minden üdőben
 Töltötte életit több részről mezőben,
 Ott vedd fel személyit azért legelsőben.
 Ha úgy képzéd, az mint táborát vezeti
 Ítélhedd, hogy abban Fabiust követi,
 Az ki népe kárát addig kerülgeti,
 Hogy Hannibált végre lesire veheti.
 Csudálhatod abban érett okosságát,
 Ha jól meggondolod ahhoz ifjúságát;
 Nem birták úgy mások a dolog nagyságát,
 Noha idejeknek rótták sokabbságát.”¹⁶*

Vajon hányan oszthatták az akkori Magyarországon Gyöngyösi István nézeteit Thököly megítélésében? A kortárs Cserei Mihály a mintegy negyedszázaddal későbbben írt históriájában úgy emlékezett vissza a nyolcvanas évek elejére, hogy „a magyarok Tökölit általában szeretik és mellőle el nem állhatnak vala”.¹⁷ Ezt a véleményt látszik alátámasztani Eperjes tanácsának 1684. júniusi levele, amelyben köszönték Thökölynek „városunk sőt az egész országunknak javáért és megmaradásáért még ha egészségének fogyatkozásával is supportált [járt] sokféle nyughatatlanságát”.¹⁸ A „kuruc király” nagy tekintélyét látszik igazolni Draheim Vilmos fiskális prefektus ugyanekkor kelt levele is, amelyben többek között azt írta: „Nagyságod valamiről méltóztatik resolválni [nyilatkozni], az tanquam verbum regium [királyi szóként] szokott stálni [hangzani].”¹⁹ Mivel mindez a török bécsi veresége és Thököly hatalmi helyzetének megingása után íródott, ak-

kor arra kell gondolnunk, hogy Thökölynek – a hadvezérnek és a politikusnak – sok olyan híve volt a hanyatló szakaszban is, akik elismerték nagyságát.

Am a valóságtól eltérő képet rajzolnánk, ha nem adnánk teret azon kortársak hangjának, akik nemcsak Thököly politikájának a helyességét, de még hadvezéri tehetségét is erősen megkérdőjelezték! Egy névtelen királpárti katolikus szerző 1683 szeptemberében máró gúnnyal szólt a nemrég még szinte az egész ország által elismert és magasztalt „kuruc király”-ról:

*„Hallottad-é hírét az új királynak,
Istentül elszakadt hazánkfiának?
Ismered-é, elhiszed-é, hogy az pogánynak
Kalauza, mert rád hozta, csak tart prédának.”*

A törökkel Bécs ellen támadó Thökölyt azonban csúfos vereség éri, amikor meglepi őt Lotharingiai Károly hada:

*„Mert mikor nem vélné, hirtelenséggel
Az tringyiai vitéz herceggel
Elkergeté, s megvereté Isten szégyennel,
Futva szalad, alig marad török ebekkel.”²⁰*

Az ismeretlenség homályában rejtőzködő szerző Thököly rossz helyzetfelmérését gúnyolja, aki „kör-mötlenül” – vagyis kellő erő híján – kezdett erejét meghaladó feladatokra vállalkozni. Haragjában barokkos bőséggel zúdítja a szidalmakat arra, akit néhány hónappal korábban még a legtöbben Hunyady Mátyás

méltó örökösének láttak! Ám 1690-ben egy szintén az ismeretlenség homályába rejtőző szerző – valószínűleg a későbbben mindhalálig labanccá vált Cserei Mihály – Thököly szájába adva a szavakat, egészen más hangon szól róla a búcsúénekekben! A kezdeti sikerek után Erdélyből is kiszorított fejedelem visszatekintve a már több mint egy évtizede tartó szüntelen fegyveres küzdelmére, az Istent hívja tanúnak maga mellett:

*„Ítilje meg bátor az Isten igyemet,
Igaz okból ha nem fogtam fegyveremet . . .”*

A katona, a hadvezér sokszor változó sorsát, forogdó szerencséjét így jellemzi:

*„Csak egyedül néha elig szaladhattam,
Télben, fagyos hóban mennyit nyomorgottam,
Mennyi sok véletlen szerencsén forgottam :
Néha szinte halál kapuig jutottam.”²¹*

Arról, hogy a fegyvertársak hogyan ítélték meg Thökölyt mint hadvezért, rendkívül szemléletes képet fest II. Rákóczi Ferenc a magyarországi háborúról írt emlékirataiban. Ő azoktól a volt thökölyánus tisztektől és öreg katonáktól hallotta ezeket a véleményeket, akik a szabadságharc idején zászlói alatt szolgáltak.²² Elmondása szerint ezek a tisztek a szabadságharc alatt parancsnokuknak, Károlyi Sándor generálisnak állandóan dicsérték „Thököly mélyreható elővigyázatosságát, amellyel a németek és a gyanús emberek cseleit kijátszotta”.²³ Rákóczi több megjegyzéséből az derül ki,

hogy a volt thökölyánusok akkor is kiváló katonának értékelték egykori vezérüket, amikor már nem őt szolgálták. Tulajdonképpen az ő nézetüket osztotta Cserei Mihály is, aki ugyan csupán egy esztendőt töltött Thökölyvel együtt, azt is bujdosásban s utána ádázul gyűlölte a kurucokat, de Thököly személyéről s főként hadvezéri képességeiről mindig a legpozitívabban nyilatkozott.²⁴

És miként emlegették őt a külföldi katonák? A francia szövetségesek, a törökök vagy éppen a vele szembe kerülő császári tisztek és hadvezérek? Előbb talán a francia véleményeket vegyük szemügyre, hiszen a franciák már régóta szövetséget tartottak a Habsburg-ellenes magyar erőkkel és mozgalmakkal. Általában meglehetősen lekicsinylően nyilatkoztak a magyar tisztekről és hadvezérekről. Thökölyről ellenben a „Nouvelles Extraordinaires” 1682. december végi kiadásában azt írták, hogy „*nagy géniusz, személyében bátor, és tele van jó szándékkal saját pártja iránt*”.²⁵ A párizsi „Bibliothèque Nationale”-ban található, e korból származó egész alakos rézmetszet alatt ez a – latin szövegű – vers olvasható:

*„Ha ki nem ismerné föl ez itt ragyogó szobor arcot
Az Fejedelmi Dicsőt ismeri jól a Világ.*

*Imre neven híres THÖKÖLY ragyog itt fia HÖSI
ISTVÁNNak miután jámborul ez tovatűnt.*

Fenn sugarazzon Erény és Lét ércnél örökebbül!

*Reményed, Herceg hozza reá a segélyt.”*²⁶

A franciák nagyra becsülték Thököly katonai és po-

litikai értékét a a kilencvenes években is. Kortársi följegyzésből tudjuk, hogy 1692 decemberében a francia követ azt mondta a nagyvezérnek Thökölyről: az ő hadvezéri híre nagyobb hatással van a császáriakra, mintha a török egy egész sereget küld ellenük!²⁷

A török vezetés 1681-ben kezdte nagyra értékelni a fiatal kuruc vezér katonai tehetségét és jelentőségét. Ennek okát Székely László erdélyi követ ezzel indokolta a Telekinek küldött tájékoztatásában: „itt az az ember kedves, a ki *kardot ránt, szemben* megyen az némettel”.²⁸ Ilyennek látták Thökölyt, mígnem a bécsi kudarcot követő vereségek idején több török vezető igyekezett megtenni őt bűnbaknak, ami végül is a váradi elfogatásához vezetett.²⁹ E lépés hibás voltát hamarosan felismerték, s igyekeztek Thökölynek elégtételt szolgáltatni.³⁰ Ez a magatartás nem változott azután sem, hogy Thököly kiszorult az országból. Trumball portai követ 1689 végén írt jelentéséből tudjuk: a nagyvezér úgy fogadta Thökölyt, mint nagyköveteket szokás. Igen szépen beszélt vele, a szultán különös kegyelméről biztosította, és értékes ajándékokkal halmozta el őt. Az is igaz – írta másik jelentésében az angol követ –, hogy XIV. Lajos portai megbízottja sokat forgolódik Thököly érdekében. Azt javasolja a portának, hogy nevezzék ki őt Moldva és Havasalföld fejedelmének is, mert akkor a francia király nyílt katonai szövetséget köthetne vele. A francia követ a portán tüntetőleg magyar ruhában járt, úgyhogy egyes török méltóságok gúnyolódva Thököly követének nevezik őt.³¹

Természetesen még nagyobb lett Thököly hadvezé-

ri renoméja a török előtt a zernyesti diadal után. Az 1690. szeptember 4-én kelt fermánban III. Szulejmán szultán így szólította meg őt: „A Jézus vallásán levő nagy fejedelmek dicsősége, a messiási nemzet nagyjainak választottja, a keresztény nép társadalmi ügyeinek igazgatója, a hősök leghősebbje, a bátrak legbátrabbja Felső-Magyarország királya, Thököly Imre, kinek legyen jó vége és jusson az üdvösség útjára.”³² Ez a címzés és értékelés nem változott meg az erdélyi vállalkozás kudarca után sem. A szultán ezt követően is többször nagy megbecsüléssel fogadta, és II. Musztafa 1698 tavaszán is így szólította meg őt: „A Jézus vallásán lévő nagy fejedelmek dicsősége, Thököly Imre!”³³ Jean Leclerc, egy Franciaországból kiűzött hugenotta pap, aki 1693-ban és 1694-ben francia nyelvű biográfiát írt Thökölyről, így szól a török magatartásáról: „Bajai közt szerencséje [ti. Thökölynek] az, hogy 1692-ig ezek között a barbár népek között úgy élt, hogy *tisztelték a generálisok*, szerette a porta, amely sok kitűnő tisztjét végeztette ki azzal az ürüggyel, hogy rosszul viselték magukat, azok miatt a veszteség miatt, amelyek a háborúban érték.”³⁴

A német nyelvű – különösen a Habsburg-párti – kortársi irodalom általában elítélően szolt Thököly mozgalmáról, és egyben Thököly személyéről, sőt hadvezéri szerepéről is. Így például az 1686-ban Nürnbergben megjelent *Pannoniens Kriegs- und Friedens-Begebnisse* című munkában többek között ezt olvashatjuk: a rebellesek leginkább a kalábriai banditákra hasonlítanak, akik a zsákmányból és rablásból akarnak élni. „Ezek a csirkefogók embertelenebbül bánnak

a keresztényekkel és honfitársaikkal, mint maguk a törökök. Thököly sem tudja megváltoztatni a viselkedésüket, amely a gyors támadást kedveli, de az ellenállásra megfutamodással válaszol; a kegyetlenséget gyakorolja, az adott szó meg nem tartását s a cselvetést részesíti előnyben.”³⁵ Két, ebben az időben megjelenő német nyelvű Thököly-életrajz, a *Kurze Lebens-Beschreibung des Hungarischen Herrn Graf von Thököly* és a *Wahrhaffte Eigentliche Original-Bildniss* egészen más szellemben írt a „kuruc király” személyéről: Gusztáv Adolfhoz hasonlította őt.³⁶ Ebben az összehasonlításban nyilván szerepet kapott az a körülmény is, hogy mindketten protestáns hadvezérek voltak és sikeresen harcoltak a Habsburg-hatalom ellen. A hadvezéri érdemeket nem vitatta el Thökölytől még olyan, őt egyáltalán nem kedvelő, s valóban híres hadvezér sem, mint Bádeni Lajos. 1690 októberének végén kelt jelentésében Thökölyről szólva többek között a következőket írta: „Azon vagyok mindenképpen, hogy az ellenséget sarokba szorítsam, s miután vele majdnem egész Erdélyt bejártam, most a tartomány szélén állunk mind a ketten, én a moldvai, ő a havasalföldi sarokban, néhány mérföldnyire egymástól, *anélkül hogy minduntalan változó szándékát kitanulhattam volna*. Titkos erőltetett menet által azért nem jöttem még fölébe, mert attól tartottam, hogy jobbról vagy balról mellettem elosonva, a tartomány belsejébe vethetné magát; hogy Beszterczén és Kolozsváron át Váradnál vagy Déván át Temesvárnál a törökhöz csatlakozván, *újból lázadásba hozhatná Magyarországot!*”³⁷ A híres császári hadvezérnek ez a komoly aggodalma és bizonyta-

lankodása kétségtelenül Thököly hadvezéri képességeinek az elismerését rejti magában.

Thökölynek a Rákóczi-szabadságharc alatti politikai és katonai hírnevéről részben már szoltunk, a volt thökölyánus tisztek véleményeit ismertetve. A „kuruc király”-nak ma még nem kellően felderített – inkább csak sejtett, mint ismert – katonai és politikai szerepe volt a Rákóczi-szabadságharc létrejöttében és sikeres kibontakozásában is. A századforduló éveiben Thökölynek több ezer volt katonája bujdosott és reménykedett a harc folytatásában. Ezek egy része, amint arról korábban már szoltunk, 1702 nyarán Erdélyben nyílt ütközetben mért vereséget egy császári seregrészre.³⁸ Nem csoda tehát, hogy a szabadságharc kirobbantásáról hallva Rabutin tábornagy az erdélyi császári katonaságot – a magyar területeken állomásozó Habsburg-had legütöképesebb részét – Erdély déli határain sorakoztatta föl, hogy megakadályozza Thököly várható beütését, amelyet veszélyesebbnek ítélt Rákóczi fegyverfogásánál.³⁹ A „kuruc király” ugyan már évek óta nehezen mozgó beteg ember volt, katonai hadvezéri hírneve ennek ellenére ilyen védelmi intézkedésre készítette a császári hadvezért, miáltal a Rákóczi vezette kibontakozó mozgalom megmenekült egy bekerítő – s könnyen végzetessé válható – támadásától.

A szécsényi országgyűlési rendek törvénybe iktatták Thököly elévülhetetlen magyar történelmi érdemeit: „Az méltóságos Thököly Imre fejedelem az magyar haza szabadságának helyreállításáért fegyvert fogván és azon ügynek minden jobb utakon és módokon való folytatására életét, jószágát feláldozván, úgy most is

hazafiúi magyarsága szerint hazánkért budosásban lévő... méltónak ítéltetett, hogy az praetitulált [megnevezett] fejedelem minden jószágiban restituáltassák [a korábbi állapotba visszahelyeztessék], maga pedig személye szerint több bujdosó magyarokkal a leendő békességnek tractájában includáltassák [bennefogaltassák].”⁴⁰ Ám nem csupán a hivatalos állásfoglalások emlékeztek így Thököly személyéről, szabadságharcos érdemeiről, hanem a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett versek is. Thökölytől búcsúzott az 1704 végén hazatért hadnagya, Nagy György és a thökölyánusok egyik vezére, Pataki Péter is, így fohászkodván:

*„Áldásit az Isten mint sűrű harmatot
Öntse nagyságodra, ha tőlem bántatott,
Adjon mindenekről mostan bocsánatot,
Személyére Isten ne hozzon bánatot.
Sőt, elégelje meg hosszas bujdosását,
Idegen nemzet közt való lakozását,
Hogy édes nemzetét láthassa, s hazáját,
Kezdje szerencsésen már uralkodását!”⁴¹*

Amikor a fejedelem meghalt „Nagy Törökországban”, fájón emlékezett rá a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése*; s a másik híres szegénylegényének is.⁴² De az ismeretlen szerző 1706 végén kelt éneke is az ő sorsától félti II. Rákóczi Ferencet,⁴³ s Thökölyt idézte Székudvari János kecskeméti iskolarektor 1707-es verse is:

*„Romló hazájában szemlélvén a veszélt,
Thököly Imre is köszörült vala élt,
Bátran, nem félt, aránczolt vala célt
Körömös Sassal tört is vala acélt.*

*Lám, pogány országon egy nagy fejedelem
Bujdosék, ott szálla reá veszedelem,
Mely sirverem. Ki már segedelem?
Nem lesz magyarért szóló védelem.”⁴⁴*

Az ilyen és ehhez hasonló dicséretetek talán rosszul is estek II. Rákóczi Ferencnek, aki – amint arról már szoltunk – a szabadságharc előtt is elfogult érzésekkel viseltetett Thököly iránt. Mennyi ebben környezetének félrevezető befolyása, s mennyi a mostohafiú tudat alatti féltékenysége, ennek megállapítása semmiképpen sem e tanulmány feladatkörébe tartozik. Pusztán a jelenséget kívánjuk regisztrálni. Azt, hogy a szabadságharcot kezdettől fogva végigkísérte egy belső feszültség Rákóczi és szűkebb környezete és a volt thökölyánus kurucok között. A szabadságharc idején Rákóczi általában tartózkodott attól, hogy nyíltan hangot adjon Thököly személye elleni averzióinak. Sőt a Thökölyhez írt leveleinek a hangja tiszteletet és atyafiságos szeretetet mutató volt.⁴⁵ Fölhasználták a kuruc király török melletti állhatatosságát a portával folytatott tárgyalásoknál is. Hivatkoztak rá mint aki „holtával pecsételé hűségét”, s mégis kihagyták őt a karlócai békekötésből!⁴⁶ Rákóczi későbbi írásai azonban arra utalnak, hogy ez a magatartása csupán a politikai célszerűség felismerése volt. A küzdelem alatt szüksége volt a

Thököly személyét övező nimbuszra. Az emigrációban készült írásaiban már jószérével egyetlen helyen szól pozitív kicsengéssel Thökölyről: amikor elismeri, hogy mostohaapja a Bocskai által kezdeményezett küzdelem folytatója volt a XVII. század végén.⁴⁷ E megemlékezésen kívül többnyire csupán elítélő szavai vannak Thökölyre és híveire! Meglátása szerint a „kuruc király” hadviselési elveit követő thökölyánusok fullasztották kudarcba Károlyi Sándor dunántúli hadivállalkozását, s ezt követően is szemrehányással szól arról, hogy „mindig a Thököly alatt szolgált tisztek tanácsát követte.” Pedig azok, Rákóczi meglátása szerint, semmit sem értettek a korszerű harcászathoz, s különben is „inkább rablók voltak, mint tisztek”. Károlyi csupán akkor válhatott jó generálissá, amikor „Thököly tisztjei, akik rossz hatással voltak rá, meghaltak vagy elvesztek”.⁴⁸

II. Rákóczi Ferencnek Thökölyről és híveiről alkotott véleményével azért kellett kicsit hosszabban foglalkoznunk, mert ő – a magyar törtélemben később elfoglalt helyénél fogva – hosszú időre – mondhatni máig hatóan – meghatározta Thököly történelmi és hadtörténelmi helyének kijelölését. Az ő értékítéleteit azonban nem csupán személyes elfogultsága miatt kell erős fenntartásokkal fogadnunk, hanem azért is, mert Rákóczi semmiképpen sem tekinthető szaktekintélynek hadművészeti kérdésekben.⁴⁹ A „kuruc király” történelmi és hadtörténelmi szerepének elismerése a XVIII. századi magyar történelmi irodalomban persze nem azért maradt el, mintha a korszak hivatalos történetírása a „száműzött Rákóczi” véleményét fogadta volna el

és követte volna! Az alapvető ok abban a hivatalos állásfoglalásban rejlett, amely a Habsburg-ellenes küzdelmeket nem tekintette háborúknak,⁵⁰ hanem – amint már arról korábban szoltunk – csupán „parasztlázadások”-nak,⁵¹ amelyeknél hadvezéri tevékenység elismeréséről sem lehetett szó. Thököly a Habsburg-politikai felfogásban már 1685-ben „politikai halott”-tá lett.⁵² A Kara Musztafa Bécs elleni támadásánál közreműködő s haláláig a török mellett küzdő Thököly Imre érhetően nem kaphatott méltató szavakat a katolikus irányzatú, udvarhű történetírástól.

Az első elismerő szavakkal talán Babocsay Izsák 1815-ben kiadott munkájában találkozhatott a korszak iránt érdeklődő. Tarczal város „nemes nótáriusa”, noha egyaránt elítélte mind a labanc, mind a kuruc kengéseket, több alkalommal rámutatott Thököly hadvezéri pozitívumaira is.⁵³ A munkát publikáló Rummy Károly György, aki József főhercegnek, Magyarország nádorispánjának ajánlotta könyvét, irodalmi emlékeknek tekintette az írást, s apellált arra, hogy a magyar nemzet „Fő Herczagségedet is nyelve s literatúrája buzgó tisztelőji és a hazai történetek igaz kedvellőji közé számlálhatja”.⁵⁴ Számos pozitív megnyilvánulást tartalmaz Thököly hadvezéri tehetségéről Cserei Mihály 1852-ben kiadott munkája is, jóllehet ő az egész kuruc mozgalmat általában negatívan ítélte meg, és különösen kárhoztatta II. Rákóczi Ferenc személyét.⁵⁵ Nem sokkal ezt követően került kiadásra Bethlen Miklós önéletírása, amely tárgyilagos tájékoztatást adott a XIX. század emberének Thököly személyéről és hadvezéri tevékenységéről is.⁵⁶

A század első nagy történeti szintézisei: Szalay László, Horváth Mihály vagy Kővári László munkái szenvtelenül vagy éppen saját elfogultságukat követve tesznek említést Thökölyről. Szalay László, aki bőven használta a korszak eseményeire Babocsay munkáját is, tartózkodott Thököly értékelésétől. Ennek ellenére kimondatlanul is átsüt munkáján a „kuruc király” iránt érzett ellenszenv.⁵⁷ Akárcsak Horváth Mihályén, akinek jellemzése szerint Thököly sajátja a „gőg, az önzés és az önkényre való hajlam” volt.⁵⁸ Annál melegebben és méltatóbban szól róla Kővári László, aki Thökölyt színre lépésekor „a magyar szabadság egyik legnagyobb bajnoká”-nak nevezi, s hús esztendeig tartó fegyveres küzdelmét pedig „forradalmi harc”-nak. Többször tesz említést tehetséges hadvezetéséről is, anélkül hogy részletesebben elemezné azt. Az 1690-es események elbeszélésekor ismét hosszabban szól személyéről, kiemelve, hogy Thököly „azon nagy jellemek közé tartozott, kikben az ész szilárd jellemmel, a jellem kitartó tevékenységgel, s a tevékenység önfeláldozó hazaszeretettel párosul”. A havasokon történt bravúros átkelését Hannibáléhoz hasonlítja, de megrója azért, hogy a zernyesti győzelem után engedett az ellenségnek erői összeszedésére.⁵⁹

Thököly első – s mindmáig egyetlen – részletes életrajza Angyal Dávid tolla alól került ki. Ebben a szerző kísérletet tett arra is, hogy – legalább vázlatosan – szóljon hőse hadvezéri tevékenységéről. Véleménye szerint Thököly szoros fegyelmet tartott hadseregében. Mint fővezér, tudott igen szeretetreméltó lenni az ügyes és használható tisztek iránt, de ha a büszkeségét

sértették meg – „nehéz volt a haragját elviselni”. Jóllehet a felkelés terjedésével egyre szaporodtak az olyan „szabadcsapatok”, amelyeket lehetetlen volt kordában tartani, ám Thököly éppen abban különbözött bujdosóvezér elődeitől, hogy még ezeknek is tudott parancsolni. Az 1685-ös fogsága után azonban „tulajdonkép a török hadsereg egyik kiválóbb tisztjévé lett, ki régi jelentőségét csak futólag nyerte vissza”.⁶⁰

Részletesebben foglalkozott mind Thököly személyével, mind az általa vezetett harccal Salamon Ferenc a török hódoltság korabeli Magyarországról írt nagy munkájában. Rendkívül érdekes összehasonlítást tesz Thököly és a nagy Habsburg-ellenes elődök között. A küzdelem célja és indoka hasonló volt, mint Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György idején – írja – „de a harcz jellege és folyama megváltozott, nem annyira talán a két kor vezéreinek különbsége, mint eszközeinek természete miatt”. Az elődök, akik egyúttal erdélyi fejedelmek voltak, „rendes hadsereget” hoztak magukkal – állapítja meg Salamon Ferenc –, míg Thököly „nagyrészt a fő, a közép és alsó nemesség közfölkelésére támaszkodott, úgy hogy a küzdelem *polgárháború* volt.” Mert amíg például Bethlen Gábor alatt a harcot folytonos békehajlandóság közepette vívták, most az „irtó háborúvá” kezdett fajulni. A szerző úgy látja, hogy a XVII. századi kuruc háborúban „a nép haragja” volt „a hadvezér”. Salamon Ferenc szembeszáll a Thököly személyét ért vádaskodásokkal. Így például azzal, amelyik neki rótt a föl a háború elhúzódását: „A kurucz háború megvolt már 1673-ban, midőn Thököly még úgyszólván gyermek s csak tizenöt éves volt.

Csak 1678-ban vevén át a kurucok vezérletét, „ő nem volt egyéb, mint némileg *rendezője* egy már régóta kitört polgárháborúnak”. Más helyen azt írja, nagyon el van terjedve, mintha Kara Musztafa nagyvezér egyenesen Thököly Imre tanácsára tűzte volna Bécsét hadjárata céljának. Ez azonban nem fogadható el. „A török hódítási vágy határozottabban és nagyobb mérvben mutatkozott meg a velencei és lengyel háborúkban, s Kara Musztafa ha kisebb tehetségű, de tán nagyravágyóbb ember volt elődeinél, a Köprülüéknél. Thököly legfeljebb bókot mondhatott, midőn Bécs ostromát ajánlá, mintegy kitalálván a vezér gondolatját.”⁶¹ Ehhez a problémához csupán annyit szeretnénk érintőleg hozzáfűzni, hogy például Bethlen Gábor ugyancsak ajánlgatta a töröknek Bécs ostromát több ízben is,⁶² történetírásunk mégsem róta fel neki úgy ezt a tettet, mint Thökölynek a csupán állítólagos ajánlatát!⁶³

A két világháború közötti magyar történeti irodalomban minden bizonnyal Szekfü Gyula foglalkozott legrészletesebben Thököly személyével. Értékitéleteinek túlnyomó többsége negatív, sőt élesen elítélő. A historiográfia egyszer talán kideríti annak az okát, hogy az a történetíró, aki oly megértőnek mutatkozott a szintén török szövetségben küzdő Bethlen Gábor személye és politikája iránt, miért tekintett oly elfogult, ellenséges érzésekkel a kurucokra, mindenekelőtt Thököly Imrere? A több kiadást megért nagy magyar történeti szintézisében elmondja ugyan, hogy fellépésekor Thököly nagyot lendített a bujdosók ügyén, s hogy „művelt, mozgékony és szenvedélyes fiatal-

ember” volt, ám ezzel mintha ki is fogyott volna az elismerő szó történetírói eszköztárából. Legfeljebb még abban lehet némi elismerést is felfedezni, amikor megállapítja: „Thököly mintha született vezére lett volna a máról holnapra élő kurucoknak, vakmerő harciasságukban és soha nem csüggedő optimizmusukban egyaránt.” Thökölyről alkotott véleményének a lényege a következő volt: a kuruc királynak „sem államférfiúi, sem hadvezéri tehetségei nem nőttek az új, nagyobb színpadon, melyre mint a felkelőknek Erdélytől független vezére került”. Meglátása szerint a kuruc katonáhoziesen tudott harcolni, „de a vezetés, ellátás dolgában semmi sem történt. A fegyelmezetlenség is a régi maradt”. Ezt követően megállapítja: „„Thököly uralma *szervező tehetség híján* nem lehetett tartós. 1678-tól kezdve sikereit, melyek fegyvereit Morváig és Sziléziáig vitték el és kezébe adták Alsó- és Felső-Magyarország nagy részét, a bécsi kormány nyugati elfoglaltsága tette lehetővé.”⁶⁴

Szekfü negatív értékelését osztotta nemcsak több társadalomtörténeti mű,⁶⁵ de a két világháború közötti időszak nagy magyar hadtörténeti szintézise is. Jóllehet e korszak magyar hadtörténeti irodalma a XVII. századi kuruc hadseregről és hadművészetről egyetlen tanulmányt sem produkált, Breit a rendelkezésére álló társadalomtörténeti és politikatörténeti feldolgozásokat is elegendőnek ítélte ahhoz, hogy értékelje Thököly hadművészetét! Méghozzá eléggé hányaveti módon: „Thököly ebben a hadjáratban – írja 1683-ról szólva – szintén *levizsgázott és levitézlett*. Ő is csak addig volt *nagy legény*, amíg másodrendű ellenfelekkel

állott szemben. Az ő eleme különben is csak a kis háború, az ún. portyázó hadviselés volt: nagyobb ütközetek és csaták irányítására hiányzott nála a kellő *szakértelm* és kipróbált gyakorlottság, azonkívül csekély számú, többnyire jött-ment hadában sem tudott tökéletesen megbízni.”⁶⁶

A felszabadulás utáni történeti és hadtörténeti kutatás hosszú időn át a négy évtizedes kurucvilágból jóformán kizárólag az utolsó nyolc esztendő, a Rákóczi-szabadságharc történetével, illetve II. Rákóczi Ferenc személyével foglalkozott. Ez az aránytalanság kétségtelenül azzal kezdődött, hogy az ötvenes évek elején került sor a szabadságharc kétszázötvenedik évfordulójára, ám a jelenségnek voltak szemléleti okai is. Részen Thököly török szövetsége, részben a század elején meggyökeresedett és bizonyos vonatkozásokban a felszabadulás után is tovább élő Rákóczi-kultusz következményeként a XVII. századi kuruc mozgalmak erősen háttérbe – amolyan „históriai félárnyék”-ba szorultak a Rákóczi-szabadságharc mögött. A régebbi történésznemzedék nagy része Szekfüt követve ítélte el a küzdelmet – s benne Thököly személyét –, mások pedig II. Rákóczi Ferenc értékeléseit átvéve voltak – és vannak még ma is – alapvetően negatív véleményen mind a „kuruc király”-ról, mind a hol „vitéz” hol „kajtor” katonáiról. A hatvanas évek elején ilyen előzmények után fogalmazódott meg a korábbinál ugyan kevésbé éles, de végső soron még mindig negatív kicsengésű álláspont: „a Thököly-felkelés végső soron sem a társadalmi, sem a politikai kérdéseket nem tudta megoldani. Ebből viszont az következik, hogy kezdeti lehe-

töségek és remények ellenére, 1681 után a felkelés *csákcába* szorult, nem volt kiút belőle.”⁶⁷ Talán ez az állásfoglalás érezte hatását annál a nem kellően megalapozott megállapítás létrejötténél is, miszerint „nem volt még időszak, amikor olyan tömegben haltak volna meg magyarok egymás kezétől mint a Thökölykori kuruc–labanc harcokban”.⁶⁸ Ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy például Illésházy István hány magyar halálával vádolta Bocskait,⁶⁹ Pázmány Péter pedig Bethlent,⁷⁰ vagy hogy a Rákóczi-szabadságharc után százezer főnek számolták csupán a fegyver miatt elpusztult magyarok számát⁷¹ – akkor azt kell mondanunk, hogy a XVII. századi kuruc küzdelmek a polgárháborús atrocitások ellenére kevésbé véresek voltak azoknál.

A jóformán teljes egészében új, kezdő gárdával induló marxista magyar hadtörténetírás inkább létszám-beli, mint szemléleti okok miatt egészen a legutóbbi időkig nem jutott el a XVII. századi kuruc küzdelmek történetének és e küzdelmeket vívó hadsereg hadművészetének kutatásához és elemző értékeléséhez.⁷² Ennek ellenére a magyar hadtörténelem tanulmányozásához kiadott szemelvényes gyűjtemény állásfoglalásai⁷³ vagy például a Honvéd Akadémia számára készített hadtörténelmi jegyzet⁷⁴ pozitívabban értékelte Thökölynek és katonáinak hadművészetét a korszak társadalmi és politikai történetével foglalkozó munkák többségénél. Igaz, ez utóbbiak között is akadtak kivételek. Így például a „kuruc király” hadvezéri pozitívumait emelte ki az egyetemi tankönyvként használt „Magyarország története”, ahol ezeket találjuk:

„Thököly Imrénél keresve sem találhattak volna a kurucok *megfelelőbb* vezért. Tehetséges katona volt, szinte egyesítette magában a bujdosó kurucok katonai erejéit és hibáit. Fő erénye a könnyűlovas-harcmodor *kiváló* alkalmazása volt. Vakmerő rajtaütésekkel nyugtalanította az ellenséget, gyakran aratott jelentős győzelmeket. Győzelmeit nem tudta kiaknázni, mert hadserege nem állott a kor színvonalán és ő maga sem ismerte a *rendszeres hadviselés* tudományát. Elhanyagolta az őrszolgálatot, ezért több ízben kellett ágyból kiugorva menekülnie az övének kisebb csapatok váratlan támadásai elől.”⁷⁵ Hasonló vélemény olvasható a két-kötetes *Magyarország története* különböző kiadásaiban is. A szerző Thököly katonai eredményességének méltatása mellett megemlíti Thököly „fegyelmezetlenségét, meggondolatlan vakmerőségét” és azt, hogy „őt is gyakran meglepték”. „Nehéz eldönteni – olvashatjuk –, hogy a fiatalság meggondolatlansága, a hadtudomány rendszeres elsajátításának hiánya, vagy a körülmények kényszere folytán alakult így hadvezéri arculata.”⁷⁶ A XVII. századi kuruc küzdelmek teljesebb, jobb és igazabb megismertetésén fáradozó jeles történetírónk ugyan elsősorban a kuruc mozgalmak társadalmi és politikai vetületeivel foglalkozik, de munkáiban rendkívül érdekes és értékes megállapítások találhatók Thököly Imre hadvezér tevékenységére is.⁷⁷

A hetvenes években elősegítették Thököly és kora jobb megismerését a különböző évfordulós ünnepségek és konferenciák is, valamint az a roppant adatgazdag kiadvány, amely a Thököly-felkelés európai megítélését tárgyalja.⁷⁸ Mindez azonban csupán kezdetnek

tekinthető a XVII. századi kuruc világ történetének és hadtörténetének kutatásában.⁷⁹ S az új kutatási eredmények hasznosításán túl bizonyos szemléleti változásokra is szükség van ahhoz, hogy közelebb juthassunk a XVII. századi kuruc küzdelmek s ezen belül Thököly Imre személyének, politikai és katonai tevékenységének teljesebb és helyesebb megismeréséhez. Meglátásunk szerint ehhez először szakítanunk kell azzal a kialakult gyakorlattal, hogy II. Rákóczi Ferenc szemével nézzük és az ő ítéletei alapján értékeljük a XVII. századi kurucokat! Ugyanakkor sokkal intenzívebben kell élnünk a komparatisztika alkalmazásával, különösen a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmeknél. A Thököly-felkelés politikai és katonai problémái ugyanis elsősorban ezekhez kötődnek, s ezek szemmel tartása nélkül könnyen tévedhetünk mind a XVII. századi kuruc hadsereg, mind Thököly Imre hadvezéri tevékenységének megítélésében.

Történeti és hadtörténeti irodalmunk hajlott s sokszor ma is hajlik afelé, hogy Thököly hadvezéri működésének értékelését az általa elért sikerek vagy eredménytelenségek visszavetítéséből vezesse le. A siker vagy a kudarc jóllehet fontos szempont, korántsem lehet *egyedüli* mérvadó! A hadtörténet több olyan esetet ismer, amikor kiváló hadvezérek eredménytelennek bizonyultak amiatt, hogy a politikai vezetés irreális, megoldhatatlan feladatokat tűzött eléjük.⁸⁰ Ugyanakkor olyan esetekről is tudunk, amikor közepes képességű hadvezérek is vezettek rendkívül eredményesnek mutakozó hadiakciókat, pusztán az oldalukon lévő erőfölény vagy a számukra kedvezően alakuló politikai

konstellációk következtében.⁸¹ Mindezt szem előtt tartva, mielőtt megkísérelnénk értékelní Thökölý Imre hadvezéri tevékenységét, előbb azt próbáljuk áttekinteni, hogy katonai ismeretei és képességei mennyiben feleltek meg kora előírásainak, normáinak, majd ezt követően azt elemezzük, hogy a gyakorlatban hogyan tudta alkalmazni a megtanultakat.

KI SZÁMÍTOTT JÓ KATONÁNAK ÉS HADVEZÉRNEK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBÉN?

Az a nem egészen fél évszázad, amelyben Thökölý Imre élt és működött, háborúktól terhes időszak volt Európában. A szinte egymásba nyúló küzdelmek legközvetlenebbül a hadművészet fejlődésében éreztették hatásukat. A század második felében a legtöbb európai államban uralkodóvá váltak az *állandó zsoldos hadseregek*, s ezek hadművészete jelentette az él-szintet a hadakozás korszerűsége terén.⁸² Mindezzel együtt járt az is, hogy amíg régebben – a feudális hadseregek virágkorában – elismert jó hadvezérré tehetett valakit a társadalmi tekintélyen nyugvó egyéni bátorság és harci jártasság, ebben az időszakban fokozottan előtérbe lépett a hadvezéri követelmények között a *szakértelem*, amelyben nagy szerepet kapott a katonai tapasztalatokon túl a széles körű anyagismeret, a számítóképeség és -képesség, valamint a megfontoltság.⁸³

Nincs szó arról, hogy elveszítette volna a jelentőségét az egyéni képesség vagy az egyéni bátorság. A korszak tisztjének és hadvezérének éppen olyan jól kellett

bánnia a lőfegyverekkel és a hidegfegyverekkel, épp-
úgy kiváló szinten kellett lovagolni, mint a megelőző
időszakokban.⁸⁴ Az egyéni bátorság, a halállal való
szembenezés is elengedhetetlen kellék volt, akárcsak
korábban.⁸⁵ Tudjuk, hogy a tiszti, hadvezéri ráter-
mettséget kötötték bizonyos külső testi jegyekhez is:
izmos alkat, megfelelő testmagasság stb. Közismert
dolog, hogy a korszak egyik legkiválóbb hadvezére,
Savoyai Jenő alacsonyysága miatt nem nyert felvételt a
francia király hadseregébe, ahová először jelentkezett.
A francia hadak felett Habsburg-szolgálatban aratott
számos győzelme azután csattanós cáfolatként szolgált
a „hórihorgassághoz” fűzött elvárásokra.

Zrínyi Miklós, aki két korszak határán alkotta had-
tudományi munkáit,⁸⁶ amellett tört lándzsát, hogy a
katonai képzést – mind a legénységnél, mind a tiszték-
nél – fiatalon kell megkezdeni. *Az török áfium ellen va-
ló orvosság* című munkájában ókori példákra hivatkoz-
va kifejti, hogy a „serdülő ifjakat kell a katonai pályára
buzdítani”. Mindenekelőtt azért, „mert az ifjak nem
csak hamarább, de alaposabban is elsajátítják azt, amit
tanulni kell”. Zrínyi szerint a gyorsaság az, ami a gy-
akorlat révén jó katonát teremt. Ezt viszont addig kell
elsajátíttatni, amíg a test nem válik nehézkessé. A ha-
dimesterség „nem jelentéktelen dolog” – jelenti ki ha-
tározottan –, hozzátéve hogy nem is könnyű az! „Akár
a lovas, akár a nyilas gyalog dolgát, akár a paizzsal va-
ló, s mindezek mozdulatait akarod megtanítani; hogy
az újonc a helyét el ne hagyja, hogy a rendet [ti. a harc-
rendi felállást] meg ne zavarja, hogy a hajítódárdát
meghatározott irányban nagy erővel dobja, hogy sán-

cot ásni, karót ügyesen leverni tudjon, hogy tudja a paizsot kezelni, a feléje hajított dárdát ütéssel elhárítani, a kelepccét ügyesen kikerülni, s [az ellenségnek] bátran nekirohanni. Az így gyakorolt ifjúnak – Zrínyi szerint – a harcban bárminő ellenséggel küzdeni *nem borzalom*, hanem *gyönyörűség*.” Meghatározza azt is, hogy a kívánalmak szerint testileg hogyan nézzen ki a jó katoná. E szerint legyen „élénk szemű, egyenes fejtartású, széles mellű, izmos vállú, erős újjai, hosszú karjai, kis hasa, vékony lábszárai, fölösleges hússal nem terhelt lábikrái és lábai legyenek, vagyis olyanok, amelyeket erős inak mozgatnak”. A testmagasságot illetően az az álláspontja, hogy a jó katonának „inkább erősek legyenek mint nagyok”.⁸⁷

Magyarországon a feudális gazdasági, társadalmi viszonyoknak megfelelően a nemesség általános hadkötelezettsége még a XVII. század második felében is érvényben volt,⁸⁸ s így a katonai szolgálatra való felkészítésen az egészséges nemesi ifjúnak át kellett esnie. Vagyoni, társadalmi viszonyaiknak megfelelően lettek azután belőlük magasabb vagy alacsonyabb beosztású katonai tisztségviselők. Erről az úgynevezett előképzési folyamatról viszonylag kevés konkrét forrásanyagot ismerünk. Szepsi Laczkó Máté, a Lorántffyak udvari prédikátora írja krónikájában, hogy ebben a korban Magyarországon „az urak még *kicsínységökben* magzatjokat szoktatják vala a *vitézi bátorságra*, hogy királyoknak jól szolgáljanak”.⁸⁹ Ez a szoktatás történhetett a bécsi vagy a prágai udvarban, az erdélyi fejedelmek udvarában, egy-egy tekintélyesebb főúr várkastélyában vagy a nagyobb végvárakban. Tudjuk például,

hogy Gall Ádám győri német generális kilenceszten-dős korában adta gyermekét a szigetvári Zrínyi Miklós mellé hadimesterséget tanulni. Takáts Sándor el-mondja, hogy a „gyermek” mindig valamelyik tiszt-nek vagy főlegénynek fegyverhordozóiként kezdték meg pályájukat. Miután ezek csaknem kivétel nélkül nemesi családok fiai voltak, alantasabb szolgálatokat nem végeztek.⁹⁰

Magáról a tisztképzés, a felkészítés folyamatáról sa-játos módon az a Bethlen Miklós tájékoztat bennünket részletesen, aki – saját vallomása szerint – sohasem vonzódott a katonai pályához.⁹¹ Elmondása szerint a testi felkészítés három részből állott. Az első fázisban, a legfiatalabb korban különböző játékokkal fejlesztették a testi erőt és ügyességet: különféle labdajátékokkal, parittyázással, teke kézzel való dobálásával. Ezeket kö-vették a „katonásabb” gyakorlatok: versenylfutás, bir-kózás, ugrás, nyilazás. Amikor mindebben már bizo-nyos jártasságra tettek szert az ifjak, akkor következett a „lövöldözés hosszú puskákkal” és pisztolyokkal, majd pedig a harcilovaglás elsajátítása.⁹² Ez utóbbi ko-rántsem számított valamiféle könnyű feladatnak! A lo-vat be kellett idomítani arra, hogy a legnagyobb fegy-verdörgés közepette is nyugodtan álljon, ha a lovas a löfegyverét használja, s például hogy ne ugorjon félre ösztönének engedve, ha földön fekvő emberi test kerül elé. Egy jól képzett harciménnek csaknem annyit kel-lett „tudnia”, mint ma egy cirkuszi mutatványos ló-nak, s ehhez bizony megfelelő lóra és lovasra egyaránt szükség volt.⁹³

A lovaglás, vívás, fegyverkezelés elsajátítása után

került sor a „próbákra”. Először az ifjakat csupán „csatát látni” engedték,⁹⁴ hogy szokjon a harc félelmetes zajához és a csataterek megrendítő látványához. A fegyverdörgésen túl a csatakiáltások, sebesültek jajgatása, haldoklók hörgése: a csataterek vérmocskos valóágának megszokása a gyakorlati képzés első fázisa volt. Ezt követték az „éles” próbák, amelyekre többnyire a huszadik életév elérése körül került sor.⁹⁵ Mindez persze még csupán az egyéni katonai képzés volt. Ennek elsajátítása nemhogy jó hadvezérré nem tett valakit, de még jó tiszté sem! Meg kellett tanulni a parancsolás és a harcvezetés tudományát, amellyel kapcsolatban a XVII. században már bizonyos meghatározott követelményrendszerek alakultak ki. A nyugati mintájú állandó zsoldosezredekben például az ezredes meghatározott időközökben vizsgáztatta tisztjeit szóban és írásban. E vizsgák folyamán a kapitánynak bizonyítania kellett, hogy megfelelő szinten ért a hadműveleti vázlat elkészítéséhez, az ezred menet- és csatarendjének megalakításához, táborhely-kijelöléshez, körletrend kialakításához, várostromoknál a roham megszervezéséhez és levezetéséhez. Magukat az ezredeseket a főparancsnok vizsgáztatta a szükséges katonai ismeretekből. Egy ezredesnek például értenie kellett a hatékony csapatfelderítés megszervezéséhez, a különféle csatarendek kidolgozásához, azok elbírálásához és megalakításához, valamint a várharc különféle módozatainak irányításához.⁹⁶

Ha azt kutatjuk, hogy a tisztek hogyan, milyen úton-módon sajátították el a különböző parancsnoki posztok ellátásához szükséges tudást, arra többek kö-

zött II. Rákóczi Ferencről kapunk feleletet. Elmondja, hogy a régóta szabályozott hadseregekben a szolgálatba lépő tisztek bajtársaik és feljebbvalóik *példája* után igazodnak, s két-három hadjáratban egészen jól beletanulnak.⁹⁷ Valóban a parancsnokképzés legfőbb módszere az empirikus úton történt elméleti és gyakorlati ismeretszerzés volt, s nem pedig hadtudományi könyvekből szerzett elméleti tanulmány. A tisztek munkáját könnyítette különben a reguláris hadseregekben a jól képzett altiszti kar, amelynek tagjai a legkiválóbb közkatonákból kerültek ki, akik – ha úgy hozta a sor – bizony helyettesíteni is tudták a tapasztalatlan vagy a harc első riasztó benyomásaitól „megrendült” tisztjeiket.⁹⁸

Arról, hogy a fővezérnek – egykorú magyar szóhasználatnál a „hadnagy”-nak – mit kellett tudnia feladata ellátásához, s hogy milyen volt a jó hadvezér, ismét Zrínyitől nyerhetünk részletes és felbecsülhetetlen értékű útmutatásokat. Határozottan állást foglal amellett, hogy a hadvezér fő kötelessége az *irányítás*. A korántsem csupán elméleti katonaként ismert Zrínyi kifejti, hogy a „*vakmerőség* hadi fővezérekben *nem kívánatos* s nem dicséretes!” Hiszen írja, akár egy „puskattanás elrontja életével az egész hadának s országának szerencsáját, azért nem a királyok tisztí az, noha maga népének bátorítására *mutathat* néha több *confidentiát* is, hogysem vagyón”. Természetesen akadhatnak olyan kivételes alkalmak, amikor a fővezérnek is kockáztatni kell az életét. Ilyenkor „magoknak személyek szerint elől kell állni, melynél semmi inkább a hadakat nem bátorítja”.

A hadvezetés szinte felmérhetetlen nehézségeire utal Zrínyi, amikor megállapítja, hogy a hadviselésnek nincsenek – és nem is lehetnek – mindenkor érvényes szabályai: „Nincs az hadakozásnak oly regulája, kit okvetetlenül megtarthasson *mindenkor* az hadnagy. Különböztetni és változtatni kell a dolgokat, az mint az *idő* és az *alkalmatosság* parancsolja.” Ki tehát a jó hadvezér? Az, aki bátran kockáztatva megtámadja az ellenséget, vagy az, aki a harcot kerüli és azt csupán utolsó orvosságnak tartogatja? A hadtörténetírásban hosszú időn át – különösen a Zrínyi–Montecuccoli vita kapcsán – Zrínyit besorolták az előbbi „magyaros”-nak nevezett hadvezérek sorába, míg ellenfelét a pejoratíván használt „methodista hadvezér” jelzővel illették. Ám Zrínyi írásaiból nem lehet azt kiolvasni, mint ha az első változat feltétlen híve és követője lett volna! „Azok a kapitányok – írja –, akik semmit az szerencsére nem akarnak bízni és egy gondolatot sem vesznek szándékjokban, amely nem bizonyosan bátorságos; az kik az ellenséget idővel és vontatással, *fegyver nélkül* [ti. harc nélkül] akarják meggyőzni és az ő botlásából magok dolgokat akarják elővinni: ezek – azt mondom, hogy néha nagy dolgokat cselekszenek és *jobban* viszik dolgokat végbe azoknál, akik mindent szerencsétlenné és nem kívánnak mást, hanem csak megharcolni, nem akarnak másnak fejet hajtani, hanem csak magok bátorságoknak, *keresik* a veszedelmet, hogy nagyobb becsülettel győzzenek.” Meglátása szerint mindkét hadvezéri magatartásnak vannak előnyei és hátrányai is. Mert az első methodust követők ugyan többnyire nem vallanak „derekas károkat, sem nagy veszedelmeket a

magok fogvatkozásából, viszont igen sokszor szép győzelmeket *elmulatnak* és a jó szerencse nem akad kezekben a félelem miatt”. Ennek ellenére azon az állásponton van, hogy különösen az a hadvezér, akinek csupán egyetlen hadserege van, „ne vesse azt soha is szerencsére, és ne engedje megharcolni”, mert helyrehozhatatlan kár éri vereség esetén.

A hadvezérnek a döntésnél mindig a *végcél*t kell szem előtt tartania és ahhoz kell igazodnia elhatározásában. Ehhez viszont elengedhetetlenül szükséges az ész és a hozzáértés, mert ezek nélkül nem születhet helyes hadvezéri döntés! „Az tanúság [ti. a tanulás] az elmélkedés, az tanácskozás oktatja a hadviselő embereket, amelyről én szólok, az *praxis* és *experientia*.” Az elért eredményt, a kivívott harcászati sikert mindig ki kell aknázni, mert „az szerencse megvetheti ugyan az ember előmenetelének ágyát csak maga is, de *csak* maga, más jószágos [ti. hasznos] cselekedetek nélkül nem viheti véghez nevését és előmenetelét”. A taktikai siker ugyanis még korántsem stratégiai végeredmény!⁹⁹

Zrínyi a hadvezetés elvi útmutatásain túl számos követelményt ismertet a hadszervezés és a hadellátás teréről is. Ez érthető, hiszen a hadvezér tevékenységének sikerét *alapvetően* befolyásolják olyan körülmények, hogy kikből tudja a hadát összeállítani és hogyan tud gondoskodni annak anyagi, vagy más szóval hadtápellátásáról. Nincs mód arra, hogy minderről részletesen szójunk, pedig Zrínyi rendkívül aprólékosan foglalkozott még a ruhaellátás vagy a kenyérsütés biztosításának a kérdéseivel is.¹⁰⁰

Arra vonatkozóan, hogy elődei vagy kortársai közül

kiket tartott jó „hadnagy”-oknak, szintén érdekes tanulsággal szolgálnak hadtudományi munkái. Báthory István lengyel királyról csupán annyiban emlékezett meg, hogy az „Magyarországból szerzette a jó tisztviselőket” – ti. tiszteket.¹⁰¹ Bocskai Istvánról nem tesz említést, Bethlen Gábort ellenben megdicséri mind a jó rendtartásáért, mind azért, hogy megfelelő tisztekkel indult hadakozásaira.¹⁰² Rákóczi Györgyről – akinek hadai ellen pedig harcolt – nem szól a munkáiban. Thököly Imre Habsburg-ellenes nagy elődeiről elmondhatjuk, hogy gyermekkoruktól katonai képzésben részesültek, s már komoly katonai tapasztalatok birtokában kerültek hadseregük élére. Báthory István katonai képzettségéről és hadvezéri erényeiről szűkszegtelen részletesebben szólnunk, az annyira közhismert, különösen Lengyelországban.¹⁰³ Bocskai Istvánról ismeretes, hogy katonai alapképzését a prágai udvarban szerezte, váradi főkapitányként bővítette, s a havasalföldi hadjáratban gyakorolta, mielőtt a szabadságharc vezéréként győzelemre vitte „angyalait”.¹⁰⁴ Bethlen Gábor szintén ifjan kezdte a katonáskodást a Báthoryak udvarában, végigharcolta az erdélyi polgárháborút, s a Bocskai-szabadságharc egyik csapatvezéréként, majd Báthory Gábor udvari főkapitányaként készült fel arra, hogy fejedelmi trónra jutva önálló hadvezérként sikeresen tevékenykedhessen.¹⁰⁵ Korán kezdte a katonai ismeretek elsajátítását I. Rákóczi György is. Sikeresen szállt szembe nemcsak a Habsburg-hatalommal, de a törökkel is, mégis az utókor tudatában – tévesen és megalapozatlanul – tehetségtelen katonaként, rossz hadvezérként rögződött alakja!¹⁰⁶

A „KURUC KIRÁLY” KATONAI KÉPZETTSÉGÉRŐL ÉS HADVEZÉRI ISMERETSZERZÉSÉRŐL

Thököly Imre gyermekkoráról – akárcsak kortársai többségéről – kevés konkrétumot tudunk. Ebben a korban a gyermekeket – még a legelőkelőbbeket is – korántsem övezte olyan figyelem, mint manapság.¹⁰⁷ A szülők többnyire csak azt jegyezték föl róluk – ha egyáltalán följegyezték –, hogy mikor születtek vagy haltak meg, maguk az érintettek is többnyire kevés figyelmet szenteltek gyermek- és ifjúkoruknak. Az emlékirók között is ritka az olyan, mint például Bethlen Miklós, aki részletesen beszámol nemcsak neveltetéséről, fejlődéséről – de még ifjúkori szexuális problémáiról is.¹⁰⁸ Emiatt a „nagy” emberek ifjúkorát kutatva sokszor sötétben tapogatózunk, és különböző hipotézisekre vagyunk utalva.

A legendás „kuruc király” származásáról tudjuk, hogy apai ágon marhakereskedő ősei csak 1572-ben nyertek nemességet. Ettől fogva viszont a család vagyona és tekintélye egyaránt rohamosan nőtt. Hősünk atyja, István – aki rátóti Gyulaffi Máriát, Bethlen István unokahúgát vette nőül – 1654-ben grófi rangot kapott. Imre fia ötödik gyermekként látta meg a napvilágot 1657. szeptember 25-én.¹⁰⁹ Az otthoni nevelés után 1668-ban Eperjesre került iskolába. Biográfusa, Angyal Dávid mindössze annyit jegyzett fel a kezdeti évekről: „A kor szokása szerint korán taníthatták Thököly Imrét a rangjához illő testi gyakorlatokra.”¹¹⁰ Ezek minden bizonnyal megegyeztek azokkal, ame-

lyekről Thököly kortársa, Bethlen Miklós tájékoztat bennünket.¹¹¹

Tulajdonképpen hipotézisek olvashatók arról is, hogy miként készült föl az ifjú Thököly a katonai, hadvezéri hivatásra. Konkrét adatok híján életrajzírója ilyeneket ír: „Kedvelt hőse *lehetett* Gusztáv Adótf, akiről akkor egy magyar könyv jelent meg, mely a vajdahunyadi könyvtárból sem hiányzott. De még inkább fölkelthette Thököly Imre érdeklődését a németalföldi szabadságharcz története, melyet ha nem is könyvekből, de hallomásból *bizonyára* ismert. Mert műveltebb protestáns körökben sokat beszéltek akkor e mozgalomról és annak fényes sikeréről, hisz a II. Fülöp korabeli németalföldi helyzet meglepően hasonlított a magyarországi helyzethez.”¹¹²

Tulajdonképpen csupán ilyen feltevésekre vagyunk utalva azzal kapcsolatban is, hogy az Erdélybe menekült Thököly ott milyen katonai ismereteket szerezhett. Mert olvashatunk ugyan olyasmit, hogy „tanuló évei alatt Erdélyben Bocskai, Bethlen harcainak hagyományait szívta magába”¹¹³ – azonban ez is csupán visszavetített feltételezés. Nem beszélve arról, hogy Bocskai harcainak jóformán semmiféle hagyománya sem élt Erdélyben,¹¹⁴ s a bethleni harci hagyományokból is kevés található Apafi államában!¹¹⁵ Már csak azért sem, mert azok nem erdélyi katonai hagyományok voltak, hanem a tizenöt éves háborúban szerzett hajdútapasztalatok.¹¹⁶ A bujdosókhoz, akik közé Thököly Imre 1676 végén került, időben és érzésekben is közelebb álltak I. Rákóczi György 1644/45-ös Habsburg-ellenes harcainak a tapasztalatai.¹¹⁷ Nem csoda,

hogy Thököly is a „bibliás óralló” fejedelem alakját érezte magához legközelebb, s több jelből úgy tűnik, hogy őt tekintette inkább példaképének, s nem az anyai ágon rokonának számító Bethlen Gábort.¹¹⁸

Thököly eddig előkerült naplója 1676 végével kezdődik.¹¹⁹ Ebből sok mindent megtudhatunk az ifjú személyiségéről, szokásairól, egészségi állapotáról, ám a katonai kérdésekről meglehetősen szűkszavúan szól. Az elszórt megjegyzésekből arra lehet következtetni, hogy nem tapasztalatlanul érkezett a bujdosók közé. Ám az is kiderül belőle, hogy minden alkalmat megragadott ismeretei bővítésére. Sűrűn vendégelte és beszéltette az öreg kurucokat, akik közül nem egy még a Rákócziak alatt kezdte a kardforgatást.¹²⁰ Ez az 1678 májusáig tartó napló talán kissé egyhangú olvasmány, ellenben aki arra kíváncsi, hogy Thököly hogyan, miként ismerkedett meg a magyar hadinéppel s e katonaság realitásaival, az aprólékos és pontos képet nyerhet erről a folyamatról.

Az a bujdosóhad, amellyel Thököly 1676 végén közvetlen kapcsolatba került, egy demoralizálódott, megkeseredett, reményét vesztett hadinép volt. Tulajdonképpen máról holnapra élt, pontosabban élőködött a falvakban szétszórt szállásain. Legtöbbjüknek már a harchoz sem volt nagyon kedve. Inkább csak vegetált. Összevonni őket, parancsolni nekik szinte lehetetlen volt.¹²¹ Naplójának tanúsága szerint az ifjú Thököly korát meghazudtoló higgadtsággal szemlélte ezeket az elszomorító jelenségeket, és hihetetlenül türelmes aprómunkával igyekezett lelket önteni azokba, akiktől tulajdonképpen tanulta a hadakozás mesterségét. Né-

hány megjegyzése pedig arra utal, hogy fölöttébb nagy érdeklődéssel viseltetett az 1677-ben Lengyelországból érkezett lengyel, kozák és tatár csapatok francia tisztjei iránt, és minden lehetőséget megragadott arra, hogy velük legyen.¹²² Minden bizonnyal azért, hogy tanuljon tőlük. Ám úgy tűnik, hogy Thököly már ekkor sem tett katonailag tanulatlan benyomást a vele tárgyaló francia tisztekre és diplomatikára, hiszen első sorban azok terjesztették el hazatérve nyugaton, hogy Thököly katonai „génusz”. Apró, de jellemző adalék: az ifjú Thökölynek kellett – és sikerült is – a franciákat rábeszélni arra, hogy Telekit ők is ismerjék el az egyesült hadak generálisának.¹²³

Thököly naplójegyzeteiből tudjuk, hogy már ekkor foglalkoztatta őt a katonák megfelelő elszállásolásának megoldása, és a hadtápellátás megszervezésének problémája. Írásából az érződik, hogy kötelességének érezte az emberekről való gondoskodást, s velük együtt akart élni, részt venni mindennapi örömeikben, bánataikban is. Nagy szerencséje volt abban, hogy az első önállónak mondható hadivállalkozását, az 1678. őszi alsó-magyarországi támadást olyan katonai tanácsadók társágában hajthatta végre, akikhez méltán fordulhatott bármilyen kérdésben. Az viszont rendkívül jellemző Thökölyre, hogy noha a vele levő francia tisztek katonai tudását sokra értékelte, s tanácsaikat sűrűn kikérte, nem igyekezett szolgálai lemásolni harci szokásaikat. A jelek szerint nagyon korán felismerte, hogy a magyar katonaság alkalmatlan arra, hogy a nyugati zsoldosregek mintájára nagy nyílt csatákat vívjon. Erre jó pél-

dát szolgáltatott a barsszentkereszti ütközet, amelyben – ha nem is döntő – vereséget szenvedtek a kurucok.¹²⁴

Annyi bizonyos, hogy 1679 nyarán, amikor a franciák már a békekötés miatt eltávoztak mellőle, Thököly Imre teljes hadvezéri magabiztossággal vette át a kuruc hadak fölötti vezényletet. Noha a július 28-án kibocsátott hadparancsában még Apafi fejedelemre hivatkozva rendelkezik, érződik a kiáltvány hangnemén, hogy annak kibocsátója ezt a függő viszonyt nem sokáig tűri el. Fejvesztés terhe alatt parancsolja meg minden kurucnak a hozzá való csatlakozást: „Egyéb-iránt valakire a vakmerő lévén való szófogadatlanság, engedetlenség és az miatt a közönséges dolgokban való kárvallás megbizonyíttatik, hüdgye el akárki is tökéletesen, úgy mint *eddig* elszenvedve nem leszen és Isten úgy adja boldogulásomat, az oly nem különben, mint nemzetének nyilvánvaló árulója élettye elfogyattatásával veszi el büntetését!”¹²⁵

Így „robbant be” a hadvezérségbe a nem egészen huszonkét esztendő Thököly Imre, hogy közel két évtizeden át vezesse a Habsburg-ellenes küzdelem harcseit. Bocskai István amikor *önálló* hadvezérként színre lépett, negyvennyolc esztendő volt, Bethlen Gábor harmincegy vagy harminchárom,¹²⁶ I. Rákóczi György pedig harminchét. Életkorban, élettapasztalatokban mindnyájan túlszárnyalták a kuruc hadak élére kerülő Thököly Imrét. De vajon jobb hadszervezők és hadvezérek is voltak-e önála? Erre keresünk választ Thököly hadvezéri tevékenységének elemzésével és a nagy elődökével való összehasonlítással.

Amikor Thököly Imre átvette a kuruc hadak irányítását, a parancsnoksága alá került hadnép a következő elemekből került ki: a végváruk katonasága, a különböző hajdúegységek vagy mezei katonák, a bujdosó megyei nemesek csapatai és Thököly magánbandériuma. Ez utóbbiból a későbbiek folyamán a fejedelmi udvari katonaság, a testőrség alakult ki. Amikor Thököly felső-magyarországi fejedelem lett, ő is igénybe vette a különböző feudális kontingenseket. Így a főúri bandériumokat, a vármegyék portális katonáit és a nemesi fölkelést, a városi katonaságot. Maga a hadkiegészítés formája nem változott. A feudális kötelmek alapján katonáskodókat mozgósítási paranccsal hívta hadba, mások önkéntes jelentkezés, majd 1684 után toborzás útján kerültek a „kuruc király” zászlói alá.

Thököly a hadvezérsége húsz esztendeje alatt több alkalommal is hajtott végre hadsereg-reformálást, ám ezek csupán összevonásokra vagy a nagyon lecsökkent létszámú egységek beolvasztására terjedtek ki, és nem tűzték célul a hadsereg szervezeti arculatának megváltoztatását. A „regularizálás” csupán Thököly udvari hadát érintette, amelyet német zsoldosok és horvát lovas karabélyosok szolgálatba fogadásával igyekezett ütöképesebbé, korszerűbb harcra alkalmasabbá tenni. Nincs nyoma annak, hogy Thököly igyekezett volna a Zrínyi Miklós munkáiban lefektetett elvek szerinti reguláris hadsereget létrehozni. Ám ennek nem az a fő oka, hogy Zrínyi hadtudományi munkái ekkor még nem kerültek kiadásra – hiszen kéziratos másolatuk el-

juthatott volna Thökölyhez –, hanem az, hogy a „kuruc király” nem látta kivihetőnek ilyen rendszerű, felépítésű hadsereg létrehozását. Ehhez mindenekelőtt az anyagi alapok hiányoztak, de hiányzott az ilyen hadsereg vezetéséhez elengedhetetlenül szükséges tiszti- és altisztikar, valamint az ilyen szolgálatra hajlandó légénység is.¹²⁷

A Habsburg-szolgálatban küzdő magyar katonaság – a XVII. század végén „német módra” szervezett ezredekben szolgálók kivételével – megtartotta korábbi szervezeti formáit és a hosszú időn át kialakult magyar katonaelet szokásait.¹²⁸ A magyar „vitézlő rend” egészen más mentalitású volt a katonáskodást illetően, mint a nyugati állandó zsoldosvezredek katonái. Ott a katona már a XVI. század vége óta egy mind szabályosabban működő hadigépezet kis csavarjává vált, meglehetősen behatárolt mozgás- és cselekvéskörrel.¹²⁹ Ezzel szemben a magyar katonaság még a XVII. század végén is rengeteget megőrzött a katonaelet individuális, „lovagi” vonásaiból. Ez megmutatkozott a parancsteljesítés, az őrszolgálat ellátása, az ételmezési szokások és a harcról vallott felfogás terén egyaránt. Nem véletlen, hogy a magyar katona milyen nehezen ment el nyugati mintára szervezett zsoldosvezredekbe szolgálni. Ott ugyanis egy egészen más, idegen világ fogadta őt, amely alig valamiben hasonlított a magyar végvárakban vagy a hajdúszállásokon zajló katonaelethez.¹³⁰

Számos történétíró úgy látta, hogy Thököly egyéniségéhez ez a laza fegyelmű és szervezetű hadforma állt a legközelebb.¹³¹ Az ilyen és ehhez hasonló vélemé-

nyek meglátásunk szerint a dolgok felületes ismeretéből fakadtak. A „kuruc király” naplóinak és egyéb írásainak tanúsága szerint alapvetően szabályozott, pontos keretek között élő ember volt. Sokszor leírta, hogy „csak lenne rendünk” – akkor egészen másként folynának a dolgok.¹³² Földesúrként is rendkívül gondos, aprólékos gazda volt,¹³³ és ilyennek ismerték meg őt a szepesi kamara tisztviselői is.¹³⁴

Thököly hadseregéről sokan könnyedén leírták, hogy az amolyan szervezetlen, csupán a prédavággyal összetartott „kajtor” had volt; mint ilyen, minden komolyabb katonai feladatra alkalmatlan. Ám annak idején a külföldiek nem nyilatkoztak másként Bocskai István, Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György hadseregéről sem.¹³⁵ Thököly hadserege szervezet, összetétel terén legfeljebb annyiban különbözött az elődökétől, hogy Bocskai és Bethlen hadseregében túlnyomó volt a hajdúelem, I. Rákóczi György seregében a székely hadelem tett ki sokkal nagyobb hányadot, mint a korábbi évtizedek hadseregeiben, Thököly hadában viszont a végvári katonaság volt a legnagyobb alkotórész.¹³⁶ Ez a végvári hadinép persze nem volt azonos azzal, amelyet Zrínyi oly maró gúnnyal emlegetett munkáiban,¹³⁷ hanem a színe-java volt a XVII. századi magyar végvári vitézeknek.¹³⁸ Ebből adódik az az érdekes jelenség is, hogy mindent összevetve Thököly hada nem volt korszerűtlenebb a korábbi seregeknél, hiszen a XVII. századi magyar katonarétegek tagjai közül a század második felében a végváriak képezték a legütőképesebb haderőnemet.

A történeti és a hadtörténeti irodalomban az sem el-

vétve előforduló vélemény, hogy Thököly – bizonyos objektív és szubjektív okok következtében – jobban el-
túrta a katonák kilengéseit, fegyelmezetlenkedéseit,
mint az elődök vagy II. Rákóczi Ferenc. Voltak, akik
kizárólag ebből vezették le Thököly nagy népszerűsége-
t a katonatömegek között, s azt a nosztalgiát, amely a
Rákóczi-szabadságharc idején is élt a kuruc katonák
nagy többségében. Az ilyen és ehhez hasonló megállá-
pításokat azonban erős fenntartásokkal kell fogad-
nunk, mert rendkívül sok az ennek ellentmondó, sőt
ezt egyenesen cáfoló adat. Mert például Bocskai „an-
gyalainak” fegyelmi kilengéseiről és a lakosság ellen el-
követett kegyetlenkedéseiről a magyarországi kortár-
sak is szinte rémregényeket írtak le, hát még azok a
külörszágiak, ahová eljutottak a napnyugati portyáik
során.¹³⁹ Bethlen hadainak „csintalankodásait” maga a
fejedelem ostromozta nem egy levelében és parancsában,
ugyancsak kemény szavakkal illetve a katonák erkölcsi
magatartását!¹⁴⁰ Mindezek ellenére I. Rákóczi György
mégis úgy látta, hogy az elődök hadai kevésbé fegyel-
mezetlenek és prédaéhesek voltak, mint az ő kato-
nái.¹⁴¹ Ám ugyancsak nagy és tarka csokrot lehetne
összekötni azokból a kilengésekből is, amelyeket II.
Rákóczi Ferenc „regularizálás” alatt álló katonái kö-
vettek el.¹⁴² Vajon hol található az a biztos mérce, elfo-
gadható paraméter, amelynek alapján felelősséggel el
lehet mondani, hogy Thököly kurucai a felsorolt kato-
náknál még fegyelmezetlenebbek voltak? Úgy hisszük,
sehol, s éppen ezért nem tekinthető kellően megalapo-
zottnak semmiféle olyan megállapítás, amely valamifé-

le kirívó szintet, kétes értékű „elsőséget” ítél oda e téren Thököly hadának.

Az pedig egyértelműen megalapozatlan állításnak tekinthető, hogy a kuruc király nem törekedett volna hadai fegyelmezésére, vagy hogy elnéző lett volna túlkapásokkal szemben! Kibocsátott edictumai és külön parancsai legalább olyan szigorú büntetéseket helyeztek kilátásba a fegyelemsértőknek, mint az elődök szabályzatai.¹⁴³ Ami pedig a megtorlásokat illeti, a rendelkezésünkre álló adatok arról tanúskodnak, hogy Thököly legalább olyan sűrűn akasztatta a bűncselekményt elkövető katonákat, mint Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György.¹⁴⁴ A tisztek és a katonák még 1685-ben is „rettegték” a haragját, s még szálláshelyet sem mertek változtatni engedélye nélkül!¹⁴⁵ Nem változott a helyzet 1686 után sem, amikor a török földön lévő, kisebb létszámú s az emigrációs körülmények miatt jobban Thököly személyéhez kötött kuruc had még inkább kordában lett tartva, mint a korábbi sereg.¹⁴⁶

Nem a fegyelem fontosságának a felismerése vagy a kellő parancsnoki szigor hiányzott Thökölyből. Igyekezett ő kordában tartani a katonákat, ám az adott viszonyok olyanok voltak, hogy a polgári lakosság a korábbi idők háborús terheinél nagyobbnak érezte, vagy jobban sérelmezte a kuruc háborúból származó terheket és sérelmeket. A Bocskai-szabadságharc két esztendeig tartott, s mindent összevetve Bethlen katonái sem élösködtek a magyarországi lakosságon öt esztendőnél hosszabb időn át. I. Rákóczi György Habsburg-ellenes hadakozása pedig még kevesebb ideig tartott. Ezzel szemben a XVII. századi kuruc hadak közel har-

minc éven át élösködtek többnyire ugyanazon területeken! Élösködtek, a szó szoros értelmében, mert fizetést vagy központi élelemellátást csak a legkritkább esetben kaptak. Ám korántsem azért, mintha Thököly Imre kevésbé törődött volna a katonák ellátásával vagy tehetségtelenebb lett volna annak megszervezése terén, mint elődei. Hadtáprendszere ugyanazon az elveken és gyakorlati kivitelezésen nyugodott, mint Bocskai Istváné, Bethlen Gáboré vagy I. Rákóczi Györgyé.¹⁴⁷ Ám Thököly 1690 néhány hetétől eltekintve nem rendelkezett az erdélyi gazdasági bázis felett, s a Bethlenéhez és I. Rákóczi Györgyéhez hasonló létszámú hadát¹⁴⁸ sokkal kisebb gazdasági bázisról kellett ellátnia. Ez önmagában is nagyobb megterhelést jelentett mindazoknak, akik a kuruc seregekkel kapcsolatba kerültek, s miután Thököly tűzzel-vassal is biztosítani akarta katonái ellátását, ez ugyancsak sok panaszt eredményezett mind a birtokos nemesek, mind a polgárok és a parasztok részéről.¹⁴⁹

A Habsburg-ellenes hadseregek vezetői úgy és azzal tudták a magyarországi lakosságot némileg kímélni katonáik prédálásától, hogy a lehetőséghez mérten minél többször „napnyugati portyák”-ra küldték őket: Morvaországba, Sziléziába és az osztrák örökös tartományokba. Ezeket az akciókat maguk a katonák is gyakran „rablások”-nak nevezték,¹⁵⁰ s valóban azok is voltak. A „meglátogatott” területekről elhajtottak és elhoztak mindent, amihez hozzáférhettek és ami mozgatható volt! Erősen hasonlítottak ezek a vállalkozások a honfoglaló magyarok kalandozásaira, s nem csoda, hogy ez alkalommal is hasonló – ha úgy tetszik, „ma-

gyar ellenes”-érzelmeket váltottak ki az érintett területek lakóiból.¹⁵¹ Történetírásunk többnyire szemérmetesen hallgatott erről, s csupán azt írta meg, hogy milyen kilengéseket követtek el a nyugati zsoldosseregek katonái magyar területeken. Jóllehet itt sem állnak rendelkezésünkre pontos paraméterek, ennek ellenére megkockáztathatjuk azt a véleményt, hogy a Habsburg-ellenes hadseregek csehországi, morvaországi, sziléziai és ausztriai „rablásai” nem voltak szolidabbak azoknál, amiket az idegen zsoldosok magyar területen elkövettek. A lényegbevágó különbség az volt közöttük, hogy amíg a magyar „rablások” a száz év folyamán legfeljebb egy-másfél tucatszor fordultak elő, az idegen zsoldosok magyarországi élőködése ennél jóval hosszabb időn át tartott!

A XVII. századi kuruc csapatoknak csupán 1679 és 1683 között nyílt alkalmuk ilyen külföldön végzett portyákra. Ezt megelőzően és ezt követően kizárólag magyar területekre, illetve később havasalföldi és bolgár területekre korlátozódott a lakosság „élése”. Ha tekintetbe vesszük még azt is, hogy 1683-tól a kuruc harcokkal párhuzamosan folyt a tizenhat esztendeig tartó visszafoglaló háború a török ellen, amikor is évente 150 000–200 000 főnyi idegen katonaság fordult meg magyar területeken, akkor még inkább szemünkbe ötlik, hogy az amúgy is kiélt, kiszarolt lakosságnak milyen iszonyatos tehernek tűnt még a kurucok elűzése is.

Thököly Imre hadszervezőként – fiatalabb kora ellenére – mutatott fel olyan kvalitásokat és eredményeket, mint a nagy elődök. Sohasem feledjük el: ő egy re-

ményvesztett, szétzüllött „fejetlen lábság” állapotában leledző alaktalan tömegből szervezett olyan hadsereget, amelyet tekintetbe vett nemcsak az ellenség, de két olyan szövetséges nagyhatalom is, mint Franciaország és a török birodalom. Sokan leírták, hogy Kara Musztafa nagyvezért éppen Thököly katonáinak sikerei buzdították a Bécs elleni támadásra, ám többnyire elfeledkeztek arról, hogy ha ez tényleg így volt, akkor Thököly hada ugyancsak szervezett, ütőképes seregnek számított a török nagyvezér szemében! És hasonló benyomásokat kellett szerezniük arról a Magyarországon megforduló francia katonáknak és diplomatáknak is, ha szövetségkötést ajánlgattak királyuknak még a török földi emigrációban lévő Thökölyvel is.¹⁵² Úgy tűnik, a külföldiek jobb hadszervezőt, jobb katonai vezetőt láttak Thököly Imrében, mint Magyarországon a késői utódok.

THÖKÖLY – A STRATÉGA

Sokszor idéztük és idézzük, ennek ellenére sem fölösleges újra citálnunk az engelsi meghatározást a stratégiáról, mert ennek figyelembevétele nélkül helytelen utakra tévedhetünk Thököly hadászatának megítélésénél is. Engels az „Anti-Dühring”-ben kifejti: „Semmi sem függ annyira a gazdasági előfeltételektől, mint éppen a hadsereg és a hajóhad. Fegyverzet, állomány, szervezet, taktika és *stratégia* mindenekelőtt a termelés mindenkori fokától és a közlekedési eszközöktől függ. Nem zseniális hadvezérek »értelme szabad alkotásá-

nak» volt itt átalakító hatása, hanem a *jobb fegyverek* feltalálásának és a katonai emberanyag megváltozásának; a zseniális hadvezérek szerepe a legjobb esetben arra korlátozódik, hogy a *harcmodot* az új fegyverekhez és az új harcosokhoz idomítják.¹⁵³ Amikor Thököly Imre stratégiáját vizsgáljuk, akkor elsősorban a következőket kell figyelembe vennünk:

– Az az anyagi alap, amelyre támaszkodhatott, egy alacsony termelékenységgű, elmaradott országrész gazdasága volt. Különösen visszamaradott volt az ipari termelés, úgyhogy semmiképpen sem lehetett arra számítani: ezen a gazdasági bázison modern fegyverzetű és felszerelésű hadsereget lehet majd létrehozni. A gazdasági elmaradottság egyik kirívó példája: a nyolcvanas évek közepén megjelenik ugyan Magyarországon a hadművészet fejlődésére forradalmasító hatású szuronyos puska, de nincs mód arra, hogy ilyen fegyvert adjanak a kurucok kezébe.¹⁵⁴

– Magyarországon nem következett be a „katonai emberanyag” semmiféle megváltozása. Ez a katonai anyag ugyanolyan mentalitású és képzettségű volt, mint száz esztendővel korábban, s így a hadsereg stratégiáját is ehhez kellett igazítani.¹⁵⁵ Nem volt változás a közlekedési eszközökben és lehetőségekben sem. A hadjáratok tervezése és levezetése szoros függvénye volt az időjárásnak. A hó vagy az eső járhatatlanná tette az utakat, a szállítás eszköze a ló és a lovas szekér volt, vízi út csak ritkán és rövid időre állt a kurucok rendelkezésére.¹⁵⁶

Ezen a behatárolt cselekvési területen belül vajon hogyan aknázták ki Thököly a számára adódó lehetősé-

geket? Vajon stratégiája mennyiben épült realitásokra és mennyi volt abban a kalandos – vagy ha úgy tetszik, kalandor – elem? Melyik stratégiai irányzat híve volt Thököly Imre? Milyen sajátosságok jellemezték hadászataát? Előbb azonban tekintsük át röviden, mi is tartozott a stratégia fogalmába a XVII. században, és miként alakult a hadászat és a politika kapcsolata ebben az időszakban?

A modern hadtörténeti irodalom megfogalmazása szerint a hadászat vagy katonai stratégia a háborúnak – mint meghatározott osztályérdekeket szolgáló fegyveres harcnak – a törvényszerűségeire vonatkozó *ismeretek rendszere*, amely a háborús tapasztalatok, a katonapolitikai helyzet, az ország gazdasági és erkölcsi lehetőségei alapján *kutatja* a jövő háborújának a feltételeit, jellegét, előkészítésének és megvívásának *módjait*, a fegyveres erők hadászati alkalmazásának, továbbá a háború és a fegyveres erők anyagi-technikai biztosításának és vezetésének *legfontosabb elveit*. A hadászat ugyanakkor az ország és a fegyveres erők háborúra való *felkészítésének* művészetével és a konkrét körülmények közötti hadviseléssel kapcsolatban a felső katonapolitikai vezetésre, a főparancsnokságra háruló *gyakorlati tevékenység* területe is. A katonai stratégia a politikai stratégia része és egyben a hadművészet legfontosabb alkotópillére is.¹⁵⁷

A hadászatnak ez a gazdag, átfogó tartalma és értelmezhetősége természetesen nem alkalmazható a régebbi korok, így a XVII. század hadászatára. Tudjuk például, hogy a hadtudományi irodalom fejlődésében a XVII. század első évtizedeitől kezdve pangás uralko-

dott el. Ebben az időben Nyugat-Európában is csupán az erődítéstani és haditechnikai irodalom fejlődik, ellenben a taktikáról, a kiképzésről, az ellátásról és a stratégiáról semminemű új munka nem lát napvilágot. Ez a jelenség annál különösebb, mert ezalatt maga a hadviselés hatalmas átalakulásokon megy keresztül. A korszak hadvezérei tehát „tulajdonképpen minden elméleti alapvetés nélkül, csupán a *tapasztalataikra* támaszkodva működtek”.¹⁵⁸

Még inkább így volt ez Magyarországon, ahol a hadviselés módozatait mindenekelőtt a törökellenes küzdelem kívánalmai szabták meg, amelyek a török hódoltság másfél évszázada alatt lényegében alig változtak. Nincsenek adataink arra, hogy valamiféle tudományos elvek, ismeretrendszerek alapján tervezte és vezette volna Habsburg-ellenes háborúit akár Bocskai István, akár Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György, és hasztalan keresnénk ilyen vonásokat Thököly Imre stratégiájában is. Őnála még az is közrejátszott, hogy színre lépésekor már egy kész politikai helyzetet talált, s ehhez kellett igazítania stratégiai elképzeléseit is. Mert ha a régebbi stratégia sok tekintetben eltért is a maitól, abban nem különbözött, hogy a háború ekkor is a politika *eszköze* volt, s a politikai célok szabták meg a hadászati feladatokat, célkitűzéseket!¹⁵⁹

A XVII. századi kuruc küzdelmek politikai céljai többször módosultak az 1670-es fegyveres megmozdulás és az 1697-es hegyaljai felkelés közötti időszakban. Ami közös volt e közel három évtized mozgalmaiban, az a török hatalomra támaszkodás és a Habsburg-ellenesség fogalomkörébe csoportosítható. Az ifjú Thö-

köly Imre abban a tudatban nőtt föl, vált férfivá, hogy a török hatalma mérhetetlen és megingathatatlan, a Habsburg-hatalom ellenben labilis, a töröknek parirozó. A XVII. század első felében lezajlott magyarországi Habsburg-ellenes harcok története ugyanúgy ezt látszott igazolni, mint II. Rákóczi György sorsának alakulása vagy a vasvári békekötés. Ám azt kellett látnia még kamasz fővel, hogy a császári kormányzat nem tudja fölszámolni a 4–5000 főnyi bujdosó kuruc mozgalmat sem, mert a porta védőszárnya alá vette őket. Újabb bizonyóságot 1678-ban kapott, amikor a bécsi udvar a barsszentkereszti győzelem ellenére is kompromisszumos egyezséget kötött a franciáktól magára hagyott bujdosókkal, s az elkövetkező esztendőekben is számos engedményt tett Thököly felé. Mindez joggal kialakította benne azt a meggyőződést, hogy a török bizalmát bírva nemcsak a Habsburgoktól független felső-magyarországi területen, de az egész töröktől meg nem szállt részen meg lehet teremteni a Habsburgoktól független nemzeti monarchiát.

E politikai koncepcióhoz igazodva Thököly stratégiáját egészen 1683 őszéig a támadó jelleg határozta meg. S ne feledjük, egészen a török Bécs alatti vereséig az események menete e politikai és katonai koncepció helyességét látszott megerősíteni. 1683 nyarán csaknem az egész királyi Magyarország Thökölyt uralta, aki méltán számíthatott arra, hogy Apafi halála után – vagy még hamarabb is – a porta neki adja az erdélyi fejedelemséget is. Lényegében Bethlen Gábor példájának megismétlése lebegett célként Thököly előtt – a portai iratok gyakran párhuzamot is vontak kettőjük

között¹⁶⁰ – s ezt a nagy célt kívánta megvalósítani, s ehhez igazította stratégiáját is.

Már Thököly életében sokszor felvetették s azóta is számos műben leírták, hogy Kara Musztafa Bécs alatti veresége után gyökeres fordulatot kellett volna végrehajtania politikájában, s ennek megfelelően az egész kuruc haderőt a török kiűzésének szolgálatába kellett volna állítania! E kritikai szempontok felvetői azonban két dologról megfeledkeznek vagy legalábbis elsiklanak fölöttük. Az egyik az, hogy Thököly még 1683 őszén megpróbált erre az útra lépni, de az udvar – amely eddig kompromisszumokra hajló volt vele szemben – most oly alacsonyra szabta a törökellenes táborba bejutás kapuját, amelyen Thököly csupán porban csúszva juthatott volna át.¹⁶¹ A másik dolog az, hogy a török Bécs alatti veresége s az azt követő néhány kisebb kudarc csupán nekünk, késői utódoknak és háromszáz esztendővel „okosabbaknak” jelenti egyértelműen a magyarországi török uralom megdőlésének nyitányát. A Habsburg–török háború kimenetelére tulajdonképpen csak 1697-ben, a zentai csata után dőlt el. Addig – mai kifejezéssel élve – legalábbis „kétélyes” volt a küzdelem,¹⁶² hiszen a török mögött ott állt Franciaország, a Habsburgok ősi ellensége, Európa legerősebbnek tudott katonai hatalma is. Mindez amellettszól, hogy a bécsi udvartól visszautasított Thököly nem alaptalanul számíthatott arra, hogy a török elleni háború kompromisszumos békekötéssel végződik, amely magában foglalja az ő felső-magyarországi fejedelemségének az elismerését is. Éppen ezért 1684-től *védelmi stratégiát* folytatott, amelyhez tulaj-

donképpen jól is csoportosította a rendelkezésre álló erőket.¹⁶³

A váradi elfogatás teljesen váratlanul érte Thökölyt, s halomra döntötte minden korábbi tervét. Ezt követően viszont tulajdonképpen már nem sok választása maradt. Csupán abban reménykedhetett, hogy a török oldalán kitartva, a békekötés adja vissza számára vagy a felső-magyarországi fejedelemséget vagy legalább Erdélyt. 1686-tól kezdve önálló stratégiáról még a korábbi megszorítások keretei között sem beszélhetünk. „Ez világ tudja – írta 1691 tavaszán – hogy a magyarországi királyságot és az erdélyi fejedelemséget Isten után csak ő Nagyságától [ti. a nagyvezértől] várhatom.”¹⁶⁴ Amikor 1694-ben Sándor Gáspár arra biztatja őt, hogy hagyják ott a törököt és menjenek vissza a némethez, ezt jegyzi föl naplójában: „én az törököt nem disztálhatom [idegeníthetem el], ellenségemmé sem tehetem, nem bízhatván semmiképpen a német gráciájához [kegyelméhez]”.¹⁶⁵ Kiszolgáltatott helyzetében csak az a hit tartott benne erőt még 1698-ban is, „hogy még egyszer a bujdosó kuruc fegyvernek léssen híre, léssen nagyobb becsületi és nagyobb állapotja is”.¹⁶⁶ Öt esztendő múltán az események alakulása ezt a hitet igazolta!

Thököly hadászati tervezése tulajdonképpen a politikai helyzethez igazodott. Más kérdés az, hogy a politikai események nem az ő elképzelései, tervei szerint alakultak. Akárcsak annak idején Bethlen Gábor elképzeléseivel és terveivel kapcsolatban 1619-ben vagy 1626-ban. Ám ahogyan Bethlen idején alakulhattak volna másként is, ugyanúgy nem volt törvényszerű,

egyedül lehetséges a Habsburg–török háború adott menete sem. Ha például XIV. Lajos 1683-ban nem arra az álláspontra helyezkedik, hogy a Habsburg-hatalom csak veszítse erejét a török elleni küzdelemben, hanem azonnal kiáll a török oldalán, akkor minden bizonynyal egészen másként alakul mind a magyarországi török hódoltság, mind Thököly államának további sorsa. Ebben az esetben ugyanis Lipót császár a bécsi győzelem ellenére még nagy engedmények árán is békét köt a törökkel. Ilyen lehetőség különben fölmerült 1688-ban is, úgyhogy Thököly politikai és katonai tervezését, még kényszerhelyzetét figyelembe véve sem lehet joggal valamiféle megalapozatlan „utópista tervkövácsolás”-nak minősíteni.

Ha abból a szempontból vizsgáljuk Thököly stratégiáját, hogy abban az ellenség *megsemmisítésére* vagy pedig erejének *csökkentésére* irányuló szándék volt-e a domináns elem, nyilvánvalóvá válik, hogy az adott erőviszonyok között csakis az utóbbiról lehetett szó.¹⁶⁷ Az pedig jelenlegi ismereteink szerint is elmondható, hogy a rendelkezésre álló erőket összpontosítani tudta és hogy a hadsereg az adott lehetőségek között hatékony eszköz volt politikája szolgálatában.

THÖKÖLY – A TAKTIKUS

A taktika – vagy harcászat – a XVI–XVII. század folyamán jelentős fejlődésen ment át. Az új taktika iskolája Németalföld volt. Az itteni csatarendben a lövészek és a kopjások kisebb egységekben felváltva álltak

egymás mellé és mögé. A lövészek általában 8–10 tagos mélységben sorakoztak egymás után. A követelmény az volt velük szemben, hogy a folyamatos „contremarsch” (ellenmenet) tüzelést fenntartsák. A gyalogság és a lovasság között az együttműködést a közelség, a közvetlen érintkezés biztosította. Így a lovasságnak a gyalogság menetüteméhez kellett igazodnia, s miután még tüzelt is, a vágóban végrehajtott rohamról le kellett mondania. Ezt a csatarendet Gusztáv Adolf, a hadügy nagy „reformátora” fejlesztette tovább. A felállítás nála már hat-hat tag mélységűvé csökkent, a tüzelés kettőzéssel történt, könnyebb muskétákkal látta el a lövészeket, s visszaállította a lovasság vágóban történő rohamát. Az általa kialakított csatarendnek hatalmas előnyei voltak. Így például a tűzrendszer zártsága, a fegyvernemek szoros együttműködése, a csatarend szilárdsága. Ugyanakkor a csatarend tagoltsága, áttekinthetősége, egyes részeinek önálló mozgathatósága megkönnyítette a manőverezést a harcmezőn. Ez a rendezettség biztonságérzetet kölcsönzött a katonáknak, soraikban nehezebben törhetett ki pánik, a bonyolult fegyverfogások lekötötték a katonák figyelmét, s nem értek rá félni. Végül elmondható, hogy ez a csatarend megkönnyítette a fegyelmezést, fokozta a katona függését és növelte a parancsnok tekintélyét.¹⁶⁸

Természetesen ilyen harcrend alkalmazására csakis megfelelő fegyverzettel rendelkező, éveken át képzett és szigorú fegyelem alatt tartott, hivatásos katonaság esetében kerülhetett sor. A magyar gyalogosok ilyen harcászatra nem voltak kiképezve. II. Rákóczi Ferenc írja, hogy a magyar gyalogságot alig tudták másra

használni, mint a várak és palánkok kapuinak az őrzésére. Ha hadivállalkozásoknál mégis sor került az alkalmazásukra, elbújtatták őket a megtámadásra kijelölt hely körüli kertekben, s hogy fedezzék visszavonulásukat, négyenként kis könnyű szekerekre ültették őket.¹⁶⁹ Ez a gyalogság kötelékharcászatra korábban is alkalmazatlan volt, de nem értett ahhoz a magyar lovasság sem. Ezekből a tényekből következik, hogy Thököly sem rendelkezett olyan katonasággal, amellyel nyílt ütközeteket vagy éppenséggel nagy csatákat a siker reményében vállalhatott volna.

Ilyen felhasználásra való alkalmasság híján a magyar csapatok harcászata tulajdonképpen csak a váratlan rajtaütésekre és a várharcokra, ezen belül is a várvédelemre korlátozódott. A rajtaütéseknek az volt az előfeltétele, hogy az ellenség ne állhasson föl harcrendbe. Éppen ezért az ilyen támadás kedvelt időpontja az éjszaka volt, amikor a „német” szokása szerint „mezíten” aludt a szállásán,¹⁷⁰ s időbe tellett, amíg felöltözött és harcrendbe sorakozhatott. Megerősített táborhely meglepése azonban nagyon bajos volt, s így támadásuk tulajdonképpen a mozgásban lévő vagy kerítetlen falvakban elszállásolt császáriak megtámadására korlátozódott.¹⁷¹ Menet közben általában nehéz volt a meglepő rajtaütés, mert az elővédek, utóvédek és oldalvédek feltartották addig a támadókat, míg a menekülők harcrendbe nem sorakoztak.¹⁷² Ha a császáriak csatarendbe álltak, akkor úgy próbálták alkalmas harcra bírni őket, hogy futást színlelve üldözésre csábították őket, s a felbomlott harcrendű idegen zsoldosokkal párviadalokat kezdeményeztek.¹⁷³ Ebben a harcnem-

ben a magyarok általában fölényben voltak, s így ha sikerült erre késztetni az ellenséget, győzedelmeskedhettek is azon. Amíg Magyarországon nem volt kiépült „magazin rendszer”¹⁷⁴, az élelembeszerzés megbénításával is rá tudták kényszeríteni a császáriakat olyan harc elfogadására, amelyben kevésbé érvényesülhetett fölényük.¹⁷⁵ Ehhez viszont az kellett, hogy jobb és gyorsabb lovaik legyenek. A zsákmányelszállításhoz szükséges alkalmatosság biztosításán túl ezért is ragaszkodtak a magyar lovasok ahhoz, hogy minél több tartalék lovuk legyen.

A várharc terén a magyar katonaság sokkal inkább értett a várvédelemhez, mint a várostromhoz, s ebből következik, hogy az előbbi harcformára sokkal alkalmasabb is volt. Ez a sajátosság részben onnan adódott, hogy a törökellenes harcokban főként ezt a várharc formát gyakorolták, s így ebben szereztek komoly harci tapasztalatokat. Ám közrejátszott az a körülmény is, hogy kiépített védművek mögött a kötelékharcászatra nem képzett, de fegyverkezeléshez értő, bátor katona könnyebben megtalálta a helyét, mint például egy módszeres ostromban! A magyarok különben annyira vonakodtak a várostromtól, hogy legtöbbször csak a halálra ítélt, de ki nem végzett katonákat lehetett elsőknek rohamra indítani.¹⁷⁶ 1623-ban Hodolinnál például Bethlen Gábor katonái a tisztekkel az élen, egyszerűen megtagadták azt a parancsot, hogy megostromolják a védművek mögé húzódott császáriakat.¹⁷⁷ A XVII. századi Habsburg-ellenes seregek a várakat vagy önkéntes feladás útján vagy kitérítéssel szereztek meg.

A magyar katonaságnak ezek a harci formái behatárolták Thököly taktikusi tevékenységét is. Nehéz lenne megmondani, hogy a kuruc király minden kiváló katonai kvalitása mellett is le tudta volna-e vezetni egy kötelékharcászatot folytató sereg csatáját? Valószínűleg nem, hiszen jóformán alig látott közletről illet. A kérdés azonban akadémikus jellegű, mert sohasem volt olyan hadserege, amellyel nyílt ütközetet vívhatott volna! A katonai dolgokhoz keveset értő kortársak időnként szidalmazták, gúnyolták is a kurucokat, hogy „gyalázatos futók, szaladók”, mert „soha nem merik megállni a sárt” stb.¹⁷⁸ Ám ha meggondoljuk, hogy például Bethlen Gábor hadának színe-virága is az első puskaövésre elfutott a fehérhegyi csatából,¹⁷⁹ akkor nem minősíthetjük valamiféle XVII. századi kuruc sajátosságnak ezt a magatartást sem.

Thököly Imre taktikusként két nyílt csatát vezényelt: az 1679-es szikszói ütközetet és az 1690-es zernyesti csatát. Mindkét összecsapásban megsemmisítő győzelmet aratott az ellenségen. Ha azt kérdezzük, hogyan, a válasz egyszerű. Egyetlen elsőprő erejű rohammal sikerült megrendíteni az ellenség ellenállását, fel lazítani zárt rendjét és olyan harcra késztetni ezáltal, ami számára kedvezőtlen, a kurucok számára pedig kedvező harci forma volt. Mindkét esetben sikerült kamatoztatni a váratlanság, a meglepés tényezőjét és sikerült megvalósítani az ellenség bekerítését. Különösen a zernyesti csata előkészítése és levezetése szól amellett, hogy Thököly tanultabb, jobb taktikus volt nagy elődeinél is.¹⁸⁰ Nyilván emiatt volt olyan nagy respektusa nemcsak a török, de a francia katonai vezetők

előtt is. Az 1679-es szikszói győzelemmel tulajdonképpen meg tudta vetni a felső-magyarországi kuruc fejedelemség létrehozásának alapjait. Erdélyt a zernyesti győzelemmel ugyan megszerezte, de megtartani a túl-erővel szemben nem tudta. Így ez a fényes taktikai siker nem fejlődhetett tartós stratégiai eredménnyé.

THÖKÖLY HELYE A TÖRÖK KORI MAGYAR HADVEZÉREK SORÁBAN

Amint arra már korábban is utaltunk, történeti irodalmunk néhány munka kivételével nemcsak Thököly politikai tevékenységét marasztalta el, de kétségbe vonta hadvezéri táalentumait is. Az elmarasztalás lényegében azon az alapon történt, hogy a Thököly által vezetett küzdelem végső soron elbukott. Már szoltunk arról, hogy a siker vagy a bukás még nem lehet egyedüli mérce valaki hadvezéri értékének elbírálásánál. Még akkor sem, ha a hadvezér egyúttal a legfelsőbb politikai hatalom birtokosa is. Különösen nem lehet ezt a mércét alkalmazni a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok vezetőinél, akik végső soron török vazallus fejedelmek lévén nem önállóan szabták meg politikai célkitűzéseiket, és háborúik függvényei voltak a Habsburg-török erőviszonyok alakulásának. Jóllehet ez a függőség és kiszolgáltatottság nem volt azonos mérvű a XVII. század egésze folyamán. Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György és Thököly Imre viszonylatában a legfüggetlenebb Bocskai István volt – különösen 1605 őszétől –, ám még az ő politikai és katonai célkitűzéseit

is szabályozta a kettős ráutaltság ténye.¹⁸¹ Bármily különösnek tűnik ugyanis, de a Habsburg-ellenes küzdelmek vezetőinek ugyanúgy nem állt érdekében a török megsemmisítő győzelme a Habsburg-hatalmon, mint ahogyan egy esetleges Habsburg-győzelem. Kettős függés és kettős ráutaltság roppant bonyolult körülményei szorították korlátok közé mind a politikai, mind a katonai terveket és célkitűzéseket, s ez rendkívüli ellentmondásokat szült e kor embereinek gondolkodásában és tetteiben egyaránt. Ha ezeket a körülményeket nem tartjuk állandóan szem előtt, könnyen tévutakra kerülhetünk Thököly Imre politikai és katonai döntéseinek és cselekedeteinek megítélésénél is!

Mindenképpen szeretnénk elkerülni annak a látszatát is, hogy a szerintünk sokszor méltánytalanul elmarasztalt vagy mostohán értékelt Thököly Imrét – ellenkező végletbe esve – feltétlenül mentesíteni akarjuk minden politikai és katonai hiba vagy tévedés elkövetése alól! Téves helyzetmegítélések ma is születnek, jóllehet a mai információs bázist össze sem lehet hasonlítani a XVII. századéval. Thököly Imrének hiába volt kitűnő hírszerző szolgálata, annak akciórádiusza inkább csak Magyarországra és Erdélyre terjedt ki – még itt sem mindenhová –, és kevésbé tudott behatolni a törökországi és a nyugat-európai erőviszonyok titkaiba. A pontatlan helyzetismeret pedig még akkor is szülhetett volna téves elemzéseket és döntéseket, ha Thököly idősebb és tapasztaltabb politikus és hadvezér, mint amilyen 1683 táján volt.

Annak pontos felmérése, hogy mikor és miben tévedett és döntött helytelenül Thököly, még a jövőbeni

kutatásokra hárul. Úgyszintén az is, hogy miben kellett volna – vagy lehetett volna – az adott körülmények között másfajta döntésre jutnia? Jelen sorok írója közel három évtizedes kutató munkája után eljutott odáig, hogy meglássa: mennyi ismeretlen területe, feldolgozatlan, megoldatlan problémája van még a XVII. századi magyar történetnek és hadtörténetnek! E hiányosságok meglétéig sokszor hipotézisekre, bizonytalan értékű becslésekre vagyunk ráutalva. Így csupán körvonalazni tudjuk azt a helyet is, amely – legalábbis szerintünk – Thököly Imrét a török kori magyar hadvezérek sorában megilleti. Pontosabban azon magyar hadvezérek sorában, akik – Thökölyhez hasonlóan – egyúttal államfők, a legfelsőbb politikai hatalom birtokosai is voltak.

Ha a hadvezéri rátermettség és tudás oldaláról vizsgáljuk Thököly Imrét és hasonlítjuk őt össze a török- és Habsburg-ellenes harcok államfő hadvezéreivel, akkor föltétlenül elébe kell sorolnunk őt Báthory Zsigmondnak, Báthory Gábornak, I. Rákóczi Györgynek, II. Rákóczi Györgynek, Kemény Jánosnak, Apafi Mihálynak és II. Rákóczi Ferencnek. Ugyanakkor nézetünk szerint túlszárnyalta őt e téren Báthory István, Rákóczi Zsigmond, és körülbelül vele azonos szinten helyezkedik el Bocskai István és Bethlen Gábor. Amennyiben a nem államfő magyar hadvezérekkel – Pálffy Miklóssal, Nádasdy Ferencsel, Borbély Györggyel, Rhédey Ferencsel, Petneházy Istvánnal, Egry Istvánnal, Gaudi Andrással, Petneházy Dáviddal vagy éppen Zrínyi Miklóssal – hasonlitanánk össze Thököly Imre hadvezéri tudását, minden bizonnyal

többen lennének olyanok, akik méltán megelőznék őt ebben a láthatatlan „rangsor”-ban. Megint másként alakulna a sorrend, ha olyan Magyarországon is harcoló császári hadvezérekkel vetnénk össze személyét, mint amilyenek Schwendi, Tilly, Dampierre, Buquoi, Basta, Montecuccoli vagy Savoyai Jenő voltak. Ám az ilyen összevetés ismét ferde vágányra vihetne bennünket, hiszen az utóbbiaknak egészen más gondjai és elfoglaltságai voltak, mint az egyúttal politikai vezető Thökölynek, s ami még lényegesebb: egészen másfajta fegyverzetű és képzettségű hadseregekkel rendelkeztek, mint ő. Éppen ezért megközelítően helyes képet csakis akkor kaphatunk, ha Thökölyt a korszak magyar államfő hadvezéreivel hasonlítjuk össze. Megközelítően helyes – hiszen ez a „rangsorolás” is rejt magában számos tévedési lehetőséget. Mert mit tudunk konkrétan Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor, I. Rákóczi György vagy II. Rákóczi György hadvezéri rátermettségéről és tudásáról? Valójában rendkívül keveset! Sem az elmúlt korok, sem a felszabadulás utáni időszak hadtörténetírása nem foglalkozott elemzően a személyükkel. Ennek hiányában annak eldöntése, hogy például Bethlen Gábor jobb hadvezér volt-e, mint I. Rákóczi György, jórészt azon múltott – és múlik ma is –, hogy a történész elfogadta-e Kemény János rangsoroló minősítését, vagy pedig – tekintettel Kemény elfoglult voltára és nem éppen sziklaszilárd jellemére – megkérdőjelezte vagy éppen elvetette azt! Ilyen nagyrészt szubjektív megítélési szempontok domináltak a „labanc hordákat” hol kergető, hol előlük futó „kuruc király” hadvezéri értékelésénél is. Hiszen

amint arra már többször is utaltunk, nem monográfiát, de még tanulmányt sem írtak mindeddig a XVII. századi kuruc hadsereg történetéről és e hadsereg hadművészetéről! Ennek hiányában viszont hogyan lehetne hiteles képet rajzolni Thököly Imre hadvezéri arculatáról? Úgy véljük, nyilvánvaló a válasz: sehogyan sem!

Jelen sorok írója ezen a helyzeten szeretett volna némileg változtatni a XVII. századi kuruc sereg történetéről készített munkájának adatai alapján megrajzolt Thököly-portréval. Pontosabban: portrévázlattal, amelyen még ugyancsak sok a bizonytalan kontúr, a kitöltetlen rész. De talán ezzel a vázlattal is elősegíthette nemzeti történelmünk e nagy alakjának az eddiginél jobb, objektívebb megismerését, s a valósághoz közelítő értékelését. Annak a férfiúnak, aki 1704 tavaszán, köszvénytől gyötörten hordszékhez kötve is arra kérte Rákóczit, „az hadakozásbul engemet, az velem nyomorgó s coloniabeli [ti. a török emigrációban lévő] magyarokat ki ne felejtsik”. Pedig ekkor már maga is úgy látta negyvenhét esztendősen: „életemet nem remélhetem sokáig”.¹⁸²

„MINKET MÉG HA GYŐZÜNK, ÚGYIS KISEMMIZNEK...”

Gondolatok a társadalmi érdekelttség
és a társadalmi részvétel alakulásáról

*„Tegnap ott, máma itt győzelem-tort ülnek.”
„Nem leszünk ott, pajtás, mikor megbékiülnek.”
„Hallom pajtás, holnap nagy csatába visznek.”
„Minket még ha győzünk, úgyis kisemmiznek.”
„Nincsen itt már otthon, nincsen itt már semmi”
„Jó lesz, pajtás, holnap a csatába menni.”
(Ady Endre : Két kuruc beszélget)*

Annak megválaszolásánál, hogy miért került sor a Wesselényi vezette szervezkedésre, vagy hogy mi volt az oka az 1670-es fegyveres felkelésnek – általában eléggé egybehangzóak a feleletek. Sokkal eltérőbb nézetek olvashatók a történeti irodalomban arról, hogy miért húzódott el – kisebb-nagyobb megszakításokkal négy évtizedig – ez a fegyveres küzdelem és hogy kiknek az érdekeit szolgálta ez a belső harc? Különösen abban az időben, amikor véres háború folyt Magyarországon a török kiűzéséért, ami vitathatatlanul egybeesett a magyar gazdasági, társadalmi fejlődés érdekeivel is! Voltak és vannak, akik egyszerűen török és francia érdekeket szolgáló diverziót láttak és látnak ebben a küzdelemben, amely Thökölynek és néhány környezetében lévő személynek az „önös érdekein” túl senkinek nem állott érdekében. A másik oldalon mutatkozó elfogultság ezzel szemben csakis a kurucok Habsburg-

ellenes fegyveres harcát tekinti a nemzeti érdekekkel összhangban állónak és burkoltan vagy nyíltan „hazaárulókat” lát az ellenük küzdő „labancokban”. Az ilyen és ezekhez hasonló szélsőséges nézetek azonban általában nem az adott kor történeti realitásaiból, bonyolult érdekkonvergenciáiból és érdekdirgenciáiból indulnak ki, és nem dialektikus kölcsönhatásaiban és összefüggéseiben szemlélik a XVII. századi kurucok és labancok küzdelmeit. S főképpen nem a Habsburg- és a törökellenes érdekeltség egész századon át együttható kettősségének tükrében.¹ Ennek az érdekeltségnek az intenzitása egyes időszakonként, valamint egyes társadalmi osztályokként és rétegekként változott ugyan a „magyar romlás századában”, de bizonyos érdekszálak mindig fűttek mindazon társadalmi osztályok és rétegek tagjait a Habsburg-ellenes küzdelmekhez, amelyekben azok anyagi és véráldozatokat hozva sorozatosan részt vettek. Hiszen a fegyveres harc mindig valamely osztály – vagy osztályok – politikájának a folytatása más eszközökkel.² Merültek fel olyan nézetek is, hogy az elnyomott osztályok és rétegek tagjai érdekeikkel ellentétesen, az „úri propaganda” rászédettjeiként sodródtak be a küzdelmekbe. Már csak azért is, hiszen ha a tőkés rendben a munkásoknak nincs hazájuk, még kevésbé lehet a jobbágnak a feudalizmusban. S ha nincs hazájuk, nem is fűződhet érdekeltségük annak a védelméhez. Különösen akkor, amikor a küzdelem az általában a haladást biztosító centralizáció és abszolutizmus kiépítésén fáradozó hatalom ellen folyt. Olyan hatalom ellen, amelyik egyúttal a török elleni védelmet is biztosította az akkori magyar királyság népei számára-

ra. Ilyen viszonylatok között néhány főúr mérhetetlen hatalmi ambíciójává vagy egyes erdélyi fejedelmek „utópista tervkovácsolásává” zsugorodott e küzdelmek célja és tartalma.³

A hatvanas években kialakult éles vitában jelen sorok írója meglehetősen mereven utasított el minden olyan nézetet, amely bármely téren megkérdőjelezte a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek jelentőségét, pozitívumait. Ugyanakkor kétségbe vonta a Habsburg-uralom magyar történeti szerepének minden pozitív megnyilvánulását: egyenlőségi jelet téve a társadalmi haladás és a Habsburg-ellenesség közé. Ebben a szemléletben a Habsburg-ellenes küzdelmek egyértelműen „honvédő háborúk” voltak. Ennek egyenes következményeként az ellene küzdők haladásellenes társadalmi szerepük mellett egyúttal – kimondva vagy csak kimondatlanul – „honárulóknak” is minősültek.⁴

A közben eltelt évek vitái s az újabb kutatási eredmények több vonatkozásban korábbi nézetei felülvizsgálatára késztették jelen sorok íróját is.⁵ Kiderült ugyanis az, hogy mind a török-, mind a Habsburg-kérdéskomplexum sokkal bonyolultabb és több síkúbb annál, semmint hogy merev kategóriákba lehetne sorolni az egyik vagy a másik hatalom ellen folytatott küzdelmeket. Annak felismerése, hogy a török és a Habsburg-hatalom ellen folytatott küzdelmek egyidejűen szolgálhatták a magyar érdekeket, más megvilágításba helyezték a küzdelmek résztvevőinek történeti szerepét is.⁶ Ennek szellemében vizsgáljuk meg, hogy a XVII. századi kuruc harcok mely osztályok és rétegek tagjainak mikor, milyen mértékben álltak érdekük-

ben – vagy voltak azzal ellentétesek? Továbbá azt, hogy ez az érdekeltség miként tükröződött az anyagi és a véráldozatok vállalásában?

EGYKORÚ ÉS KÉSŐBBI NÉZETEK A TÁRSADALMI ÉRDEKELTSÉGRŐL

Az egykorú nézetek vizsgálatánál előre kell bocsátanunk, hogy érthetően sokkal több forrást ismerünk a nemesség és a polgárság véleményéről, mint a köztes rétegek tagjairól, vagy még inkább a parasztokéről. A főúri családok fennmaradt levelezései, a vármegyei vagy a városi protocollumok bő anyaggal szolgálnak arra; a nemesség és a polgárság hogyan látta saját érdekeltségét a küzdelmekben. A jobbágyság véleményét többnyire csupán az instantiás vagy a panaszlevelek őrizték meg, illetve egy-két vers. Ez utóbbiak azonban inkább arról szólnak, hogy a háború és a katonaság – függetlenül attól, hogy kuruc vagy labanc katonaság – milyen kárt, bajt és szenvedést hozott a kizsákmányoltakra és elnyomottakra.⁷

A korábbi Habsburg-ellenes harcok idején a Bocskai István, Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György által kibocsátott kiáltványok általában össznemzeti és vallási sérelmeket jelölnek meg a támadások, felkelések kirobantó okaiként, s e sérelmek orvoslását ígérik valamennyi országlakónak – vagyoni, társadalmi helyzetől függetlenül!⁸ Ám az egyes személyeknek szóló levelek, csatlakozási felhívások vagy némely országgyűlési végzések sejtetik, hogy a sikerek eredményeiből nem egy-

formán részesülnek majd az egyes osztályok vagy rétegek tagjai. Nyomon követhető ez a kettős jelleg a Bocskai-szabadságharc idején keletkezett különböző iratokban is. Bocskai az edelényi vesztes csata után kibocsátott gönci kiáltványában például arra hivatkozott: „*minden*” hazáját és nemzetét szerető embernek tudnia kell most a kötelességét, s ezért „*minden* fegyverfogható közsiggel, lovaggal gyaloggal induljanak se órát se napot nem várván táborunkban”.⁹ Néhány hónappal később az ecsedi Báthory Istvánhoz írt levelében is arra hivatkozott: „kevés reménysége lehetne *mind nagynak s mind kicsinnek* az mű nemzetünk közzül annakutánna [ti. császáriak győzelme esetén] való böcsületi felől”.¹⁰ Ám Thurzó Györgynek nyíltan megírta: „mert az mi ebben való előmenetelünk, *hasznunk* és böcsületünk is semmi nem egyéb az kegyelmed maga és kegyelmedhez hasonló egyéb *fő emberek hasznánál*, becsületénél.”¹¹ Így látták-e ezt vajon a magyarországi főurak és nemesek is? Nos, voltak akik igen, voltak akik nem. A harcban való érdekelttség rendkívül bonyolultan és ellentmondásosan jelentkezett a birtokosok számára is.¹² Egyesek másfél évtizeddel a Bocskai-szabadságharc után is azt vallották – és hirdették a jobbagyok között –, hogy „az előtt is jobbagyokért támadott fel a Császárra Magyarország!”¹³ De például Bethlen Gábor 1619-es Habsburg-ellenes támadása idején a protestáns birtokosok nagy többsége osztályérdekeivel megegyezőnek tekintette a Habsburg-ellenes küzdelem ügyét, s „híttá” vagy szívesen vette Bethlen Gábort.¹⁴ Ám a csehek fehérhegyi veresége után ugyancsak gyökeresen megváltozott a magatartá-

suk, s azon fáradoztak, hogy kedvező feltételek között mielőbb visszatérhessenek a Habsburg-uralkodó hűségére.¹⁵ Hasonló jelenségek figyelhetők meg I. Rákóczi György 1644/45-ös Habsburg-ellenes támadása idején is.¹⁶ Azzal az eltéréssel, hogy akkor a nagybirtokosok nagyobb részének katolikus volta még bonyolultabbá tette a protestáns vallásszabadságot zászlójára tűző mozgalom ügyének vállalását!¹⁷

A magyarországi városi polgárság nagy többsége általában magáénak érezte a XVII. század első felében lezajlott Habsburg-ellenes küzdelmek ügyét annak ellenére, hogy jelentős részben nem magyar etnikumú volt, s így a nemzeti sérelmek iránt is kevésbé fogékony, mint a nemesség. A Habsburg-ellenes harc ügyének e vállalását hajlamosak voltunk szinte kizárólagosan a polgárság túlnyomó többségének protestáns voltával magyarázni. A vallási motívumok minden bizonnyal óriási szerepet játszottak abban, hogy a polgárok osztályérdekeikkel is megegyezőnek látták a centralizációt és abszolutista kísérleteket képviselő Habsburg-kormányzat elleni küzdelmet.¹⁸ Ám nem szabad megfeledkeznünk arról a magyarországi sajátosságról sem, hogy ez a polgárság maga is nagymértékben feudalizálódott, s így a társadalmi struktúrájának megfelelően többnyire a nagybirtokosokhoz igazította állásfoglalását.¹⁹ Még akkor is, ha esetleg azt nem látta egyenes összefüggésben saját társadalmi érdekeivel.

A jobbagyság esetében sokkal könnyebb nyomon követni, hogy cselekedeteivel hogyan reagált a Habsburg-ellenes harcokra, mint érzelmi, tudati hozzáállásáról képet kapunk. Hogyan élt egy XVII. századi ma-

gyar jobbágy tudatában a Habsburg-hatalom és hogyan a nemzeti királyság gondolata, ma még ugyancsak kevésbé ismerjük! A történetírás általában szélsőségekben ábrázolta a parasztság tetteinek érzelmi és tudati mozgatórugóit. A polgári történetírók többnyire azt a nézetet osztották, hogy a néptömegek „mindig tudatlanok” voltak, s ez a tudatlanságuk sodorta őket minden háborúba.²⁰ Ezzel szemben a marxista történetfelfogás és történetírás gyakran hajlott afelé, hogy túlzott tudatosságot tulajdonítson az elnyomottak cselekedeteinek még a kapitalizmus előtti korokban is.²¹ Majd az utóbbi időben hangot kaptak olyan nézetek, hogy a tömegek állásfoglalását az esetek többségében olyan ösztönös reagálásnak kell tekintenünk, amelyek inkább jellemzik a kollektívát, mint az egyént, mert a kollektíva mindig a „hagyományos lelkialkat” őrzője.²² Konkrétan a magyarországi Habsburg-ellenes küzdelmekre vonatkozóan pedig született olyan értékelés is, amely a jobbágyság harci megnyilvánulásaiban csupán egy „önvédelmi reflex” tükröződését látja, amely működésbe lép *minden* olyan erő ellen, amely zavarja, veszélyezteti a jobbágy életben maradását egyedül biztosító termelő tevékenységét.²³

Annyi bizonyos, hogy alapos kutatómunkának kell még megelőznie a végérvényesnek tekinthető értékelést abban a kérdésben, hogy a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek mikor, milyen mértékben estek egybe a magyarországi jobbágyság osztályérdekeivel is. A harcban való részvétel ugyanis még nem lehet egyértelmű bizonyíték ebben a kérdésben, hiszen a gazdasági és a gazdaságon kívüli *kényszer* harcba viheti

a függő helyzetben lévőköt osztály- vagy rétegérdekekkel ellentétes küzdelmek mellett is. A kutatások pontos végeredményét természetesen nem ismerhetjük, némely dolgot azonban már sejthetünk most is. Így például azt, hogy a török és a Habsburg-hatalmaktól való fenyegetettség és a refeudalizálódás bonyolult viszonyai között a paraszti osztályérdekek ugyancsak változatosan jelentkeztek a Habsburg-ellenes küzdelmek idején is. Ugyanabban az időben például a földrajzi fekvéstől függően is más és más magatartást követelhetett a jobbágytól osztályérdeke, hiszen a törökellenes érdekelttség a Habsburg-ellenes háborúk idején sem szűnt meg – vagy szorult háttérbe – az ország minden részén, és a saját földesurával szembeni érdekei is másként jelentkeztek a hadvonulásoknak kitett vagy az azoktól távol fekvő területeken!²⁴

Meglátásunk szerint a társadalmi érdekelttség vizsgálatánál az eddiginél sokkal inkább figyelembe kell vennünk egy mondhatni „osztályközi” területet: nevezetesen a különböző osztályokhoz tartozó termelők érdekतालकोक्षात és érdekellentétét az improduktív, csak fogyasztó katonasággal, amely különben maga is több osztályból és rétegből került ki.²⁵ Különösen akkor, ha ez az improduktív fogyasztó anyagi ellenszolgáltatás nélkül vette el a termelőtől a terményét. Esetleg azzal sem törődve, hogy a termelő tönkremegy, vagy akár éhenhal emiatt. A magyar termelő lakosság és a magyar katonaság ezen ellentéte természetesen nem egyforma élességgel mutatkozott meg minden időben. Amikor a termelőt – az érdekeit jobban veszélyeztető törökkel vagy idegen zsoldossal szemben – *védte* a ma-

gyar katona, akkor ezek az ellentétek – a kisebbik rossz elve alapján – háttérbe szorultak. Ám a békésebb időszakokban, amikor az idegen támadások veszélye távolinak tűnt, azonnal előtérbe kerültek a termelők és az improduktív fogyasztók érdekellentétei, ami azután ennek megfelelő reagálásokat szült a termelők részéről. Ez a reakció többféle is lehetett. Akár az aktív, illetve a passzív szembeszállás – amilyenekre bőven volt példa a XVII. század első felében lezajlott Habsburg-ellenes küzdelmek idején is²⁶ –, vagy az történt, hogy maga a termelő is beállt katonának és élősködött azokon, akik különböző okok következtében megmaradtak a termelésben.²⁷

Vajon hogyan alakult az egyes társadalmi osztályok érdekeltsége – és az érdekeltség tudati tükröződése – a XVII. század utolsó harmadában lejátszódó kuruc küzdelmekben? Úgy véljük, hogy az alapvető meghatározók és jellemzők nem sokat módosultak a század második felében. Mert igaz, hogy az 1660–1664 közötti török támadások, valamint az 1683–1699 között folyó háború az ország nagyobb részén előtérbe állította a török veszélyt, ám ugyanakkor – azzal párhuzamosan –, jelentős területek lakossága a megnövekedett állami terhek, az idegen zsoldosseregek eltartásának valóban súlyossá vált költségei miatt ekkor is a Habsburg-uralmat érezte terheesebbnek, nehezebben elviselhetőnek.²⁸ Az ország három részre szakadt volta történelmi távlatokban vitathatatlanul a magyarországi fejlődést erősen gátló, azt visszavetítő tényező volt.²⁹ Ám korántsem ilyen egyértelműen mutatkozott meg ez a hatás minden esetben, különösen az elnyomottak – de egyes vi-

dékek polgárságának – anyagi, társadalmi helyzetének alakulásában. A három hatalom létezése az országban többek között mérsékelte a jobbágyság állami terheit, és korlátozta a földesúri kizsákmányolás fokának növelhetőségét. Különösen a hódoltsági – és a határokhoz közel eső – területeken. Az adott hatalmi körülmények között ugyanis teljesen illuzórikussá vált a jobbágyság migráció meggátolhatósága, ami ugyancsak fékezőleg hatott mind az állami, mind a földesúri terhek növelhetőségére.³⁰ Egyes városok polgársága – így például Debrecen lakossága – az időnkénti megrázkódtatások ellenére komoly hasznot húzott abból, hogy három hatalom találkozási pontján feküdt.³¹ S nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a háborús viszonyok másfél százados állandósulása az alapvető fejlődésgátló hatás mellett hosszú időn át óriási társadalmi mobilitás biztosítójává is vált. A leglátványosabb anyagi, társadalmi emelkedést a Rákóczi-, az Eszterházy-, a Thököly- vagy a Bethlen-családok érték el ezen idő alatt, de árnyékukban nagyszámú köznemesi karrier is kibontakozott. Nem beszélve arról, hogy a háborús emberanyag-szükségletek közel két évszázadon át a jobbágyság tízezreinek biztosították a kijutást a „szolgaság házá”-ból.³²

Folytathatnánk az ilyen és ehhez hasonló momentumok sorolását, amelyek mind arra figyelmeztetnek, hogy mennyire bonyolultan is érvényesültek – vagy ütköztek – a különböző osztály-, réteg- és csoportérdekek a magyarországi török hódoltság időszaka alatt! Emellett tanúskodik többek között az a történelmi jelenség is, hogy a Wesselényiről elnevezett rendi szer-

vezekedést olyan katolikus főurak irányították, akiknek a többsége mind családi hagyományai után, mind egyéni pályáját tekintve szoros szálakkal kötődött a magyarországi Habsburg-uralomhoz! Elegendő talán az élete javát török elleni küzdelemben töltő Wesselényi Ferencre vagy Zrínyi Péterre utalnunk, hogy meg-
lássuk: valójában milyen gyöngye ingatag válaszfal volt a török- vagy a Habsburg-ellenes érdekeltség között.³³ Az események megmutatták azt is, mily kevés kellett ahhoz, hogy a protestánsokat tűzzel-vassal üldöző Nádasdy Ferenc vagy az anyja hatására e politikát követő I. Rákóczi Ferenc egy táborba kerüljön akár a legszélsőségesebb nézeteket valló protestáns nemesekkel.³⁴

Egy 1670-ben keletkezett vers, amely a *Magyarország végső veszedelmének okait* kirajszoló *Philusnak* megfelel *Theophilus* hosszú címet viseli, így összegzi a magyar nemességnek a kuruc felkelésben való érdekeltsége okait:

*„Sűrű panaszinknak meg nem hallgatása,
Sok injuriánknak meg nem orvoslása,
Az német rendeknek hatalmaskodása,
Im, lőn országunknak végső pusztulása.*

*Az király hitivel pecsételt diplomák,
Mindenek láttára, im, meg nem tartatnak,
Az mi szabadságink csuda, mint rontatnak,
Kik őstül maradtak, most tékozoltatnak.
Nemzetünknek régi hires dicsőségét,*

*Az német tapodja már régen épségét
Megmocskolta rútul minden ékességét,
Rút sárban keverte tökéletességét.”³⁵*

Lényegében ugyanezeket mondja el Nádasdy Ferenc is a híres *Oratio*-ban a Habsburg-hatalom magyarországi politikájáról szólva, megjövendőlvén sok mindent a bekövetkezőkből is: „rátok hozza a pogányságot, hogy elnyomjon, ő pedig serény harczos sereget fog küldeni, mely nem a törököt fogja zabolázni, hanem feleségeiteket, lányaitokat fogja szemetek láttára meggyalázni, vagyonotokat fogja elrabolni, jószágaitokat fogja felégetni. . . ”³⁶ Ha röviden akarjuk megfogalmazni a magyar főurak érdekeltségét a Habsburg-ellenes küzdelemben, akkor elmondhatjuk: érdekükben állt, hogy ne szoruljanak háttérbe az idegenek mögött Magyarország igazgatásában. Emiatt a kurucok harca azoknak a magyar nagybirtokosoknak az érdekeit is szolgálta, akik birtokaik fekvése és egyéb okok miatt mindvégig megmaradtak a Habsburg-uralkodó hűségén. Tulajdonképpen ők is ennek a harcnak köszönhették, hogy a megtorlások nem érték el a csehországi méreteket és hogy az uralkodó sorozatosan kompromisszumos engedményekre kényszerült velük szemben.³⁷ A nemzetközi erőviszonyok kedvezőbb alakulása esetén a magyar nagybirtokos réteg kész volt támogatni Thököly nemzeti királtságát is – amint az 1683 nyarán is bebizonyosodott³⁸ –, hiszen az egyet jelentett azzal, hogy az élvonalba kerül mind az ország ügyeinek irányításában, mind pedig a gazdasági javak fölötti diszponálásban.

A vármegyék nemességét még több érdekszál fűzte a protestáns vallásszabadság biztosítását is zászlójára író kuruc mozgalomhoz, hiszen a nagyrészt rekatolizált főurakkal ellentétben nagyobb részük protestáns volt.³⁹ A XVII. században különösen Felső-Magyarországon fölöttébb elszaporodott azoknak a köznemeseknek a száma, akik a megélhetésükhöz szükséges birtokkal nem rendelkeztek. Ezek jelentős része vagy egyházi, vagy katonai pályára lépett. Az utóbbi esetén többnyire olyan fogadott zsoldoskatonaként, aki hol kapott alkalmazást, hol nem. Miután az ilyen szegény nemesek száma sok ezerre rúgott az országban, méltán elmondható, „hogy a kor felekezeti és politikai ellentéteibe belejátszott a kenyérkérdés is”.⁴⁰ Az 1670-es felkelés bukása után nagy nemesi tömegek kerültek azok sorába, akiknek tartaniuk kellett a Habsburg-kormányzat megtorló intézkedéseitől. Sokan menekültek Erdélybe és az egri, valamint a váradi beglerbégek ortalma alá. Ezeknek a legközvetlenebb érdekük fűződött a kuruc mozgalom győzelméhez, ami biztosította a szabad hazatérést és ott a félelem nélküli életet.⁴¹ A török elleni háború megindulása és a felső-magyarországi fejedelemség bukása után újabb nagy sérelmek érték a nemességet. Az egyik kortárs megfogalmazása szerint ekkor kezdték igazán „szabadságok ellen az idegen német nemzetnek vasjármába nyakokat szorítani”.⁴² A *Magyarország bajai miatt való panaszkodás* ismeretlen szerzője így összegezte versében:

„Hallottad-é hírét a Turcicum Jusunak?
Ha eddig nem tudtad, mi, majd megtanítanak,

*Melyrül nem álmodtál, oly rámára huznak,
Még a bőrödből is félek hogy kinyúznak.*”⁴³

A nemesség különböző rétegeit gazdasági és társadalmi érdekei sok szállal kötötték a Habsburg-ellenes harc ügyéhez a XVII. század utolsó harmadában is, de vajon miként állt a helyzet a városok – különösen a szabad királyi városok – esetében? Hiszen a polgárság ebben az időben általában az abszolutizmust támogatta a különböző nemesi-rendi törekvésekkel szemben! Arra a kérdésre, hogy milyen is volt Magyarországon a század végén a polgárság és milyen kapcsolata alakult ki a bécsi udvarral, II. Rákóczi Ferentől kaphatunk frappáns választ. Emlékirataiban elmondja, hogy a királyi városok lakosságának elmaradottsága is tanúbizonysága volt az osztrák uralom sérelmes politikájának. „Szegénységük, a polgárok kis száma, az iparban való járatlanság és a kézművesség hiánya megmutatta, hogy az ország árvaságra jutott és hogy az árvák javait a gyámok élük fel.” A magyarországi polgárok nagyrészt csak a boroszlói és a danzigi kereskedők ügynökei voltak, akik azok szolgálatával tudták magukat fenntartani.⁴⁴ A mai kutatási eredmények jórészt Rákóczi eme megállapításainak helytállóságát támasztják alá. Ám rámutatnak arra is, hogy ez a polgárság jellegzetesen középkori intézmény maradt a XVII. század végén is, amelyet szorosan kötöttek a városgazdaság közösségi elvei. A szabad királyi városok céhes kézművese vagy társulati kereskedő polgára egyaránt alá volt vetve olyan szabályoknak, amelyek az áraknak, a termelhető, illetve forgalomba hozható árumennyiségnek,

valamint az alkalmazottak számának korlátozásával meggátolták a polgárok közötti versenyt. Aki ezeket semmibe vette, azt megbüntették mint monopolistát és kizárták a polgárok gazdasági tevékenységéből.⁴⁵

Vitathatatlan történelmi tény, hogy a magyarországi városok a Bocskai-szabadságharc óta többnyire a Habsburg-kormányzat ellen küzdő nemesi-rendi erők oldalán álltak, gyengítve ezzel a centralizációt is Magyarországon. A polgárság ezen magatartása azonban annak következménye volt, hogy a török elleni küzdelemmel hosszú időre felhagyó s a magyar nemességgel sorozatosan kompromisszumokat kötő Habsburg-kormányzat nem nyújtott védelmet, támogatást a polgárságnak a nemesség városellenes törekvéseivel szemben. Ugyanakkor az erőszakos ellenreformáció – időnkénti protestánsüldözés – lelkiismereti szabadságukban támatta a városok többségében protestáns lakosságát.⁴⁶ Így a polgárok arra kényszerültek, hogy privilégiumaik egy részének feladása árán is „defensorokat” szerezzenek maguknak, elsősorban a protestáns nagybirtokosok közül. Mindehhez hozzájárult még a század hetvenes éveiben erősen megnövekedett állami adóterher, amely rendkívül érzékenyen érintette a városok és mezővárosok népét is. A törökellenes háború újabb hatalmas anyagi terheket zúdított a polgárságra, s az idegen zsoldosok kilengéseinek elviselésére kényszerítette őket.⁴⁷

A Habsburg-kormányzat és a városi polgárság viszonyát rendkívül szemléletesen mutatja az egykorú költemény is:

„De nem köllesz magad, csak köll, ha vagyon mid,
Ami kevesed van, bár csak németnek vidd.”
„Ha valami jód van, magának kívánja,
Jó kedvvel nem adod, erővel elvonja.
Az ország fiait sajátbul kihányja,
Az szegény polgárnak szemét is kívájja.”⁴⁸

Már korábban szoltunk arról, hogy milyen bonyolultan és ellentmondásosan kapcsolódtak a magyarországi jobbágyság érdekei a Habsburg-ellenes harcokhoz. Kétségtelen tény, hogy a Habsburg-kormányzati módszerekben bekövetkezett változások a század utolsó harmadában több területen is sújtották a jobbágyokat. Különösen érzékenyen érintette őket a megnövekedett állami terheknek az új beszédési módja: a „*manu militari*” adóbehajtás.⁴⁹ Az idegen zsoldos általában *ellenséges* földnek tekintette a királyi Magyarország területét és ennek megfelelően viselkedett lakosságával szemben is. Úgy érezte, nemcsak a jobbágyok vagyónával, asszonyával és lányával – vagy fiával – rendelkezik szabadon, de azok életével is. A katonák téli szállásolása a jobbágyházakban évente átlag hat hónapon át tartott.⁵⁰ Ennek a terhei különösen a török elleni háború idején öltöttek óriási méreteket. A „Párisi Gazette” egy 1685-ös tudósítása például arról számolt be, hogy a téli szállásokon élőködő fizetetlen császári katonák rettenetes erőszakoskodásokat követnek el a parasztok ellen. És előfordult több esetben olyan is, hogy megölték és megették házigazdájukat.⁵¹ Ilyen kannibalizmusról más adatok is beszámolnak,⁵² úgyhogy azok hi-telességében nincs okunk kételkedni. Az egykorú *Pro-*

sa rusticorum portionantium című latin nyelven írt vers különben részletesen sorra veszi mindazokat a sérelmeket, amelyeket a magyarországi jobbágyságnak a császári katonaságtól kellett elszenvednie a század utolsó harmadában.⁵³

Az érdekek találkozása és ütközése rendkívül változó viszonylatokat hozott létre a kuruc küzdelmekben való részvétel terén is. Mert ha a hadak eltartása általában kényszer útján történt is, a katonáskodás – a nemesi insurrectio időnkénti összehívásán kívül – általában önkéntes vállalás útján ment végbe. Éppen ezért tanulságos annak a vázlatos áttekintése, hogy az egyes termelő osztályok és rétegek a kuruc harcok különböző periódusaiban milyen mértékben és arányban vették ki részüket az önkéntes katonáskodásból.

FŐURAK, NEMESEK, POLGÁROK ÉS PARASZTOK

A HARCOKBAN

A Rákóczi-szabadságharc kirobbanását követően Thököly Imre így intette a magyar főurakkal és nemesekkel szembeni óvatosságra mostohafiát: „Istenért, jól vigyázzon magára igen –: kinek mit hidjen? Tanuljon az én példámon, kit az mi *állhatatlan nemzetünk* közül sokan őszinte s hamis hitekkal az szerencsétlenségnek az gyenge szelétül is megijedvén, *megcsaltanak* és mellőlem félre állván engemet az sárban hadtanak.”⁵⁴ Így volt-e ez a valóságban is? Vagy csupán az emigránsélet keserősége mondatott Thökölyvel ilyen vádaskodásokat? A kérdésre szinte lehetetlen válaszolni. Egy bizo-

nyos: a Thökölyéhez hasonló vádakat bőven lehetne citálni a nagy elődök leveleiből is, akik jöllehet maguk is magyar nagybirtokosok voltak, mégis kemény kritikával illették osztályos társaiknak a harcokban tanúsított magatartását.⁵⁵ Ám még ez sem jelenti azt, hogy minden esetben megalapozott, jogos és méltányos is volt a magyar nagybirtokosok magatartásának elítélése. Már csak azért sem, hiszen amikor egy XVII. századi nagybirtokos Habsburg-oldalon küzdött – akár úgy is, hogy a Habsburg-ellenes küzdelem zászlaját odahagyva állt csatasorba –, egyrészt akkor is osztályérdekeinek megfelelően cselekedett, másrészt a török hatalom elleni közvetlen – vagy közvetett – harcával ösztársadalmi, nemzeti érdekeket is szolgált! Éppen ezért kerülnünk kell a moralizáló ítéletmondásokat. Sokkal célravezetőbb és hasznosabb annak vizsgálata, hogy egyik vagy a másik oldalon milyen személyes áldozatokat vállaltak a török- vagy a Habsburg-ellenes harc érdekében. Jelen esetben azt kutatjuk, hogy a kuruc mozgalmakban milyen mértékben vették ki részüket a főurak és a nemesek.

A magyarországi főurak katonai erejét és jelentőségét személyes hadba vonulásukon túl fegyveres kíséretük és magánváraik helyőrsége dokumentálta. A bandériumoknak vagy főúri magánkatonaságnak nevezett kontingensek részben nemesi familiárisokból, részben különböző privilégiumokkal ellátott szabad- vagy félszabad paraszti elemekből verbuválódtak.⁵⁶ Egy-egy nagybirtokos magánkatonaságának létszáma, fegyverzeti ellátottsága és harcképzettségi foka meglehetősen eltérő volt.⁵⁷ A XVII. század első felében a magyaror-

szági urak magánkatonaságának összlétszámát 3-5000 fő között mozgónak tehetjük.⁵⁸ Több irányt mutató adat alapján elmondhatjuk, hogy ez a létszám a század utolsó harmadára lecsökkent. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott a gazdasági viszonyok általános rosszabbodása, de az a tényező is, hogy a bécsi udvar szívesebben vette a magyar főurak pénzügyi hozzájárulását a hadiszükségletekhez, mint személyes hadba vonulásukat és hadtartásukat.⁵⁹

Az 1670-es felkelésben Zrínyi Péter és I. Rákóczi Ferenc magánbandériumai vettek részt jelentősebb létszámmal.⁶⁰ Ennek a felkelésnek bukása után kuruc oldalon csupán az elmenekült bujdosó főurak tartottak kisebb-nagyobb magánkatonaságot. Ezek létszáma azonban fölöttébb csekély volt: főuranként nemigen haladta meg az 50-50 főt.⁶¹ Az 1678-as őszi támadás idején még a leggazdagabb kuruc főúrnak számító Thököly Imre magánkatonasága sem haladta meg a kétszáz főt, amely 1682 után fejedelmi udvari haddá alakult át.⁶² 1683 nyarán a magyarországi főurak döntő többségének magánhadereje a kuruc hadsereg részét alkotta. Ám valami nagy erőt ekkor sem jelenthetett, hiszen egy 1683 elején készült tervezet tanúsága szerint Alsó-Magyarország és a Dunántúl negyven főúrnak és tekintélyesebb nemesének mindössze 2150 katonát kellett kiállítania.⁶³ Végző soron elmondhatjuk, hogy a magyarországi nagybirtokosok és személyes kíséretük töredék részét tették ki a kuruc mozgalmak haderejének.

A vármegyék által kiállítandó hadkontingens a nemesség személyes felkeléséből és az összeírt porták

utáni katonaságból tevődött össze. Ez utóbbi hadelem vagy oly módon került kiállításra, hogy a rendek a jobbbágytelkek után meghatározott számú katonaság felszerelését és eltartását vállalták egy-egy hadjárat idejére – illetve egy meghatározott időre a várakban, vagy pedig jobbbágyportáik után olyan pénzadót – dicát – szavaztak meg, amelyet zsoldosok fogadására és tartására kellett fordítani.⁶⁴ Mind a portális katonaság állításának, mind a nemesség személyes felkelésének az elrendelése lehetett particuláris (részleges) vagy generális (általános) – a kiadott parancsoktól függően. A XVII. század első felében a királyi Magyarország nemesi felkelőinek az összlétszáma 3000 fő körüli volt, és körülbelül ennyire tehető a portális katonaság létszáma is.⁶⁵ A vármegyei hadak harcértékét sokan becsmérték már a század elején,⁶⁶ de hasonlóan szólt arról például Zrínyi Miklós is.⁶⁷ A török hódoltság határán élő nemesek nagy része azonban a különböző nagyobb végvárakban lakott, s ezek „majd mindennap mustrálták magukat az ellenség előtt”.⁶⁸ II. Rákóczi Ferenc is dicsérőleg emlékezett meg ezekről a végvárakban lakó nemesekről, akik gyakran rácsaptak a szomszéd törökökre.⁶⁹

A vármegyei katonaságnak a kuruc mozgalmakban való számszerű részvételéről a következő adatokat ismerjük. 1670 tavaszán a felső-magyarországi megyék 650 lovast küldtek a felkelő seregbe és a fegyvert fogott nemesek létszáma 1600 lovast tett ki.⁷⁰ Az 1672-es támadás idejéből nem ismerünk átfogó adatokat. Egyes források szerint Torna, Gömör, Borsod, Abaúj, Zemplén és Sáros vármegyék katonasága mintegy

3000 fővel vett részt a sárosi táborban, ami jelentős vármegyei jelenlétre utal.⁷¹ Ugyanakkor Ung, Bereg, Ugocsa megyék felkelő hadáról az ifjú Wesselényi Pál ezt írta: „Ez bizony szép had! Könnyezve néztem csak ezt a szép ifjúságot is, főemberek gyermekit, kik ma velünk megegyeztek.”⁷² 1683 januárjában Thököly Imre a fennhatósága alá került húsz vármegyétől 800 lovas és 800 gyalogos kiállítását kívánta, valamint a megyék nemességének személyes felülését.⁷³ A kuruc mozgalom tetőpontján a megyei katonaság mintegy hatod-heted részét tette ki az egész haderőnek. Thököly 1690-es erdélyi győzelme után pedig mintegy ötszáz ottani nemes insurgált mellette és vonult vele Havasalföldre.⁷⁴

A legújabb történeti és hadtörténeti irodalmunk hajlik arra, hogy általában lekicsinyelje a vármegyék katonai szerepét és jelentőségét a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmekben is. Az adatok alátámasztják az ilyen és ehhez hasonló vélekedéseket,⁷⁵ ám nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy megközelítően sem csupán annyi nemesi származású harcos küzdött a mozgalmakban, mint amennyi a vármegyék kötelékében kimutatható! A vármegyék nemességének harcra készebb és arra alkalmasabb része nem a megyei kontingensekben vett részt a küzdelmekben, hanem a végváriak és a hajdúk soraiban.⁷⁶ Ezen túlmenően azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a vármegyék katonai jelentősége nem elsősorban a nemesi insurrectio és a portális katonaság létszámában gyökerezett, hanem a vármegyéknek a felkelő hadak hadtápellátásában betöltött szerepében. Az élelem előteremtése és biztosí-

tása pedig olyan „sine qua non”-ja volt a kuruc hadsereg létezésének is, ami sokkal nagyobb fontossággal bírt annál, mintha egy-kétezer nemessel több küzdött volna a bujdosók vagy a „kuruc király” katonaságának a soraiban.⁷⁷

A magyarországi városi katonaság története korántsem tartalmaz olyan fényes lapokat, mint jó néhány nyugat-európai nagyvárosé! Annak ellenére nem, hogy nálunk a polgárság három formában is részese volt az országos haderőnek: a céhek tagjainak városvédelmén, a városok biztonságára tartott zsoldosokon és a táborba küldendő városi katonaságon keresztül.⁷⁸ Ez utóbbi hadlétszám a XVII. századi Magyarországon meglehetősen csekély volt. 1620-ban például a Bethlen Gábort uraló összes magyarországi városnak mindössze 1400 gyalogot kellett kiállítania és táborba küldenie.⁷⁹ Ezeknek a zsoldosoknak a fegyverzeti ellátottsága és harcképzettségi foka általában kielégítő volt. Más volt a helyzet a polgárok harcértéke terén. Erre egyetlen, de jellemző példa: II. Rákóczi György végveszély idején bocsátotta haza a hadra kelt debreceni polgárokat, többek között ezeket mondta vezetőiknek: „E csapatok elég feles számmal vagynak ugyan, de mivel *próbálatlanok*, s még csatát és harczot keveset láttanak, igen félő, nehogy próbálván, magok veszedelmén tanuljanak. – Hanem jó híveim, bírák, uraim! eleitől fogva még atyáitok is Debrecent nem fegyverrel, hanem főhajtással, adománnyal oltalmaztátok, ti is azt tegyétetek.”⁸⁰ A városi polgárok nagy része maga is hasonlóan ítélte meg a dolgokat. A kuruc mozgalmak elején például a rimaszombatiak arra hivatkozva utasították el a

bujdosók táborába való menetelt, hogy ők: „fegyverhez nem szokott, kenyerüket utazással kereső, adófizető emberek”.⁸¹ Mindezek ellenére egyes városok polgársága, így például az eperjesiek, katonai téren is kiállították magukat a kuruc harcokban, különösen a bujdosók 1672-es támadása idején.

A jobbágyok katonáskodása a XVII. századi Magyarországon és Erdélyben szintén több formában történt. Szóltunk arról, hogy voltak különböző jogállású fegyveres parasztok a főúri bandériumokban, a vármegyék portális katonaságában, s amint arról később szó lesz, a végváriak és a hajdúk között is. Ám e katonáskodási formákon kívül még a XVII. századi Magyarországon is érvényben volt a *népfelkelés* intézménye, amely a nemesi insurrectiohoz hasonlóan lehetett generális és particuláris.⁸² A jobbágyok általános fegyverfogási kötelezettségéről az 1526. évi 10. törvénycikk intézkedett, amely kimondta, hogy veszély esetén a király a jobbágyok ötödét, vagy ha úgy látja szükségét az *egész* jobbágyságot is hadba szólíthatja. Tudjuk, hogy 1535-ben majd 1543-ban is hoztak törvényt a jobbágyok fejenkénti népfölkeléséről.⁸³ Ám nemcsak a XVI., de a XVII. században is több alkalommal sor került e kötelezettség igénybevételére. Így pl. Bethlen Gábor 1615 elején megparancsolta: „az közönséges emberek is mind zsellérek, földön lakók és egyébféle rendek, *minden valaki fegyverfogható* viritim, capitatum készen legyen, ha szükség kívánja *insurgáljon*”.⁸⁴ Hasonló tartalmú rendeletet adott ki Magyarországon 1620-ban a cseh szövetségesek fehérhegyi vereségét követően. Egy évvel korábban Homonnai Drugeth

György betörésekor pedig Felső-Magyarországon rendelt el részleges népfölkelést a betörő csapatok ellen.⁸⁵

Tekintetbe véve Magyarország és Erdély jobbaglakosságának létszámát, egy ilyen általános népfelkelés akár 200 000 vagy 300 000 embert is zászlók alá állíthatott volna.⁸⁶ A korszak hadművészetét kevésbé ismerő történétírók nemegyszer fel is vetették azt, hogy egy általános népfelkelés elegendő embert adhatott volna akár a török hódítók, akár a Habsburg-hatalom feletti győzelemhez. Az ilyen elméleti számítások azonban csak tévutakra vihetik a historikust! Egyfelől azért, mert a teljes, felnőtt paraszti férfilakosság fegyverbe szólítása esetén a következő esztendőben az ország népe nagyrészt éhen pusztult volna.⁸⁷ Másfelől azt is látnunk kell, hogy Magyarországon a XVII. században 20 000 embert sem tudtak megfelelő korszerű fegyverzettel ellátni, és 10 000 olyan ember nem volt az országban, aki értett volna a korszerű harcászathoz.⁸⁸ A földművelő munkából közvetlenül hadba szólított parasztok harcértékéről Bethlen Gábor úgy vélekedett: „én semmit nem tartok nem 13, hanem 23 ezer parasztnak is hadától; sok ezer fazéknak elrontására elég egy bot!”⁸⁹ Ám Zrínyi Miklós is hasonlóan nyilatkozott erről: „a paraszt a kapanyelet tudja forgatni és a vitézség nem ő neki való és nem is hozzá illik”. Okfejtését így folytatja: „tanítsd meg bár valamint akarod, adj oly fegyvert nékie az mint tudod; az ő serénysége nem nőhet tovább annál, mikor részeg és az ő spritusa nem más csak első fúria; az *szokatlan hadi exercitum* megtöri őket és a vitézi gondolat nem szorulhat a fejében; egy szóval nem az ő elementumja és egy kapitány

sem nyúljon az ilyen emberhez, ha nem kételen vele, mert mind szégyent s mind kárt vall”. Zrínyi egyedül a pásztorokat tartotta alkalmasnak arra, hogy jó katoná válják belőlük, de csupán akkor, ha ifjan kezdik katonai képzésüket.⁹⁰ Nem volt más véleményen II. Rákóczi Ferenc sem, aki emlékirataiban elmondja: „Ha a legutóbbi háború alatt külön választhattam volna a katonákat a néptől, könnyebben folytathattam volna a háborút.” Különben ő is dicsérően szolt az átlapásztorokról, „a hegyek fürge és bátor lakói”-ról, akik eredményesen támadták a császári zsoldosokat.⁹¹

Kissé hosszabban kellett szólnunk a termelő jobbágyok – különösen a földművelők – katonai alkalmatlanságáról, mert történetírásunk – főként a felszabadulás utáni években – túlzott jelentőséget tulajdonított a parasztok katonáskodásának, és az általános fegyverbe hívás elmaradását a nemesség félelmével magyarázta. Ám az ilyen félelemnek nem lehet nyomát lelni a korszak magyar történetében! Annál inkább találkozzunk olyan adatokkal, amelyek a fegyverbe hívott termelő parasztok rendkívül csekély harcértékéről tanúskodnak. Így joggal elmondható, hogy a termelésből hadba állt parasztok katonai jelentősége a kuruc háborúk idején sem lehetett döntő katonai tényező.

Az 1670-es felkelés harcaiban nagyobb számú jobbágy nem is igen vett részt. Ám a bukást követő megtorlások egyre nagyobb jobbágytömegeket fordítottak szembe a Habsburg-kormányzattal! 1672-ben már rendkívül sok volt a „rebellis paraszt” a felső-magyarországi főkapitányság területén.⁹² Az 1672-es támadás idején különösen Abaújban és Zemplénben állt na-

gyobb számú jobbágy a támadók közé. Ám nagy örömmel fogadták Pika Gáspár felkelőit a Thökölyek szlovák jobbágysai is Árva megyében.⁹³ Egy 1676-os jelentés tanúsága szerint Illyava táján „a föld népe feltámadott, tizen kilencz papot megöltek, vadnak öt ezren”.⁹⁴ 1678-ban Thököly nagy súlyt helyezett arra, hogy az alsó-magyarországi hegyi parasztságot – akinek nagy része különben régóta lőfegyverrel is rendelkezett – a táborába „édesgesse”. Ez a törekvése a források tanúsága szerint sikerrel járt.⁹⁵ Úgy tűnik, hogy a török hódoltság területéről is sok paraszt állt a kurucok közé, mert a szolnoki bég arra kérte Thökölyt: „az hatalmas győzhetetlen császárunk jobbágysát ne engedd kuroccá lenni!”⁹⁶ Egy párizsi újsághír tanúsága szerint Felső-Magyarországon a Thököly mellett fegyverkező parasztok „nagyobb kárt” okoznak a császáriaknak, „mint az elégedetlenek hadai”.⁹⁷ Később, az 1697-es hegyaljai felkelés idején a parasztok nagy örömmel vettek részt a küzdelemben – írja egy kortárs szemtanú, hozzátéve: „alacsony állapotokról is elfeledkezvén, eggyről eggyik expertus vitéz ember módjára mind Fő Tisztekké akarának nagy hirtelen lenni”.⁹⁸

Ám e pozitív megnyilvánulások ellenére is látnunk kell azt, hogy a termelő parasztok időnkénti Habsburg-ellenes fegyverfogásai a XVII. századi kuruc harcokban – akárcsak a török elleni küzdelmekben – pusztán kísérő jelenségei lehettek a háborúnak! A magyar jobbágyság harcra kész és arra alkalmas fiai a végváriak között és a hajdúk soraiban küzdöttek. A nagy többség a mindennapos termelő munkájával teremtetette meg mind a Habsburg-, mind a törökellenes

harcok elengedhetetlen anyagi alapjait. Történelmi szerepüket és jelentőségüket egy jeles történettudósunk így foglalta össze: „Nem ők veszítették el a csatákat, melyek az országot a töröknek kiszolgáltatták: nem ők idézték fel a válságokat.” Ám abban, hogy mégis megmaradt s Buda visszafoglalása után „új életre ébredt Magyarország részök volt ő nekik, s méltán igényelhettek helyet az akkori államfenntartó erők sorában”.⁹⁹

Minden bizonnyal ez a rövid áttekintés is megmutatta, hogy az egyes osztályok érdekeltsége ellenére a kuruc harcok fő bázisát nem a nemesség vagy a polgárság, de nem is a termelő parasztság soraiban kell keresnünk, hanem az úgynevezett „köztes rétegek” tagjai között, akik a számottevő katonai erőt képviselték a török hódoltság korabeli Magyarországon és Erdélyben.

A „KÖZTES RÉTEGEK” ÉRDEKELTSÉGÉRŐL ÉS KATONÁSKODÁSÁRÓL

A termelő munkából egészen vagy részben kiszakadt, főként katonáskodással foglalkozó „köztes rétegek”-hez soroljuk a végvárok magyar hadinépét, a hajdúkat és a katonáskodásra kötelezett székely tömegeket. Ez utóbbiak azonban csupán rövid időn keresztül vettek részt a kurucok Habsburg-ellenes küzdelmeiben,¹⁰⁰ s ezért, ez alkalommal csupán az első két katonaréteg érdekeltségéről és részvételéről szólunk munkánkban.

A magyar katonarétegek történetét oly szorgosan és szeretettel kutató Takáts Sándor a magyar gyalogság

történetéről írt ismert munkájában kifejti, hogy a XVII. századi magyar katonaság Habsburg-ellenességét „nem a politikai sérelmek nem az alkotmányunk és vallásszabadságunk ellen intézett támadások születték és táplálták, hanem a magyar haderő ellen intézett örökös fondorkodások, támadások és elviselhetetlen méltánytalanságok”. Határozottan állást foglal amellett, hogy a magyar katonarétegek tagjainak a sérelmei nem azonosak „a politikai világ sérelmeivel”. Katonai jelentőségükről elmondja, hogy a Habsburg-ellenes felkelések sikere „mindig azon fordult meg, hogy csatlakozik-e a végbeli katonaság, avagy nem”. Sőt „maguknak a nemzeti fölkeléseknek egyik fő oka is mindig a magyar katonaság sérelme és elkeseredése volt”. A magyar katonarétegeknek ezt a hatalmas történeti szerepét, politikai jelentőségét Takáts azzal indokolja, hogy „rendes katonaság” nélkül a német ellen hadat viselni nem lehetett! „Rendes katonák pedig – folytatja eszmefuttatását – a végbeliek és a végbeliekből lett szabad hajdúk voltak.” Konkrétan a XVII. századi kuruc mozgalmakkal kapcsolatban kifejti, hogy az 1671-ben elbocsátott végbeliek – de még a szolgálatban megtartott társaik is – „valamennyien Thököly zászlói alá állottak! Thököly Imre sikereinek ez az igazi oka és alapja!”¹⁰¹

A kor e jeles kutatója – jóllehet szerintünk egyoldalúan ítéli meg a Habsburg-kormányzat és a magyar katonaság viszonya megromlásának okait – helyes úton jár, amikor bizonyos választóvonalat húz a termelő osztályok és a hivatásos katonarétegek társadalmi, politikai érdekeltisége között. Abban azonban nincs igaza,

hogy kizárja a magyar katonaságnak az uralkodóval való szembefordulása okai közül a rendi és a vallási sérelmeket. A magyar végvári katonaság – de még a szabad hajdúság is – már a tizenöt éves háború második felében szorosan fölzárkózott a nagy többségében protestáns magyar nagybirtokosok mögé, és magáévá tette azok ideológiáját is.¹⁰² Amint arról már szóltunk, a XVII. századi magyar hadinép kifejezetten politizáló katonasággá vált.¹⁰³ Állásfoglalásának alakulásában kétségtelenül szerepet kapott a magyar nagybirtokosokra való ráutaltság érzése, nemkülönben a közöttük élő protestáns prédikátorok ráhatása is.¹⁰⁴ A fő kiváltók azonban mégis az volt, hogy a Habsburg-kormányzat politikája egzisztenciális létében fenyegette a hivatásos – vagy félhivatásos – katonarétegek tagjait, s a védekezéshez kellett gazdasági és politikai hatalommal bíró támaszokat keresni a magyar nemességben, mindenekelőtt a nagybirtokosokban.

A nagybirtokosok azért fogtak kezét még a többnyire gyűlölt és többször kiirtásra ítélt szabadhajdúsággal is,¹⁰⁵ mert a végváriak és a hajdúk nélkül valóban nem lehetett eredményes harcot folytatni a Habsburg-kormányzat ellen! A főúri magánkatonaság és a vármegegyék hada összesen sem haladta túl a tízezer főt, s harcértékét – különösen pedig egységes felhasználhatóságát – számos tényező csökkentette. Ugyanakkor ha a nemesek nem vonják oldalukra a királyi végvárak hadinépét és a szabad hajdúságot, nem juthatnak a nemcsak kiemelkedő katonai fontosságú, de politikai szempontból is jelentős végvárak birtokába, és éppen a magyar hadinépet használja fel ellenük a Habsburg-udvar

a mozgalmak elfojtásához. A Habsburg-ellenes harcok sikere a XVII. század első felében nemcsak biztosította a katonarétegek tagjai számára az alapvető egzisztenciális feltételeket, de a szabad vallásgyakorlat garantálásán keresztül helyet szorított nekik a magyar rendiség védősáncai között is.¹⁰⁶

A végváriak, a hajdúk és a katonáskodó székelyek bizonyos értelemben bekerültek a rendi társadalom jogokkal bíró tagjai közé, ám mégsem sorolhatók egyik alapvető osztályhoz sem. Ezért hívjuk őket – jobb megnevezés híján – „köztes társadalmi rétegek”-nek. Ilyen társadalmi képződmények persze fellelhetők a korabeli Lengyelországban vagy Oroszországban is, ám a hasonlóság mellett több eltérő vonás is kimutatható közöttük. A különbség főként abban mutatkozik, hogy amíg Lengyelország vagy Ukrajna hasonló katonarétegei az ország szívéből és a társadalom egészétől nagymértékben távol és elszigetelten folytatták a harcot és élték életüket, a magyar végvári hadinép és a várak körül tanyázó szabad hajdúk az ország belsejében éltek és harcoltak. Ez együtt jár azzal is, hogy akarva-akaratlanul a társadalmi, politikai mozgalmak gyújtópontjába kerültek.¹⁰⁷

A magyar végvári katonaság társadalmi elhelyezkedését és helyzetét tekintve sajátos képződmény volt a privilégiumos nemesség és a jogfosztott jobbágyság között. Társadalomtörténeti szerepét tekintve egyesítette magában a feudalizmus rendje ellen leginkább lázadó és az anarchiára is leginkább hajló elemeket. A végváriak közössége befogadta a feudális rend szökevényeit és ugyanakkor betöltötte a fennálló társadal-

mi rendszer egyik őrzőjének a funkcióját is. Ezáltal egyszerre lett „a feudális uralkodó osztály pajzsa és botrányköve, messze vidékek jobbágynépének réme és menedéke”.¹⁰⁸ Ehhez az alapvetően helyzetálló megállapításhoz azonban hozzá kell tennünk azt, hogy a korszak magyar katonarétegei közül éppen a végváriak között volt a legmagasabb a nemesi származásúak arányszáma, s ezek *alapvetően* nem a feudalizmus rendje ellen lázadoztak. A valamilyen okból „deklasszálódott” nemeseknél a gazdasági, társadalmi lét változása maga után vont ugyan bizonyos tudati módosulásokat is, ez a módosulás azonban csupán az adott renden *belül* követelt értékátrendezést, méghozzá a katonai érdekek alapján!

A végvári hadinép állandó magját az úgynevezett „iratosok” – a mustrakönyvekbe név szerint beírtak – alkották, akiket időnként kiegészítettek a szabad hajdúk, vagy szabadlegények, más néven „szegénylegények” soraiból. Az iratosok életkörülményei koronként, területenként változtak. Ez bizonyos különbségeket eredményezett a végbeli hadinépnek a Habsburg-ellenes küzdelmekhez való viszonyában is.¹⁰⁹ Bizonyos fajta negatív irányú „egységesülés” kezdett létrejönni a század hatvanas éveinek vége felé. Ezt a folyamatot Wesselényi Ferenc nádor így jellemezte: „az végbeliek is elhitetlenek lévén, pusztára oszolnak”.¹¹⁰ A nógrádi vidéken született katonaének szerzője kissé érdesebben szól erről:

„Mit búsulsz kenyeres, midőn semmid sintsen?”

teszi föl a kérdést, s így felel rá:

„Ily nyomorúságban még soha sem voltam.”

– majd így fakad ki:

*„Kurva anyja, pajtás, élünk, mint élhetünk!
Tavaszi melegnek hasunkat kivetjük,
Égessük pipánkat, hogyha megéhezünk,
Több szegénylegénnyel mi is eltengődjünk.”¹¹¹*

A hetvenes években tovább romlott a magyar végbeli hadinép sorsa. 1671-ben a bécsi udvar elhatározta, hogy szélnek ereszti a magyar végváriak kétharmadát, s meg is kezdte e döntés végrehajtását.¹¹² Jóllehet a kuruc sikerek hatására, majd a török elleni háború érdekében felfüggesztették e rendelet érvényét, ám a végbeliek bizalmát az udvar nem tudta többé visszaszerezni!

A kuruc harcokban való aktív részvételükről tudjuk, hogy az 1670-es felkelés idején Ónod, Diósgyőr és Szendrő katonasága készségesen csatlakozott I. Rákóczi Ferenchez, aki különben ugyanúgy kéthavi zsoldjuk azonnali megfizetését ígerte nekik, mint 1619-ben Bethlen Gábor.¹¹³ Az 1671-es redukciós rendelet hatásaként az 1672-es bujdosótámadásban még nagyobb számban vettek részt a magyar végbeliek. Már a támadás előtt ilyeneket olvashatunk róluk: „Az egész felső végbeli katonák ide fordultak” – írta Kende Gábor bujdosóvezér – „emberi mód szerint szólván ha lesz

valakinek, ehhez hamar hozzájutunk vala.”¹¹⁴ A másik oldalon is úgy látták, hogy a végbeliek „istent nem várják oly szívesen mint az erdélyi hadat”.¹¹⁵ A támadás kudarc után a bujdosás nehéz esztendeiben is ők alkották a kuruc mozgalom legszilárdabb derékhadát. A maguk érdekeit azonosították a nemzet egészének érdekeivel, s amikor a Habsburg-kormányzat megbízottai megkeresték őket, sérelmeik orvoslását ígérve „az végbeliek egyéb választ nem adtak, hanem hogy ez az dolog az egész magyarságot illeti, ezért magánosan ebben nem bocsátkoznak”.¹¹⁶

Az 1678-as kuruc támadás idején újabb végváarak hadinépe sereglett a mozgalom zászlói alá. A harcokban is sorra kiténtek a várakból „kirajzó” végbeliek.¹¹⁷ Ez a folyamat tovább tartott 1679–1681-ben.¹¹⁸ 1683-ban pedig Thökölyhez csatlakozott még a dunántúli végek hadinépe is.¹¹⁹ Ha azt kutatjuk, hogy létszámban mennyit tett ki a kuruc végbeli hadinép, akkor 1683 előtt mintegy 5000 főt lehet bizonyosan kimutatni Thököly zászlói alatt. Ez a létszám 1683 nyarán egy rövid időre földuzzadt mintegy hétezer főre, majd a kuruc ügy hanyatlásával csökkent a számuk.¹²⁰ A visszafoglaló háború emberanyag-szükséglete könnyen „magába szívta” a magyar végváriakat, akiknek bizony tekintélyes része vesztette életét a török elleni küzdelemben is.¹²¹ A kuruc mozgalmakban betöltött katonai jelentőségükről pedig már 1673-ban olyan kortársi vélemények hangzottak el: „hogya a magyarországi végvárakból a magyar katonaságot el nem bocsátották volna, a rebellis vezéreknek *semmi lehetőségük*

nem lett volna arra, hogy szándékaikat megvalósítsák”.¹²²

És a végváriakhoz szorosan kötődő – néha tőlük alig elválasztható hajdúk, akik nagyon sokszor még a végvári vitézeknél is sokkal inkább „botrányköveivé” váltak az egykorú magyar társadalomnak? Miután a „hajdú” elnevezés jelentése körül bizonyos zavarok észlelhetők a közgondolkodásban, előbb érdemes tisztáznunk, hogy kiket is neveztek így a XVII. században? Általában négyfajta hajdúságot kell megkülönböztetnünk egymástól. A királyi végvárak gyalogos katonaságát – akiket neveztek „királyi hajdúk”-nak is –, a szabad hajdúkat vagy más néven szabadlegényeket vagy szegénylegényeket, a nagy és a kis hajdúvárosok kiváltságos népét, s végül a magánföldesúri hajdúságot. Az első kategóriáról szóltunk a végváriakat említve, a harmadik és a negyedik fajtaba tartozó hajdúknak viszont a század utolsó harmadában már nem volt kimagasló fontosságú katonai szerepük. Így a második kategóriába sorolható szabad hajdúkkal vagy szabadlegényekkel szükséges még részletesebben foglalkoznunk.

Ez persze nem könnyű feladat, mert a szabad hajdúk rétege ma még meglehetősen homályba vesző, kevésbé ismert társadalmi alakulat! Azt tudjuk, hogy a XVII. század második felében jelentős hányaduk ekkor is a végvárak környékén tanyázott, míg a többiek általában a privilegizált hajdúvárosok szomszédságában éltek. Kikből milyen mértékben verbuválódtak a soraik, azt ugyancsak nehéz lenne megmondani. Voltak közöttük olyanok, akik a királyi végvárakat hagyták ott a szabadabb, több zsákmánnyal kecsegtető életmód

miatt. Mások viszont a jobbági kötelekekből kiszakadva az „iratosok” közé törekedtek. Mennyien voltak, ezzel kapcsolatban is inkább csak becslésekre vagyunk utalva. I. Rákóczi György az 1644/45-ös támadás idején azt írta, hogy a magyarországi végvárok körül akár huszonötezernyi létszámú „voluntaris miles”-nek [önkéntes katonának] is könnyen szerét tehetné.¹²³ Más adatok is amellett szólnak, hogy a szabad hajdúk vagy szabadlegények száma ebben az időben mindenfelé „mód nélkül” megszaporodott.¹²⁴ Ennek okait kutatva voltak akik úgy látták, hogy a magyar végbeli katonák, továbbá a hajtók, pásztorok megélhetési gondoktól szorítva lettek szabad hajdúkká. Azért, hogy zsákmányból tartsák föl magukat. Más vélekedések szerint a szabad hajdúk nagy hányada a meg nem telepedett, máról holnapra élő nincstelen nemességből került ki, akiknek a sorait szökevény parasztok, illetve paraszt végbeliek minduntalan szaporították. Ezek a senkinek le nem kötelezett „vagabundus” elemek azután ennek megfelelően is viselkedtek.¹²⁵

A szabad hajdúk harci elszántságát és harcértékét jól ismerték az egyes vármegyék vezetői is. 1670 tavaszán az abaúji alispán többek között ezeket mondta a megyegyűlésen: „Ha a németek nem takarodnak ki az országrészből, lesz elég *szegénylegény*, aki prédára vágyik!” Tudjuk, hogy ez év áprilisában csupán Gyulafi László parancsnoksága alatt negyedfélezer szabad hajdú harcolt. Még a kudarc után is mintegy másfélezer szabadlegény sereglett Bónis Ferenc kommandója alá. Azt is tudjuk, hogy a szabadlegények elsőkként ültek föl 1672. nyár végén is. Szeptember végén a buzinkai

táborból azt jelentették Telekinek, hogy a bujdosók táborába gyűlt „az egész *pusztai* híres katonák, sok szép *hajdúság*”.¹²⁶ Ám a mozgalom úgynevezett „apály-korszakában” is szép számú „szabad legény” tartózkodott a bujdosók között. Annak ellenére, hogy 1674 őszén Lipót császár és magyar király is rendeletet adott ki, miszerint a szolgálatában álló lovas szabad hajdúk ugyanazokat a kiváltságokat élvezzék, mint a komáromi végbeli – vagy más néven „iratos” – hajdúvitézek.¹²⁷ Az 1678-as támadás idején újabb nagyszámú – nagyrészt szlovák, kisebb részben német etnikumú – szabad hajdú állt be kurucnak. Úgy tűnik, szorgalmasan zsákmányoltak, mert a későbbiekben Thököly amiatt elégedetlenkedett, hogy a szabad hajdúk között annyira „elsokasodott” a ló, a marha és a szekér, hogy emiatt kevésbé lehet harci hasznukat venni.¹²⁸ Azért 1684-ben újabb zászlókat osztatott ki toborzásukra, és utasította a regéczi kapitányt: „tudósítson kegyelmed bennünket, mennyi való számra gyűlhetnek azon *szabad hajdúk?*”¹²⁹ Közülük sokan Munkács védelme idején is „kuruczczá löttek”, de szép számmal voltak Thököly mellett a század kilencvenes éveiben is.¹³⁰ Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy nagyobb részük a török ellen küzdött, számos esetben öregbítve az idegen hadvezérek szemében is a magyar katona „jó hírét – nevét, szép tisztességét”.¹³¹ Az újabb kutatások minden bizonnyal számos új eredményt is feltárnak majd mind a végbeli, mind a szabad hajdú kurucok történetéből. Azt azonban már most is megerősíthetjük, hogy akárcsak korábban, a XVII. századi kuruc mozgalmakban is ők alkották a Habsburg-ellenes had túlnyo-

mó és ütőképességben legjobb részét. A különbség legfeljebb abban mutatkozik, hogy amíg korábban – különösen Bocskai és Bethlen idején – a hajdúk számára volt a nagyobb,¹³² a Thököly-felkelésben a „farkas természetű végbeliek” voltak többen. A végvárakból kiűzöttek és az idegen ezredekben, idegen földön helyüket nem lelő szabadlegények kétségtelenül a leginkább érdekelték abban, hogy ne aludjon ki a Habsburg-ellenes harc tüze! Ez az érdekelttség azonban korántsem jelentette azt, hogy győzelem esetén a haszonból is ők részesültek volna elsősorban! Kisemizték azokat a magyar végváriakat és szabadlegényeket is, akik győztesen végigharcolták a török elleni küzdelmet! Az új végvárakba helyükre mások kerültek, őket pedig szélnek eresztették.¹³³

Igaz, hogy ezzel a bécsi kormányzat ismét megteremtette egy új Habsburg-ellenes harc derékhadát!

A társadalmi érdekelttség és a társadalmi részvétel e rövid, vázlatos áttekintése után ismételten fölteszük a kérdést: kiknek az érdekeit szolgálták a XVII. századi kuruc küzdelmek és kik milyen részt vállaltak az áldozatokból? Elmondhatjuk, hogy olyan összegző értékelő választ ma még nem tudunk adni, amely végső konklúziónak minősíthető. Ilyen megnyugtató értékelés létrejöttéhez még rendkívül sok új kutatásra van szükség. Éppen ezért az e témáról készült írásunkat is legfeljebb vitaindító, gondolatébresztő bevezetőnek tekinthetjük, amely néhány új – vagy eddig legalábbis nem kellően figyelembe vett – szempont felvetésével talán előbbre lendítheti a probléma megoldását. Ám ennek – véleményünk szerint – elengedhetetlen előfeltétele az is,

hogy a XVII. századi kuruc küzdelmeket ne a Habsburg-ellenes küzdelmek egész folyamatából kiszakítva, hanem a folyamat szerves részeként vizsgáljuk. Nem feledkezve meg arról az alapigazságról, hogy a török hódoltság kori Magyarországon egyszerre – egymást nem kizárva, hanem kiegészítve – szolgálta a nemzeti, társadalmi haladás és fejlődés érdekeit mind a török elleni, mind a Habsburg-ellenes küzdelem.

„ZÖLD ERDŐ HARMATJÁT, PIROS CSIZMÁM NYOMÁT...”

Rendhagyó meditáció – epilógus helyett

*„Őszi harmat után,
Végre mikor osztán
Füdogál az hideg szél,
Nem sok idő múlván,
Sárgul hulldogálván
Lassan, lassan az levél,
Zöld erdő harmatját,
Piros csizmám nyomát
Hóval fedi bé az tél.”¹*

Vajon ki mondhatná meg, hogy a török hódoltság másfél évszázada alatt hány hazáját elhagyó magyar katona ajkán csendült föl ez a szomorú búcsúdal? Miért hagyták el hát akkor, merül föl méltán a kérdés. Erre csak azt válaszolhatjuk; ki ezért, ki azért. Volt akit a megélhetés kényszere űzött el otthonról, volt akit a nagyobb zsold csábereje. Ám akadtak szép számmal olyanok is, akiknek menekülniük kellett. Olyan országba, ahol – az idézett bujdosódal szavai szerint – „énreám nem törnek”. A menekülők közé sorolnak azok a kuruc katonák is, akik előbb Thököly Imrével szorultak ki a török uralom alól felszabaduló és Habsburg-fennhatóság alá kerülő országból, majd a hegyaljai felkelés leverése után úttalan utakon átvágva kerestek menedéket maguknak „valahol Nagy Törökország-

ban”. Noha közülük sokan még visszatértek II. Rákóczi Ferenc „libertás zászlai” alatt harcolni a „fene ausztriai sas” ellen, de az ő lábukat is ugyanúgy belepette a feledés hava, mint a többiekét. Miért történt így? Miért nem akadt az elmúlt századok folyamán senki, aki megírta volna e hol „vitéz”, hol „kajtor” hadinép történetét? Hiszen – amint az köztudott – Rákóczi katonáiról oly sokan írtak s írnak ma is, még hozzá vaskos műveket! Miért szakadt hát ketté a négy évtizeden át tartó „Miska világ” egy oly méltatlanul elhanyagolt és egy oly szorgalmasan kutatott részre? Miért születtek terjedelmes munkák II. Rákóczi Ferenc hadvezéri tevékenységéről – noha maga is járatlannak ítélte magát a hadimesterségben –, és miért nem írtak még egy tanulmányt sem a korszak elismert katonájának, Thököly Imrének a hadvezéri művészetéről?² Sorolhatnánk még ezeket a miérteket, amelyekre ma még csak hellyel-közzel ismerjük a megnyugtató feleletet.

„Oly hasznos és szent dolgot az ember nem indíthat ha kimenetelét Isten meggátolja, kinek kezében vannak az szerencsék, hogy az emberek ne szidalmazzák” – állapította meg a török hódoltság korának egyik humanista műveltségű magyar politikusa, hozzátéve: „viszont soha oly rossz dolgot nem indíthat, ha Isten jóra fordítja kimenetelét, minden dicséri.”³ Vajon ilyesmi lenne a különbségtétel oka? Nehezen hihető, hiszen a Rákóczi-szabadságharc ugyanúgy elbukott, mint a Thököly vezette kuruc mozgalom! A történeti irodalom – ha egyáltalán érinti ezt a problémát – Thököly szoros török kapcsolatát jelöli meg az eltérő értékelés fő okaként.⁴ Ami a török szövetség problematiká-

ját illeti, elmondható, hogy az egykorúak és a közel egykorúak tudatában még korántsem alakult ki valamiféle *egységes* megbélyegző állásfoglalás azzal kapcsolatban. A külföldi közvélemény – amint azt Köpeczi Béla többször idézett munkája is sokrétűen alátámasztja – pártállás és politikai érdekeltség szerint meglehetősen eltérő módon reagált a XVII. századi kuruc mozgalmak hol szorosabb, hol lazább török kapcsolatára. Ez jószerivel érthető is, hiszen számos európai állam – az élen a „legkeresztényibb” francia király országával – közvetlenül vagy közvetve maga is érdekkapcsolatban – ha nem éppen szövetségben – állt a „pogány” törökkel. Ezen országok politikai vezetése inkább mentette – ha nem éppen nyíltan helyeselte – a kurucok török szövetségét.⁵ A magyar kortársak jelentős része alapvetően úgy vagy legalábbis hasonlóan ítélte meg ezt a kapcsolatot, mint például Bocskai István, Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György török szövetségét. Sőt ahogyan a visszafoglaló háború hatalmas terhei rázúdultak a lakosságra, annak súlyát sokan nehezebbnek és elviselhetetlenebbnek látták a török uraloménál, ami kihatott a török szövetség megítélésének alakulására is.⁶ Ezek konstatálása azonban még nem tárja elénk azt az okot, amiért a jelenleg is tapasztalható eltérő megítélés bekövetkezett. Mint ahogyan azt sem, hogy mikor és miért került le a napirendről a XVII. századi kurucok történetének a Rákóczi-szabadságharc történetéhez hasonló intenzitású kutatása? Az nyomon követhető, hogy a XVII. és XVIII. századi Habsburg-ellenes küzdelmeink vezetői közül II. Rákóczi Ferenc személye már a XIX. század első felében előtérbe ke-

rült. Ám ennek az okát lehet egyszerűen azzal magyarázni, hogy az általa vezetett küzdelem volt az *utolsó*, s emiatt őrizte meg alakját élénkebben az utókor emlékezete, mint a korábbi vezetőket. Ehhez járulhatott még olyan szubjektív tényező is, hogy a túlnyomóan katolikus lakosságú Magyarországon, a „Regnum Marianum” országában nagyobb szimpátiára tarthatott számot egy buzgó katolikus szabadsághős, mint a protestantizmusért is küzdő többiek. Thököly Imre személye – és rajta keresztül az általa vezetett mozgalom – azonban a protestáns Habsburg-ellenes vezérek sorában is háttérbe, „félárnyékba” szorult, aminek – meggyőződésünk szerint – sajátos oka is volt: nevezetesen II. Rákóczi Ferencnek a Thököly Imréhez és mozgalomához fűződő érzelmi kapcsolata.⁷

E tanulmánykötet több írásában is utaltunk arra, hogy Thököly személyének és híveinek a háttérbe szorítására már a Rákóczi-szabadságharc idején történtek kísérletek, ám akkor ezzel csínján kellett bánni a thökölyánusoknak a szabadságharcban betöltött katonai jelentősége és egyéb tényezők miatt. Ezért került sor például a XVII. századi kurucok érdemeinek törvénybe iktatására,⁸ amikor pedig Rákóczi titkon akadályozta a „kuruc király” hazatérését.⁹ Tudjuk, hogy más eszközökkel is igyekezett feledtetni katonáival a régi „kuruc idők” emlékét.¹⁰ Rákóczi törekvései – Thököly hazatérésének megakadályozását kivéve – ekkor még sikertelennek bizonyultak. A katonák nemcsak a tilalmazott „kuruc” nevet használták dacos büszkeséggel, de számos ekkor született dalban „sóhajtották” vissza „jó Thököly Imrét”. Bizonyos objektív és szubjektív körül-

mények találkozása folytán ugyanis a „vitézlő rend” Thököly Imre vezérsége alatt érezte legjobban, legott-honosabban magát. Hiszen az élete nagy részét a katonákkal együtt „sugorgó” „kuruc király” meg is becsülte a „próbált vitézt”: a „farkastermészetű” végbelieket és a szélfúttá hajdúszállások kallódó, szabad zsoldos hadinépét. A „jó hamari lovakon” frissen nyargalódzó kuruc lovas vagy az erdők, ligetek rejtekútjain lappangva járó talpast tulajdonképpen messzemenően nem lelkesítette semmiféle hajdúvárosi kiváltság vagy reguláris szolgálat, hanem pusztán a „vitézi élet”. Thököly hadvezetésében pedig nemcsak a gazdag „sákmánolással” járó „napnyugati portyák” kaptak teret, de még az a régi céhes zsoldosság korára visszanyúló katonaszokás is, hogy a közkatonák a haditanácskozásokon teljes joggal „voksolhattak” a döntő katonai és politikai kérdésekben. Rákóczi nemzedékeken keresztül hagyományozódó magyar katonaszokásokkal került szembe a regularizálási törekvéseivel. Nem csoda tehát, hogy a katonák jelentős része inkább Thököly személyéhez ragaszkodott, akinek az alakja úgy vált egyre legendásabbá a talajt vesztett, kallódó magyar katonák érzelmi- és gondolatvilágában, ahogyan távolodott hazájától. Az érzelmeken nem változtatott Thököly halála sem. Sőt a halott „kuruc király” még inkább jelképévé vált a meg nem valósult magyar katonáálmoknak.¹¹ Az emigrációban készített emlékiratok és vallomások kemény ítéletei Thökölyről és híveiről termékenyebb talajra találtak a késői utódoknál.¹² Hiszen nem akárki mondta azokat, hanem a „haza szentje”, akiről századunk elején ilyen értékelés látott napvilágot a legtekintélyesebb

magyar tudományos folyóiratban: „Rákóczi Ferencz alakját nemzete a szentek glóriájával vette körül, neve fogalommá vált, a hazaszeretet fogalmává; ezért nem akarjuk benne még a legkisebb hibát sem látni, s ha valaki az eszményi hős gyarlóságait feltárja előttünk, az visszetetszik nekünk.”¹³ Tudjuk, hogy a XX. század harmincas éveiben a „Rákóczi szövetség”-nek tagjai programjukba vették még az egykori fejedelem formális szentté avatztatását is!¹⁴ A Rákóczi-kultusz a reformkorban, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején, valamint az abszolutizmus korában a nemzeti függetlenség gondolatának a kifejezője volt. Ám a századfordulóra – nem kismértékben a Függetlenségi Párt politikájának hatására – elveszítette eredeti tartalmát: „díszes, de értéktelen álkuruc kultusszá vált”.¹⁵ Ez a különböző forrásokból táplálkozó felfokozott Rákóczi-kultusz különösen a századfordulót követően vált akadályává annak, hogy Thököly Imre és katonái méltó helyet kaphassanak a magyar történetben. Jóllehet már korábban is aránytalanul kevesebbet foglalkoztak a XVII. századi kurucokkal, mint a Rákóczi-szabadságharc résztvevőivel – akkor is többnyire Rákóczi értékítéleteit követve –, a huszadik század első felében azonban még inkább lecsökkent a velük foglalkozó művek száma.¹⁶

Rákóczi elfogultságának az okait elemeztük a korábbiakban, most csak összegzésként kell említést tennünk arról, hogy a hadművészetben járatlan, a magyarországi hadi adottságokat kevésbé ismerő Rákóczi nem tudta pontosan fölmérni, hogy az általa sommásan elvetett és kárhoztatott thökölyánus hadviselésben

mennyi volt az objektív kényszerhelyzet szülte rész és mennyi az a szubjektív hányad, amin a tisztek és katonák más hozzáállással változtatni tudtak volna.¹⁷ A „másik oldalról” nézve pedig – véleményünk szerint – vitathatatlan tény, hogy a thökölyánus tisztek és katonák többsége hajlamos volt differenciálatlanul szemlélni Rákóczi intézkedéseit és nyíltan vagy burkoltan szembehelyezkedni azok végrehajtásával. Olyan esetekben is, amikor pedig a parancs végrehajtása nem ütközött volna olyan legyőzhetetlen akadályokba, mint például a Károlyi-hadtest részéről a zsibói ütközetben.¹⁸

Rákóczi és a thökölyánusok konfrontációját a magyar történetírók nagy része hajlamos volt azzal indokolni és magyarázni, hogy Thököly – Rákóczival ellentétben – szabad utat engedett tisztjei és katonái gátlástalan prédavágyának, hatalmaskodásának, anarchikus törekvéseinek, s az ilyesmikhez „szoktatott” thökölyánusok ezek tilalmazása miatt fordultak szembe a reguláris hadsereg megteremtésén fáradozó Rákóczival. Ez a magyarázat azonban több oldalról is vitatható, amint ezt munkánk vonatkozó fejezetében már részletesen kifejtettük. A „kuruc király” az 1685-öt követő emigrációs időszak alatt is kemény kézzel fogta a katonáit. Igaz, hogy a karlócai békekötés után a magyarországi és az erdélyi hegyek, nádasok rejtekében lappangó volt thökölyánusok a bujdosás sanyarú esztendei alatt ugyancsak elvadultak, életmódjukban és életfelfogásukban fölöttébb közel kerültek az erdei rabló, haraminéphez. Ez a társadalomból kiszakadt réteg azonban nem azért került később éles ellentétbe mindenfajta

regularizálási törekvéssel, mert thökölyánus volt, hanem mert korábbi életvitele olyan szokásokat tett úrrá rajta, amelyek nehezen voltak összeegyeztethetők bármiféle szervezett, rendezett életmóddal; különösen pedig a katonai fegyelem követelményeivel.

Rákóczi azokkal a fegyelemben tartott harcosokkal is ellentétbe került, akik a „kuruc király” környezetéből érkeztek hozzá. Az összeütközések egyik sarkalatos pontja a nyílt, nagy csaták és ütközetek vállalása, illetve elkerülése volt. Az utókor történeti és hadtörténeti irodalma hajlott afelé, hogy a nézetek ezen konfrontációjában egyértelműen a nagy csatákat vállaló Rákóczi-nak adjon igazat, s elvesse a főként portyázó hadviselésre szorítkozó thökölyánus elveket. Ez az állásfoglalás azonban nem kutatásokkal beigazolt alapokon nyugvó, hanem inkább csupán a Rákóczi-kultusból fakadó következmény. A kutatás ugyanis nem elemezte még azt a problémát, hogy elkerülhetetlenül szükséges volt-e *mindegyik* véres vesztes nagy csata vállalása a Rákóczi-szabadságharc folyamán? Ennek tisztázása még a jövőbeni kutatás feladata. Csakis ennek megtörténte után lehet megnyugtatóan állást foglalni abban a kérdésben is, hogy a konfrontálódó álláspontok képviselői közül kinek, mikor és mennyiben volt igaza?

Jelen tanulmánykötet szerzője úgy véli, hogy Rákóczi emlékiratait ugyanolyan kritikával kell kezelni, mint bármelyik egykorú vagy közel egykorú forrást. A korral kapcsolatos kutatásaink során megállapításait csupán akkor fogadtuk el, ha azok egybeestek más egykorú források adataival. Rákóczi és Thököly személyének megítélésénél igyekeztünk szem előtt tartani azo-

kat az intelmeket, amiket Illyés Gyula egy régebbi munkájában a Petőfi özvegye körüli éles vita kapcsán így fogalmazott meg: „Akiket a hír fölkap, vagy angyalok vagy ördögök, átmenet nincs, legfeljebb rehabilitáció, amely rendszerint épp oly szenvedélyesen elfogult, mint annak idején a rangfosztás, a népítélet.”¹⁹ Célul tűztük ki azt, hogy a „históriai félárnyék”-ba szorult „kuruc királyt” és hadinépét a nézetünk szerint őket inkább megillető helyre igyekezzünk állítani. Ám nem úgy, hogy most Rákóczi helyébe Thökölyből igyekezzünk valamiféle protestáns „haza szentjét” csinálni, aki eszményi hős, tévedhetetlen politikus, és hibáktól mentes ember volt. Nem ilyennek látjuk Thököly Imrét, hanem olyan kiváló képességű hadvezérnek és jeles politikusnak, aki hol helyes, hol helytelen döntéseket hozott, és aki ugyancsak nem volt mentes emberi gyengéktől sem. Lényegében ezt az elvet szeretnénk volna követni hol „vitéz”, hol „kajtor” hadinépének bemutatásánál is. Amennyiben valamelyik írásunk ettől eltérő színezetet vagy kicsengést kapott, az akaratunk, törekvésünk ellenére történt így.

A magunk részéről sajnálatosnak tartanánk, ha Rákóczi értéktételeinek általunk történt megkérdőjelezése valamiféle divatos, „deheroizáló” folyamat részének tűnne. Jóllehet szubjektív vélekedések ellen küzdeni meglehetősen reménytelen dolog, mégis szeretnénk elmondani, hogy II. Rákóczi Ferenc történeti nagyságát nem kívántuk vitatni, és őt e sorok írója ma is a magyar história méltán megbecsült személyiségének tekinti, aki valóban a késői utókor emlékezetére méltó szerepet játszott kora újkori történelmünkben. Más kérdés az,

hogy gyöngébb képességű katonának és hadvezérnek látjuk őt, mint Thököly Imrét, és politikusként sem tartjuk nagyobbna a mohácsi csatát követő két évszázad több magyar vezetőjénél. Ám emberi nagyságát csak aláhúzza, megerősíti az az önkritikus szemlélet, ahogyan írásaiban saját személyét és cselekedeteit megítélte.²⁰ Csak sajnálni lehet, hogy a későbbi történetírás túlzott szerénységnek – vagy az utólagosan kreált szellemalakhoz nem illőnek – ítélve önbírálatát, jórészt figyelmen kívül hagyta Rákóczi önkritikáját, megnehezítvén ezzel a Rákóczi-szabadságharc történetének jobb, igazabb, teljesebb megismerését is.

A mi? – mikor? – hogyan? és miért történt? – kérdésekre keresett válaszoknál elsőrendű forrásként vetjük számba Thököly Imre leveleit, utasításait és naplójegyzeteit, amelyek rendkívül gazdag anyagot tartalmaznak a XVIII. századi kuruc világ eseményeire.²¹ Mennyiben tekinthetők objektívnek Thököly megállapításai – különösen saját személyét és cselekedeteit illetően –, méltán felmerülő kérdés. Általában elmondható, hogy precíz pontossággal írja le az eseményeket, kritikus szemmel figyeli környezetét, s nem hiányzik írásaiból az önkritikus vonás sem. Ennek ellenére Thököly adatai is csak akkor tekinthetők bizonyító erejű, elsőrendű forrásoknak, ha azokat több oldalról is „be lehet metszeni”. Nagy segítséget nyújtanak ehhez a munkához a hatalmas mennyiségű kiadatlan levéltári anyagon túl²² a kiadott források is.²³ A kiadatlan és a kiadott források arányát Benczédi László – aki mai történetírásunkban minden bizonnyal a legtöbbet tette a XVII. századi kuruc mozgalmak jobb megismertetésé-

ért – az úszó jéghegy arányaihoz hasonlította. Valóban, a sokkal nagyobb részt még ma is a nemcsak kiadatlan, de feltáratlan, feldolgozatlan forrásmennyiség alkotja. Hasonló a helyzet az egykorú külföldi források terén is. Jóllehet Köpeczi Béla a közelmúltban megjelent, többször idézett munkája,²⁴ amely a korabeli újságokat, folyóiratokat, pamfleteket, történeti és szépirodalmi munkákat veszi vizsgálat alá, sok segítséget ad e téren, de a munka jellegénél és terjedelmi korlátainál fogva a szerző nem is törekedhetett a teljességre. Különösen nem a XVII. századi kuruc hadseregre vonatkozóan, hiszen – amint azt a szerző maga is megjegyezte –: „nem hadtörténeti kutatást végeztünk, s ezért ebben az irodalomban is csak Thökölynek és kurucainak sorsát és a róluk alkotott véleményt vizsgáltuk, sohasem választva el a szélesebb európai folyamatoktól.”²⁵ Bőven akad tehát ismeretlen külföldi kortárs anyag még a nyomtatásban megjelentek között is, nem beszélve az egyes külországi levéltárak állagaiban fellelhető XVII. századi kuruc vonatkozású iratokról és levelekről. Az úszó jéghegy arányairól mondott hasonlat – úgy véljük – a külországi levéltárak anyagára hasonlóan érvényes, mint a hazaiakéra!²⁶

Messzemenően hiányos lenne az egykorú forrásanyag akár csak ilyen vázlatos áttekintése is, ha nem szólnánk a XVII. századi kuruc költészet termékeiről, amelyből oly sokszor és oly sokat igyekeztünk meríteni és felhasználni e tanulmánykötetben.²⁷ Történetírá-sunk *általában* tartózkodik ezeknek a felbecsülhetetlen értékű forrásanyagoknak a kellő hasznosításától. A versek többnyire csupán hangulatkeltő díszítő elemek-

ként jelennek meg az egyes munkákban – ha egyáltalán megjelennek –, noha azok sokszor nemcsak többet árulnak el egy-egy eseményről – főként annak okairól – a prózai forrásoknál, de pontosabbak és hitelesebbek is azok némelyikénél. Thaly Kálmán – minden joggal fölroható hibája ellenére – felbecsülhetetlen értékű munkát végzett e versek felkutatása és megőrzése terén,²⁸ ami azonban nem csökkentheti azok munkásságának értékét, jelentőségét, akik a közelmúltban tevékenykedtek ezen a területen. A teljességre való törekvés igénye nélkül szeretnénk megemlékezni Esze Tamás, Klaniczay Tibor, Varga Imre e téren kifejtett munkásságáról, akik az általuk kiadott kuruckori versekhez fűzött magyarázataikkal is jelentősen elősegítették e korszak történeti problémáinak jobb, teljesebb megismertetését.²⁹

A korábbi történeti irodalomból mindenekelőtt Pauler Gyula³⁰ és Angyal Dávid³¹ sokszor idézett írásai nyújtottak segítséget a XVII. századi kuruc katonaság életének és problémáinak tanulmányozásához. Így mindenekelőtt a Wesselényi-féle szervezkedés, majd az azt követő 1670-es fegyveres harc, az 1672-es támadás eseményeire, illetve Thököly katonai tevékenységére vonatkozóan. Munkásságuk azonban hosszú időn át folytatás nélkül maradt. Nem kismértékben talán azért, mert a Thököly-kérdéshez nem lehetett II. Rákóczi Ferenc személyének kritikája nélkül hozzányúl-
ni. Ez pedig – amint „A száműzött Rákóczi” körül ki-
robbant éles vita is mutatja, ugyancsak „veszélyes” do-
lognak számított!³² A korábbi magyar történeti szinté-
zisek alapvetően a kiadott forrásanyag alapján szóltak a

kuruc küzdelmekről.³³ A török elleni küzdelem szempontjait nemcsak előtérbe állító, de szinte kizárólagos értékmérőnek tekintő irányzat képviselői – élen Szekfü Gyulával – általában rendkívül negatívan ítélték meg mind a XVII. századi kuruc küzdelmeket, mind az azokat végigharcoló hadseregek tevékenységét.³⁴ Az ezzel kapcsolatos értékelésekről e tanulmánykötetben már bővebben szoltunk, s így inkább csak röviden utalni szeretnénk az ott leírtakra. Annnyit azonban itt is szeretnénk megemlíteni, hogy a felszabadulás előtti magyar történeti irodalom reprezentánsai általában Szekfűt követték a XVII. századi kurucok megítélésében, míg az ellentábor képviselői II. Rákóczi Ferenc útmutatásai nyomán jutottak lényegében az övékéhez hasonló megállapításokra.

A felszabadulás utáni magyar történetírás eredményeiről készített legújabb rövid áttekintés szerzője megállapítja, hogy a XVII. század közepétől a Rákóczi-szabadságharc lezárásáig terjedő időszak kutatói gárdája „igen népes”, ami aránytalanságot is okoz a század egész történetírásán belül. E gárdán belül egy kis „munkaközösség” – Benda Kálmán, Esze Tamás, Heckenast Gusztáv, Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes – már hosszú idő óta dolgozik a Rákóczi-szabadságharc problémáinak felderítésén. Nagyszabású munkájuk már 1948-ban megindult II. Rákóczi Ferenc emlékiratainak magyarra fordított kiadásával, megjelentek a szabadságharc katonáinak iratai, a fejedelem levelezése, a mozgalom egyik vezető politikusának a hagyatéka, egy törökországi követ naplója és útijelentései, a legkülönbözőbb kortársak naplói és feljegyzései,

a hadseregre vonatkozó iratok gyűjteménye, s az irodalomtudomány e tárgyra vonatkozó vaskos kötetei. A rendkívül szerteágazó kutatások nyomán született meg többek között a II. Rákóczi Ferencről szóló nagy biográfia Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes közös munkájaként.³⁵

Az idézett áttekintés egyetlen egységben tárgyalja a kuruc kor historiográfiáját, ám ha jobban utánanézzünk, súlyos aránytalanságokat fedezhetünk föl a kuruc világ első három évtizedének és a Rákóczi-szabadságharc történetének kutatottsága között. Nem lehet elvitatni azt az objektív tényt, hogy a kuruckor kutatása a megindulástól kezdve erősen Rákóczi-szabadságharc centrikus volt, s annak tekinthető még ma is. Az ötvenes években tulajdonképpen csupán egyetlen kis népszerű feldolgozás jelent meg a XVII. századi kuruc mozgalmak történetéből – az is az osztályharcok kutatása jegyében.³⁶ Talán nem tekinthető véletlen jelenségnek, hogy ez a ma is haszonnal forgatható írás ugyanannak a szerzőnek a munkája, aki a hatvanas évektől kezdődően oly felbecsülhetetlen értékű kutatómunkát folytat a XVII. századi kuruc mozgalmak történetéről.³⁷ Noha Benczédi László érdeklődése első sorban társadalom- és politikatörténeti irányultságú, munkáiban fölöttébb sok hadtörténeti – sőt hadművészet-történeti – értékes adat és megállapítás is található, amiket igyekeztünk is értékesíteni jelen tanulmánykötetünkben. Nagy segítséget nyújtott a XVII. századi kuruc hadsereg és hadművészet megismeréséhez Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes, Heckenast Gusztáv, Perjés Géza és Trócsányi Zsolt kutatási eredményei is,

nem beszélve Esze Tamás munkásságáról, aki több írásában igyekezett elősegíteni a négy évtizedes kuruc kor egyetlen egységként való szemléletét.³⁸

Rendkívül érdekes jelenség, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmek összetartozó folyamatosságára az elsők között érzett rá egy költő és publicista: Ady Endre. Az ő história-látásában azok a nemzeti és társadalmi problémák, amelyek annak idején a Bocskai-felkelést kirobbantották, a huszadik század elején is élő és ható realitások voltak.³⁹ Ady – akinek a történeti ismerete véleményünk szerint sokkal mélyebb és szélesebb volt a Hatvany Lajos által megjelölt keretek közöttinél,⁴⁰ valami hihetetlen átélő erővel látott meg olyan jelenségeket és összefüggéseket, amelyek sokáig rejtve maradtak nem egy jeles történettudós előtt is. Úgy tűnik például, hogy megérezte: a kuruc elnevezés nem származhatott Dózsa parasztfelkelőit idézően, mert sehol egyetlen munkájában nem vont párhuzamot közöttük, noha ő egyaránt vallotta magát Dózsa György unokájának és bujdosó kurucnak! De megérezte azt is, hogy a „szegénylegény” elnevezés a kuruc korban nem jobbagyi származást takart, s hogy a kuruc-labanc ellentét a valóságban nem olyan volt, mint a későbbi korok fel fogásában.⁴¹ Verseiben – amint azt Király István oly szépen megfogalmazta – egybemosódott az én a felvett szereppel, s éppen ezért szinte lehetetlen elválasztani, „hol végződött Ady s hol kezdődtek a megjelenített bujdosó vitézek”.⁴²

E csodálatos beleérzőképesség következtében Ady kuruc tárgyú versei feltétlenül több figyelmet érdemelnek a kor kutatóitól is. Úgy gondoljuk, nem csupán

hangulatkeltő díszítőelemek Ady sorai. Hiszen ki fogalmazhatta volna meg hívebben a XVII. századi kuruc katona sorsát, érzéseit, mint ezen sorok szerzője:

*„Tíz jó évig a halálban,
Egy rossz karddal száz csatában,
Soha-soha hites vágyban,
Soha-soha vetett ágyban.*

*Kergettem a labanc hordát
Sirattam a szívem sorsát,
Mégsem fordult felém orcád
Rossz csillagu Magyarország.”⁴³*

Jelen tanulmánykötet szerzője azt reméli, hogy írásaival nem csupán „eltakarított” valamennyit a XVII. századi kuruc katonák lábnyomát befedő feledés havából, de talán sikerült a figyelmet is némiképpen ráirányítani a „félárnyékba” szorult „kuruc király”-ra és katonáira. Mert milyenek is voltak ezek a katonák? Jó-sika Miklós a II. Rákóczi Ferencről szóló történelmi regényében azt írta az 1690-ben Thököly mellett lévő nem nagy létszámú kurucságról: „Olyan volt ez a maroknyi nép, mint mikor a szőlő nemes leve borrá ért s kiállítva a tél fagyába, minden nemtelen nedv jégburokká fagyott körüle, csak az illatdús lángszesz, mint romlatlan lelke az egésznek maradt épségben az elhidegülés, elpártolás fagyának közepette.”⁴⁴ Ennél jóval árnyaltabb az a kép, amelyet a kortárs Bethlen Miklós festett Thököly kurucairól. Az ő leírása szerint „Thököly gróf zsoldot nem adván azoknak, kik seregé-

hez csatlakozni kívántak, *igen derék* emberek álltak zászlója alá, kik seregének *tömbét* képezték; de voltak, kik rablás és sarczolásból éltek, miket egyes portyázások alatt végbe vittek, ezek félelmetes emberek voltak és ezeknek tulajdonítjuk mindazok kegyetlenkedést, melyekkel *igazságtalanul* vádoltatik az *egész had*".⁴⁵ Arra a kérdésre, hogy mikor melyik rész volt túlsúlyban a seregben, a jövőbeni elmélyült kutatások és elemzések hivatottak megnyugtató feleletet adni. Ehhez azonban szükségessé válik többet között a XVII. század első felében harcoló Habsburg-ellenes seregek, valamint a Rákóczi-szabadságharc hadseregének ilyen szempontok szerinti vizsgálata is.

Jegyzetek

A leggyakrabban használt forrásmegjelölések
rövidítése

- A Bujdosók Levéltára = *Deák F.* : A bujdosók levéltára a gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Budapest, 1883.
- A kuruc küzdelmek költészete = *Varga I.* szerk.: A kuruc küzdelmek költészete II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Budapest, 1977.
- A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig = *Esze T.–Kiss J.–Klaniczay T.* szerk.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Budapest, 1955.
- Babocsay I.* : i. m. = *Babocsay I.* : Fata Tarczaliensia, az az Tarczal városának főbb változásai (1670–1700) Pest, 1815.
- Bethlen M.* : i. m. = Bethlen Miklós önéletírása. Budapest, 1955.
- Bethlen lev. = *Szilágyi S.* : Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest, 1887.
- Bethlen pol. lev. = *Szilágyi S.* : Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879.
- Bubics Zs.* : i. m. = *Bubics Zs.* : Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről Budapest, 1891.
- Cserei M.* : i. m. = Miklósvárszéki nagyjaitai Cserei

- Mihály históriája. 1661–1711. Pest, 1853.
 cs. lt. = családi levéltára
 Eszterházy M. . . = *Szalay L.* szerk.: Galántai gróf
 Eszterházy Miklós Magyarország nádora. Pest,
 1863–1866.
 EOE = *Szilágyi S.* szerk.: Erdélyi országgyűlési em-
 lékek. Budapest, 1875–1898.
 ETA = *Mikó I.–Szabó K.*: Erdélyi történelmi adatok.
 Kolozsvár, 1855–1862.
 HK = Hadtörténeti Közlemények 1888-tól
 IPM = Interpress Magazin
 Károlyi Oklevéltár = *Géresi K.* szerk.: A nagy-károlyi
 gróf Károlyi család oklevéltára. Budapest,
 1882–1897.
Kemény J.: i. m. = Kemény János önéletírása és válo-
 gatott levelei. Budapest, 1959.
Köpeczi B.: i. m. = *Köpeczi B.*: „Magyarország a
 kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az
 európai közvéleményben. Budapest, 1976.
 MHHD = Monumenta Hungariae historica I. Diplo-
 mataria Pest 1857-től
 MHHS = Monumenta Hungariae historica II. Scrip-
 tores, Pest, 1857-től
 MOE = Magyar országgyűlési emlékek. Budapest
 1847-től
 MTT = Magyar történelmi tár, 1855-től
 OL = Országos Levéltár
Pauler Gy.: i. m. = *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferencz
 nádor és társainak összeesküvése. Budapest, 1876.
Pauler Gy.: i. m. Sz = *Pauler Gy.*: A bujdosók táma-
 dása 1672-ben. Századok, 1869. évf.

SZ = Századok, 1867-től

Teleki M. Levelezése = *Gergely S.*: Teleki Mihály kancellár levelezése, 1656–1679. Budapest, 1906-tól.

Thököly Imre Leveli = *Deák F.*: Gróf Thököly Imre levelei a gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltárából. Budapest, 1882.

TMKÁO = *Szilády Á.*–*Szilágyi S.* szerk.: Török-magyarkori államokmánytár. Budapest, 1868-tól.

TSZ = Történelmi Szemle, 1912-től

TSZHLT = Országos Levéltár, Thököly-szabadságharc levéltára

TT = Történelmi Tár 1878-tól

Szalárdi J.: i. m. = Szalárdi János siralmas magyar krónikája kilencz könyvei. Pest, 1853.

Szentsei György daloskönyve = *Varga I.* szerk.: Szentsei György daloskönyve, Budapest, 1977.

„CSATÁT VESZTVÉN ALIG CSATÁZVA...”

1. *Cserei M.*: i. m. 50–51. o.
2. L. „Thököly haditanácsa”: A kuruc küzdelmek költészete, 215. o.
3. Bujdosóvezérek 1677-es „assecuratio”-ja: Bujdosók Levéltára, 60. o.
4. A levelet idézi *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Budapest, 1876. I. köt. 327–328. o.
5. Zrínyi Pétert a történelmi irodalom általában 1621-ben születettnek írja. *Takáts Sándor* szerint

- azonban – egykorú okmány tanúsága szerint – Péter 1619-ben született, míg Miklós 1618-ban: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Budapest, 1917. 117. o.
6. A követjelentés l.: TT 1882. évf. 837. o.
 7. Cserei id. sorai mellett l. bővebben *Benczédi L.*: Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. TSZ 1975. évf. 2–3. sz. és *uő*: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországn. TSZ 1978. évf. 3–4. sz.
 8. A kiadványt l. *Rohonyi G.–Nagy L.–Tóth Gy.* szerk.: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. Budapest, 1955. I. köt. 295–296. o.
 9. Teleki Mihály 1672. szept. 18-i fegyverbe szólító kiáltványát l. HK 1893. évf. 460. o.
 10. L. *Pauler Gy.*: i. m. II. köt. 427–431. o.
 11. Egri Káptalan. Prot. Ser. N° Q/186. 39. tanú.
 12. *Pauler Gy.*: i. m. SZ 1869. évf. 16. o.
 13. L.: HK 1896. évf. 359. o.
 14. L. erről jelen tanulmánykötet „Kuruc nevet viselt a jó hazafi...” c. írását.
 15. Erről bővebben l. *Pauler Gy.*: i. m. SZ 1869. évf.
 16. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 482. o.
 17. A jelentést a Párisi Gazette 1677. évi 108. sz. közölte. Magyarul kiadva *Rohonyi G.–Nagy L.–Tóth Gy.*: i. m. I. köt. 300–303. o.
 18. Mindmáig legteljesebb életrajzát l. *Angyal D.*: Thököly Imre. Budapest, 1888. Legújabb értéke-

- léséhez l. *Benczédi L.* : Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685) Budapest, 1980.
19. Aláírásukat l. : HK 1893. évf. 478. o.
20. HK 1893. évf. 474. o.
21. A francia magatartásról részletesen l. *Köpeczi B.* : i. m. 380. o.
22. L. erről *Angyal D.* : i. m. I. R. 133–153. o. Újabban *Benczédi L.* : A Thököly-felkelés helye a magyar történelemben. Magyar Tudomány, 1979. évf. 5. sz. 343. o.
23. L. : Thököly Imre Levelei, 88. o. Vö. : Bujdosók Levéltára, 275–278. o.
24. Ezekre a portyákra l. : Thököly Imre Levelei, 122–128. o.
25. *Babocsay I.* : i. m. 61. o.
26. EOE XVII. köt. 220. o. Összehasonlításként l. pl. Eszterházy Pál nádor udvari hadának ruházatát, *Bubics Zs.* : i. m. 376. o.
27. *Babocsay I.* : i. m. 64–65. o.
28. Az elnevezést l. *Dálnoki Veres Gerzson* „Kuruc Króniká”-jában: A kuruc küzdelmek költészete, 681. o.
29. *Varga Imre* véleménye szerint a tanácskozásnak 1681. április vége előtt kellett megtörténnie. L. : A kuruc küzdelmek költészete, 774. o.
30. A verset l. : uo. 208–219. o.
31. *L. Trócsányi Zs.* : Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Budapest, 1972. 269. o.

32. L. erről bővebben jelen tanulmánykötet „Csak akkor születtek nagy dolgok...” c. írásában.
33. A kuruc küzdelmek költészete, 248. o.
34. *Thaly K.*: Egykorú jelentés a kassai citadella megvételeéről. SZ 1872. évf. 418–419. o.
35. *Karácson I.*: A török sereg átvonulása Magyarországon 1683-ban. HK 1896. évf. 329. o.
36. *Cserei M.*: i. m. 135. o.
37. Bécs ostromának és a győzelmes csatának legújabb magyar nyelvű összefoglalását l.: Magyar Hadtörténet I. kötetében (kiadás alatt)
38. L. Inczédi Pál naplóját, 1660–1697. (Kiadták *Szabó K.* és *Szilágyi S.*) 1860. 9. o.
39. A kuruc küzdelmek költészete, 313. o. Vö. *Beniczédi L.*: i. m. Magyar Tudomány, 1979. évf. 5. sz. 344–345. o.
40. A „Párisi Gazette” tudósításából idézi *Köpeczi B.*: i. m. 54. o. Vö.: MHHS XV. köt. 547. o.
41. L. erről *Szalay L.*: Magyarország története. Pest, 1867. V. köt. 260–261. o. Vö. *Bánlaky (Breit) J.*: A magyar nemzet hadtörténelme. Budapest, 1940. XVII. köt. 38–39. o.
42. L. *Köpeczi B.*: i. m. 26., 54–55. o.
43. A török támadások részletes leírását és az erőviszonyok alakulását l. *Bánlaky (Breit) J.*: i. m. XVII. köt.-ben.
44. *Szalay L.*: i. m. V. köt. 288. o.
45. L. TT 1886. évf. 129. o.
46. *Köpeczi B.*: i. m. 238. o.
47. Uo.: 55. o.

48. Erre vonatkozóan rendkívül sok, kiadatlan és feldolgozatlan iratanyag található az OL Thököly-szabadságharc Levéltárában.
49. Az adatot l. *Takáts S.* : Kísérletek a magyar haderő feloszlására. Sz 1904. évf. 225. o.
50. Erről bővebben l. jelen kötet „Csak akkor születtek nagy dolgok...” c. tanulmányában.
51. *Cserei M.* : i. m. 177. o.
52. Piccolomini olasz származású császári tábornok beszámolóját l. *Bubics Zs.* : i. m. 313. o.
53. *L. Kövári L.* : Erdély történelme. Kolozsvárott, 1863. V. köt. 210–211. o.
54. Ennek mindmáig legrészletesebb feldolgozását l. *Szádeczky L.* : Thököly erdélyi fejedelemsége. SZ 1898. évf.
55. L. erről *Kárpáthy-Krajánszky M.* : Az 1697-i kuruc felkelés HK 1935. évf., *Esze T.* : Kabai Márton. Egyháztörténet, 1943., továbbá *Benczédi L.* : A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest, 1953.
56. *Szakál Ferencz* naplója (1698–1718.) (*Szabó K.* és *Szilágyi S.* id. 1860-as kiadása) 42. o.
57. MHHS XXIV. köt. 519. o.
58. A kuruc küzdelmek költészete, 550. o.
59. L. a bujdosók 1674. máj. 31-i harsányi gyűlésének határozatát: A Bujdosók Levéltára, 22. o.

„KURUC NEVET VISELT A JÓ HAZAFI. . .”

1. L. erről legújabban *Nagy L.* : Kurucok és labancok a magyar történelemben. HK 1979. évf. 2. sz. 250–251. o.
2. *Cserei M.* : i. m. 2–5. o.
3. Uo. 20–21., 51–52. o.
4. *L. Wellmann I.* : Bél Mátyás (1684–1749.) TSZ 1979. évf. 2. sz. 389. o.
5. *L. Babocsay I.* : i. m. 32. o., *Hain G.* : Lőcsei Krónika. Lőcse, 1911–1913. 449. o., továbbá TT 1882. évf. 402. o.
6. *Rumy K. Gy.* : Monumenta Hungarica sermone nativo scripta. Pest, 1815. I. köt. 32–33. o.
7. *L. Szalay L.* : i. m. V. köt. 158–159. o., és *Kővári L.* : i. m. V. köt. 147. o.
8. *L. Angyal D.* : i. m. I. R. 58–59. o.
9. Új Magyar Lexikon. Budapest, 1961. IV. köt. 284. o.
10. Magyarország története 1526–1790. Budapest, 1962. 309. o.
11. Magyarország története. Budapest, 1971. I. köt. 274. o.
12. A Magyar Nyelv Történeti–Etimológiai Szótára. Budapest, 1972. II. köt. 681. o.
13. *Hadrovics L.* : Szavak és szólások. Nyelvtudományi Értekezések, 88. sz. Budapest, 1975. 115. o.
14. *Szilágyi S.* : A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése, 1632–1660. Budapest, 1875. 417. o.
15. A „czincziuskodik” – ismert és használt kifejezés

- jelentésére l. pl. *Szilágyi S.*: i. m. 539. o. vagy *Szalárdi J.*: Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei. Pest, 1853. 622. o. L. még *Finály H.*: A latin nyelv szótára. Budapest, 1884. 362. o.
16. *Lukinich I.*: Keresdi Bethlen Ferenc. SZ 1908. évf. 788. o.
17. *Hadrovics L.*: i. m. 117. o.
18. EOE X. köt. 357–358. o. Vö. *Szilágyi S.*: Rajzok és tanulmányok. Budapest, 1875. II. köt. 239. o.
19. L.: A Magyar Nyelv Történeti–Etimológiai Szótára, I. köt. 167–168. o.
20. *Kemény J.*: i. m. 99., 118. o.
21. Erről a mindmáig figyelembe nem vett adatról *Gyulafi Lestár* tájékoztat bennünket: MHHS XXXI. köt. 43. o.
22. L.: A Magyar Nyelv Történeti–Etimológiai Szótára, II. köt. 676. o.
23. L. *Pauler Gy.*: i. m. SZ 1869. évf. 175. o.
24. L. *Lakó Gy.* szerk.: Svéd–magyar szótár. Budapest, 1969.
25. *Szalárdi J.*: i. m. 201–212. o. L. még *Szilágyi S.*: Lorántffy Zsuzsanna, 291. o.
26. *Czegei Vass György* naplóját l.: MHHS XXXV. köt.
27. L. erről *Hadrovics L.*: i. m. 117–118. o.
28. L. *Benedek F.*: Tatár betörés Csíkba 1661-ben. Kolozsvár, 1945. és *Karácson I.*: A török sereg átvonulása Erdélyben, 1661. SZ 1902. évf.
29. *Cserei M.*: i. m. 210. o.
30. L. *Studia Turcica*. Budapest, 1971. 76–77. o. Vö. *Hadrovics L.* i. m. 118. o., vagy *Hegyi K.*:

- Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976. 177. o.
31. L. Cserei M.: i. m. 51–52. o., Babocsay I.: i. m. 32. o. vagy Hain G.: i. m. 449. o.
 32. L. erről Hadrovics L.: i. m. 118. o. V. ö. Studia Turcica, Budapest, 1971. 83. o. L. még Levéltári Közlemények, 1933. évf. 125–127. o., továbbá HK 1897. évf. 306. o.
 33. L. Vass E.: Az egri pasák levelei az első kuruc mozgalmakról (1671–1683.) Az Egeri Vár Híradója. 1977. 6. o.
 34. Studia Turcica, 1971. évf. 80. o.
 35. L. Vass E.: i. m. 6., 16. o.
 36. Hegyi Klára szóbeli közlése, akinek segítőkészségéért ezúton is köszönetet mondok.
 37. Így elsősorban éppen a füleki vár katonái, akik elengedhetetlen oldalról először használták a kuruc nevet.
 38. Pauler Gy.: i. m. SZ 1869. évf. 175. o.
 39. Tanúvallomását l.: Egeri Káptalan, hiteleshelyi lt. Prot. Ser. Q n° 148.
 40. L. Hadrovics L.: i. m. 120. o.
 41. L. Hain G.: i. m. 429. o.
 42. Fekete L.: Gyöngyös város levéltárának török iratai. Levéltári Közlemények, 1933. évf. 132. o.
 43. EOE XVI. köt. 234. o.
 44. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 154–160. o.
 45. A Bujdosók Levéltára, 31. o.
 46. Hain G.: i. m. 449. o.
 47. Hain Gáspár (1632–1683) a lőcsei evangélikus iskola rektora, 1674-ben a város bírása lett. Babo-

csay Izsák Tarczal városának „hites” nótáriusa, 1670-től 1700-ig szemtanúként írja le az eseményeket.

48. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 178. o.
49. A levelet l. OL Kam. lt. Repraesentationes 3239. sz. (Benczédi László szíves közlése kutatási eredményéről)
50. L. *Szendrey J.*: Miskolcz város története és egyetemes helyirata. Miskolcz, 1889. III. köt. 349. o.
51. L.: HK 1893. évf. 478. o.
52. L. erről *Torma K.* kiad.: Késmárki Thököly Imre naplója az 1676–1678. évekből. MHHS XVIII. köt.
53. A kiáltványt l. *Rohonyi G.–Nagy L.–Tóth Gy.*: i. m. I. köt. 307–308. o.
54. Uo.: 308. o.
55. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 216. o.
56. A Bujdosók Levéltára, 275. o.
57. TT 1901. évf. 397. o.
58. TT 1882. évf. 402. o.
59. HK 1913. évf. 279–282. o.
60. Sz 1934. évf. 597. o.
61. MHHS XXVII. köt. 9. o.
62. OL TSZHLT G–2
63. A Bujdosók Levéltára, 295. o.
64. L.: HK 1896. évf. 327–329. o.
65. L.: A Bujdosók Levéltára, 285–291. o. III. Szelejmán az 1690. jún. 8-i kinevező okiratában Thökölyt „Felső-Magyarország királyá”-nak titulálta. L. *Thallóczy L.–Krcsmárk J.–Szekfü Gy.* szerk.: Török–magyar oklevéltár 1553–1789. Budapest, 1914. 288. o.

66. L. *Vass E.* : i. m. 10–15. o.
67. L. *Köpeczi B.* : i. m. 130., 284., 304. és 308. o.
68. A „Kruzi-türken” 1683-as előfordulása *Halász Előd* professzor szíves közlése, akinek ezúton is köszönetet mondok segítőkészségéért.
69. Levelét l.: OL Litterae ad cameram exarate 1683/138. sz. (Benczédi László szíves közlése)
70. Az 1683-as kassai gyűlés iratait l.: TT 1883. évf.
71. Absolon Dániel hivatkozott leveleit l.: uo.
72. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 313–314. o.
73. L.: A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. 238. o.
74. Hajdú-Bihar megyei lt. IV/a 1021/a. Mohács utáni oklevelek 203. sz.
75. MHHS XXIV. köt. 417. o.
76. L. a „Magyarország, Erdély hallj új hírt...” kezdetű verset: A kuruc küzdelmek költészete, 523. o.
77. Erről bővebben l. *Nagy L.* : i. m. HK 1979. évf. 2. sz. 266–277. o.
78. L. erről több helyen II. Rákóczi Ferenc emlékiratait, valamint a „Vallomások”-at.
79. Erről a kevésbé ismert történeti tényről l. *G. G.* : Lamberg feljegyzései a kurucz háborúk idejéből. HK 1894. évf. 547–548. o.
80. Thököly hadainak fegyelmi helyzetéről bővebben l. *Nagy L.* : Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. (Kiadás alatt az Akadémiai Kiadónál)
81. L. erről pl. *Thaly K.* : A b. Orlay és a gr. Serényi család. SZ 1898. évf.

82. Ennek részletezését lásd a „Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben” c. munkámban.
83. E kultusz egyik szélsőséges megnyilvánulását l.: SZ 1904. évf. 711. o., vagy a Szekfü tollából megjelent „A száműzött Rákóczi” körül kirobbant vitát. Ez utóbbiról l.: *Hellebrant Á.*: A magyar történeti irodalom 1913–1916. SZ 1914–1917. évf.
84. L. erről *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Budapest, 1961., *uő*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969., és *uő*: „Öreg” Rákóczi György hajdúkatonái. Magyar Történeti Tanulmányok, XII. KLTE Debrecen, 1979.
85. Erről bővebben l. „Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben” c. hivatkozott kiadás alatt lévő munkámat.
86. „Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése”: A kuruc küzdelmek költészete, 548–549. o.
87. „Szegénylegény éneke”: *uo.* 561. o.
88. *Uo.*: 559. o.
89. A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 490. o.
90. TT 1909. évf. 280. o. *Vö. Esze T.*: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Budapest, 1951. 86. o.
91. Károlyi Sándor 1705. nov. 24-i jelentése Rákóczihoz: OL Rákóczi-szabadságharc Levéltára G–15. 7. cs. caps. B. fasc. 22.
92. Károlyi Sándor 1705. szept. 30-i jelentése Rákóczihoz: *uo.* 6. cs. caps. B. fasc. 22. (Mindkét adat *Czigány István* szíves közlése legújabb kutatási eredményeiből.)

93. TT 1882. évf. 243. o.
94. L. erről *Nagy L.*: i. m. HK 1979. évf. 2. sz. 270. o.
95. Uo. 250–251. o. Megjegyezzük, hogy például *Bárczi Géza* négy évtizeddel ezelőtt megjelent munkájában azt írta a kuruc szóról: az „a magyarba német „grutze” „keresztes” lázadó értelmű átvételével került.” Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941. 181. o. Vö. *Benczédi L.*: i. m. (1980) 155. o.

„HA LABANC LESZ A KURUC...”

1. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 178. o.
2. *Kemény J.*: i. m. 150. o.
3. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 217. o.
4. A nyolcvanas években lezajló kuruc–labanc fogolycserékre számos adatot tartalmaznak többek között az OL TSZHLT G–2 alatt található levelek. A későbbiekre l.: MHHS XV. köt. 297., 397. o., vagy MHHS XXIII. köt. 751. o.
5. Erről szemléletes képet ad *Babocsay I.*: i. m. 64–65. o.
6. L.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 210. o.
7. MHHS XXIII. köt. 693. o.
8. L. erről legújabban *Nagy L.*: Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981. 211–216. o.
9. Erről bővebben l. *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 136–142. o.

10. Erről legújabban l. *Nagy L.* : A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. 69–71. o.
11. L. : Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 209. o.
12. Szepesi Pál „voxá”-t l. : A kuruc küzdelmek költészete, 212–213. o.
13. Uo. : 222. o.
14. Erről l. *Köpeczi B.* : többször id. munkáját.
15. A török zsoldösszegekre l. pl. *Márki S.* : A tizenötéves török háború történetéhez. HK 1894. évf. 348–349. o.
16. L. : A kuruc küzdelmek költészete, 100–101. o.
17. Uo. : 179. o.
18. L. : EOE XV. köt. 413–414. o.
19. Az id. leveleket l. : Teleki M. Levelezése, VII. köt. 186., 195. o.
20. „Egy Istenében reménylett szegény bujdosónak alázatos könyörgése” : Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 180. o.
21. Kende Gábor 1676. júl. 27-i levele Teleki Mihályhoz : Teleki M. Levelezése, VII. köt. 274. o.
22. Thököly Imre Leveli, 41. o.
23. *Szederkényi N.* : Heves vármegye története, Eger, 1891. III. köt. 120. o. Vö. *Benczédi L.* : i. m. Magyar Tudomány, 1979. évf. 5. sz. 343. o.
24. L. : Bujdosók Levéltára, 71. o.
25. Teleki M. Levelezése, VII. köt. 626. o.
26. L. : uo. 137–142. o.
27. L. : uo. 171–172. o.
28. Ali pasa 1683. márc. 15-i lev. l. *Vass E.* : i. m. 14–15. o.
29. L. : EOE XVIII. köt. 241. o.

30. Az adatot közli *Takáts S.*: i. m. SZ 1904. évf. 225. o.
31. Thököly Imre Levelei, 262. o.
32. *Cserei M.*: i. m. 162. o.
33. L. pl.: MHHS XXIII. köt. 693. o.
34. *Nagy I.*: Magyarországi és erdélyi bujdosó fejedelem késmárki Thököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak diariumja és experientiája. Budapest, 1887. 53. o.
35. L. erről bővebben jelen tanulmánykötet „Kergettem a labanchordát...” c. írásában.
36. L.: MHHS XXIII. köt. 489. o.
37. L.: MHHS XV. köt. 203. o.
38. L.: uo. 634. o.
39. L.: HK 1935. évf. 322. o.
40. *Cserei M.*: i. m. 261. o. Vö.: MHHS XXIV. köt. 430. o.
41. L.: MHHS XXIV. köt. 556. o., továbbá *Thaly K.*: i. m. SZ 1898. évf.
42. Az id. verset l.: A kuruc küzdelmek költészete, 223–224. o.
43. *Koháry István*: Magyarországnak elveszett szabadságán s török igájában esett sorsán szabad keseregнем c. versét l.: uo. 237–242. o.
44. Uo.: 212. o.
45. Uo.: 215. o.
46. L.: OL TSZHLT XIII. fasc. 3.
47. A „Thököly haditanácsa” c. vers id. részletét l.: A kuruc küzdelmek költészete, 216. o.
48. Uo.: 218. o.
49. L. erre pl. *A. Huber*: Geschichte Österreichs.

Gotha, 1892., *M. Depner* : Das Fürstentum Siebenbürger im Kampf gegen Habsburg, Stuttgart, 1938., vagy *H. Hantsch* : Die Geschichte Österreichs. Wien, 1959. Vö. *A. Lafavre* : Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie. Paris, 1902.

50. L. erről bővebben: Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról c. tanulmánykötetben. (Budapest, 1965.)
51. L. pl. *Nagy L.* : A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez. (A török szövetség problematikája a Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György vezette küzdelmekben.) HK 1963. évf. 2. sz.
52. L. *Köpeczi B.* : i. m. 130–143. o. Legújabban *Benczédi L.* : i. m. Magyar Tudomány, 1979. évf. 5. sz. 342., 344. o.
53. *Borsos Tamás* portai követ írja: „...itt a török császár portáján bizonyosan *magoktól az törököktől* értettem, hogy az perzsiai had [ti. hadakozás] és az Ázsiában lévő tolvajok (kit az törökök csilláknak hínak) innét pedig a német – magyar had miatt oly igen *megfogyatkozott volt az török császár ereje*, hogy ha Bocskai István akkor az német ellen kardot nem fogott volna, csak az másod esztendőben [ti. 1605-ben] is közel az magyar birodalom *az magyar korona alá visszajött volna.*”: Vásárhelytől az Fényes Portáig. Bukarest, 1972. 55. o.
54. *Szamosközy István* írja 1604-ről szólva: „Midőn a magyarok a törökökhöz hajlottak, *rettenetes*

- nagy öröm volt az törökök között, ki sírt, ki örült, melynek alkalmatosságával parancsola az császár [ti. a szultán], hogy mindenütt bocsássák szabadon a magyar rabokat, hadd szolgáljanak ő hatalmasságának. Konstantinápolyban rettenetes örömben voltak az törökök; külömb-külobmbféle játékokat jádzottak.”: MHHS XXX. köt. 256. o.
55. L. erről Bethlen pol. lev. 19–20. o., EOE VI. köt. 338. o., *Angyal D.*: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. SZ 1930. 590. o., ETA II. köt. 393–394. o., TMKÁO I. köt. 363–388. o.
56. *Benda K.*: A magyar nemzeti hivatástudat története. Budapest, 1937. 117. o.
57. L. *Benczédi L.*: i. m. TSZ 1963. évf. 1. sz. 35. o.
58. *Nagy Szabó F.*: Memorialéja. ETA I. köt. 61. o.
59. A „Te vagy énneköm én istenöm...” kezdetű verset l.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 65. o.
60. Uo.: 75. o.
61. Rhédey Ferenc levelét l.: OL Thurzó cs. lt. fasc. 103.
62. A „Magyarország végső veszedelmének okait kirajszoló Philusnak megfelel Theophilus” c. verset l.: A kuruc küzdelmek költészete, 52. o.
63. A „Bónis Ferenc meghalt hazájáért” c. verset l.: uo. 64. o.
64. Az 1673–1674-ben keletkezett vers id. részletét l.: A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 171. o.
65. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 337. o.
66. Uo.: VI. köt. 394. o.
67. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 178. o.

68. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 401. o.
69. Uo.: VII. köt. 21. o.
70. Uo.: VII. köt. 105. o.
71. Thököly Imre Levelei, 65., 77–78. o.
72. L. Barcsai Mihály 1679. nov. 27-i lev.: OL Teleki M. gyűjt. 4. doboz.
73. *Babocsay I.*: i. m. 61–63. o.
74. A haditanácskozás időpontjára l. legújabban: A kuruc küzdelmek költészete, 774. o.
75. A „Thököly haditanácsa” c. vers id. részletét l. uo.: 212–213. o.
76. Uo.: 214. o.
77. Uo.: 215. o.
78. Thököly Imre Levelei, 119. o.
79. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 216. o.
80. L.: uo.
81. Erről bővebben l. *Cserei M.*: i. m. 166. o.
82. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 216–217. o.
83. L. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 173. o.
84. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 217. o.
85. Uo.: 218. o.
86. Uo.: 219. o.
87. *Cserei M.*: i. m. 132. o.
88. Erről bővebben l. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 52. o.
89. L. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 56. o., vagy *Takáts S.*: i. m. 111. o. Vö. pl. Teleki M. Levelezése, 255., 335. o.
90. L. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 53–54. o.
91. L. erről pl. „Kádár István éneke”, vagy az „Egy

- bujdosó szegénylegény...” kezdetű verseket: A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 121., 251. o.
92. A török végváriak létszámának alakulására l. *Hegyi K.* id. adatgazdag munkáját.
 93. Erről bővebben l. pl.: Náadori küldöttség jelentése a végváarak ügyében 1612-ből. HK 1894. évf.
 94. *Ködi Farkas János* 1658-ban írt „Kádár István éneke” c. versét l.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 120. o.
 95. Az id. versrészletet l.: A kuruc küzdelmek költészete, 663. o.
 96. Erről részletes, de egyoldalúságtól nem mentes képet rajzol *Takáts Sándor* id. tanulmányában: SZ 1904. évf.
 97. Az idegen harctereken küzdőkről l. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 149–157. o.
 98. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 209. o.
 99. Kivégzéséről beszámol *Cserei M.*: i. m. 144–145. o.
 100. Dióssy Mihály lévai harmincados lev. l.: OL *Litterae ad cameram exarate* 1683/138. sz. (Benczédi László szíves közlése)
 101. L. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 218–219. o.
 102. L. uo.
 103. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 319. o.
 104. Erről tanúskodik a többször id. „A kuruc küzdelmek költészete” c. munka is.
 105. *Cserei M.*: i. m. 165–166. o.
 106. L. pl. Bocskai István halálát 1606-ban, vagy Ho-

- monnai Drugeth Bálintét és Mágóchy Ferencét:
ETA III. köt. 98., 124., 129. o.
107. Az „Egy bujdosó szegénylegény...” kezdetű,
XVII. század végén keletkezett verset l.: A kuruc
küzdelmek költészete 345. o.
108. Erről bővebben l. Nagy L.: A végvári dicsőség
nyomában, 56. o.
109. L. uo. 227–228. o.
110. Nádasdy Tamás 1605. jún. 14-i lev. Draskovich
Jánoshoz l.: OL Batthyány cs. lt. Miss.
111. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 22. o.
112. A dal keletkezéséről bővebben l. jelen tanul-
mánykötet „Nosza rajta jó katonák, igyunk egész-
séggel” c. írásában.
113. L. erről pl. *Nemeskürty I.*: Balassi Bálint. Buda-
pest, 1978. 91. o.
114. A „Szegénylegény dolga...” kezdetű, XVII.
század végén keletkezett vers id. sorait lásd:
A kuruc küzdelmek költészete, 346–347. o.
115. Szentiványi Mihály 1675. szept. 29-i lev. Eper-
jesről Batthyány Borbálához: Ol Batthyány cs.
lt. Miss. Vö.: Ibrányi László ezrede katonataná-
csának 1684. jún. 19-i, Thökölynek küldött leve-
lével: OL TSZHLT G–2.
116. Erről számol be pl. az „ónodi lovas és gyalog vité-
zek congregatiojá”-nak 1684. ápr. 5-i megbízóle-
vele: OL TSZHLT G–2. Vö. *Takáts S.*: A ma-
gyar gyalogság megalakulása, 48–49. o.
117. A „céhes zsoldosság”-ról bővebben O. Rocholl:
Az állandó hadsereg mint a feudális reakció táma-
sza. HK 1954. évf. 3–4. sz.

118. HK 1894. évf. 640. o.
119. TT 1900. évf. 50. o.
120. L. erről *Varga J.*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767. Budapest, 1972. 305. o.
121. L. ezzel kapcsolatban pl. Petneházy Dávidnak és tisztjeinek 1685. ápr. 6-i levelét Thökölyhez: OL TSZHLT G–2.
122. A Bujdosók Levéltára, 107. o.
123. Rhédey Ferenc 1679. nov. 5-i lev. l.: OL Teleki M. Gyűjt. 4. doboz. Bővebben a problémáról l. *Benczédi L.*: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. Valóság, 1979. évf. 5. sz. 14–15. o.
124. L. *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969. 277–278. o.
125. Dunáninnen (valójában dunántúli) kapitányok 1621. szept. 25-i lev. Batthyány Ferenchez: OL Batthyány cs. lt. Miss.
126. L. pl. *Szilágyi S.*: A két Rákóczy György családi levelezése, 256. o.
127. L. uo.: 559. o. Vö.: ETA IV. köt. 270. o.
128. L.: ETA III. köt. 198. o., és Eszterházy M. . . I. köt. 56–57. o. Vö. Káldi Ferenc 1619. nov. 2-i Batthyány Ferencnek küldött levelével: OL Batthyány cs. lt. Miss.
129. Erről bővebben l. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 149–157. o.
130. L. pl. Bethlen lev. 151. o., vagy *Kemény J.*: i. m. 104–105. o.
131. A Bujdosók Levéltára, 19. o.
132. Teleki M. Levelezése, VII. köt. 422. o.

133. L. uo.: 450. o.
134. Petneházy Dávid és tisztjei 1685. ápr. 5-i lev. Thökölyhez: OL TSZHLT G-2.
135. Bocskai István elismerő szavait 1.: MTT XIX. köt. 118. o.
136. A „Paraphrasis rithmica, azaz verses magyarázat K. F. I. H. K. által MDCLXXXIV. Esztendőben” c. vers id. részletét lásd: A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 218–219. o.
137. SZ 1869. évf. 78. o.
138. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 301. o.
139. Uo.: 335–339. o.
140. SZ 1869. évf. 172–173. o. Vö.: Teleki M. Levelezése, VI. köt. 345. o.
141. Hajdú-Bihar megye Lt. IV/a 1011/19/138.
142. L. erről bővebben: Magyar Hadtörténet I. kötetében (megjelenés alatt)
143. Ismeretlen 1678. aug. 17-i lev. Lőcséről: OL Batthyány cs. lt. Miss.
144. *Babocsay I.*: i. m. 43., és 61–62. o. Vö.: Thököly Imre Levelei, 68. o.
145. TT 1885. évf. 383. o.
146. Serédy Benedek 1682. júl. 30-i lev. Apafi fejedelemhez: EOE XVII. köt. 305. o.
147. MHHS XXVII. köt. 23. o. Vö. Koháry István 1684. jan. 11-i levelével: SZ 1872. évf. 239. o., vagy Máriássy Zsigmond 1684. jún. 24-i, Abafi János 1684. jún. 27-i, Szalánczy Ferenc 1685. ápr. 3-i, Thökölynek küldött jelentéseivel: OL TSZHLT G-2.

148. TT 1880. évf. 421–422. o. Vö. pl.: MHHS XXIII. köt. 426. o.
149. Erről a magyar forrásokon kívül l. pl. a Buda alatt küzdő Francesco Grimani lovag beszámolóit, *Bubics Zs.*: i. m. 259–260. o.
150. L. *Takáts S.*: i. m. 277. o.
151. *Köpeczi B.*: i. m. Előszó, 28–29. o.

„CSAK AKKOR SZÜLETTEK NAGY DOLGOK . . .”

1. *Nagy I.*: i. m. Előszó, VI–VII. o.
2. L. uo.: 80–81. o. Itt kell megjegyezni, hogy pontatlanul szerepel Thököly életkora is. A márványköre ugyanis az vésetett, hogy a fejdelem negyvenhetedik (XLVII.) életévében halt meg 1705. szept. 13-án (uo. 88. o.), jöllehet az 1657. szept. 25-én született Thököly ekkor a *negyvennyolcadik* évét töltötte.
3. Zrínyi Ilona ezen leánygyermeké 1694. október 13-án született: MHHS XV. köt. 588–589. o. és XXIII. köt. 119. o. A gondos naplóíró Thököly följegyzése szerint ez a szülés minden komplikáció nélkül zajlott le. Semmi olyan följegyzés nem olvasható, miszerint az asszony a gyermeket szokatlanul idős életkorban szülte volna.
4. L. *Horváth M.*: Zrínyi Ilona életrajza. Pest, 1869. 106–108. o. A Zrínyi Ilonáról legújabban megemlékező írásában *R. Várkonyi Ágnes* nem tesz említést erről a gyermekszülésről. L.: Zrínyi Ilona és a korabeli magyar politika. (Thököly-

emlékünnepe. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából.) Vaja, 1975. 79–90. o.

5. Érdekes adalékot szolgáltat ehhez Bodolai Mihály 1682. júl. 8-i, Szigetről írt levele, amelyben a következőkről tudósítja Thökölyt: „Munkács várából költ Nagyságod kegyelmes parancsolatját alázaatosan vettem Kegyelmes Uram, melyben Nagyságod parancsolja, hogy a munkácsi Nagyságod *házassága* felől micsoda ítélettel vadnak az emberek ide be [ti. Erdélyben] arrúl Nagyságodat tudósítsam. Írhatom pedig Nagyságodnak bizonyosan, azért Istent mindenek áldják s örülik Nagyságod szerencsáját, s kívánják Isten Nagyságtokat boldogul sok esztendőig egymás szeretetiben éltesse az mint csak az elmúlt napokban lakodalmokban Nagyságtok egészségére nagy pohár borokat köszöntöttek az emberek.”: OL TSZHLT G–2.
6. L.: Magyar Életrajzi Lexikon, Budapest, 1969, ahol a szerintünk téves 1643-as születési év szerepel. Itt különben tévesen van feltüntetve az aszszony mindkét házasságkötésének az ideje is! (1086. o.)
7. L. *Keglevich Péter* naplóját: MTT XIII. köt. 244. o. (A följegyzésben némi elírás olvasható!) Zrínyi Péter – amint arról már szoltunk – egyes források szerint 1619-ben, mások szerint 1621-ben született. Felesége, Frangepán Anna Katalin – az 1590-ben született Frangepán Farkasnak és annak második feleségének, Ignoczér Orsolyának a leánya – *legkorábban* 1625-ben szü-

lethetett. Életkoruk szerint az 1641-es házasságkötésnek nem volt akadálya. Az adatokat l. *Nagy I.*: Magyarország nemesi családai, továbbá *Takáts S.*: Zrínyi Miklós nevelőanyja c. id. munkájában. Vö.: II. Rákóczi Ferencz emlékiratai (1978.) 479. o., ahol az asszony születési éve szerintünk téves!

8. Egy 1670. aug. 20-i királyi rendelet Zrínyi Judit Petronella apácának évi 400 ft-ot rendelt. L. *Horváth M.*: i. m. 16–17. o.
9. Zrínyi János életkoráról l. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 53., 384. o. és II. köt. 148. o.
10. Zrínyi Aurora Veronikára l.: uo. I. köt. 195. o.
11. A házasságkötés pontos idejére l. többek között *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 76. o., vagy *Horváth M.*: i. m. 6. o. A házasságkötések megengedett életévére l. *Acsády I.*: Magyarország Budavár visszafoglalásának korában. Budapest, 1886. 230. o.
12. Zrínyi Péter nyomasztó anyagi gondjairól l. legújabban *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. TSZ 1974. évf. 4. sz.
13. Vitnyédi István adatait l. Magyar Életrajzi Lexikon.
14. Báthory Zsófia életére l. *Lócsey M.*: Báthory Zsófia 1628–1680. Budapest, 1914. és *Meszlényi A.*: Báthory Zsófia élete és végrendelete, 1628–1680. Regnum 1938–1939. (Báthory Zsófia valójában 1629-ben született!)
15. I. Rákóczi Ferenc születésére l. I. Rákóczi György 1645. márc. 1-i lev.: A két Rákóczy György családi levelezése, 309. o.

16. L. *Szilágyi S.*: Rajzok és tanulmányok, II. köt. 253. o.
17. MTT XV. köt. 252–253. o.
18. MTT XVI. köt. 27. o.
19. Étkezési szokásokról l. *Apor P.*: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest, 1978. 31–46. o.
20. *Horváth M.*: i. m. 6. o. *R. Várkonyi Ágnes* is megjegyzi: „Mikor Zrínyi Ilona férjhez ment, korabeli felfogás szerint már *alaposan* benne járt az eladósorban...”: i. m. 80. o.
21. *Bethlen M.*: i. m. I. köt. 212–213. o.
22. Jellemzését l.: uo. 121–122. o.
23. L. a 3. sz. jegyzet alatt!
24. *Gyöngyösi István*: Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról. Az id. részt l.: A kuruc küzdelmek költészete, 254. o.
25. L. *Horváth M.*: i. m. 11. o.
26. Nem tudni, mi okból, a Magyar Életrajzi Lexikon 1667-re teszi Zrínyi Ilona esküvőjét I. Rákóczi Ferencsel.
27. I. Rákóczy György Lorántffy Zsuzsanna kezével kapta Sárospatakot. *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György. Budapest, 1893. 41–42. o.
28. L. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 271. o.
29. Uo.: I. köt. 169. és 196., 236. o.
30. A levélre l. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 299. o.
31. Frangepán Katalin a csapások súlya alatt megőrült, s 1673-ban meghalt. Aurora Veronikát Grazban elszakították anyjától és belőle is apácát csináltak, mint Judit Petronellából. A két nővér részére a császár – Thököly hadisikereinek hatására

- 1683 áprilisában évi 3000 forintot utaltatott ki a korábbi háromszáz forint helyett! L. erről *Horváth M.*: i. m. 17. o. Zrínyi Jánost *R. Várkonyi Ágnes* id. munkájában tévesen jelöli 12 esztendőnek Bécsbe vitelekor – (81. o.), mert ő ekkor már a 17.-ik esztendőt betöltötte és nagykorúnak számított. Tudjuk, hogy Lipót szolgálatában katonáskodott 1683-ig.
32. I. Rákóczi Ferenc életéről nem készült biográfia. Történetírásunk általában színtelen egyéniségnek tartja őt, akiről nincs mit írni. Némely jelek azonban arra utalnak, hogy a harmincegy esztendősen elhalálozott fiatal főúrnak voltak önálló gazdasági, társadalmi és politikai elképzelései is. L. erről újabban *Köpeczi B.–R. Várkonyi Á.*: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 5. o.
 33. *Torma Károly* „Rákóczi Ferenczné Zrínyi Ilona” néven jelölte a Thököly naplójának 9–11. oldalain szereplő személyt.
 34. A kurucok katolikusellenességére bő adatot közöl *Pauler Gyula* is a Századokban megjelent, többször hivatkozott tanulmányában. L. még pl. *Teleki M. Levelezése* VI. köt. 323–324. o.
 35. *L. Horváth M.*: i. m. 30–31. o.
 36. A levélváltást l.: SZ 1873. évf.
 37. II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. *Miskolcz*, 1903. 6. o.
 38. A probléma újszerű tárgyalását l. *R. Várkonyi Á.*: i. m. (1975.) 84–85. o.
 39. Zrínyi Ilona anyagi helyzetére egy jellemző adalék: 1678 elején olyan pénzzavarban volt, hogy

- ügyvédjétől, Kazinczy Pétertől 1800 forint kölcsönt kényszerült fölvenni. L. *Horváth M.* : i. m. 19. o. A felső-magyarországi nagybirtokosok kiszolgáltatott helyzetére l. többek között *Babocsay I.* : i. m. 66. o.
40. L. : A kuruc küzdelmek költészete, 254–255. o.
41. *Babocsay I.* : i. m. 67. o.
42. Zrínyi Ilona id. levelét l. : Magyar Tudományos Értekező, I. köt. 160. o.
43. *Rasid* effendi török udvari történetíró leírását l. : HK 1896. évf. 327–329. o.
44. Zrínyi Ilona 1685. jún. 10-i lev. Thökölyhez idézi *Horváth M.* : i. m. 57–58. o. L. még *R. Várkonyi Á.* : i. m. (1975) 85. o.
45. L. *Horváth M.* : i. m. 54. o. I. Rákóczi Györgynek a kurucok közötti nagy tiszteletére l. *Nagy L.* : „Öreg” Rákóczi György hajdúkatonái, 6. o.
46. *Cserei M.* : i. m. 136–137. o.
47. L. *Horváth M.* : i. m. 59–60. o.
48. A levelet l. Magyar Tud. Értekező I. köt. 160. o.
49. L. erről *Köpeczi B.* : i. m. 56–59., 83., 89–90. Vö. *Babocsay I.* : i. m. 88–97. o., továbbá *R. Várkonyi Á.* : i. m. (1975.) 87. o.
50. L. *Makkai L.* : A magyar nő a XVII. században. Élet és Tudomány, 1961. évf. 19. sz. Újabban l. *Nagy L.* : Nemi erkölcsök a török kori Magyarországon. IPM 1980. évf. 1. sz.
51. L. *Makkai L.* : id. írását. Vö. *R. Várkonyi Á.* : i. m. (1975.) 83–85. o.
52. Ennek részletes leírását l. *Szamosközy I.* : i. m. MHHS XXX. köt. 262., 310–322. o.

53. Bethlen a feleségének írt levélben elmondja, a szövetséges német táborban van másfélezer nő, akik ugyanúgy járnak be a sáncba, mint a „vitézlő nép”, amin csodálkozik, mert a veszélyes helyzet miatt „az vármegyék s Préposti Károly meg sem merték nézni Posont eddig.”: TT 1882. évf. 130. o. Vö. *R. Várkonyi Á.*: i. m. (1975) 87. o.
54. A levelet l. *Szederkényi N.*: i. m. III. köt. 104. o.
55. Erről bővebben l. *Nagy I.*: *A Murányi Vénusz* IPM 1978. évf. 3. sz.
56. *Cserei M.*: i. m. 175. o.
57. TT 1880. évf. 419. o.
58. A „Pallász, bölcsességnek szép istenasszonya...” kezdetű vers részletét l.: *A kuruc küzdelmek költészete*, 324. o.
59. Uo.: 789. o.
60. TT 1880. évf. 422. o. Vö. *R. Várkonyi Á.*: i. m. (1975.) 86. o.
61. Thököly Imre Levelei, 260–263. o.
62. L. erről *Nagy L.*: *A Bocskai-szabadságharc katonai története*, 291. o. Zrínyi György és Miklós (utóbbi az 1625-ben meghalt zalai főispán) leveleikben kifejtik magatartásuk okát: OL Batthyány cs. lt. Miss.
63. L. *Perjés G.*: *Zrínyi Miklós és kora*. Budapest, 1965. 107. o.
64. Erről l. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 373. o.
65. L. *Acsády I.*: *Magyarország Budavár visszafoglalásának korában*. Budapest, 1886.
66. *Babocsay I.*: i. m. 87–88. o.
67. *Babocsay I.*: i. m. 89–90. o.

68. *Cserei M.* : i. m. 175. o.
69. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 176. o.
70. Erről bővebben l. *Szádeczky L.* : i. m. SZ 1898. évf.
71. L. *Szalay L.* : i. m. V. köt. 404–405. o.
72. Idézi *Vico*, Caraffa titkára: De rebus gestis Antonio Caraffa című munkájában, Lib. III. Cap. I.
73. L. *Horváth M.* : i. m. 91. o.
74. Thököly 1689-es és 1690-es hadiakcióiról l. bővebben jelen tanulmánykötet „Nosza rajta jó katonák, igyunk egészséggel. . .” c. írásában.
75. Erről részletesen tájékoztat *Cserei M.* : i. m. 202–217. o.
76. *Babocsay I.* : i. m. 112–113. o.
77. Erről l. a 3. sz. jegyzetet!
78. L. uo.
79. Thököly Imre édesanyja Mária volt, Zrínyi Ilnáé pedig Anna Katalin. Emiatt merül fel a gondolat, hogy a protestáns fejdelemasszony neve után keresztelték Zsuzsannának a kislányt.
80. Történetírásunk *Komáromi János* fejedelmi titkár följegyzését ismeri és idézi erről, de például *Almádi István* erdélyi emigráns kuruc is megemlíti 1692. júl. 31-ről szólva: A lakodalomban „asszonyunk sokat is tánczolt”: MHHS XXXIII. köt. 758. o.
81. A már id. levelet l. : Magyar Tudományos Értekező, I. köt. 160. o.
82. L. *Nagy I.* : Komáromi naplója, 80. o.

1. Az id. versrészletet l.: Magyar Költészet Bocskaytól Rákócziig, 219. o.
2. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1976. 148. o.
3. L. uo.: 196. o.
4. L. uo.: 178–179. o.
5. L. uo.: 146–147. o.
6. L. uo.: 176. o.
7. L. HK 1890. évf. 115–117. o., Erdélyi Múzeum Kolozsvár 1815. évf. 179–180. o., TT 1885. évf. 439–441. o., EOE VIII. köt. 502–505. o., SZ 1875. évf. 341. o., HK 1894. évf. 143–148. o.
8. L.: Az egyetemes és a magyar hadművészet története. Budapest, 1959. I. köt. 275–320. o.
9. L. erről bővebben *Szekfü Gy.*: Bethlen Gábor (Budapest, 1929.) c. munkájának „Európai politika a tizenhetedik század elején” c. fejezetét. Egy apró, de igen jellemző adat: a török fővezér a század végén úgy tudta, hogy Erdélynek 180 000 katonája van, viszont Svédországnak mindössze 6000 fő! (TMKÁO. VII. köt. 165–166. o.)
10. L. erről *Nagy L.*: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. HK 1973. évf. 3. sz. 445–447. o.
11. A jezsuitákat például Erdélyben a Habsburg-hatalom kémeinek tartották, és ezért a Bocskai-szabadságharc egyik fő követelése közé tartozott az országból való kitiltásuk!
12. L. *E. Fuchs*: Az erkölcsök története az újkorban. Budapest, 1912. III. köt. 163–178. o.

13. L. erről pl. „Eötödik Károly császár idejében a militiarul írt tractatusból való extractatus minden rendekre nézve” Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976.) 385–386. o.
14. Erre l. többek között: MHHS VII. köt. 9–10. o.
15. L.: Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen I. köt. 392. o.
16. Egy ilyen procedúra részletes leírását l. pl. *Balla-gi A.*: Wallenstein horvát karabélyosai. Budapest, 1882. 236–241. o.
17. L. *Bárczay O.*: A hadügy fejlődésének története. Budapest, 1895. II. köt. 591. o.
18. L. erről pl. *Kemény J.*: i. m. 126. o.
19. Egy ilyen hamis pecsétről ír pl. Sennyey Pongrác is 1604. máj. 5-i levelében Bocskai Istvánnak. A levelet l. *Nagy L.*: Okmányok a Bocskai-szabadságharc idejéből. HK 1956. évf. 3–4. sz. 300–301. o.
20. Kivételt képez a Bocskai-szabadságharc hadserege 1605 nyarán, amely ekkor túlszárnyalta Rudolf seregének létszámát! L. erről *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 161. o.
21. Bocskai hadserege 60 000 főnyi volt, ám pl. Thurzó Miklós 1605. szept. 5-i levelében 160 000 fősnak mondta ezt a sereget: OL Thurzó cs. lt. fasc. 105.
22. L. erről *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 77–79. o.
23. Erről legújabban *Nagy L.*: „Öreg” Rákóczi György hajdúkatonái, 23–25. o.

24. Erről részletesen l.: Magyar Hadtörténet, I. kötetében (megjelenés alatt)
25. L. *Nagy L.* : i. m. HK 1973. évf. 3. sz. 450–457. o.
26. Uo. 462. o.
27. L. erről Bethlen pol. lev. 99. o.
28. Ennek történetét l. *Nagy L.* : Bethlen Gábor a független Magyarországért, 141–142. o.
29. L. *Nagy L.* : i. m. HK 1973. évf. 3. sz. 465. o.
30. Uo.: 466. o.
31. A kémbeszámolót l.: EOE VIII. köt. 138–143. o.
32. L. Bethlen lev. 341–342. o.
33. Erről *Kemény János* tájékoztat: i. m. 125–128. o.
34. L. *Nagy L.* : i. m. HK 1973. évf. 3. sz. 477–478. o.
35. L. erre *Kosáry D.* : Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Budapest, 1951. 345–355. o. Ezt követően *Cseh-Szombathy László* tollából jelent meg tanulmány I. Rákóczi György 1644-es és 1645-ös hadjáratáról, valamint jelen sorok írójának többször id. tanulmánya Rákóczi hajdúkatonáiról. II. Rákóczi György hadseregével és hadművészetével egyáltalán nem foglalkozott a felszabadulás utáni magyar történeti és hadtörténeti irodalom.
36. Megállapításunkat adatokkal támasztja alá az „Öreg” Rákóczi György hajdúkatonái c. tanulmányunk, 35–36. o.
37. Rákóczi Zsigmond hadvezéri tevékenységének vizsgálata szintén történetírásunk adósságai közé tartozik!
38. Erről az eddig homályban lévő adatról Gyulaffi

- Lestár munkájából értesülhetünk: MHHS XXXI. köt. 43. o.
39. L. erre Nagy L. : „Öreg” Rákóczi György hajdú-katonái, 10–20. o.
 40. ETA II. köt. 349. o.
 41. Cseh-Szombathy L. : I. Rákóczy György 1645. évi hadjárata. HK 1957. évf. 3–4. sz. 134. o. Vö. Makkai L. : A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Budapest, 1956. 133–134. o.
 42. Szilágyi S. : A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése, 375. o. Vö. Tardi György : Szikszói győzelem (1588.) (In Varjas B. szerk.: Balassi Bálint és a 16. század költői.) Budapest, 1979. II. köt. 338–770. o.
 43. Szalárdi J. : i. m. 122. o.
 44. L. erről pl. Cseh-Szombathy L. : i. m. HK 1956. évf. 1. sz. 49. o.
 45. Szilágyi S. : A két Rákóczy György családi levelezése, 238–239. o.
 46. Uo. : 383. o.
 47. Kemény J. : i. m. 349. o.
 48. HK 1894. évf. 141–148. o.
 49. L. : Rákóczy György fejedelem fő udvari tiszteknek adott udvari rendeletei. (Rumy K. Gy. : i. m. I. köt. 177–204. o.)
 50. Ötvös Á. : Rejtelmes levelek I. Rákóczy György korából. Kolozsvár, 1848.
 51. Kemény J. : i. m. 271. o.
 52. Erről bővebben l. Cseh-Szombathy L. : i. m. HK 1956. évf. 1. sz.
 53. L. erről a többször idézett „Öreg” Rákóczi

- György hajdúkatonái című tanulmányunkat, 5., 35–36. o.
54. Erre enged következtetni *Szalárdi János* keserű kifakadása is: i. m. 292–293. o.
 55. Zrínyi Miklós 1656. okt. 30-i lev. II. Rákóczi Györgyhez: Kiadva *Szilágyi S.*: Rajzok és tanulmányok, II. köt. 253. o.
 56. Erre utal pl. az 1658. júl. 6-i pátlulési ütközet lefo-lyása is. L.: HK 1896. évf. 123–126. o. és ETA IV. köt. 266. o.
 57. L. erről *Thury J.*: A régi magyar és török hadvi-selés. HK 1888. évf., *Takáts S.*: A török–magyar lesvetés módja. SZ 1912. évf. és *uő*: Kalauzok és kémek a török világban. SZ 1913. évf.
 58. L.: HK 1894. évf. 407–411. o.
 59. L.: HK 1891. évf. 569–574. o.
 60. L. pl. *Újhelyi P.*: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780) Budapest, 1914. 185. o.
 61. L.: HK 1894. évf. 569–571. o.
 62. MHHS XVIII. köt. 168. o.
 63. A Bujdosók Levéltára, 71. o.
 64. *Rohonyi G.–Nagy L.–Tóth Gy.*: i. m. I. köt. 308–309. o.
 65. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 401. o.
 66. L.: *uo.* VII. köt. 197. o.
 67. L.: *uo.* VII. köt. 277. o.
 68. L.: *uo.* VII. köt. 300–301. o.
 69. MHHS XVIII. köt. 179. o.
 70. EOE XVII. köt. 55. o.
 71. Thököly Imre Levelei, 203. o.

72. Uo.: 157. o.
73. Uo.: 211. o.
74. Uo.: 179–180. o.
75. Uo.: 214. o.
76. Uo.: 216–217. o.
77. Uo.: 213. o.
78. Uo.: 221. o.
79. L. Joannes Görgey 1683. aug. 18-i jelentését Thökölyhez: OL TSZHLT G–2.
80. L. Debrecen város protocollumának 1682. júl. 23-i bejegyzését: Hajdú-Bihar megye lt., városi jegyzőkönyvek.
81. EOE XVIII. köt. 178. o.
82. Jánoki Farkas 1684. márc. 28-i jelentése: OL TSZHLT G–2.
83. Tunyogi Sámuel 1684. ápr. 3-i jelentése Dobsináról: OL TSZHLT G–2.
84. Letenyei Márton 1684. ápr. 4-i jelentése: uo.
85. Fajgel Péter 1684 ápr. 15-i és 18-i jelentése Kasásról: uo.
86. Radics András 1684. ápr. 28-i jelentése: uo.
87. Sárosi Sebestyén 1684. máj. 7-i jelentése Eperjesről: uo. Vö. Ostrosith Mátyás 1684. jún. 24-i jelentésével: uo.
88. Kiss András 1684. szept. 24-i jelentése Szolnokról: uo.
89. Ezen állítást alátámasztó adatokat bőven tartalmaznak: OL TSZHLT G–2 1685-ös iratok. Kellemes János 1685. máj. 5-i jelentése Sárospatakról: uo.

90. Jenei Sámuel 1685. máj. 15-i jelentése Leleszről: uo.
91. Thököly Imre Levelei, 263. o.
92. Uo.: 277. o.
93. MHHS XXIV. köt. 314. o.
94. L. erről bővebben *Szádeczky L.*: i. m. SZ 1898. évf.
95. MHHS XV. köt. 70. o.
96. MHHS XV. köt. 271. o.
97. MHHS XV. köt. 461. o.
98. HK 1935. évf. 322. o.
99. Erről bővebben l. *Nagy L.*: Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben (kiadás alatt)
100. MHHS XVIII. köt. 169–170. o.
101. MHHS XXIV. köt. 27–28. o.
102. L. erre: HK 1894. évf. 569. o., Teleki M. Levelezése VII. köt. 117., 397. o., MHHS XXIV. köt. 27. o., *Cserei M.*: i. m. 132. o. Vö. *Benczédi L.*: i. m. TSZ 1963. évf. 1. sz. 33. o.
103. E régi szokás továbbélésére l. pl.: Teleki M. Levelezése VI. köt. 520. o.
104. Kállai Nagy András 1684. máj. 9-i jelentését l.: OL TSZHLT G–2.
105. Büdöskuti Sámuel 1684. szept. 30-i jelentését l.: uo.
106. Jankó János 1685. febr. 11-i jelentését l.: uo.
107. L. *Révai Z.*: Titkosírások. Budapest, 1978.
108. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 394. o.
109. Thököly Imre Levelei, 11. o.
110. L.: uo. 31. o.

111. Radics András 1685. máj. 11-i jelentését Munkácsról l.: OL TSZHLT G-2.
112. TT 1880. évf. 423. o. Vö. Thököly Imre Levelei, 260. o.
113. *Babocsay I.*: i. m. 96-97. o.
114. Erről bővebben l. jelen tanulmánykötet „Kergettem a labanchordát...” c. írását.
115. Zrínyi Péter születésére l. *Takáts S.*: Zrínyi Miklós nevelőanyja, 117. o.
116. Erről bővebben l. *Nagy L.*: Négyen a vérpadon. IPM 1979. évf. 4. sz.
117. Erről bővebben l. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 373-375., 385. o.
118. L. *Újhelyi P.*: i. m. 123. skk. o., HK 1896. 359. o.
119. Teleki M. Levelezése, V. köt. 135. o.
120. Uo. V. köt. 179. o.
121. Erről bővebben l. *Benczédi L.*: i. m. TSZ 1974. évf. 4. sz.
122. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 282. o.
123. Uo. VI. köt. 285-286. o.
124. L. *Pauler Gy.*: i. m. SZ 1869. 15-16. o.
125. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 327. o.
126. L. *Pauler Gy.*: i. m. SZ 1869. 171-172. o.
127. L.: Teleki M. Levelezése, VI. köt. 482. o.
128. *Babocsay I.*: i. m. 35. o.
129. Teleki M. Levelezése, VII. köt. 240. o.
130. Uo. VII. köt. 419. o.
131. HK 1896. évf. 352. o.
132. L. HK 1893. évf. 473-478. o.
133. *Takáts S.*: Kalauzok és kémek a török világban, 415. o.

134. *Pilch J.* szerk.: A hírszerzés és kémkedés története. Budapest, 1936. I. köt. 161. o. Vö. *Angyal D.*: i. m. I. R. 177. o.
135. L. Borsiczky István 1678. szept. 24-i lev. l.: OL Litterae ad cameram fasc. 67. 1678/267. (Benczédi L. szíves közlése kutatási eredményéről)
136. Bezzegh György 1678. nov. 13-i lev. l.: uo. Vö. *Köpeczi B.*: i. m. 254. o.
137. Thököly Imre Levelei, 63. o.
138. L. uo. 75. o. Vö.: A Bujdosók Levéltára, 275. o.
139. Thököly Imre Levelei, 122. o. Vö.: TT 1885. évf. 377. o.
140. Thököly Imre Levelei, 137. o.
141. L. uo. 205. o.
142. Idézi *Szalay L.*: i. m. V. köt. 191. o. Vö.: MHHS XXVII. köt. 10. o.
143. Thököly Imre Levelei, 150. o.
144. Erről bővebben l.: SZ 1872. évf. 418–419. o.
145. Thököly Imre Levelei, 246., 248. o.
146. L. uo. 167. o.
147. L. uo. 218. o.
148. L. uo. 255. o. Vö. *Esze T.*: Thököly Imre és Vay Ádám. Vaja, 1975. 23–34. o.
149. Szirmai András önéletrajzát l. TT 1882. évf.
150. L. *Szirmay A.*: Accurata Descriptio Citadellae Cassoviensiis. Kiadta *Kovachich M. G.*: Scriptores rerum Hungaricarum minores, Buda, 1798. I. köt. 309–412. o.
151. Erről l. az id. beszámolót: SZ 1872. évf. 418–419. o.
152. L. *Takáts S.*: i. m. SZ 1913. évf. 417–418. o.

153. Tunyogi Sámuel 1684. márc 28-i jelentését l.: OL TSZHLYT G-2.
154. Tarczali Ádám 1684. máj. 9-i jelentését Eperjesről l.: uo.
155. L. erről Nagy L. : Kurucok és labancok a magyar történelemben. HK 1979. évf. 2. sz. 261. o.
156. L. pl. Jánoki Zsigmond 1684-es jelentéseit: OL TSZHLYT G-2.
157. Debreceniek 1684. máj. 29-i jelentése Thökölyhöz: OL TSZHLYT G-2.
158. Köpeczi B.-R. Várkonyi Á. : II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 31. o.
159. L. erre az 1685-ös leveleket: OL TSZHLYT G-2.
160. L. Fajgel Péter 1685. ápr. 27-i és Rády László 1685. ápr. 16-i jelentéseit: uo.
161. Géczy Zsigmond 1685. ápr. 21-i jelentése: uo.
162. Fajgel Péter 1685. ápr. 27-i jelentése: uo.
163. MHHS XXVII. köt. 30. o.
164. Kállai Nagy András 1685. máj. 3-i jelentése: OL TSZHLYT G-2.
165. Szepesi Pál 1685. máj. 7-i jelentése: uo.
166. Beniczky Miklós 1685. máj. 30-i jelentése: uo.
167. MHHS XXVII. köt. 32. o.
168. L. erről Angyal D. : i. m. II. R. 144-149. o. Vö.: A Bujdosók Levéltára 343. o., TMKÁO VII. köt. 96-97. o.
169. Babocsay I. : i. m. 84-85. o.
170. Thököly Imre Levelei, 277. o.
171. MHHS XXIII. köt. 452. o.
172. Uo. II. o.
173. Cserei M. : i. m. 198. o.

- 174. L. uo.: 199. o.
- 175. Uo. 199. o.
- 176. L. *Szalay L.*: i. m. V. köt. 491. o.
- 177. L. erről bővebben *Szádeczky L.*: i. m. SZ 1898. évf.
- 178. MHHS XXIII. köt. 751. o.
- 179. Uo.: 243. o.
- 180. Uo.: 137. o.
- 181. L. erről HK 1935. évf. 317–329. o.
- 182. L. Szakál Ferencz id. naplóját, 42. o.
- 183. L.: II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Budapest, 1978. 316. o.

„NOSZA RAJTA JÓ KATONÁK, IGYUNK
EGÉSZSÉGGEL . . .”

- 1. L.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, Bevezetés, 18. o.
- 2. Több mint húsz verse foglalkozik Thököly személyével: A kuruc küzdelmek költészete, 208–711. o.
- 3. Uo.: 48. o.
- 4. Uo.: 178. o.
- 5. Uo.: 203. o. Magyar fordítás: Senki nem nevez téged katonaembernek . . . Bizonyos, hogy nyúl-szíved van, harci babérok nem maradnak utánad.
- 6. Uo.: 219. o.
- 7. Uo.: 221–222. o.
- 8. Életéről és munkásságáról l. legújabban *R. Vár-*

- konyi Á.* : Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, 1961.
9. L. *Thaly K.* : Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872. Rákóczi kora. II. köt. 94., 100. o.
 10. L. : A kuruc küzdelmek költészete, 817. o.
 11. L. : Szentsei György daloskönyve. Budapest, 1977. 434. o. Vö. : A kuruc küzdelmek költészete, 818. o. Érdekes módon a „Nosza hajdú” 1957-es kiadásában nincs konkrét utalás a vers Rákóczi-szabadságharc kori eredetére. L. *Kócziány L.* : Őszi harmat után... Bukarest, 1957. 85–88., 244. o.
 12. Az általa megjelölt keletkezési időpontot zavaró 35-ik versszakot pl. a versből *kiemelve*, csupán jegyzetben hozta, *későbbi toldaléknak* minősítve azt! L. : i. m. II. köt. 93. o.
 13. L. erről jelen tanulmánykötet „Kuruc nevet viselt a jó hazafi...” c. írását.
 14. L. pl. *Esze T.* : A Felső-Tisza-vidéki népi kurucság harca hajdúszabadságért. (Rákóczi-kori tudományos ülésszak, 1973. szept. 20–21. Megjelent: Vaja, 1975.) 14. o. Vö. R. *Várkonyi Á.* : Történelmi népiesség és kuruc hagyomány. A Csinom Palkó és a népi hazafiság. (A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei) Pécs, 1974. 42–45. o. L. még *Eckhardt S.* Apáti Ferenc feddő éneke és a Csinom Palkó. Irodalomtörténet, 1912. évf. 107–108. o.
 15. L. : Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 490. o. Vö. R. *Várkonyi Á.* : i. m. (Pécs, 1974.) 43–44. o.

16. *Klanczay T.*: A Rákóczi-szabadságharc leg-szebb éneke. Irodalomtörténet, 1954. évf. 1. sz. 19–20. o. Vö.: Szentsei György daloskönyve, 434. o.
17. L. erről *Kosáry D.*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Budapest, 1951. I. Rész 397–403. o., vagy újabban *Péter K.*: A fel-szabadulás utáni történetírásunk a mohácsi csatától a szatmári békéig terjedő időszakról. SZ 1980. 3. sz. 364–377. o.
18. *Thaly K.*: i. m. II. köt. 94. o.
19. L.: Uo. 85. o. Vö.: A kuruc küzdelmek költésze-te, 477. o.
20. L. id. helyek.
21. L. erről: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 490. *Thaly* ettől eltérő véleményét és annak cáfo-latát l. bővebben *Nagy L.*: „Nosza rajta jó kato-nák, igyunk egészséggel!” HK 1980. évf. 2. sz. 228–229. o.
22. Erről bővebben l. jelen tanulmánykötet „Kuruc nevet viselt a jó hazafi” c. írását.
23. L. ennek alátámasztására *Nagy L.*: A végvári di-csőség nyomában, 175–176. o.
24. *Eckhardt S.*: Rimay János összes munkái. Buda-pes, 1955. 236. o.
25. L.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 120–121. o.
26. Az erre vonatkozó forrásanyagot l. *Nagy L.*: i. m. HK 1980. évf. 2. sz. 236–237. o.
27. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 477–478. o.
28. L. *Thaly K.*: i. m. II. köt. 88. o. „... régi szerke-

- zetű puska” olvashatjuk a legújabb kiadásban:
A kuruc küzdelmek költészete, 477. o.
29. Erről l. *Újhelyi P.*: i. m. 129–132. o. A kilencvenes évek elején már Thököly gyalogosai is flintával voltak felszerelve! L. pl.: MHHS XXIII. köt. 735. o.
 30. L. *F. Wagner*: Historia Leopoldi Magni. Augsburg, 1719. B. I. S. 72. Vö. *Czuberka A.*: Kurucori fegyverek. Budapest, 1906. 114. o.
 31. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 477. o.
 32. *Thaly K.*: i. m. II. köt. 88. o.
 33. Az erre vonatkozó forrásadatokat felsorolását l. *Nagy L.*: i. m. HK 1980. évf. 2. sz. 231–232. o.
 34. L. erről *Újhelyi P.*: i. m. 133–141. o. Vö. pl. *Cserei M.*: i. m. 202. o.
 35. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 479–480. o.
 36. L. *Újhelyi P.*: i. h.
 37. *Thaly K.*: i. m. II. köt. 90. o.
 38. Erre utal pl.: Teleki M. Levelezése, 552. o. Vö. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 327–328. o.
 39. L.: A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, II. köt. 699. o.
 40. L. *A. Wrede*: Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. Die Regimenter Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX Jahrhunderts. Wien, 1898. B. I. S. 37. Vö. *Újhelyi P.*: i. m. 132–133. o.
 41. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 479. o.
 42. *Thaly K.*: i. m. II. köt. 91. o.
 43. L. erre *Újhelyi P.*: i. m. 143. o. Vö. *Bánlaky (Breit) J.*: i. m. XVII. köt. 65., 121. o. 1685 ta-

- vaszán Thököly jelentős számú horvát karabélyost fogadott szolgálatába a föloszlatott ezredek katonáiból! L. erről: TMKÁO VII. köt. 20. o.
44. Legújabban l.: A kuruc küzdelmek költészete, 154. o.
45. L.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 490. o.
46. Erről Thököly ír 1705. július 7-i levelében: MHHS XXIV. köt. 605. o.
47. R. *Várkonyi Á.*: i. m. Pécs, 1974. 160. o.
48. L. erről *Hadrovics L.–Gáldi L.*: Orosz–magyar szótár. Budapest, 1968. II. köt. 938. o.
49. A „katona” ebben az időben lovas vitézt jelentett.
50. L. erről a mustratáblázatok: OL TSZHLT G–5 13. cs. Vö.: TMKÁO VII. köt. 20. o.
51. L.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 202–203. o.
52. Erről bővebben l. jelen tanulmánykötet „Kuruc nevet viselt a jó hazafi. . .” c. írásában.
53. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 478. o.
54. Erről bővebben l. jelen tanulmánykötet „Csatát vesztvén, alig csatázva. . .” c. írásában.
55. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 478. o.
56. L. uo.: 776. o., továbbá *Rohonyi G.–Nagy L.–Tóth Gy.* szerk.: i. m. I. köt. 300–303. o.
57. A beszámolót erről l.: HK 1893. évf. 473–478. o.
58. Thököly Imre Levelei, 88. o. Vö. *Babocsay I.*: i. m. 61–63. o.
59. *Babocsay I.*: i. m. 52. o.
60. *Thaly K.*: i. m. II. köt. 93. o. Az „egyest isznak” kifejezés szerintünk azt jelenti, hogy együtt ittak – ti. Lipót császár egészségére.

61. Babocsay I.: i. m. 64–65. o.
62. *Thalynál* (i. m. II. köt. 93. o.) „*mind* ellenségünknek” szerepel. Ez olvasható a „Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig” 326. oldalán is. Az 1978-as kiadásban (480. o.) viszont „*mint* ellenségünknek” szerepel. Nézetünk szerint ez az utóbbi forma a helyes, hiszen arra vonatkozik, hogy a barátkozó nemeseknek is *mint* ellenségnek dűlják fel a jószágát.
63. L. a Zrínyi Miklós által is használt „hadnagy” értelmet, amely a hadvezért jelenti. A hadiszabályzatban elrendelt tilalmakat különben is csupán Thököly oldhatta fel, aki 1680. január óta a kuruc hadak tényleges vezetője volt.
64. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 217. o.
65. Cserei M.: i. m. 132. o.
66. „Az paraszt embernek / Fogd meg az szakállát,
/ Hajtsd el az marháját, / Verd pofon ömagát!”:
A kuruc küzdelmek költészete, 480. o.
67. Uo.: 345. o.
68. Rohonyi G.–Nagy L.–Tóth Gy. szerk.: i. m. I. köt. 308–309. o. Vö. A Bujdosók Levéltára, 72–73. o.
69. Erről bővebben, források megjelölésével együtt l. Nagy L.: i. m. HK 1980. 2. sz. 237. o.
70. L. R. Várkonyi Á.: i. m. Pécs, 1974. 43. o. Vö.: A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 490. o.
71. A XVII. századi katonatoborzások lefolyására l. pl. Újhelyi P.: i. m. 20–21. o. Vö. Szalárdi J.: i. m. 505. o., vagy HK 1897. évf. 307. o.
72. Babocsay I.: i. m. 53–57. o.

73. L. erről Aczél János 1684. márc. 24-i jelentését Thökölyhez: OL TSZHLT G-2. cs.
74. *Angyal Endre* hozzászólását l.: i. m. 150. o.
75. L. erről *Esze T.*: i. m. Irodalomtörténet, 1954. évf. I. sz. 14. o.
76. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 478-479. o.
77. *Dálnoki Veres G.*: Kuruc Krónika: Uo. 681. o.
78. Erről bővebben l. *Nagy L.*: Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben (kiadás alatt)
79. *Thaly K.*: i. m. II. köt. 99-100. o.
80. Szentsei György daloskönyve, 434. o. Vö.: A kuruc küzdelmek költészete, 818. o.
81. *Cserei M.*: i. m. 356. o.
82. Szentsei György daloskönyve, 434. o.
83. Szentsei György daloskönyve, 310-311. o.
84. *Bánlaky (Breit) J.*: i. m. XVII. köt. 363-408. o.
85. L. *Szalay L.*: i. m. V. köt. 430-448. o.
86. L. uo. 449-565. o.
87. L. erről *Szádeczky L.*: i. m. SZ 1898. évf.
88. MHHS XXIII. köt. 39. o.
89. Az „ungur-bungur” például még a két világháború között is a magyarok általánosan használt gúnyneve volt az akkori Romániában!
90. L. erről *Szádeczky L.*: i. m. SZ 1898. évf. 422-423. o.
91. *Bethlen M.*: i. m. I. köt. 405-407. o.
92. L. Szentsei György daloskönyve 310. o. és *Kócziány L.*: i. m. 86. o.
93. L.: Szentsei György daloskönyve 311. o. és *Kócziány L.*: i. m. 86. o.

94. L.: Szentsei György daloskönyve 313. o., *Kócziány L.*: i. m. 88. o.
95. Erről l. *Cserei M.*: i. m. 193–194. o., továbbá *Kemény J.* kiad.: *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, II. köt. 248–254. o.
96. Szentsei György daloskönyve, 313. o. és *Kócziány L.*: i. m. 87. o.
97. Szentsei György daloskönyve, 311–313. o.
98. Uo.: 433–434. o.
99. Az 1690-es keresztényszigeti országgyűlés Thököly kívánságára 100 000 katonaporció élelmszeradót vetett ki, amelynél tekintetbe vették, hogy az előbb császári megszállás alá került részek jobban ki vannak fosztva.
100. L. erről *Komáromy A.*: Thököly erdélyi hadivállalata, 1686. HK 1890. évf., továbbá *Cserei M.*: i. m. 158–160. o. és *Bethlen M.*: i. m. I. köt. 347., 358–359. o.
101. L. erről Thököly Imre Levelei, 262., 265. o.
102. Erről bővebben *Rohonyi G.*–*Nagy L.*–*Tóth Gy.*: i. m. I. köt. 338–341. o.
103. Erre adatokat l.: MHHS XXIII. köt. 751. o., vagy MHHS XV. köt. 297. o.
104. *Kócziány L.*: i. m. 88. o.
105. *Thaly K.*: i. m. II. köt. 104. o.
106. L.: uo.
107. L. erről: MHHS XXIII. köt. 57., 735. o.
108. *Takáts S.*: i. m. 41. o.
109. L. pl.: TT 1885. évf. 439–441. o.
110. Erről l. pl. *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 178., 188. o.

111. L. erről *Bruckner Gy.*: Gróf Thököly Imre kés-
márki udvartartása. Lőcse, 1914. 10–11. o., *Szé-
kely J.*: Thököly Imre udvartartása. Budapest,
1912. 68. o., A Bujdosók Levéltára, 235. o.
112. L. *Apor P.*: Metamorphosis Transylvaniae. Bu-
karest, 1978. 43. o.
113. Szentsei György daloskönyve, 64. o.
114. L. uo.: 310. o.
115. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 851. o.
116. L. erről bővebben pl. *Gantner A.*: Török–tatar-
kuruc világ Nyugatmagyarországon és Bécs ost-
roma. Sopron, é. n.
117. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 843. o.
118. Uo.: 607. o.
119. Erről többek között l. *Szalay L.*: i. m. V. köt.
287–310. o. L. még *Babocsay I.*: i. m. 72–82. o.
120. L. *Gantner A.*: i. m. 7–8. o.
121. L. erről *Pauler Gy.*: i. m. II. köt. 144. o.
122. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 830. o.
123. Uo.: 546. o.
124. Erről részletesen szól *Kövári L.*: i. m. V. köt.
169–171. o.
125. Bővebben erről l.: i. m. SZ 1898. évf.
126. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 343–348. o.
127. Uo.: 351–361. o.
128. Uo.: 388–393. o.
129. L. uo.: 48., 178., 203., 219. o.
130. L. erről *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművé-
szet a harmincéves háborúban, 79–84. o.
131. HK 1891. évf. 148–149. o.

132. Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 207.,
210. o.
133. A kuruc küzdelmek költészete, 343–344. o.
134. Uo.: 344–345. o.
135. TT 1885. évf. 147. o.
136. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 418. o.
137. L. uo. 416. o.
138. *Babocsay I.*: i. m. 35. o.
139. A Bujdosók Levéltára, 249. o.
140. L.: *Angyal D.*: i. m. I. R. 171. o.
141. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 302. o.
142. Uo.: 384–385. o.
143. L. *Szederkényi N.*: i. m. III. köt. 131–132. o.
144. Teleki M. Levelezése, VII. köt. 455. o.
145. A kuruc küzdelmek költészete, 476–480. o.
146. L. uo.: 208. o.
147. L. az 50. sz. jegyzet alatt hivatkozottakat. Vö. pl.
Teleki M. Levelezése, VI. köt. 552., „az is igen
szokatlan dolog, egy lóval legyen a katona...”
– írta Teleki Mihály 1677-ben Fráter Istvánnak:
uo. VII. köt. 455. o.
148. MHHS XVIII. köt. 177. o.
149. A Bujdosók Levéltára, 73–74. o.
150. L. pl.: MHHS XXIII. köt. 22., 58. o. MHHS
XXIV. köt. 397. o.
151. Thököly Imre Levelei, 244. o.
152. EOE XVII. köt. 220. o.
153. MHHS XXIV. köt. 122–123. o. Vö. *Takáts S.*: i.
m. 133. o.
154. *Cserei M.*: i. m. 204. o. Vö. *Acsády I.*: i. m. (1886)
138. o. vagy *Bubics Zs.*: i. m. 376. o.

155. A Bujdosók Levéltára, 277. o.
156. L. *Angyal Endre* hozzászólását Pécssett, i. m. 150. o.
157. *Bubics Zs.* : i. m. LIV. o.
158. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976.)
177. o.
159. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai (1978.)
337. o.
160. A kuruc küzdelmek költészete, 479. o.
161. *Babocsay I.* : i. m. 51. o.
162. L. *Szederkényi N.* : i. m. III. köt. 110. o.
163. L. *Szalay L.* : i. m. V. köt. 198. o.
164. EOE XVII. köt. 220. o.
165. MHHS XXVII. köt. 30. o. Vö.: Bertóthy Ádám
1684. ápr. 17-i, Petróczy Pál 1684. jún. 20-i és
Jankó János 1685. febr. 11-i jelentéseivel: OL
TSZHLT G-2.
166. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1957.)
223. o.
167. HK 1894. évf. 570-571. o.
168. L. erről Debrecen város protocollumait: Hajdú-
Bihar megye Lt. Debrecen.
169. Thököly Imre Levelei, 25. o. Vö. MHHS
XXVII. köt. 26. o.
170. *Rohonyi G.-Nagy L.-Tóth Gy.* : i. m. I. köt.
308-309. o.
171. Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 60-61. o.
172. Uo.: 204. o.
173. *Tordai Z.* : A kuruckor költészete. Bukarest, é. n.
I. köt. 235. o.
174. A kuruc küzdelmek költészete, 476. o.

175. L. erről *Nagy L.*: i. m. HK 1980. évf. 2. sz. 245. o.
176. A kuruc küzdelmek költészete, 483. o.
177. L. uo.
178. *Hadrovics L.*: i. m. 122–123. o.
179. *Szamosközy L.* i. m. MHHS XXX. köt. 326. o.
180. *Kemény J.*: i. m. 117. o.
181. EOE X. köt. 357. o.
182. L. erről *Takáts S.*: i. m. 132–133. o.
183. L.: HK 1894. évf. 147., 570–571. o.
184. Erről többek között l. *Kemény J.*: i. m. 249. o.
185. A kuruc küzdelmek költészete, 480. o.
186. L. uo.
187. E rendkívüli állapotról bővebben szoltunk jelen tanulmánykötet „Ha labanc lesz a kuruc” c. írásában. A Rákóczi-szabadságharc idején már újra nem mehettek nők a magyar téli szállásokra. L. ez utóbbiról: A kuruc küzdelmek költészete, 679. o.
188. L.: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976.) 385. o.
189. L.: HK 1894. évf. 512–513. o.
190. *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. köt. 247. o.
191. L. erre *Cserei M.*: i. m. 150–151. o. Bővebben a problémáról l. *Nagy L.*: Nemi erkölcsök a török kori Magyarországon. IPM 1980. évf. 1. sz.
192. HK 1894. évf. 144–145. o.
193. *Bonfini*: Mátyás király (*Geréb L.* ford. Budapest, 1943.) 84. o.
194. *Szamosközy I.*: Erdély története. (1598–1599., 1603.) Budapest, 1977. 415. o.
195. L. Eszterházy M. I. köt. 126–128. o.

196. Thököly Imre Levelei, 35. o.
197. L. erről az id. 1673-as jelentést, *Szederkényi N.* : i. m. III. köt. 110. o.
198. *Szalárdi J.* : i. m. 633. o.
199. L. pl. *F. Raumer* : Geschichte Europa's seit dem Ende des 15. Jahrhunderts. Leipzig, 1832–1865. B. III. S. 600.
200. A kuruc küzdelmek költészete, 477–478. o.
201. L. erről pl. MHHS XVIII. köt. több helyen.
202. A kuruc küzdelmek költészete, 345. o.
203. A magyarországi egészségügyi viszonyokról általában l. *Acsády I.* : i. m. (1886) 256–257. o.
204. *Kemény J.* : i. m. 147. o.
205. Az idézettekén kívül l. még *Szilágyi S.* : Lorántffy Zsuzsanna Rajzok és tanulmányok. I. köt. 266. o., továbbá *Birtalan Gy.* : Adatok a XVI. századbeli orvoslás magyar történetéhez. Honvédorvos, 1954. évf. 11. sz.
206. Az idézetteket l. *Birtalan Gy.* : i. m. Honvédorvos, 1954. évf. 11. sz. 1109. o. A korszak katonaegészségügyére felbecsülhetetlen értékű adatokat közöl *Takáts L.* : Hazai forrásadatok a katonakórházak XVII–XVIII. századi történetéhez. Honvédorvos, 1975. évf. 4. sz., és 1976. évf. 3. sz. L. még *Bubics Zs.* : i. m. 347. o.
207. Hadd utaljunk itt pl. Wallenstein seregének 1626-os vagy Montecuccoli seregének 1661-es pusztulására!
208. L. : Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 492. o.
209. A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 219. o.
210. A kuruc küzdelmek költészete, 216. o.

- 211. Uo.: 479. o.
- 212. Uo.: 312. o.
- 213. Uo.: 559. o.
- 214. Uo.: 548. o.
- 215. Uo.: 560–561. o.
- 216. L. *Köpeczi B.*: i. m. 266. o.
- 217. Idézi *Angyal D.*: i. m. I. R. 61. o.
- 218. L. *Köpeczi B.*: i. m. 254. o.
- 219. MHHS XXVII. köt. 41. o.
- 220. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai (1978.) 332., 337. o.
- 221. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976.) Vitéz hadnagy. 176., 189. o.
- 222. Thököly Imre Levelei, 88. o. Vö. *Babocsay I.*: i. m. 61–63. o.
- 223. A bujdosóvezérek 1678. nov. 28-i beszámolóját l.: HK 1893. évf. 473–478. o.
- 224. *Thaly K.*: Egykorú jelentés a kassai citadella megvétéléről. SZ 1872. évf. 418–419. o.
- 225. MHHS XXVII. köt. 10. o.

„KERGETTEM A LABANC-HORDÁT...”

- 1. *Benczédi László* írja a rendiség és centralizáció problémáját tárgyaló művében: „Thököly nézetünk szerint akkor követett el »tragikai vétséget«, amikor a török újabb háborús terveinek nem szegült ellene, sőt nem kis részben maga is hozzájárult a Bécs elleni támadás felidézéséhez.” (I. m. [1980] 129., 131. o.) Vö. *uő.*: A Thököly-felkelés

helye a magyar történelemben. Magyar Tudomány, 1979. évf. 5. sz. 344. o.

2. II. Rákóczi Ferenc alakja a XIX–XX. század fordulójáéveiben emeltetett a „haza szentjé”-vé, akinek személyét és tetteit bírálai legalábbis „nemzetgyalázás”-nak számított! Hasonló folyamat kezdődött századunk húszas éveiben Bethlen Gábor értékelése körül, akinek történeti nagyságát a XVII. század más nagy magyar politikusainak és katonáinak a rovására túlozták el. Rákóczi és Bethlen alakjának idealizált ábrázolása még ma is kísért történetírásunkban. A Rákóczi-problémáról l. R. Várkonyi Á. : Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, 1961. 297–298., 327., 334. o. Bethlen Gáborra l. Nagy L. : Bethlen Gábor a magyar históriában. In: Bethlen Gábor állama és kora (szerk.: Kovács Kálmán) Budapest, 1980. 6–8. o.
3. Széchy Mária életéről – és főként az 1644-es „murányi kaland”-járól – már a XVII. század közepén jelentek meg írások mind Nyugat-Európában, mind itthon. Alakja azóta is számos író, költő és történész figyelmét megragadta. Életéről Acsády Ignác írt terjedelmes biográfiát 1885-ben. Széchy Mária életének kalandos monumentumai azonban úgy tűnik kimeríthetetlenek! Acsády – és minden róla író szerző – egyöntetű véleménye szerint az asszony 1679-ben meghalt Kőszegen, ahol el is temették, ám egy 1685-ös keltezésű levél tanúsága szerint az asszony ebben az esztendőben a kurucok foglya volt

- Munkácson! L. erről azt az 1685. júl. 6-i Szatmáron kelt levelet, amelyik ezt a külső címet viseli: „Tekintetes nagyságos Széchi Mária asszonynak, néhai tekintetes nagyságos Wesselényi Ferencz uram meghagyatott özvegyének, nekem kedves asszonyomnak saját kezébe adassék Munkácson.”: TMKÁO VII. köt. 70. o. E levél pontossága esetén csakis az történhetett, hogy a Kőszegen internálva lévő özvegy nádorné ál-temetést rendeztetett magának, és ennek színe alatt elszökött a városból. A kuruc kémek azonban felfedték kilétét, s elfogva őt Munkácson bezárták a Wesselényi-összeesküvés beárulása miatt. L. Nagy L.: Murányi Vénusz. Múzsák, 1980. évf. 4. sz.
4. Erről újabban l. *Köpeczi B.*: i. m. 385. o.
 5. L. uo. a kötetben számos helyen.
 6. Az adatokat l. *Angyal D.*: i. m. I. Részben.
 7. A Bujdosók Levéltára, 22. o.
 8. L. *Décsényi Gy.*: Thököly Imre és Wesselényi Pál mint vetélytársak. SZ 1885. évf.
 9. *Babocsay I.*: i. m. 60–61. o.
 10. A Bujdosók Levéltára, 107. o.
 11. Rhédey Ferenc 1679. nov. 5-i tudósítását l.: OL Teleki M. gyűjt. 4. doboz.
 12. *Babocsay I.*: i. h.
 13. A kuruc küzdelmek költészete, 209. o.
 14. Az ismeretlen szerző 1681-ben kelt versét l. uo. 219–220.
 15. Uo.: 236. o.
 16. „Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról”. Az id. verssorokat l. uo.: 248–269. o.

17. *Cserei M.*: i. m. 130. o.
18. A levelet l.: OL TSZHLT G-2.
19. Draheim Vilmos 1684. jún. 18-i lev. l.: uo.
20. A kuruc küzdelmek költészete, 312–313. o.
21. „Thököly búcsúéneke”. L. uo. 338–339. o.
22. A II. Rákóczi Ferenc zászlói alatt küzdő volt thökölyánusok története ma még nagyrészt feldolgozatlan. Történetírásunk csupán azt a néhány ezer főt vette számba, akik az emigráns Thököly környezetéből siettek haza. Ám ezeknél jóval nagyobb számban voltak olyanok, akik itthon lapangtak, vagy amnesztiát nyerve éltek, de mindvégig megmaradtak a „kuruc király” híveinek. Akkor is, amikor Rákóczi alatt küzdöttek.
23. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról (1978.) 331. o.
24. L. erről *Cserei Mihály* munkájának többször id. helyeit.
25. *Köpeczi B.*: i. m. 52. o.
26. Uo.: 351. o.
27. MHHS XXIII. köt. 508. o. Vö.: *Acta Historica Res Gestas Poloniae illustrantia. Vol. VII. ed.: Kaz. Walizewsky. Cracoviae 1884. 179. o., vagy Károlyi Á.: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1886. 22. o.*
28. L. *Trócsányi Zs.*: i. m. 269. o.
29. L. erről pl. Apafi Mihály fejedelem 1685. okt. 18-i lev. Teleki Mihályhoz: A Bujdosók Levéltára, 118. o.
30. L. erről például: EOE XVIII. köt. 404. o.
31. TT 1901. évf. 420–421. o.

32. *Thallóczy L.* – *Krcsmárik J.* – *Szekfü Gy.* szerk.: i. m. 296. o.
33. L. uo.: 312. o. *Vö.: MHHS XXIV. köt. 393–395. o.*
34. L. *Köpeczi B.*: i. m. 268. o.
35. L. uo.: 254. o.
36. L. uo.: 230. o. *Újabban I. F. Theuer: Tragödie der Magnaten. (Die Verschnörung von Muran bis zum Ödenburger Reichstag. Wien–Köln–Graz 1979. S. 348.)*
37. *Idézi Szalay L.*: i. m. V. köt. 470. o.
38. L. *Szakál Ferencz* id. naplóját 42. o.
39. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai (1978.) 316. o. *Vö. Cserei M.*: i. m. 320–321. o.
40. *MHHS XXIII. köt. 389. o.*
41. L.: „Nagy György halotti búcsúzóját” és „Pataki Péter búcsúzó versét”: A kuruc küzdelmek költészete, 489. és 513. o.
42. Uo.: 559. o.
43. Uo.: 562. o.
44. *Székudvari J.*: „Sűrű siralmakkal rakott jajhalom” c. versét I. uo.: 584. o.
45. Megszólításai levelében: „Méltóságos Fejedelem! Nekem nagy jó Uram s Apám!”: *MHHS XXIV. köt. 633. o.*
46. *MHHS XXVII. köt. 220. o.*
47. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai (1978.) 323. o.
48. Rákóczi Thökölyvel kapcsolatos megnyilvánulásait I. még uo.: 330–333., 338., 340., 341., 343., 359., 363., 410. és 413. o.
49. L. erről uo.: 329. o., ahol többek között ezeket olvashatjuk: „Én akkor huszonhat éves voltam,

- minden katonai tapasztalat nélkül, s a politikát és a történelmet is csak elég fölületesen ismertem. A hiányokat és a hibákat észre tudtam venni, de talán nem tudtam kijavítani. Bevallom tehát, hogy vak voltam és világtalanokat vezettem.”*
50. A háború marxista megfogalmazásáról I.: A marxizmus-leninizmus a háborúról és a hadseregről. Budapest, 1958.
 51. L. erről bővebben jelen tanulmánykötet „Kuruc nevet viselt a jó hazafi...” c. írásában.
 52. L. erről pl.: A kuruc küzdelmek költészete, 314–322. o. Vö. *Horváth M.*: Zrínyi Ilona életrajza, 87. o.
 53. L. pl. *Babocsay I.*: i. m. 61–62., 67., 106. o.
 54. *Rumy K. Gy.*: i. m. I. köt. VI. o.
 55. *Cserei M.*: i. m. 2., 453–456. o.
 56. L. *Bethlen M.*: i. m. II. köt. 382. o.
 57. L. *Szalay L.*: i. m. V. köt. 244., 458. o.
 58. *Horváth M.*: i. m. VI. köt. 129. o.
 59. *Kővári L.*: i. m. V. köt. 154., 204–205. o.
 60. *Angyal D.*: i. m. I. R. 208., 222. o. és II. R. 161. o.
 61. *Salamon F.*: Magyarország a török hódítás korában. Budapest, 1886. 393–394., 400. o. Vö. *Bubics Zs.*: i. m. XVII. o.
 62. L. erről bővebben *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 68–69., 325–326. o.
 63. L. erről pl. EOE XVIII. köt. 130–133. o. Vö. *Cserei M.*: i. m. 132–135. o. Az első forrásban Apafi Thökölyre hárítja a Bécs elleni támadás gondolatát, Cserei ellenben nagyrészt mentesíti Thö-

- kölyt ez alól. Ezzel szemben például az 1686-ban fogságba került Csonka bég – aki később császári parancsnokként tevékenykedett, Apafira háritotta a Bécs elleni támadás fő ódiumát, valamint a dunántúli magyar mágnásokra! L. K. *Telby*: Mehmed Colak Beg – Leopold Freiherr von Zungaberg. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1972. 113–155. o.
64. *Szekfü Gy.*: Magyar történet. Budapest, 1935. IV. köt. 194–196–197., 202., 229. o. L. még *uő*: Bethlen Gábor, 190. o.
 65. L. pl. *Benda K.*: A magyar nemzeti hivatástudat története. Budapest, 1937. 117., 119. o.
 66. *Bánlaky (Breit) J.*: i. m. XVII. köt. 49. o.
 67. *Benda K.*: Hozzászólás Benczédi László referátumához. TSZ 1964. évf. 173–174. o.
 68. *Benczédi L.*: i. m. TSZ 1963. évf. 1. sz.
 69. Erre adatokat l. bőven Bocskai István és Illésházy István kiadott levelezésében is: TT 1878. évf.
 70. L. erről *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 436. o.
 71. L. *Cserei M.*: i. m. 474–475. o. Vö. *J. Márvány*: Verdunkelte ungarische Lehnwörter im Bonyháder deutschen Dialekt. Acta Germanica et Romanica, JATE Szeged, 1967. 56–57. o.
 72. L. ezzel kapcsolatban többek között *Nagy L.*: Hadtörténetírásunk fejlődése a felszabadulás óta. SZ 1967. évf. 4. sz.
 73. L. *Rohonyi G.*–*Nagy L.*–*Tóth Gy.* szerk.: i. m. I. köt. 303–325. o.

74. Hadtörténelem. Jegyzet a Honvéd Akadémia számára. Budapest, 1954. I. köt. 284–285., 293. o.
75. Magyarország története. 1526–1711. Budapest, 1962. II. köt. 310. o.
76. Magyarország története (1967-es kiadás) I. köt. 278. o.
77. *Benczédi L.* : i. m. (1980) 84–95. o.
78. L. pl. A Thököly-émlékünnepség anyagát a fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából. Vajsa, 1975., vagy az 1678-as hajdúszoboszlói tudományos konferencia kiadás alatt lévő anyagát, továbbá *Köpeczi Béla* többször id. munkáját.
79. Az OL Thököly-szabadságharc Levéltára hatalmas iratanyagán kívül sok értékes és feldolgozatlan adatot tartalmaznak többek között az egyes családi levéltárak anyagai is.
80. L. pl. Basta 1604-es hadjáratát a Bocskai-szabadságharc ellen, vagy Wallenstein 1626-os magyarországi hadműveleteit.
81. Ilyen volt pl. az 1595-ös havasalföldi hadjárata, amelynek sikeres vége a nagy hadvezérek sorába emelte Báthory Zsigmond személyét.
82. L. erről részletesen *Nagy L.* : Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 51–54. o., vagy *Újhelyi P.* : i. m. 114–204. o.
83. Erről rendkívül értékes összefoglalást ad *Perjés G.* : A hadviselés főbb problémái Zrínyi idejében c. tanulmánya (Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. 1976-os kiadás, 8–23. o.
84. L. *Újhelyi P.* : i. m. 86–90., 167. o.

85. L. erről többek között *Kemény J.* : i. m. 305–306. o. *Vö. Bethlen M.* : i. m. I. köt. III. o.
86. L. *Perjés G.* : i. m. 7–8. o.
87. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976) 330. o.
88. L. erről *Újhelyi P.* : i. m. 196–201. o. Legújabban a problémáról *Nagy L.* : Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben (kiadás alatt)
89. ETA III. köt. 24. o.
90. *Takáts S.* : A magyar gyalogság megalakulása, 61–64. o.
91. L. *Bethlen M.* : i. m. I. köt. III. o.
92. Uo. : I. köt. 117–118. o.
93. *Babocsay Izsák* jegyezte fel az alábbi jellemző történetet: Teleki Mihály a zernyesti csata előtt öt nappal „kétszázig való derék lovait s jeles úri paripájit jártatván, mustrálván, s válogatván ilyen szókat szóllott: Íme ennyi sok jó lovaik között nem talállok magam alá alkalmas jó lovat.”: i. m. 107. o. *Vö. Cserei M.* i. m. 203. o.
94. L. pl. *Kemény J.* : i. m. 101–102. o., vagy *Szilágyi S.* : A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése, 21–22. o. Sajnálatos módon ezt a korabeli szokást nem veszi figyelembe a legújabb Rákóczi-életrajz sem, amikor fölrója Thökölynek, hogy mostohafiát elvitte magával a táborba. L. erről *Köpeczi B.*–*R. Várkonyi Á.* : II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 29–30., 32–33. o.
95. Ilyen éles próbáról számol be pl. Lippich Márton zalai alispán 1639. jún. 11-i lev. Battyányiné

- Poppel Évához: OL Batthyány cs. lt. Miss. Vö. id. Zrínyi György 1593. júl. 15-i, Batthyány Ferencnek írt levelével: uo.
96. L. *Perjés G.*: i. m. 15–17. o.
 97. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai (1978.) 353. o. Vö. *R. Várkonyi Á.*: Jobbágymesteri tehermentesítése Rákóczi rendeleteiben és a valóságban. Valóság, 1978. évf. I. sz. 27. o.
 98. L. erről *Újhelyi P.*: i. m. 51–53. o.
 99. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976.) 285–286., 127–128., 130–144. o.
 100. L. erről főként a „Tábori kis tractá”-t: uo. 63–83. o.
 101. Uo.: 336. o.
 102. Uo.: 228., 336. o.
 103. A felszabadulás utáni magyar hadtörténetírás egyáltalán nem foglalkozott Báthory István hadvezéri és hadszervezői tevékenységének elemző értékelésével!
 104. Erről legújabban *Nagy L.*: Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981. 16–105. o.
 105. Erről legújabban l. *Nagy L.*: Bethlen Gábor a hadvezér. HK 1980. évf. 3. sz.
 106. I. Rákóczi György hadvezéri képének új értékelését l. *Nagy L.*: „Öreg” Rákóczi György hajdúkatónái. Magyar Tört. Tanulmányok XII. KLTE Debrecen, 1979. Újabbán uő: Félreismert fejedelem. IPM. 1981. 7. sz.
 107. A korabeli rideg gyermekorszról hű képet rajzol többek között *Cserei Mihály* többször id. munkájának 92–93. oldalain.

108. L. *Bethlen M.*: i. m. I. köt. 121–122. o.
109. Születése napjára l.: MHHS XV. köt. 181. o.
110. *Angyal D.*: i. m. I. R. 28. o.
111. *Bethlen M.*: i. m. I. köt. 117–118. o.
112. *Angyal D.*: i. m. I. R. 118–120. o.
113. Magyarország története (1967.) I. köt. 278. o.
114. L. erről pl. *Nagy Szabó F.*: i. m. ETA I. köt. 94–97. o.
115. Bethlen Gábor harcainak tapasztalatai már I. Rákóczi György idején is kiveszőben voltak! L. erről *Nagy L.*: „Öreg” Rákóczi György hajdúkatonái, 32–35. o.
116. Erről bővebben l. *Nagy L.*: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. Magyar Tört. Tanulmányok, VIII. KLTE Debrecen, 1975.
117. L.: A Bujdosók Levéltára, 60. o.
118. Erre utal többek között az is, hogy Zrínyi Ilonától született fiát Györgynek, leányát pedig Zsuzsannának kereszteltette, vagy hogy udvari mesterlövészeit Rákóczi után szervezte. Bethlen Gábor neve csak akkor merül fel az érdeklődésében, amikor 1690-ben Erdély fejedelmévé választják. Utóbbira l.: TT 1881. évf. 141. o.
119. L. *Torma K.*: Késmárki Tököly Imre naplója 1676–1678. évekből. Pest, 1866. I. o.
120. Így pl. Pap Izrael, Szuhay Mátyás, Földváry Mihály.
121. Erre bőséges adattal szolgál a többször id. Teleki M. Levelezésének több kötete.
122. L. az id. napló 139., 142., 147–148., 152–156., 160. o.

123. Thököly francia megítélésére l. bővebben *Köpeczi Béla* id. munkáját.
124. L. erről pl. *Koncz J.*: Adatok a bujdosó magyarok küzdelmeihez. HK 1893. évf. 473–478. o.
125. L. *Rohonyi G.*–*Nagy L.*–*Tóth Gy.* szerk.: i. m. I. köt. 307–308. o.
126. Bethlen Gábor 1580-as születési éve pusztán fikció. Maga úgy tudta, hogy 1582-ben született! A XIX. században még 1882-ben ünnepelték születésének háromszázadik évfordulóját. L. *Kovács K.* szerk.: Bethlen Gábor és kora. Budapest, 1980.
127. Erről bővebben l. *Nagy László*: Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben (megjelenés alatt)
128. L. erről *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása, 42–91. o.
129. L. *O. Rocholl*: Az állandó hadsereg mint a feudális reakció támasza. Hadtörténelmi adalék, különös tekintettel a 17. századra. HK 1954. évf. 3–4. sz. 116–141. o.
130. Erről újabban l. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 149–157. o.
131. L. pl. *Angyal D.* i. m. II. R. 59. o. *Szekfü Gy.*: i. m. IV. köt. 196. o.
132. Thököly Imre Levelei, 28. o. Vö. a 125. sz. jegyzet alatt idézettekkel.
133. Erre vonatkozóan a publikált anyagokon kívül számos adatot szolgáltat a Thököly-szabadságharc levéltára!
134. L. erről újabban *Benczédi L.*: A rendi anarchia

- és a rendi központosítás a 17. századvégi Habsburg-ellenes küzdelmekben. SZ 1979. évf. 6. sz. 1045–1046. o.
135. L. erről pl. Mátyás főherceg 1604. nov. 8-i lev. Thurzó Györgyhez: OL Thurzó cs. lt. fasc. 24., vagy *Gindely A.*: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Budapest, 1890. 316. o., továbbá TT 1892. évf. 616–619. o.
136. L. erről *Takáts S.*: i. m. SZ 1904. évf. 117–119., *Szabó I.*: Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból. Egyháztörténet, 1959. 306–307., 334. o. Vö. *Majláth B.*: A felsőmagyarországi rendek kassai gyűlésének actái. 1683. TT 1883. évf.
137. L.: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976.) 334. o.
138. Erről bővebben l. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 164–170. o.
139. L. erről pl. Illésházy István 1605. okt. 5-i lev. Thurzó Györgyhez: OL Thurzó cs. lt. fasc. 69.
140. L. pl. Bethlen pol. lev. 160. o., TT 1879. 212. o.
141. L. *Szilágyi S.*: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése, 214. o.
142. L. pl. Forgách Simon 1705. szept. 30-i jelentését Rákóczihoz: OL RSZHLT G–19 II. 2. c. (*Czigány István* szíves közlése kutatási eredményeiből.) Vö.: Károlyi Oklevéltár, V. köt. 155., 161. o.
143. Thököly 1681-es id. „Edicta militariá”-ján túl. l. pl. TT 1901. évf. 397. o., *Szederkényi N.*: i. m. III. köt. 158. o. MHHS XXIV. köt. 33. o.,

- Thököly Imre Leveli Előszó XVI. o., MHHS XXVII. köt. 22. o.
144. A megtorlásnemekről általában l. *Demkó K.*: Magyarország hadiereje a XVI. században. HK 1917. évf. 61. o., vagy *Újhelyi P.*: i. m. 94–99. o. Konkrétan a XVII. századi kurucokra l. HK 1894. évf. 571. o., MHHS XVIII. köt. 170., 175. o., Teleki M. Levelezése VIII. köt. 254. o., *Szendrei J.*: i. m. III. köt. 349. o., Thököly Imre Leveli 98., 123–124., 134., 240. o., EOE XVII. köt. 91. o. „Egy késmárki nemes naplója” 28. o., MHHS XXIV. köt. 49., 312. o., MHHS XXIII. köt. 748. o., MHHS XV. köt. 413–414. o.
145. L.: Jánoki Farkas 1684. márc. 28-i jelentését Thökölyhez: OL TSZHLT G–2.
146. L. erről bővebben az MHHS XV. és XXIV. kötetekben található adatokat!
147. L. erről *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 169–171. o. továbbá *uő*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 96–119. o.
148. A köztudatban élő túlzott adatokkal ellentétben Bethlen Gábor és I. Rákóczi György támadó hadainak a létszáma 20 000 fő körül mozgott, akárcsak Thököly hada a nyolcvanas évek első felében.
149. L. erről bővebben jelen tanulmánykötet „Minket még ha győzünk, úgy is kisemmiznek” c. írásában.
150. L. pl.: A kuruc küzdelmek költészete, 215. o.
151. L. erre többek között *Cserei M.*: i. m. 137–138. o.

152. L.: TT 1901. évf. 420. o., vagy MHHS XXIII. köt. 508. o.
153. Engels Frigyes válogatott katonai írásai. Budapest, 1962. I. köt. 25. o.
154. Jellemző adat, hogy a kuruc sereg még a Rákóczi-szabadságharc idején is kevés szuronyos puskával rendelkezett! (*Czigány István* szíves közlése legújabb kutatási eredményeiről)
155. Erre számos adatot hoz *Takáts Sándor* is a magyar gyalogság megalakulásáról írt, többször id. művében.
156. L. erről többek között *K. Kovács L.*: A magyar népi közlekedés kutatása. Budapest, 1948. 5. o., vagy *Perjés G.*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a XVII. század második felében. Budapest, 1963. 124. o. Vö. *Acsády I.*: i. m. (1886) 322. o.
157. L. erről *V. D. Szokolovszkij* szerk.: Hadászat. Budapest, 1964. 13–14. o., *J. A. Razin*: A hadművészet története. Budapest, 1959. I. köt. 54. o., vagy „A marxizmus–leninizmus a háborúról és a hadseregről” Budapest, 1958. 61. o.
158. *Perjés G.*: id. tanulmányát l. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976.) 20. o.
159. Ezt a felismerést tükrözi pl. Bethlen Gábor 1616. május 20-án kelt fegyelmi utasítása (Bethlen lev. 55. o.) vagy pl. I. Rákóczi György 1634-es edictuma is (HK 1894. évf. 143. o.)
160. L. erre *Thallóczy L.–Krcsmárik J.–Szekfü Gy.* szerk.: i. m. 289., 290. o.
161. L. erről újabban *Köpeczi B.*: i. m. Előszó, 22–26. o.

162. Egyértelmű bizonyság erre a különben Habsburg-oldalon álló *Bethlen Miklós* 1690-es vélekedése is! L. i. m. I. köt. 402. o.
163. Erre vonatkozóan bő forrásanyag található az OL TSZHLT 1684-es és 1685-ös irataiban! de a TMKÁO VII. kötetében is.
164. MHHS XXIV. köt. 415. o.
165. MHHS XV. köt. 547. o.
166. MHHS XXIV. köt. 417., 430. o.
167. A kuruc hadsereg 20 000 főt csupán 1683 nyarán meghaladó hadlétszámával szemben a császári haderő a hetvenes években 60 000 fő fölött volt. A későbbiek folyamán még inkább nagyobb volt a császári haderő létszámfölénye.
168. Erről a legújabb elemző összefoglalást l. *Perjés G.*: i. m. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976) 12–15. o.
169. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról (1978.) 337. o.
170. L.: SZ 1872. évf. 418–419. o.
171. Mint pl. 1604 decemberében Basta csapatai ellen! L. *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 204–206. o.
172. L. erre pl. az 1623-as hadieseményeket *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 342–343. o.
173. Mint pl. az 1679-es szikszói ütközetben. L. erről Thököly Imre Lev. 88. o.
174. L. erről pl. *Márki S.*: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1909. II. köt. 230. o. Vö. *Perjés G.*: Mezőgazdasági termelés... 23–24., 83. o.

175. Ilyen volt pl. az 1621-es érsekújvári összecsapás is, amely a híres Buquoi császári tábornagy halálával végződött!
176. L.: TT 1885. évf. 439–441. o.
177. L. *Kemény J.*: i. m. 104–105. o.
178. L. *Angyal D.*: i. m. I. R. 60–61. o.
179. L.: Bethlen lev. 151–153. o.
180. Sem Bethlen Gábor, sem I. Rákóczi György nem vállalkozott nyílt ütközet vezetésére. Bocskai rákényszerült 1604 novemberében Edelénynél, ahol vereséget is szenvedett. L. erről legújabban *Nagy L.* Bethlen Gábor a hadvezér. HK. 1980. évf. 3. sz. 398–400. o.
181. L. erről bővebben *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 148–151., 337–339., 343–345. o.
182. MHHS XXIV. köt. 523. o.

„MINKET MÉG HA GYŐZÜNK, ÚGYIS KISEMMIZNEK . . .”

1. A helyes látásmód kialakításához rendkívül nagy segítséget nyújtanak *Benczédi László* legújabb kutatási eredményeit tükröző írásai. Így pl.: A XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmainak társadalmi háttere. SZ 1964. évf. 5–6. sz.; A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. TSZ 1974. évf. 4. sz.; Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. TSZ 1975. évf. 2–3. sz.; A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. Valóság, 1979. évf.

5. sz.; A Thököly-felkelés helye a magyar történelemben. Magyar Tudomány, 1979. évf. 5. sz. A belpolitikai problémák értékeléséhez is jelentős támogatást ad *Köpeczi Béla* többször id. adatgazdag és új értékelési szempontokat felvillantó munkája. Elősegítette a dolgok jobb meglátását az 1978 őszén lezajlott magyar–csehszlovák történeti konferencia is, amelynek egyik előadója, *Milan Smerda* például így vonta meg a magyar Habsburg-ellenes küzdelmek társadalomtörténeti jelentőségét: „A magyar rendi felkelések értékelésekor nem kellene megfedkezünk arról, hogy – különösen ha figyelembe vesszük a cseh tartományok fejlődését – ezek a felkelések minden osztálykorlátoltságuk, a háborús pusztítások és a gazdasági lemaradás ellenére azzal a pozitívummal rendelkeztek, hogy megakadályozták a »kollektív bűn« kiterjesztését az egész országra, azt, hogy az országot ideológiailag leigázzák”. Ennek következményeként többek között „a magyaroknál és a szlovákoknál a *nemzeti megújulás* kisebb nehézségekkel indult, mint a csehekénél”. (L.: A csehek és Magyarország a harmincéves háború után. Kézirat.)

2. L.: *V. I. Lenin*: Művei. Budapest, 1952. XXIV. köt. 415. o.
3. L. erről *Molnár E.*: Az SZKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. SZ 1962. évf. 70. o. Hasonló nézetek korábbi *Pauler* ismertetésében: SZ 1869. évf. 252–255. o.
4. Ezek a nézetek főként két írásban kaptak hangot.

- Így pl. 1. *Nagy L.–Otta I.*: Hozzászólás Molnár Erik: Történet szemléletünk nacionalista maradványairól c. cikkéhez. Új Írás, 1963. évf. 4. sz. és *Nagy L.–Otta I.*: Néhány újabb megjegyzés Molnár Erik történeti koncepciójához. HK 1964. évf. 3. sz. Ám hasonló szemléleti maradványok találhatók még *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 458–462. o.
5. Különösen hozzájárultak ehhez *Benczédi László* többször hivatkozott új kutatási eredményei, de például *Szakály Ferencnek* a paraszti részvételtől írt rendkívül értékes tanulmányának adatai is. Utóbbi 1.: Valóság, 1974. évf. 7. számában.
 6. L. erről bővebben *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában c. id. munka „Magyarország a változó Európában” c. fejezetében.
 7. L. erre: A kuruc küzdelmek költészete, 381–390. o.
 8. A kiáltványokat 1. *Benda K.*: i. m. Okmánytár, *Katona I.*: Historia Critica XXX. köt.
 9. Bocskai 1604. dec. 1-i kiáltványát 1.: OL Thurzó cs. lt. fasc. 90.
 10. MTT XIX. köt. 64. o.
 11. Bocskai 1605. ápr. 29-i lev. Thurzó Györgyhöz: OL Thurzó cs. lt. fasc. 90.
 12. L. erről pl. a szerencsi országgyűlés határozatait: ETA III. köt. 60–62. o.
 13. L. Bethlen Gáborné 1620. júl. 29-i lev. férjéhez: Győri tört. és régészeti füzetek, 3. köt. 202. o.
 14. L. Eszterházy M. . . I. köt. 66–69. o.
 15. Erről bővebben 1. *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 258–261. o.

16. Erről legújabban l. *Cseh-Szombathy L.*: i. m. HK 1956. évf. 1. sz. és HK 1957. évf. 1-2., 3-4. sz.
17. L. ezzel kapcsolatban l. Rákóczi György több 1644-es, 1645-ös levelét feleségéhez: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése, továbbá TMKÁO III. köt. 224. o., vagy SZ 1871. évf. 399-412. o.
18. L. erről pl. *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 54., 88. o., vagy *uő*: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért, 150-152. o.
19. Erről újabban l. *Makkai L.*: A Habsburgok és a magyar rendiség. TSZ 1974. évf. 1-2. sz. 165-169. o.
20. *G. le Bon*: A tömegek lélektana, Budapest, 1920. 3., 5., 30-31., 47., 50. o.
21. Ez a jelenség nálunk különösen az ötvenes évek elején jelentkezett a történetírásban, beleértve természetesen a jelen tanulmánykötet szerzőjének akkori több írását is.
22. *L. B. Porsnyev*: Szociálpszichológia és történelem c. munkája recenzióját: Valóság, 1967. évf. 5. sz. 109. o.
23. *L. Szakály F.*: i. m. Valóság, 1974. évf. 7. sz.
24. L. erről részletesen: Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Budapest, 1965. Újabban a probléma irodalmáról l. *Péter K.*: A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása a mohácsi csatától a szatmári békéig. SZ 1980. évf. 3. sz. 364-377. o.
25. A magyar katonaság társadalmi eredetére legújab-

- ban l. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 51–52. o.
26. A példákat l. többek között *Szakály F.*: i. m. Valóság, 1974. évf. 7. sz.
 27. L. pl.: *Teleki M.* Levelezése, VII. köt. 83., 92. o.
 28. L. *Babocsay I.*: i. m. 87–88. o. Vö. *Cserei M.*: i. m. 158. o.
 29. „Egy kezdetlegesebb nép hódítása – írta *Engels* – magától értetődően mindig megzavarja a gazdasági fejlődést és elpusztít számos termelőerőt”: Válogatott katonai írásai. I. köt. 43. o. Vö. *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963. 171–172. o., vagy *C. Horaček*: Az oszmán birodalom és a közép-európai rendi államok a XVI. században. HK 1966. évf. 4. sz.
 30. L. *Varga J.*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767. Budapest, 1969. 524. o.
 31. L. erről legújabban: Debrecen története. I. kötetében (megjelenés alatt).
 32. L. erről bővebben *Szendrey I.*: Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971. vagy *Rácz I.*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969.
 33. Ennek részletes, új szempontokat tartalmazó kifejtését l. *Benczédi L.*: i. m. TSZ 1974. évf. 4. sz.
 34. E folyamat bemutatását l. *Pauler Gy.*: i. m. I. kötetében.
 35. A kuruc küzdelmek költészete, 52. o.

36. L. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 58. o. Vö. *Benczédi L.*: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországon. TSZ 1978. évf. 3–4. sz. 539–540. o.
37. L. erről többek között „A labanc magyarokhoz” c. versben foglaltakat: A kuruc küzdelmek költészete, 176–180. o.
38. L. *Gantner A.*: i. m., továbbá *K. Tepy*: i. m. MIÖG 1972.
39. L. *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 62–63. o.
40. L. *Acsády I.*: i. m. 172. o.
41. L. erről bővebben „A labanc magyarokhoz”, vagy a „Thököly haditanácsa” c. költeményekben: A kuruc küzdelmek költészete, 176–180., 208–219. o.
42. *Babocsay I.*: i. m. 87. o.
43. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 386. o.
44. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról (1978) 328–329. o.
45. L. *Makkai L.*: i. m. TSZ 1974. évf. 1–2. sz. 165–169. o. Vö. *Acsády I.*: 197–198. o. Összehasonlításként l. *Heckenast G.*: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670–1790.) TSZ 1973. évf. 1–2. sz. 190. o.
46. A Habsburg-hatalom és a magyarországi városok gazdasági ellentéteiről az idézetteken kívül l. még *L. Ruzsás*: Die Entwicklung der Marktflecken Transdanubiens unter der Türkenherrschaft im 17. Jahrhundert (Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971. B. I. S. 232–233.). vagy pl. Kolozsvár 1690. jún. 23-i panaszát

- Heissler generálishoz (Ötvös Á.: Oklevelek, 1690–1711. Pest, 1860. 119–121. o.)
47. L. erről pl. Köszörös Dániel 1684. ápr. 3-i lev. Thökölyhez: OL TSZHLT G–2. Vö.: MHHS XXVII. köt. 439. o.
 48. L.: A kuruc küzdelmek költészete, 385. o.
 49. L. N. Kiss I.: Hozzászólás Benczédi László referátumához. TSZ 1964. évf. 1. sz. 167. o.
 50. Erről bővebben l. Acsády I.: i. m. 188–189. o.
 51. Idézi Köpeczi B.: i. m. 55. o.
 52. L. pl.: MHHS XXVII. köt. 25. o.
 53. A verset l.: A kuruc küzdelmek költészete, 381–385. o.
 54. MHHS XXIV. köt. 520. o. Vö.: A kuruc küzdelmek költészete 550. o.
 55. L. erről pl. Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 19., 22. o., továbbá: MTT X. köt. 101. o., vagy Szilágyi S.: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése, 375. o.
 56. L. erről Thallóczy L.: A magyar hadiszervezet átalakulása történetéhez a XVI. században. SZ 1877. évf. 675. o. N. Kiss I.: A parasztság és a főurak a XVI. századi honvédő harcunkban. HK 1954. évf. 3–4. sz. 61–72. o., Maksay F.: Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. századi Magyarországon. HK 1956. évf. 1. sz. 29–34. o. vagy Zimányi V.: Adalékok a dunántúli hajdúk történetéhez. SZ 1960. évf. 1–2. sz. 292–293. o.
 57. L. Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 21–23. o.

58. L. uo., továbbá *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 137., 157. o.
59. L. ehhez *Takáts S.*: Zrínyi Miklós nevelőanyja, 36. o. vagy pl. HK 1894. évf. 577. o.
60. L.: Teleki M. Levelezése V. köt. 285. Vö. A Bujdosók Levéltára, 235. o.
61. A bujdosók között Thökölyn kívül Petróczy István, Wesselényi Pál, Balassi Imre és Orlay Miklós képviselték a főúri réteget.
62. L.: HK 1893. évf. 474. o., vagy Thököly Imre Levelei, 46. o. A későbbiekre l.: TT 1883. évf. 549–550. o., vagy MHHS XXIV. köt. 121–124. o.
63. L. *Szalay L.*: i. m. V. köt. 270. o. Vö. *Bubics Zs.*: i. m. 374. o.
64. Erről bővebben *Maksay F.*: i. m. HK 1956. évf. 1. sz. valamint *N. Kiss. I.*: i. m. HK 1954. évf. 3–4. sz.
65. A létszámadatokat l. *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 23–29. o.
66. L. pl. Nádasdyné Báthory Erzsébet 1605. nov. 4-i, vagy Török István 1605. aug. 27-i leveleit Batthyány Ferenchez: OL Batthyány cs. lt. Miss.
67. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976.) 320–322. o.
68. TT 1904. évf. 451–452. o.
69. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról (1978.) 328. o.
70. *Pauler Gy.*: i. m. II. köt. 24. o. Vö.: A Bujdosók Levéltára, 236. o.
71. Teleki M. Levelezése, VI. köt. 335. o.

72. Uo.: VI. köt. 377. o.
73. TT 1883. évf. 516. o.
74. L.: EOE XV. köt. 202–204. o. Vö.: A Bujdosók Levéltára 300., 308. o.
75. L. a 65. sz. alatt idézetteket!
76. Erről legújabban l. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 51–52. o.
77. A kuruc hadtápszolgálatról l. *Perjés G.*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a XVII. század második felében. Budapest, 1963.
78. L. erről *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 31–32. o.
79. Bethlen Gábor 1620. májusi rendeletét l.: CSSR Kosice, városi lt. Schwarzenbachiana 5873. sz.
80. *Szűcs I.*: Szabad királyi Debreczen város történelme. Debreczen, 1871. II. köt. 358. o.
81. Az 1675. okt. 17-én kelt iratot l.: OL Repraesentationes 3234. sz. (*Benczédi L.* szíves közlése kutatási eredményéről)
82. L. *Bárczay O.*: A hadügy fejlődésének története. Budapest, 1895. II. köt. 526–527. o.
83. Az idézettekén kívül l. pl. *Szentgyörgyi M.*: Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Budapest, 1962. 56–61. o. vagy *N. Kiss I.*: i. m. HK 1954. évf. 3–4. sz. 74. o.
84. ETA I. köt. 274. o.
85. Bethlen Gábor 1620. nov. 17-i körlevelét l. többek között: OL Batthyány cs. lt. Miss. Vö.

- Hajnik*: Magyar Akadémiai Értesítő 1865. V. köt. 148. o.
86. L. erről pl. *Maksay F.*: i. m. HK 1956. évf. 1. sz. 31–32. o.
87. A kor termelési szintjén a mezőgazdasági egyszerű újratermeléshez a lakosság 80–85 százaléka-nak a mezőgazdaságban kellett dolgoznia!
88. A fegyverzetről és felszerelésről 1. *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 96–102. o.
89. Bethlen pol. lev. 318. o.
90. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái (1976.) 330–331. o.
91. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról (1978.) 337. o.
92. L. erről Spankau felsőmagyarországi főkapitány 1672. májusi kiáltványát. *Rohonyi G.–Nagy L.–Tóth Gy.* szerk.: i. m. I. köt. 295–296. o.
93. *Pauler Gy.*: i. m. SZ 1969. évf. 13., 88., 168., 176. o.
94. EOE XVI. köt. 287. o.
95. L. *Angyal D.*: i. m. I. R. 179. o.
96. Szulimán bég 1678. márc. 24-i lev. Thököly Imréhez: OL TSZHLT G–2
97. *Köpeczi B.*: i. m. 51., 55. o.
98. L. *Babocsay I.*: i. m. 141. o. Az események feldolgozását 1. *Benczédi L.*: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest, 1953.
99. *Acsády I.*: i. m. 305. o.
100. A székelyek részvételéről 1. *Nagy L.*: Társadalom

és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben
(kiadás alatt)

- 101. *Takáts S.* : i. m. Előszó IX. o., és 83. o.
- 102. Erről l. *Nagy L.* : A végvári dicsőség nyomában, 60–61. o.
- 103. L. jelen tanulmánykötet „Ha labanc lesz a kuruc...” c. írásában!
- 104. L. erről többek között *Pauler Gy.* : i. m. SZ 1869. évf. 8. o. vagy *Tholnai M.* : Szent had az az lelki s testi szabadságokért fegyvert vont vitézek tüköre. Kolozsváratt, 1676.
- 105. Erről l. pl. a szerencsi országgyűlési rendek 1605. ápr. 20-i lev. a hajdúkhöz: MOE XI. köt. 874. o.
- 106. L. ezzel kapcsolatban az 1606-os bécsi, vagy az 1621-es nikolsburgi békekötés feltételeit.
- 107. *Klaniczay T.* : Előszó (*Nagy L.* : A végvári dicsőség nyomában c. munkájához)
- 108. *Varga J.* : i. m. 223–224. o. Vö. *Hegyi K.* : Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976. 255–261. o.
- 109. L. *Nagy L.* : A végvári dicsőség nyomában, 63–65. o.
- 110. SZ 1869. évf. 744. o.
- 111. A kuruc küzdelmek költészete, 343. o.
- 112. *Takáts Sándor* id. tanulmányán kívül (SZ 1904. évf.) l. még *Szántó I.* : A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa a Balaton vidékén 1671–1750. Eger, 1960.
- 113. *Pauler Gy.* : i. m. II. köt. 16–17. o.
- 114. HK 1896. évf. 240. o.
- 115. SZ 1904. évf. 119. o.

116. EOE XV. köt. 420. o.
117. L. erről HK 1893. évf. 473–478. o.
118. *Trócsányi Zs.*: i. m. 261–264. o. Vö.: A Bujdosók Levéltára 135. o.
119. L. erről *Bubics Zs.*: i. m. 372., 378–380. o., továbbá *Gantner A.*: i. m.
120. L.: EOE XVIII. köt. 167. o. Vö.: ónodi lovas tisztek 1684. máj. 16-i jelentésével: OL TSZHLT G–2.
121. Erről bővebben l. *Angyal D.*: i. m. I. R. 135., 143., 152. o. továbbá *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 217–224. o.
122. Kapy Gábor tanúvallomását l.: Egri Káptalan hiteleshelyi lt. Prot. Ser. Q n 148.
123. *Szilágyi S.*: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése, 125–126. o.
124. L. *Takáts S.*: i. m. III. o.
125. A különböző nézetekről l. *Acsády I.*: i. m. 160. o., *Pauler Gy.*: i. m. I. köt. 56. o., vagy *Varga J.*: i. m. 218. o.
126. *Pauler Gy.*: i. m. II. köt. 13., 25., 82. o., továbbá Teleki Mihály Levelezése, VI. köt. 225., 335. o.
127. Lipót császár és magyar király 1674. okt. 27-i rendeletét l.: OL Hofffinanz... 14586.
128. L. *Takáts S.*: i. m. 132–133. o., és MHHS XVIII. köt. 186–187. o. Thököly szavait l.: MHHS XXIV. köt. 12. o.
129. MHHS XXIV. köt. 48. o. Vö.: Kállai Nagy András 1684. máj. 22-i jelentésével: OL TSZHLT G–2. A szabad hajdúk katonai fegyelmezhetőségével azonban ekkor is komoly

bajok voltak! Erről tanúskodnak pl. Fajgel Péter 1685. ápr. 27-i, vagy Radics András 1685. máj. 11-i jelentései: uo.

130. L.: MHHS XXIII. köt. 441. o.
131. L. *Takáts S.*: i. m. 84–86. o.
132. L. erről *Nagy L.*: A hajdúk Bocskai-szabadságharcában (A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969.), továbbá *uő.*: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban Magyar Tört. Tanulmányok, VIII. KLTE Debrecen, 1975., és létszámokra l.: TT 1883. évf. 549–550. o., továbbá *Takáts S.*: i. m. 309. o., vagy *Bubics Zs.*: i. m. 372. o.
133. L. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, 223–224. o.

„ZÖLD ERDŐ HARMATJÁT, PIROS CSIZMÁM
NYOMÁT . . .”

1. Az „Őszi harmat után . . .” kezdetű vers id. részét l.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 340. o.
2. Az 1951-gyel záruló történeti irodalomra l. *Kosáry D.*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, 397–403. és 435–472. o. Az ezt követő időszak irodalmára l. legújabban *Péter K.*: Felszabadulás utáni történetírásunk a szatmári békéig terjedő időszakról. SZ 1980. évf. 3. sz.
3. Imreffy János 1608-ban kelt levele Rhédey Ferenc váradi kapitányhoz: MTT XIII. köt.

158. o. Imreffi személyéről újabban l. *Nagy L.* : „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...” továbbá *uő* : A magyar politikai irodalom történetéhez. Magyar Tudomány 1981. 5. sz.
4. L. erről bővebben jelen tanulmánykötet „Kergettem a labanchordát...” című írásában.
 5. L. erről bővebben *Köpeczi B.* : i. m. 18. és más oldalakon.
 6. A teljességre törekvés igénye nélkül az egykorú véleményeket l. pl. : TT 1881. évf. 627. o., TT 1888. évf. 626. o. m. *Gindely* : Okmánytár... 283–284. o., Tudománytár 1839. V. köt. 317. o., *Benda K.* : A Bocskai-szabadságharc, Okmánytár, 119–121. o., TT 1899. évf. 281–282. o., vagy pl. „Confessio Rakocziana” SZ 1871. évf.
 7. L. erről bővebben jelen tanulmánykötet „Kuruc nevet viselt a jó hazafi...” c. írásában.
 8. L. : MHHS XXIII. köt. 389., MHHS XXVII. köt. 220. o., vagy Károlyi Oklevéltár V. köt. 190., 342–343., 752. o.
 9. Rákóczi az emlékirataiban azzal mentette a Thököly hazatérésének megakadályozása érdekében kifejtett tevékenységét, hogy a hazatérés nagy kárt okozott volna az államnak, de különösen „a katolikus vallásnak”. Emlékiratai (1978.) 343. o.
 10. Ezt a célt szolgálta többek között a Thökölyre utaló kuruc név használatának tilalmazása is. Rákóczi ellentéte, összeütközése a thökölyánusokkal ma még meglehetősen feltáratlan területe a szabadságharc történetének!

11. L. erre: A kuruc küzdelmek költészete, 489., 513., 550., 562., 584., 609., 706. és 711. o. Vö. pl.: Károlyi Oklevéltár, V. köt. 164. o.
12. Erről bővebben forrásmegjelölésekkel l. jelen tanulmánykötet „Kergettem a labanc hordát...” c. írásában.
13. SZ 1904. évf. 711. o. Vö. uo. 807. o.
14. L. R. *Várkonyi Á.*: Thaly Kálmán és történetírása, 327. o.
15. L. Petőfi 1848. április 21-én írt „Rákóczi” című költeményét: Petőfi Sándor összes költeményei. Budapest, 1954. II. köt. 384–385. o. Vö. Ady Endre összes versei. Budapest, 1956. II. köt. 423–424. o., vagy *Vezér E.*: Ady Endre publicisztikai írásai. Budapest, 1977. II. köt. 615–616. o., vagy III. köt. 355. o. Az idézett részt l. R. *Várkonyi Á.*: Thaly Kálmán és történetírása, 334. o.
16. A mennyiségi megoszlásra l. a 2. sz. jegyzetben hivatkozottakat. Az értékelésekre a „Kergettem a labanc hordát...” c. írásban.
17. Erről legújabban l. *Nagy L.*: HK 1980. évf. 2. sz. 247–249. o.
18. Így pl. a zsidói csatában, amikor is a Károlyi hadtestének adott parancs végrehajthatatlan volt. L. erről legújabban *Czigány I.*: A császáriak hadjárata 1705 őszén. HK. 1981. évf. 1. sz. 91–102. o.
19. L. *Illyés Gy.*: Petőfi c. régebbi tanulmányából az idézetet. l. *Fekete S.*: A honvéd özvegye. Új Tükör, 1978. 53. sz. 29. o.
20. L. erről Emlékiratai (1978.) 298., 302., 326., 329.

- o. vagy Fejezetek a Vallomásokból. Bukarest, 1977. 223. o.
21. Felsorolásukat l. *Kosáry D.*: i. m. 397. o.
 22. Az OL TSZHLT-ban összegyűjtött iratokon kívül rendkívül sok anyagot tartalmaznak a pozsonyi kamara iratai, de az egyes főúri családok levéltárának levelei is.
 23. A kiadott forrásokra l. *Kosáry D.*: i. m. 397–401. o.
 24. *Köpeczi B.*: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976.
 25. L.: uo. 8. o.
 26. A bécsi levéltárak kellően még fel nem tárt iratanyaga mellett gondolunk itt mindenekelőtt a francia vagy a velencei levéltárak e tárgyra vonatkozó anyagára.
 27. Így pl. mindenekelőtt a *Varga Imre* által szerkesztett és jegyzetelt: A kuruc küzdelmek költészete c. gyűjteményt.
 28. Thaly Kálmán munkásságára l. *R. Várkonyi Á.*: Thaly Kálmán és történetírása, 424–485. o.
 29. L. erre *Kosáry D.*: i. m. 448–449. o. vagy a sokszor id. „A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig.” Legújabban *Nagy L.*: i. m. HK 1980. évf. 2. sz. 228. o.
 30. A teljesség igénye nélkül l. *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése, Budapest, 1876., uő: A beszercebéányai gyűlés 1670. SZ 1874. évf., uő: Zrínyi Péter. SZ 1876. évf. uő: A bujdosók támadása 1672. SZ 1869. évf.

31. *Angyal D.* : Thököly Imre. Budapest, 1888., *uő* : Thököly Imre és kora. Budapest, 1907., *uő* : Késmárk és Eperjes vitája. SZ 1906. évf.
32. A vita irodalmának bibliográfiáját l. *Hellebrant Á.* : A magyar történeti irodalom 1913–1916. SZ 1914–1917. évf. Újabban a problémáról l. *R. Várkonyi Á.* : Thaly Kálmán és történetírása, 313–327. o.
33. L. pl. *Horváth M.* : i. m. VI. köt., *Szalay L.* : i. m. V. köt. *Kővári L.* : i. m. V. köt., vagy *Acsády I.* : Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Budapest, 1908.
34. L. erről *Hóman B.–Szekfü Gy.* : Magyar történet. Budapest, 1939. IV. köt.
35. *Péter K.* : i. m. SZ 1980. évf. 3. sz. 374–376. o.
36. *Benczédi L.* : A hegyaljai felkelés 1697-ben. Budapest, 1953.
37. A hivatkozásokat e fölöttébb értékes munkákra l. jelen tanulmánykötet egészen keresztül.
38. L. erről *Péter K.* : i. m. SZ 1980. 3. sz. 374–377. o.
39. L. *Vezér E.* szerk. : Ady Endre publicisztikai írásai Budapest, 1977. II. köt. 357–358. o. Vö. *Móricz V.* : Apám regénye. Budapest, 1963. 487. o.
40. Adynak „a kulturális felkészültsége nem nagyobb mint akármelyik *selejtes műveltségű* vidéki zszurnalisztáé...” L. *Hatvany L.* : Ady. Cikkek, emlékezések, levelek. Budapest, 1977. 682. o.
41. L. az „Intés szegény legényeknek”, valamint „A kuruc halála” c. költeményeket: Ady Endre összes versei, Budapest, 1956. II. köt. 364. és

593. o. Vö. *R. Várkonyi Á.*: Thaly Kálmán és történetírása, 313. o.
42. *Király I.*: Ady Endre. Budapest, 1970. II. köt. 707. o.
43. „Bujdosó kuruc rigmusa”: Ady Endre összes versei (1956.) I. köt. 286. o.
44. *Jósika M.*: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1960. 308. o.
45. *Bethlen M.*: Történelmi emlékiratai (Pest, 1864.) 263. o. Vö. *Hóman B.-Szekfü Gy.*: i. m. IV. köt. 159. o.

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

Felelős kiadó Kardos György

Dabasi Nyomda (81-1398), Budapest-Dabas, 1982

Felelős vezető Bálint Csaba igazgató

Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem 81.8919/8.

Felelős szerkesztő S. Varga Katalin · Műszaki vezető Sebestyén Lajos · A kötetet B. Solti Marianne

tervezte · Kiadványszám 4780 · Megjelent 24,8 (A5)

ív terjedelemben, Plantin betűtípusból szedve

MA 4039

ISBN 963 271 640 X

ISSN 0324-4318